

821(472)06 2010

197

ЕВГЕН ГУЦАЛО

У ПЕРЕДЧУТТІ РАДОСТІ

...Радості спілкування з читачем, радості вивідання цього дивовижного, незабгненного, таємничого своєю невичерпністю самовираження світу людини та її буття. Радості осягнення сенсу вічного пульсування життя по видимих і невидимих капілярах організму природи з її гамірнимптаством, весняним буйством трав і дерев, тихим спокоєм зимового лісу...

Що я читаю? Читанку природи
й апокаліпсис мору та війни,
вивчаю хрестоматію народу
і віршами захоплююсь весни,—

писав Євген Гуцало у збірці поезій «Час і простір».

Загальною літерою, визначальним словом у хрестоматії народу завжди була і є для Євгена Гуцала людина. Письменник ніколи не намагався виписувати її великими буквами, не подавав її «на виріст» — в ім'я безоглядного наслідування за канонами ідеального героя. Євген Гуцало пізнавав людину незалежно від спекулятивно витлумачуваних вимог «злоби дня» щодо того, яким бути сьогодні літературному героєві — ідеально позитивним чи в міру «грішним», або звичайним, таким, яким є його прототип у житті. Він завжди намагався обходитися без дозувань позитивного і негативного в характері свого героя — тривожно роздумував над людиною, яка живе серед людей. Бо й сам пройшов нелегку дорогу, яка пролягла від важкого воєнного і повоєнного дитинства в селі на Вінниччині, де він народився 14 січня 1937 року, через навчання в Ніжинському педінституті, роботу в редакціях обласних газет, у «Літературній Україні», видавництві «Радянський письменник» до сьогоднішнього п'ятдесятиліття з високим письменницьким авторитетом, любов'ю і повагою читачів.

Євген Гуцало — лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, літературної премії імені Юрія Яновського, його книги перекладені багатьма мовами світу. Мало хто із його ровесників-письменників має таке широке визнання і такий вагомий творчий доробок. Працьовитість Євгена Гуцала просто вражає. Так і кортить ужити стереотипну фразу: його оригінальні книги складають цілу бібліотеку. Це й справді так. Письменник творить напрочуд стабільно, зрозуміло, переживаючи і закономірну еволюцію, десь і заперечуючи себе вчорашнього, але частіше розвиваючи своє, оригінальне, гуцалівське, те, що витворило славу його імені.

Найцікавішою, на мій погляд, є еволюція Гуцала-новеліста. Чому саме новеліста? Адже в останні роки письменник видрукував одну за одною три збірки поезій: «Письмо землі» (1981) «Час і простір» (1983), «Живемо на зорі» (1984); виступив із оригінальною трилогією: романами «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет»; чистою, мов дитяча сльоза, щемливою поезією дитинства повіяло від його повістей «У гаї сонце зацвіло» і «Княжа гора». Та ось минулого року з'явилася книга «Мистецтво подобатися жінкам» — і нагадала вона першу, 1962 року, збірку оповідань Євгена Гуцала «Люди серед людей», назва якої може послужити своєрідним ідейним лейтмотивом і нового видання. Ні, ці дві — перша і поки що остання — збірки оповідань різняться між собою образно-зображувальними принципами характеротворення, та водночас споріднені тим, що і визначає сенс творчого життя Євгена Гуцала. Це — любов до простої, до звичайної людини, любов до життя в усій його не завжди видимій складності. Це — прагнення відкрити в звичайному незвичайне, в буденному — святкове, в смішному — драматичне, в трагічному — життєтвердне. Це — уміння витворити емоційну атмосферу ситуації, тонкий психологічний малюнок доброго вчинку, пізнати незриму логіку руху характеру героя крізь сюжет, зрозуміти і облагородити чесну людину, а нечесну, морально ницу — «роздягнути» перед людьми. Заради людей.

Євген Гуцало завжди дбав про свій авторитет новеліста. Великий свій дар поетичного осягнення людини і природи він повсякчас підтверджує, прозираючи в такі глибини людського світовідчуття, світосприйняття, що мимоволі зринає думка про назрівання самоповтору, про вичерпність його образно-стильової манери. Не можна беззастережно стверджувати, що Євген Гуцало щасливо уникає повторів. Трапляються в нього й слабкі оповідання, неоднозначною була реакція критики на його романи про Хому невірного і лукавого, та й поезія Гуцала породжує скептичні ревнощі у деяких поетів.

Зрозуміло, не легко охопити вичерпним узагальненням творчість Євгена Гуцала, до того ж він в останні роки «бунтує», змінює жанри, способи характеротворення, експериментує. Свідчення цього — хоча б трилогія «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет», повість «Княжа гора». Зараз Євген Гуцало у чудовій творчій формі, у пошуках істини, своїй теми, свого героя. То чому нам не поговорити з письменником про його творчий шлях, разом із ним даємо й узагальнити (все ж таки квілей, хай і перший, зате творчо вгадовий), навіть спровокувати його на відвертість? Ця ідея спала мені на думку ще у квітні 1983 року, коли вийшла друком поетична книга Євгена Гуцала «Час і простір». І відбулася наша розмова на березі річки Ірпінь. Ліс гудів тоді від нашестя людей, сонячну тишу безжалісно шматував рев мотоцикла — люто гаяв по узліссі якийсь фанат мотокросу...

Ми розговорилися про ранню Гуцалову прозу. Тоді письменник саме публікував на сторінках журналу «Прапор» цикл так званих ексцентричних оповідань, об'єднаних умовною, ще не «легалізованою» назвою «Український декамерон». Це оповідання «Звабники і звабниці», «Жінки є жінки» — перші вияви «химерних» характерів сучасного сільського люду. Письменник прагнув «схопити» характер звичайної трудової людини на якомусь незвичному — ексцентричному — вчинкові й відкрити «другий план» його почувань, поведінки... На той час відшуміли перші критичні хвилі навколо роману «Позичений чоловік, або Хома невірний і лукавий», було зрозуміло, що Євген Гуцало прагне вийти на інший рівень індивідуального художнього осягнення людини і світу. Більше того, якось прореагувати на «натуральне письмо», на дещо одноманітне життєспісування — і прореагувати ексцентричним вибухом, а саме — за допомогою багатючих джерел народного мовлення. Для цього йому довелося поставити характери в незвичайні, гротескно-іронічні ситуації, відкрити «системою дзеркал» — різнобічним освітленням героїв — новий тип (і водночас тип традиційний, національний) народного філософа. Його Хома живе звичайним і водночас химерним життям, але роздумує над вічними проблемами буття, над складним навколишнім світом.

Євген Гуцало пожалкував, що критика, незважаючи на загалом щедру увагу до його творчості, не завжди точно вловлює те, що і як хотів сказати автор, не простежує еволюції його творчості.

Цікаво, а як сам Євген Гуцало оцінює еволюцію власної творчості? З цього й почалося своєрідне інтерв'ю «не для преси», без диктофона й журналістського блокнота...

— *Ваші оповідання і повісті (а тепер ще й романи) — це своєрідні, найчастіше сільські історії, в яких осмислюються неперехідні людські цінності, передусім моральні, загальнолюдські: душевність, доброта, совість, співчуття, співпереживання, милосердя, честь людська, увага і прагнення зрозуміти й пояснити людські слабості й помилки. Як розпочиналось Ваше творче життя, який етап Вашої творчості виявився на сьогодні визначальним? Чи є й донині домінуючим для вас принцип лірико-поетичного осягнення людини і світу?*

— Як розпочиналось? Коли сьогодні, навесні 1983 року, мені саме так поставлено запитання, отже, слід задуматись над відповіддю насамперед для самого себе. Може, це лише наближення до відповіді. Починалось, очевидно, з ранньої, ще зовсім у дитячі роки, любові до літератури. Ця любов прокинулася — і з часом уже не гасла, а здається, тільки дужчала, мабуть, формуючи сам лад душевних зацікавлень і саме єство. В дитинстві, у перші повоєнні (частково і воєнні) роки страх цікаво було довідуватись із книжок про життя, якого не знав і яке відкривав уперше. В ту пору книжка наче й була самим життям, подеколи навіть здавалася значно цікавішою від

довколишнього буття. Бо довколишнє буття — звичне, знайоме, щоденне, близьке, а книжка — це дійсність незнана, нова, незнайома, екзотична, з безліччю пригод. А які почуття у героїв! З їхніми почуттями не могли зрівнятися ні твої власні, ні, здається, почуття твоїх близьких.

Які саме книжки? Ті, що випадково потрапляли до рук. (Мабуть, не варто пояснювати, що таке напівзруйноване післявоєнне село, напівзруйнована школа тощо). Це були і Шевченко, і Леся Українка, казки українські та російські, згодом — Тичина, Рильський, Сосюра. Здається, в четвертому чи в п'ятому класі було прочитано (звичайно, по-варварському) «Війну і мир» Л. Толстого. Тоді ж випадково стали потрапляти до рук перші книжки зарубіжних письменників — вони справляли фантастичне враження, і тривалий час мені взагалі здавалось, що зарубіжна література цікавіша за вітчизняну. Потім були Пушкін, Гоголь, Короленко, Г. Успенський, інші класики. Мабуть, залюбленість у літературу і спонукала до того, щоб самому взятися за перо. Це були вірші. Один із них вмістила шкільна стінгазета (це було в п'ятому чи шостому класі, вірш називався «Червоний прапор»).

З певністю не скажу, та, мабуть, найвизначальнішим етапом у моєму житті слід вважати другу половину шістдесятих років, коли написав повісті «Мертва зона», «Родинне вогнище», «Сільські вчителі», «Подорожні», які відношу до об'єктивної, реалістичної прози. Тепер уже, через двадцять з гаком літ, можу пошкодувати, що й далі не шукав себе в цьому напрямку. Причина — недобророзличлива голослівна критика, яка не могла не ранили...

Принцип «лірико-романтичного осягнення людини і світу» колись найбільше відповідав моїй вдачі, складу психіки, тому й реалізувався в багатьох моїх творах. Очевидно, цей принцип знайшовся цілком природно й невимушено. Взагалі, наша критика, на жаль, не замислюється над тим, чому один прозаїк має ось таке обличчя, інший — ще інше обличчя, третій — зовсім відмінне. В таких випадках мова ніколи не заходить про відмінність індивідуальностей, відмінність психічної структури, відмінність фізіологічної організації. Ми відбуваємось лише словом «талант»: оце — такий талант, оце — такий, а це — вже такий. А в чому ж природа їхньої несхожості, відмінності? Чому подеколи вимагається, щоб талант був не сам собою, а якоюсь своєю подобизною, а то й протилежністю? Такі вимоги, на мою думку, — від нерозуміння природи таланту...

Принцип «лірико-романтичного осягнення людини і світу» сьогодні не є для мене домінуючим, він — переважно в минулому, хоча, можливо, якісь елементи й збереглися, зокрема в збірках віршів «Письмо землі», «Час і простір».

— *Кожний художник, по суті, вивершує свою образно-стильову систему, знаходить свій ракурс художнього пізнання світу і згодом,*

хоч як це парадоксально, прагне зруйнувати, заперечити цю систему, знайти новий кут зору на людину і світ. Чи не цим можна пояснити появу Ваших романів «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет»? І як це узгодити з активним вашим проникненням у світ поетичний? Чи не від безпорадності прози, слова прозового перед дивом природи Ви почали писати вірші?

— У перших моїх оповіданнях герой часто-густо зливався зі світом природи. Сприймаючи світ природи, він начебто виражав її сферою своїх емоцій, а світ природи мовби віддзеркалював саму людину. Тобто це була двоєдина сутність: природа мислила й почувала світом людини, а людина мислила й почувала світом природи. Ця двоєдина сутність, мабуть, найбільше допомагала виражатися самій людині, самому героєві.

Очевидно, за таким типом героя стояв сам автор. Такий тип героя допомагав самовиражатися самому авторові.

Але ж автор — це ще не всі люди з їхніми індивідуальними характеристиками, з їхньою індивідуальною психікою, індивідуальною поведінкою. Прагнучи досягнути дійсність через іншу вдачу та інший характер, через інші життєві колізії, я змушений був ставити перед собою завдання: відмовлятися від такого героя (тобто відмовлятися від чогось природного в собі) і шукати героя «зі сторони» (тобто існувати начебто не в своїй індивідуальності, а в індивідуальності чужій). Це було необхідно зробити, щоб перейти від обмеженості, від камерності до життя в ширших, об'єктивніших зв'язках.

Здається, я руйнував сам себе і заперечував попереднє своє існування, пишучи «Мертву зону», «Родинне вогнище» («Мати своїх дітей»), «Сільські вчителі». Не скажу, що таке саморуйнування давалось легко, навпаки — важко, бо своїм корінням я був весь у прозі своїй попередній, а до цієї наче силував себе, напертав.

А вже пишучи «Позиченого чоловіка», «Приватне життя феномена», «Парад планет», я не відчував, що руйную себе. Відчував, що заперечую (і не тільки себе), а от що руйную — зовсім ні. Бачив, що знаходжу сам себе у формах нових для себе, у формах глобальніших за досягнення життєвого матеріалу, за розумінням характерів, за наповненістю слова. А вже коли ці три романи було написано і я сів за оповідання в «старій» своїй манері, в основі якої — реалістична деталь, то відчув, що ця манера вже перестала даватися так, як давалась раніше. Вона видавалась мені пласкою, одноплосинною — і я тоді збагнув, що романи таки мали руйнівний вплив на мене. Отже, це таке літературне будівництво, яке ґрунтується на самозапереченні й саморуйнуванні. Спонукальні мотиви цього — бажання досягнути життя в оптимальних формах.

Я сам для себе хотів глибше осмислити активне своє звертання до поезії на п'ятому десятку років життя. Яка причина? Можливо, і в тому, що завжди любив поезію, що починав із віршів, що вряди-годи

писав їх і пізніше. Можливо, і в тому, що твоє ество, хоч і міняється, усе ж багато в чому консервативне, і ця консервативність саме в тому, що поезія ества та поезія світу так і не вмерли для себе. А ще, можливо, тому, що об'єктивно-реалістичні речі («Мертва зона») і «умовно-фантастичні» («Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет») аж ніяк не давали виходу лірико-романтичній енергії, а ця енергія таки прагнула виходу. Проза — всесильна, але не в усьому. Проза може чимало опанувати в царині поезії, проте не все: є такі сфери емоцій, такі філософські можливості щось збагнути в собі і в природі, що до снаги лише поезії.

— Як ви ставитесь до понять «проблемна література», «література про село», «виробнича тема»? Якщо заперечуєте, то чи не занадто абстрагуєте характери героїв своїх оповідань від соціального змісту реального їх життя? Чи не надто ваші герої занурені у світ внутрішній, у світ власної душі, чи не надто вони рефлексують? Згадайте критиковану, до речі, різко і несправедливо, вашу повість «Двоє на святі кохання»...

— До поняття «проблемна література» ставлюсь цілком прихильно, коли йдеться справді про проблемну літературу. Себто в тому разі, коли письменник досліджує певну суспільну, виробничу, етичну проблему. Кригика справедливо повинна вимагати від автора широти й глибини аналізу такої проблеми. Але розглядати через призму «проблемної літератури» кожен літературний твір — протипоказано. Адже у нас часто намагаються через таку призму розглядати речі, в які авторами свідомо не закладались ті чи інші проблеми. Тоді автоматично клеяться і ярлики... Треба навчитись бачити мотиви, якими автор послуговувався при написанні того чи іншого твору, навчитись бачити його наміри, задум, а тоді вже оцінювати його працю. Наприклад, у мене є (давно вже написані) цикли коротких лірико-поетичних оповідань «Осяяння» і «Наодинці з природою». Гріх звинувачувати ці речі в безпроблемності, коли вони — просто поезія в прозі. На мою думку, від них і слід вимагати поезії в прозі, судити їх саме з цих позицій.

«Література про село» — ця класифікація, здається, найбільше утвердилася в останні десятиріччя. Дозволю запитати: у Тараса Шевченка і Лесі Українки є література про село і література про місто? У Михайла Коцюбинського і Василя Стефаника — так само? А в О. Пушкіна, Л. Толстого, Ф. Достоевського? З такими мірками підходити до їхньої творчості — як мінімум курйозно. А от у нас тепер справді є «література про село» — і це звучить зовсім не курйозно. Чи не тому це сталось, що ми звужуємо як поняття села, так і поняття літературного героя з села? Ми схильні розглядати і село, і сільського героя у звуженому аспекті, а саме — в плані виробничому, в плані оголених соціальних зв'язків, а емоції людські неминуче прив'язуємо до цього виробничого плану. Очевидно, в цьому є природна зако-

номірність і водночас — збіднене трактування людської особистості та обставин її буття, звідси — й «література про село».

«Виробнича тема» — майже те саме, що й «проблемна література». Коли за мету ставиться «виробнича тема» — хай вона собі буде, на здоров'я, та коли автор не береться за неї — не слід осуджувати, за умови, звичайно, що його річ — мистецька. В оцінці твору на «виробничу тему» слід неодмінно виходити з того, що написано — явище мистецтва. Якщо ж написано — не явище мистецтва, то кому потрібна та чи інша «виробнича тема», хай навіть найактуальніша? Адже невдала річ на «виробничу тему» — завжди компрометація і літератури, й теми. У нас уже набралось чимало таких компрометацій, і тут кількість, до якої ми прагнули й досі прагнемо, ніяк не переходить у якість.

Я вважав, що героїв відривати від соціального змісту їхнього життя не можна. Всяка людина дуже конкретна у своєму бутті, й ігнорувати цю конкретику протипоказано для будь-кого. Можливо, мої герої й справді занурені у «світ внутрішній», у «власну душу», вони «рефлектують», але, мені здається, вони таки пов'язані із зовнішніми обставинами, що активно віддзеркалюються і в «світі внутрішньому», і в «душі». Вони, ці герої, живуть енергією не так імпульсів своєї психіки чи фізіології, енергією свідомості чи підсвідомості, як швидше генерують у своєму естві енергію світу та своєю власну, будучи складовою цього світу.

Нещодавно перечитав повість «Двоє на святі кохання», написану більше десяти років тому, й переконався, що герой повісті Іван Поляруш таки рефлектує, рефлектує багато, можливо, більше за всіх інших моїх героїв. Та річ у тому, що колись я й ставив собі за мету виписати саме такого індивідуума, намагався скопити в чомусь послідовний, а в чомусь і непослідовний перебіг його емоцій, намагався проникнути в суперечливу атмосферу його думок та вчинків. Іван Поляруш для мене — не запрограмований робот, що не відхиляється від шаблонної програми, а людський тип у становленні, у формуванні, він доходить усвідомлення нових життєвих принципів ціною заперечення інших, які переростає. Він народжується як особистість, але аж ніяк не перероджується. Це діалектично суперечливий літературний герой, який свідомо підносить своїх особистих якостей, автоматично підносячись до якостей суспільних. Вважав і вважаю, що цю повість критикували несправедливо. Тепер шкодую тільки про те, що «Двоє на святі кохання» не написано технічно вправніше, тут фраза не завжди насичена об'єктивним матеріалом так, як хотілося б, їй бракує бажаної консистенції.

— У ваших повістях «Шкільний хліб», «Сільські вчителі», «Родинне вогнище» поставлені гострі морально-етичні проблеми. Ви свідомо йшли на загострення цих проблем чи інтуїтивно їх відчули? Що послужило поштовхом для написання цих повістей?

— Я завжди серйозно ставився і ставлюсь до цих творів, особливо ж — до «Родинного вогнища» (повість під такою назвою спершу появилася у скороченому вигляді в журналі «Дніпро», а згодом увійшла до книжки, де вже називалась «Мати своїх дітей»). Як написались ці повісті? Тоді, в шістдесятих роках, суспільство наше чекало від письменників об'єктивного, правдивого слова про післявоєнний час. Без реалістичного його показу, бодай заднім числом, не можна було впевнено рухатись далі. Сама загальна атмосфера вимагала тоді відмовитися від рожевих барв, характерних для багатьох повоєнних романів і повістей. Виникла нагальна потреба в тому, щоб сказати самим собі: не було в ті роки й не могло бути на наших людях шикарних костюмів, не було розкішних лімузинів. Ходили вони в кужабках, в чунях, у полотні, а праця їхня була невимовно тяжка — країна-бо тільки зводилася із воєнних руїн... Я, виходець з учительської родини, мусив розказати, що сільські вчителі в ті роки були не просто вчителями, а й водночас селянами, чиїх дітей вони вчили, бо мали порати **город**, вести **господарство**, потерпати від не вельми зручного побуту...

Не знаю, чи можна говорити про свідоме «загострення» цих проблем. Просто хотілось показати життя, яким воно було, ближчим до істини, до об'єктивного стану. Мабуть, оце прагнення тоді й здавалося загостренням.

Отже, ці твори підказані й тодішньою суспільною та літературною атмосферою, й свідомим прагненням, й інтуїцією... Картини післявоєнного життя були такі яскраві в пам'яті, що самі наче просились на папір... Ось усе разом і «підштовхнуло». До того ж, повторюю, спрацювало бажання знайти себе не в лірико-поетичній прозі, а в прозі реалістичній, котра мені, тодішньому, здавалась мало не приземленою — так вона різко дисгармонувала з ладом моїх емоцій.

— Ви останнім часом пишете так звані «ексцентричні» оповідання («Забавники і забавниці», «Жінки є жінки»). Що послужило стимулом для появи таких оповідань і таких характерів? Серед критиків існують різні думки... Звідки ці імпульси? З класики української, російської? Із світової? Вплив творчості Альберто Моравія чи Гоголя? А можливо, це нав'язно латиноамериканською «магічною прозою»?

— Так звані «ексцентричні» оповідання можна знайти в моїй книжці «Полювання з гончим псом», яка передувала появі «Позиченого чоловіка». Вони стали, як я тепер сам бачу, своєрідним прологом до «ексцентричного» роману, то була начебто підготовка в локальнішому жанрі перед опануванням жанру масштабнішого. Завважу, поняття «ексцентрика» тут вживається не в значенні екстравагантності, химеричної вигадки, квазіпригоди, що суперечить здоровому глуздові й логіці життя, а, навпаки, тут «ексцентрика» — цілком правдиве явище, що характеризує дійсність у плані логічного винятку, а не щохвилиноної закономірності. Та от цей логічний виняток, як помірку-

вати, і є рідкісна закономірність. Ця рідкісна закономірність ставить людські характери в такі позиції, в такі взаємини, що вони мають виявитись вибухово, гостро, до того ж з несподіваного боку. Великий майстер ексцентрики такого роду (в моєму розумінні)— драматург Мольєр. І вдався він до цього прийому задля того, щоб поставити характери у виняткові позиції, таким чином вияскравивши їхню сутність. В такому ж самому плані ексцентриком можна вважати Гоголя, особливо ж його «Мертві душі» чи «Ревізор». Ніхто з теперішніх критиків не закине авторові нетиповість ситуації в «Ревізорі», хоч, звичайно, ситуація анекдотична. Те ж саме можна сказати й про виняткову ситуацію з продажем мертвих душ... (Мені доводилось чути, що ситуація в моєму романі «Позичений чоловік» з обміном чоловіка на телицю — не в традиціях українського села. А хіба я стверджую, що в традиціях?!)

Відчувається, що останнім часом буквалістичний плин розповіді із засиллям натуралістських подробиць, достовірних деталей втратив на силі й тому значенні, які ще мав, здається, зовсім недавно. В мене самого спрага і бажання — письма яскравішого, своєріднішого, небувалішого, в чомусь навіть екзотичного, бо рівний і одноманітний потік (досить кваліфікований) набрид, набив оскому. Просто необхідна мистецька сміливість, нешаблонність мислення, нетрафаретність зображення. З цієї точки зору просто не могли не з'явитись «Буранний полустанок» Ч. Айтматова, «Альтист Данилов» В. Орлова, «Жива вода» В. Крупіна, «Випадок із Маханіним» М. Євдокимова. Безумовно, пошуки триватимуть і далі.

Щодо латиноамериканської «магічної прози», то я з нею обізнаний не так добре, на жаль, щоб висловлюватись про неї кваліфіковано. Але Г. Маркес із його «Ста роками самотності» та «Осіньню патріарха», на мою думку, — явище помітне, хоч і не вважаю, що це явище вищого порядку. Просто він — породження нашого часу, він — сучасний...

Визнати за кимось із письменників превалюючий вплив на мої уподобання не можу, бо в своїй любові я ніколи не замикався на якусь одному імені чи одній стильовій течії. Просто завжди налаштувався на хвилю чужого таланту, раз талант був чи є... Значить, доводилось думати і про новелістичну практику Альберто Моравія також. А тому гадаю, немає підстав говорити про якісь особливі «імпульси».

— *Наскільки ви «автобіографічні» в своїй творчості? Наприклад, «Мертва зона», «Біль і гнів» — це не дитячі враження ваші? І, взагалі, розкажіть трошки про себе, про своє дитинство...*

— Автобіографічний буваю часто — наприклад, у багатьох дитячих оповіданнях, у лірико-поетичних циклах «Наодинці з природою», «Осяяння». В основі повістей «Мертва зона» та «Біль і гнів» лежать особисті спогади й розповіді близьких про село Нова Гребля на Вінниччині. У «Мертвій зоні», зокрема, йдеться частково про те,

як німці палили куток Соболівку в цьому селі, а «Біль і гнів» оповідає про визволення цього села від окупантів.

Про своє дитинство розказував у багатьох оповіданнях, у щойно названих повістях, а також у «Сільських вчителів», «Шкільному хлібі», «У гаї сонце зацвіло». Важко сказати, чи вичерпав я свої дитячі та юнацькі враження, чи ще щось напишу, бо прогнози — невдячна річ. А взагалі, тепер мені здається, що дитинство — найцікавіша пора, саме та пора, коли майбутнє життя — ще попереду, коли воно ще не пізнане і його кортить пізнати, коли воно — ще нерозгадана загадка, лиш обіцянка — неодмінного дива. І хай це вогненні воєнні роки, хай голодні повозні — однаково чарівливість дитинства не щезає навіть за таких умов.

— Яку з перших книг (не обов'язково першу за часом видання) ви найбільш цінуєте? У вашій творчості є своєрідні три етапи: лірико-поетичний, суто реалістичний (тобто нарочито «заземлений» у факти життя, в реалії буття звичайної людини) і химерно-гротескний (або, як ви визначаєте, ексцентричний, точніше — жартівливо-містифікований погляд на людину і світ). Чи не наважилися б ви розподілити свої книги по цих, зрозуміло, штучних, «полічках»?

— Звичайно, з плином часу ставлення до написаних тобою книжок змінилося. І хоч кожному писав щиро, та згодом не кожному здатен сприйняти на рівні того задоволення, на якому вона народжувалась. Тепер ось зберігаю рівне своє ставлення до повістей «Мертва зона», «Родинне вогнище», «Подорожні», «Сільські вчителі», «У гаї сонце зацвіло». А також до частини оповідань із книжок «Запах кропу», «Що ми знаємо про любов», «Полювання з гончим псом». Але з усього написаного віддаю перевагу романові «Позичений чоловік» та збірці віршів «Письмо землі».

А все-таки, коли перша — то це, мабуть, «Запах кропу». Але тільки не в такому вигляді, в якому вона побачила світ, а в тому, в якому мала побачити. Сюди повинні були ввійти, крім надрукованих оповідань, повісті «Мертва зона» і «Родинне вогнище»... І хоч вони пізніше таки вийшли друком, все ж затримка з їхньою публікацією змусила мене борساتися в літературних пошуках, навіть подеколи впадати у крайнощі...

Лірико-поетичний етап — це, мабуть, книжки «Яблука з осіннього саду», «Скупана в любистку», «Серпень, спалах любові», деякі дитячі збірки.

Суто реалістичний — «Мертва зона», «Родинне вогнище», «Сільські вчителі», «Шкільний хліб», «Подорожні», чимало оповідань.

Химерно-гротескний — це «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет», цикл оповідань.

— Дозволю собі на завершення сказати, що домінуючою ідеєю вашої творчості є ідея моральної свободи, відповідальності людини за себе як людську індивідуальність, за збереження духовної цільності

народу, нації, гармонії людини і природи, людини й усього природного комплексу життя на землі. З якими творчими надіями ви зараз працюєте?

— Коли Леся Українка казала, що вона без надії сподівається, то я скажу, що сподіваюсь таки з надіями. Без надій — не можна ні жити, ні писати. Найбільше ж сподіваюсь на завтрашні успіхи української радянської літератури, можливості якої — невичерпні. Мистецької праці вистачить для всіх, бо зроблено, на жаль, не так багато, як хотілося б.

* * *

Книга — завжди дзеркало, в якому відбивається не тільки дійсність, а й особа самого автора: з його життєвим досвідом, мистецькими здібностями, розумінням суспільних функцій літератури.

Євген Гуцало

З часу нашої розмови у Євгена Гуцала з'явилося до десятка книг, оригінальних і перевидань, а до двох попередніх поетичних збірок «Письмо землі» та «Час і простір» долучилася третя — «Живемо на зорі». Гадаю, вірші та поеми Євгена Гуцала пронизує ідейно-концептуальна теза, яка відкриває першу збірку епіграфом:

Поезія — прозоріння трав і глоду.

Поезія — прозоріння солов'їв.

Це світла інтуїція природи,

З якою я б зрівнятися хотів...

Той, хто наважився б на створення літературного портрета Євгена Гуцала, мав би чимало клопоту із систематизацією критичних реакцій на його твори. Євген Гуцало дещо полегшив цю справу своїми щирими відповідями на мої запитання. Але водночас і ускладнив. Здається, згрупуї його творчість за такими своєрідними жанрово-стильовими особливостями, які сам письменник визначив, — і готова еволюція творчого шляху! Та ні, це не так легко. Хоча незаперечним є те, що лірико-поетичний струмінь на перших етапах переважав. Справді, Євген Гуцало намагався емоційно захопити навколишній світ — світ людини, природи й суспільства в їх неподільній, хоча й не завжди гармонійній, єдності — в орбіту свого творчого сприйняття і відображення. І успіхи були помітні. Письменник швидко знайшов емоційний контакт із читачем. Його оповідання та повісті широко читалися, перекладалися на російську мову й за кордоном.

Але водночас його тривожила правда життя, та сувора, важка щоденність повоєнної дійсності, яка хоч і не вступала в трагічну дисгармонію з життєрадісним світосприйняттям дитини війни, проте не дозволяла заплющувати очі на біль втрат, зачерствіння душ, на

необхідність гармонізації людських стосунків, які з тих чи інших об'єктивних причин були драматично порушені. Так, багатство образної палітри Євгена Гуцала вражає, пластична виразність його ліричних реакцій на людські долі й характери, на безмежний світ природи дає підстави говорити про письменника як про одного із найкращих українських новелістів лірико-поетичного спрямування. Про це багато писали, та й назви його книг буквально співають: «Запах кропу», «Серпень, спалах любові», «Скупана в любистку», «Хустина шовку зеленого», «Що ми знаємо про любов», «Яблука з осіннього саду», «Олень Август», «З горіха зерня», «Орлами орано», «У лелечому селі», «Пролетіли коні», «Двоє на святі кохання», «Полювання з гончим псом», «Мистецтво подобатися жінкам»...

Цю лірико-поетичну наповненість образного самовираження критика завважувала, акцентувала на ній, та й у назвах рецензій і статей це зримо проглядається. Ось лише деякі назви: «Світ світлий і добрий», «Багатокольорова гама почуттів», «Мить осяяння душі», «Осяяння» і сяйво прози», «Мить і вічність любові», «Мудрі трави», «Тепло серця», «Любов до життя живого», «Формула радості», «А чоло твоє, земле...». І це закономірно, бо Євген Гуцало апелює до доброго, співчутливого серця, змушує емоційно осягати життя як природну форму існування і як основу звичайного людського щастя. Він немов закликає озирнутися і оглянути цей дивовижно багатий світ — єдиний, неповторний, відчутти, а отже — зрозуміти, усвідомити, що необхідно шукати гармонію в нашому щоденному спілкуванні й співжитті, розуміти людські слабкості, провини, дивацтва і судити себе та інших судом серця, високої моралі, етичних норм колективістського життя.

Згадаймо один із визначальних епізодів повісті «Сільські вчителі». Хату доброї, лагідної, готової в будь-яку мить на самопожертву заради людей вчительки Олени Левківни хтось підпалює. Здається, і ворогів у неї в селі нема, нікому вона зла не чинила, навпаки, допомагала чим могла, а, бач, піднялася чиясь лиха рука на неї, кого, за словами головихи, в селі називають «святою правдою». Головиха допитується у Левківни, з ким та ворогувала, сердиться, що вчителька нікого не підозрює, хоче замовчати лихе, «пригладити, порвані кінці позв'язувати». Здається, на перший погляд, має рацію головиха: «Справедливість, повірте мені, Олено Левківно, не в тому, щоб пожаліти палія й приховати злочин, а в тому, щоб розкрити злочин і покарати палія». Але Олена Левківна живе серед людей, для неї зло — не абстрактна категорія, і за цим вчинком стоїть чиясь конкретна доля. Тому, перш ніж судити зло, вона повинна пізнати його причину, його першопорух. Згодом приходять до Олени Левківни прибіта горем, нещасна Фійона і зізнається, що була сердита на вчительку за те, що все їй вдається в житті: «Й чоловіка маєте, не вбило на фронті, як мого. І діти ваші при вас, набираються розуму, вчать гарно. Й корову маєте. І дім

дістався легко чужий. І люди поважають, бо ви з усіма добра»¹. Але це не та всепрощаюча доброта, якою дорікали Є. Гуцалові деякі критики, вважаючи її синонімом соціальної пасивності, «християнської смиренності». Ні, це доброта активна, творча, соціально будівнича. І характери сільських людей у письменника не однозначні, більше того — тверді, навіть уперті в обстоюванні своїх принципів, своєї життєвої позиції.

Однією з кращих «сільських повістей» Євгена Гуцала є «Родинне вогнище». Чесна, справедлива, до болю в серці правдива розповідь про «матір своїх дітей» — про долю Ганки Волох, солдатки. Вона немовби символізує долю українського сільського люду важких повоєнних літ. Скільки в цій хроніці буднів колгоспного буття по війні, скільки горя і радощів, буденних клопотів і людської доброти, взаємодопомоги, терпеливого виконання своїх материнських обов'язків, довіри і совісного ставлення до праці! Ні, Ганка Волох не спішить прощати образи, несправедливість — вона бореться за життя, бореться за правду. Голова сільради Балко здивовано запитус Ганку: «Отак правду любиш?» — «А що ж ще любити, як не правду?..» — здивовано відповідає Ганка. Як же інакше жити, як виховувати дітей. Виховувати чесними, працьовитими, справедливими. Хіба було легко їй зважитися на те, що — змусити сина пронести через усе село до Гордія Пилявця украдену ним картоплю? «Але умів украсти, хай вміє і віддати. Хіба вона вчила його брати в людей? Хіба вона сама коли-небудь потягнула чуже? Не було такого й не буде, хай навіть як важко не доводиться». Ганці совісно. Але сором не принижує її, а, навпаки, змушує випростуватись, виходити до людей, якщо треба — покаятися, а якщо доведеться — і пояснити, посваритися, а то й пробудити чуже сумління. Усе, що доводилося робити Ганці, вона робила чистими руками, не боялася зятися в своїй правоті, вибороти свою правду задля правди громадської, бо треба вміти жити з людьми.

Та, крім колективних інтересів, які, до речі, Ганка усвідомлює і обстоює, є ще в неї й свої інтереси — інтереси її дітей. Тому їй важко усвідомити, чому голова колгоспу Дробаха не розуміє, не враховує доцільності її вчинків в ім'я дітей, в ім'я тепла її родинного вогнища. Адже вона ростить громадян своєї країни, виховує їх у праці, чесними, добрими, совісними; вони ще малі, їх треба нагодувати, обігріти, одягти, заробітки в колгоспі мізерні, доводиться й хитрувати, вигадувати... Не завжди вдається по справедливості, бо та «вища» справедливість не враховує, не може, врешті-решт, врахувати — повоенна скрута не дозволяє. У розмові з сусідкою Ликорою Ганка обстоює доброту, але не ту, якою сповнена Ликора («Знаєш, мені чомусь усенького світу жалко. Так жалко, що й не скажу»), а доброту конкретну, не до кожного — і доброго, й поганого. «І того, що серце має золоте,

і того, що ніж точить на рідну матір. Отак — без розбору». Добро повинно бути діяльним, принциповим, ґрунтуватись на морально-етичних засадах суспільства. Ганка не може добросердно пригортати до себе весь світ без розбору — треба робити вибір із позицій справедливості.

Життя Ганки Волох — це щоденна боротьба за справедливість і стосовно загального, колгоспного, і стосовно до своєї сім'ї, рідних дітей. У її долі, в її характері, в ситуаціях трагікомічних, трагічних, смішних і сумних відтворена правдива історія повоєнного колгоспного села. Предметне оточення головної героїні повісті зображується Євгеном Гуцалом як одна із основних форм її буття, воно дуже конкретне і вражаюче. Це увесь світ її, з якого нічого не можна вилучити і нічим суттєвим не можна доповнити.

Важко назвати в українській літературі твір, у якому так правдиво і всебічно зображувалася б соціальна і морально-психологічна атмосфера українського повоєнного села. Повість за своїм жанровим характером епічна, хоча в ній народне начало виражається в індивідуальному змісті — через народний характер, через його дії, вчинки, слова, думки і переживання. Образ Ганки Волох — це яскравий народний історичний характер в українській прозі про село. Перед читачем постає складний комплекс внутрішніх і зовнішніх умов буття народного характеру, зображеного достовірно, конкретно, ба навіть документально.

Конкретність, реальність людських вимірів добра і зла в проекції на суспільні відносини і в «заземленні» на віками вивірені морально-етичні принципи — одна з визначальних ідейно-концептуальних координат творчості Євгена Гуцала. Прозаїк психологічно тонко, немовби виплітаючи з ледве помітних ниточок, витворює складну, мозаїчно багатобарвну картину «ситуації людських душ», майже незримо пов'язаних між собою найбільшою реальністю на землі — самим життям. Він надає можливість своїм героям апелювати навіть у найневигідніших для них ситуаціях до нашої свідомості, до наших почуттів, і не лише для того, щоб виправдати їхні лихі вчинки, а щоб відчутти і зрозуміти першопричини сподіяного. Критика іноді й роздратовано реагувала на невизначеність авторської позиції в ставленні до героїв, вимагала принциповішого осуду чи схвалення, сюжетної викінченості розвитку подій — не хотіла миритися з тим, щоб читач виборював у процесі співпереживання подій свою оцінку і свою позицію. Там, де було необхідно, передусім у творах про Велику Вітчизняну війну, Євген Гуцало не відсторонювався, не покладався на читацьку співтворчість. Для прикладу візьмемо повість «Мертва зона».

Після появи в радянській літературі таких книг пам'яті, таких документальних літописів народної трагедії, як «Хатинська повість» О. Адамовича, «Я з вогненного села..» О. Адамовича, Я. Бриля,

В. Колесника, «Копище» і «Птахи пам'яті» О. Опанасюка, «З вогню воскресли» Є. Гуцала, «Блокадна книга» О. Адамовича і Д. Граніна, «Горобина заграва» Б. Наріжного, «Вічні Кортеліси» В. Яворівського, «Земля під копитами» В. Дрозда, «У війни — нежіноче обличчя» С. Алексієвич, прикро згадувати про ті критичні зауваження, які висловлювалися авторові з приводу «Мертвої зони». Це талановито написаний, чесний твір про жахливі злочини фашизму в роки Великої Вітчизняної війни, про те, як за виробленим таємною поліцією «Генеральним планом ОСТ» винищувалися народи Східної Європи. Фашисти лише шукали привід (а частіше без будь-якого приводу, згідно з планом, як це зображено в «Карателях» О. Адамовича, у романі «Попіл на рани» В. Положія) для створення так званої «мертвої зони» — тотального знищення мирного населення й спалення дотла помешкань. І тут ми повинні не забувати, що Євген Гуцало одним із перших з-поміж письменників пройшов селами Чернігівщини, записав розповіді сотень людей, які пережили невимовний жах фашистського плондрування української землі, й відтворив долі спалених сіл очима небагатьох очевидців у повісті-документі «З вогню воскресли».

У повісті «Мертва зона» зображується лише один день — напередодні спалення кутка села Соболівки. Привід у фашистів є: хтось порішив німця біля Соболівки, але це лише формальний, так би мовити, привід. Головна причина, як пояснює поліцай Юрко своєму батькові Іванові Вільготи, та, що «вони підряд усіх палять, не дивляться, хай їм трясця! А ваш куток — неодмінно, бо ж від Збаража, а в Збараж не сьогодні, то завтра червоні прийдуть».

У центрі уваги письменника — доля Меланки та її дочки Галі, яка переходить від фашистської неволі в погребі, брата Меланки — дивакуватого Юхима, сім'ї інваліда Чернеги та відлюдкуватого Івана Вільготи. По суті, в повісті засуджується в безкомпромісному протиставленні полярних життєвих орієнтацій пристосовництво, яке в кінцевому рахунку призводить до зради свого народу. Письменник детально виписує психологічний портрет Івана Вільготи — страшною в своїй непогамовній жадобі збагачення людини, яка намислила перехитрити власну долю. Мовляв, молодший син у поліцаях — окупанти не зачеплять його добра, прийдуть радянські війська — він за сина не може відповідати, той уже дорослий, а сам, бачте, «нічого такого» не чинив, сидів, вичікував...

Євген Гуцало майстерно розкриває душевну нищість таких підленьких хитрунів, які начебто не чинили злочинів, але з їхнього мовчазного благословення утверджували свою політику «мертвої зони» німецькі окупанти. Позиція письменника в оцінці тих, хто жив за принципом «моя хата скраю», безкомпромісна.

Не викликає жодних сумнівів сюжетна закономірність образу Мотрі з Торбою. Слід мати на увазі досить поширене явище періоду фашистської окупації, коли по селах блукали, спекулюючи склад-

ними соціально-психологічними настроями, різного роду прохачі милостині. Вони використовували всенародну тривогу, то пророкуючи близький кінець світу, то посилюючи релігійні настрої цитуванням біблій, то обнадіюючи людей різними передбаченнями тощо. Пригадуючи колишні критичні зауваження щодо Мотрі з Торбою, хочу зразу ж застеретти від повторення подібних претензій до автора, який начебто подає цей образ у позитивному освітленні. Навпаки, на слова Мотрі з Торбою: «Людині ніхто вгодити не може. Ото хто в неї найближчий та найрідніший? Вона сама ж. Але живе так, що й з душею своєю не мириться, що сама собі ворог найлютіший», Юхим відповідає: «Авжеж, ти собі не ворог. Бо такий час, людська мруть, як мухи, а ти «алілуйя», «алілуйя» — от уже й мавш яку цілушку».

Євген Гуцало засуджує й такий тип поведінки, такий спосіб пристосовництва, який утверджує Мотря з Торбою. Адже вона лише абстрактно, за принципами християнської моралі виступає проти зла, насильства, зради, підлості, водночас паразитуючи на своїх «втішаннях», добуваючи з їх допомогою кусень хліба і хатнє тепло. Щоправда, письменник створює сюжетну можливість для Мотрі з Торбою пережити свою людську причетність до народного горя, і саме в цьому слід вбачати перспективу для психологічного поглиблення цього характеру. Вона шматує свою торбу і обмотує нею босі ноги дітей Чернеги: «Не пропадати ж, — бубоніла Мотря. — Коли такі малі повмирають, то що буде? Хай уже по мені невзабарі одспіває метелиця, але ж ви, зелененькі, не в'яньте, не сохніть, хай уже я...»

Талановито написаний цей твір, із глибокими соціально-психологічними характеристиками героїв. Це правдива оповідь про фашистське лихоліття на рідній землі, з чітко окресленою позицією автора в оцінці й ситуації, й героїв.

Чимало критичних стріл свого часу було випущено і на адресу повісті «Двоє на святі кохання» (до того з певним застереженням прилучився і автор цих рядків). Як і в першому, так і в другому випадку необхідно зробити відповідну корекцію на тогочасну літературну ситуацію, на стереотипи критичного мислення і сприйняття нової, ще не освоєної літературою теми, незвичного художнього характеру, ще зримо не окресленого типу в соціальному середовищі. Сьогодні в літературі є багато таких, як Іван Поляруш, що без кінця рефлектують, однак їх не можна цілком віднести до негативних героїв у традиційному розумінні. Це той тип інфантильної молоді людини, психоемоційна розгубленість, розслабленість якого зумовлена «шкідливими витратами» нашого шкільного виховання. Школа, засоби масової інформації донедавна орієнтували нашу молодь тільки на подвиги, пророкували їй героїчну долю полярника, космонавта, геолога, тобто відкривали романтичні далі, безтурботне світле майбутнє. А згодом виявлялось, що такі молоді люди психологічно не підготовлені до елементарних трудових буднів звичайного життя.

Правда, Іван Поляруш про подвиги не мріє, він досить реально оцінює свої можливості, усвідомлює, що необхідно «шукати самого себе, формувати свою особистість не лише з допомогою міркувань, а й дій, вчинків».

У повісті психологічно тонко зображується душевне сум'яття героя, процес народження в його думках і почуттях чогось нового, незвіданого, хоча Іван Поляруш не може виокремити те нове, справжнє, утвердити його вчинком. Він намагається вийти з хаосу душевного розладу, шукає опори то в коханні, то в поїзді додому, в село, до батьків, думає, зважує, аналізує свій стан з гіркою й болем, виявляє чуйність до близьких людей, але його чуйність, як скаже Ірина, гірша жорстокості й бездушності, бо далі добрих слів, розчулених самозвинувачень він не йде.

Євген Гуцало з успіхом використав прийом внутрішнього монологу як засіб саморозвінчання героя. Авторська позиція, принципового вираження якої вимагала свого часу від письменника критика, зосереджена в автохарактеристиках Івана Поляруша. На підтвердження цієї тези деякі з них я наведу: «Я, так би мовити, міщанин не за своїми матеріальними прив'язаностями, а за складом психіки, за способом думання...». І далі: «Я не перестану бути міщанином навіть тоді, коли винесу сам собі найжорстокіший вирок, бо з цієї своєї рішучості я прагну теж тільки самовтіхи, самовдоволення — і далі цього я не піду. Не піду, хоч і усвідомлюватиму свою ницість».

Слід наголосити, що автор доопрацював повість, увівши ще одну сюжетну лінію. Новий персонаж, таксист Льоня Петренко, — своєрідний антипод Івана Поляруша. Кохання робітника Льоні до будівельниці Зіни й символізує ідею твору, яка виражена в назві. Це вони — Льоня і Зіна — двоє на святі кохання, «двоє на святі довір'я і любові, чистоти й добра. Двоє на святі людяності... Двоє на святі ніжності — Льоня й Зіна...». Образи молодих людей дещо ідеалізовані, їхній внутрішній світ не виражений психологічно переконливо, але значення цього сюжетного доповнення в іншому: письменник навіть у думки Івана Поляруша вселяє виграшні сентенції. Поляруш заздрив «Льониній цілності, його правдивості та безкомпромісності. Хлопець, здається, був начисто позбавлений роздвоєності, непевності — все в ньому підпорядковане чітко усвідомленій меті».

Здається, нема ніякого зв'язку згаданої повісті із трилогією про «Гомера із Яблунівки» — про Хому Прищепу, який прийшов до читача романною трилогією «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет», але поставлена нами проблема позитивного героя змушує задуматися над художньою модифікацією цього терміна. Точніше, його ідейно-естетичного витлумачення. Як сприймати, як трактувати цього «найвидатнішого характерника колгоспної епохи», «дивака і характерника, гуманіста і пройдисвіта, ловкача і народного умільця, джигуна і мудреця»? Характеристик Хоми

Прищепи в цих романах безліч. І кожна нова мовби заперечує попередню. Однозначної оцінки критики трилогія не одержала. Надто важко долати усі перевтілення, перелицьовування загальноприйнятого, ярмаркові дивацтва і перевдягання, вивертання «наживоріт» дійсного, пародіювання, фантазування і гіперболізування, якими химерно переповнені пригоди «майстра магічного реалізму» Хоми Прищепи. Мимоволі зринає здогад, що Євген Гуцало свідомо розігрує критиків і літературознавців (ставлення до них у Є. Гуцала однозначне — дивись попереду розмову з письменником), витворивши цього «ясновидючого, у корінь зрючого, у розумі всемогущого» філософа і характерника. Письменник змушує дослідників шукати генеалогічні коріння цього образу у вітчизняній і світовій літературі — згадувати Дон-Кіхота Сервантеса і Енея І. Котляревського, Гаргантюа Ф. Рабле і Марка Проклятого О. Стороженка, творчість польських демократичних письменників, різні, передусім фольклорні, інтерпретації образів козака Мамає, Довбуша, Кармелюка, замислюватися над принципами середньовічної вертепної драми і над еволюцією образу трікстера в світовій літературі, аналізувати характер Мими Мазаєла з однойменної п'єси М. Куліша і перечитувати повість «Бар'єр» та роман «Вночі на білих конях» болгарського прозаїка П. Вежинова...

Клопотів багато з Хомою, смислове «дешифрування» цього образу безмежне, фольклорна основа його образного витворення очевидна, проте позбавитися від суперечливого, далеко не однозначного враження від цієї трилогії я особисто не можу. Можливо, мені заважає отой консерватизм сприйняття Гуцала-прозаїка, якого я, як і, врешті-решт, більшість критиків, звик сприймати в площинах лірико-песетичного і реалістичного осягнення людини і світу. Інша справа Володимир Дрозд із своїми «Ирієм» та «Замглаєм», Валерій Шевчук із повістями «Дім на горі» та «Місячний біль» чи, скажімо, роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу», а тут — химерно-ексцентричний, гротескно-пародійний Євген Гуцало. Письменник буквально вибухає незвичними «спалахами» дивакуватої, непередбачуваної, містифікованої буйною уявою його творця поведінки персонажа. І з'являється перед нами настільки реальний, наскільки й нереальний тип людини з народу, але виразно змінений під впливом нових соціально-політичних обставин. Це тип народного характерника, який бачить те, що не можуть (і не хочуть, бо законсервовані в традиційних принципах сприйняття реальності) побачити інші; це новочасний, свідомо деформований уявою письменника тип народного філософа, який іронічно, на основі іманентного освоєння традиції мюнхаузеніад, реагує на вічні і конкретно-проблемні цінності буття людини на землі. У його системі мислення зосереджені багатющі поклади прийомів і способів народного мовлення. Євген Гуцало наче бунтує цим характером, усією мовною системою своїх творів про Хому Прищепу проти «зви-

чайного», традиційного побутописання, жадібно споживає невичерпні багатства усного народного мовлення з його щедрою розкутістю в застосуванні та творенні порівнянь, загадок, прислів'їв... По суті, Євген Гуцало поставив собі за мету реабілітувати усне народне мислення, ввести його в сучасну літературу як необхідний чинник у створенні національного характеру; він спромігся відкрити перед читачем багатющі поклади словникових надр української мови як домінуючого засобу вираження сучасником своїх поглядів на людину і світ.

Правда, певні застереження викликає жанрове означення цих творів. З великою обережністю називаю я їх романами. Це швидше нагадує різновид народної балади про життя характерника Хоми, ніж форму роману з його класичними ознаками і вимогами. Письменник, по суті, «нанизує» на характер Хоми, мов на шампур, всілякі ексцентричні вчинки, які повинні знову й знову ілюстративно доводити його незвичайні здібності й можливості. Ці романи я розглядаю як своєрідне, в іронічно-хімерному вияві пародіювання такого класичного, далеко не світського жанру, як життє. Отже, чи не краще було б не означувати ці твори романами, а назвати їх щось на зразок «життя сучасного українського характерника»?

Не буду зупинятися на кожному із численних епізодів трилогії. Чимало з них нічого не додають для поглиблення характеру героя. Часом автора просто «несе за водою», немов він поставив собі за мету виписати не менший за розміром твір, ніж попередні. То виводить нудну «генеалогію» Хоми Прищепи, без належного успіху пародіюючи деяких сучасних прозаїків, які зловживають «книжною ерудицією», то перебирає міри в полеміці із заокеанськими засобами масової інформації, то іноді втрачає етичну співмірність, надуживаючи двозначностями...

Проте у романах є просто блискучі розділи, оригінальні ситуаційні знахідки, своєрідні іронічно-гротескні висвітлення таких соціально-психологічних явищ і тенденцій, які заслуговують на висміювання. Наприклад, ті, де мова йде про боротьбу Хоми з культом своєї особи, про приїзд у Яблунівку театру опери і балету та зоопарку, про фантастичні чудеса, які творить Хома, подорожуючи по Україні, про роботу в колгоспі всесвітньовідомих учених, про юні роки Хоми Прищепи, про лікувальні «здібності» нашого героя, зокрема, про ситуацію з макробіотичним дзеном, про винахід Хомою машини часу і пов'язаних із цим винаходом наслідків...

Проте трилогія захащена багатослів'ям, повторами, ба навіть нетактовностями в досягненні так званих комічних ефектів. Мені можуть заперечити: мовляв, слід прочитувати трилогію не за принципами реалістичної естетики, а бачити символічний зміст образів і ситуацій, розглядати ці романи під кутом зору застосування письменником засобів і прийомів реалістичної умовності, визначити, які ідейно-естетичні завдання ставив письменник перед собою, вивершую-

чи книгу пригод Хоми Прищепи. Але одна справа ці надзавдання ставити, інша — значно важливіша — справа їхньої художньої реалізації.

Безперечно, Євген Гуцало відчував, що традиційна сюжетна оповідь про сучасну людину села не забезпечить оригінальності художньому характерові, тобто з'явиться ще один проблемний твір на сільську тему, та й годі. Необхідно було кардинально змінити естетичний ракурс розгляду характеру людини землі, повернути актуальні сільські проблеми так, щоб вони заграли несподіваною барвою своєрідності їхнього проектування на людину, а точніше — на національний характер. Євген Гуцало задумав витворити, послуговуючись багатющим образно-зображувальним матеріалом усного народного мовлення, зокрема бурлескно-травестійною традицією, новий, на рівні проблем і тривог ХХ віку, тип художнього характеру українського радянського селянина і досяг у цьому зримих успіхів. Але його естетична система з самого початку була переобтяжена активною авторською «присутністю» в творі, можливості для саморозвитку характеру, для органічного руху його крізь сюжет виявилися мінімальними. Авторський диктат виявився настільки сильний, що мимоволі все звелось до елементарної оповіді про характерника Хому.

А можливо, таке гротескове фантазування, бурлескне висміювання стереотипних, трафаретних принципів поведінки і мислення через витворення ілюзії достовірності та її руйнування шляхом містифікації і пародіювань недоцільне? Гадаю, навпаки. Інша справа, яка ж естетична міра, яка мистецька межа «відкритості» того чи іншого прийому необхідна. Саме тому цікаво було звернутися до останньої книги оповідань Євгена Гуцала «Мистецтво подобатися жінкам», в якій, на нашу думку, ота естетична доцільність ексцентричності незаперечна.

Село Тернівка, річка Гнилоп'ять... Саме ці географічні орієнтири обрав Євген Гуцало для «поселення» своїх героїв книги оповідань під інтригуючою назвою «Мистецтво подобатися жінкам». Що ж, така назва читача приваблює, хоч вона повністю й не виражає ідейно-сміслову тональність цього оригінального «тернівського життєпису». Правда, назва книги — клопоти передусім автора, який, мабуть, роздумував над назвою цих тернівських історій, не бажаючи повторювати ні «сільських історій», ні «містечкових історій» А. Дімарова. Не слід забувати й про те, що в Євгена Гуцала були «Вережанські портрети», що він усе своє творче життя живописав сільських людей, з їхніми чеснотами, достоїнствами, дивацтвами, з їхніми великими й малими проблемами, до художнього осмислення яких наші письменники найчастіше приступають із прагненням вивірити їх або на позитивність, або на негативність.

Євген Гуцало ніколи не ставив собі за мету витворити образ позитивного героя, відчуваючи певну нарочитість такого складного ідейно-

естетичного завдання. Звісно, позитивний герой — проблема для сучасної радянської літератури актуальна, і для таланту Євгена Гуцала таке завдання, переконаний, посилене. Інша справа, як тлумачити термін «позитивний герой», як застерегти себе від збочення в його художньому розв'язанні на привабливе ідеалізування. Радянська література свого часу дещо завинила перед читачем, «змушуючи» його приймати літературного героя за своєрідний синтез-узагальнення тих позитивних рис і якостей, які сумарно, а найчастіше — в ідеалі, існують, але майже не конденсуються в одній людині. Євген Гуцало спробував було у «Бережанських портретах» зреагувати на домагання критиків, які чекали від нього типового образу сучасника, характеру позитивного героя, але така цілеспрямована орієнтація на створення героя позитивного не принесла очікуваного успіху і, певен, морального задоволення авторові. Письменник завжди відзначався особливою спостережливістю і не бажав переганяти час, видавати бажане за дійсне. Отут і згадується його перша книжка «Люди серед людей», в якій він щиро вивіпів свою любов до сільського трударя. Він знав сільських людей, бачив їхнє життя-буття, чутливо реагував на химерне поєднання в людському житті комічного й трагічного, серйозного і смішного, доброго й лихого і не витрачався на складні сюжетні «конструкції», на яких легко «розіп'яти» характер героя.

Ось і в книзі «Мистецтво подобатись жінкам» «присутність» автора майже не помітна. Одна історія, друга, третя, один характер, другий, третій, одна життєва ситуація, друга — і поступово заселяється Тернівка, обростає плоттю, оживає реальний, а подекуди й химерний світ сільського буття з людськими радощами, незлагодями, клопатами, веселощами, тривогами, надіями. З цих невеличких, буденних, звичайних, багато в чому смішних, навіть неправдоподібних історій проростають характери людей зі своїми морально-етичними принципами, з певними духовними орієнтирами. Євген Гуцало особливо уважний до таких подробиць і фактів звичайного життя, в яких негадано, але виразно висвітлюється щось особливе, характерне, властиве лише тій, а не іншій людині, що здивує і її, здатну і спраглу на самопізнання.

Ось ходить по райцентрівських магазинах веселий, щасливий Роман Говоруха («Живі в пам'яті»), зацвітає словами пісень, а «спіткнувся» випадково на чужому горі — і притих, задумався. Мимоволі перейнявся трагічною долею молодого тракториста Грицька. Ніколи його не бачив, не зустрічався, але захопило за серце безтурботного Романа материнське горе, захотілося пом'янути людину, воскресити її в своїй пам'яті.

Не випадково Євген Гуцало цим оповіданням відкриває збірку. Письменник наче хоче прилучити нас, читачів, до життєвих доль своїх тернівчан, ніби прагне порівняти нас із цим світом, від якого непоміт-

но, але неблаганно відриває нас великий урбанізований світ сучасності. Значним морально-філософським змістом наповнює письменник кожну життєву ситуацію, в якій промальовується людське обличчя — неначе проявляється фотоплівка. Світ наш неподільний, світ людини, тварини, рослини, світ невимовно прекрасний і гармонійний у своїй первозданності. Але як легко порушити цю рівновагу, як просто зруйнувати незримі зв'язки між людиною і природою! Як безпечно прошкує цим коротким життям людина в своїй егоїстичній закутості, не охоплюючи співчуттям, милосердям, співпереживанням навколишнє життя. Євген Гуцало і своїми віршами, і своїми оповіданнями прихилиє нас до одвічних морально-етичних істин, до першооснов земного життя в різноманітних видах і формах його прояву, спонукає до прояснення почуттів, до отверезіння навальних планів-задумів перетворення, підкорення природи.

Здавалося б, яке це має відношення до оповідань із циклу про Тернівку? Безпосереднє, пряме. Для прикладу — оповідання «Синьшийка-варакушка». Оповідання про солов'я, якого в дарунок улюбленому вчителю спіймав хлопчик. Нехитра історія, але в ній тривожно пульсує думка про людську жорстокість і про людську доброту.

Важко знайти вододіл між реальним і химеричним, вигаданим у багатьох оповіданнях Є. Гуцала. В одних гіпертрофовано подаються ситуації інтимного плану, іноді занадто розвивається реалістична основа, в інших нема й натяку на ексцентричність зображуваних ситуацій, хоча добротна реалістичність невлонно деформується задля вияскравлення якоїсь однієї грані характеру комічним, трагікомічним або гротескним прийомом. Чи не кожне з оповідань виявляє талант Гуцала-новеліста, талант бачити людей в усій їхній життєвій повноті й неоднозначності. Хочеться наголосити на цій діалектичній неоднозначності його характерів, бо це є чи не головним фактором характеротворення Євгена Гуцала. Письменник зображує ситуації не завжди соціально місткі, переважно морально-етичного змісту; їх вияв здійснюється іноді на периферії соціальних зв'язків і обставин, але висновки розпросторюються на загальну суспільну атмосферу щоденного життя. Особливо гостро осмислює Євген Гуцало проблему пияцтва, яке останнім часом захопило навіть село, проблеми пам'яті, честі, совісті, милосердя, співчуття, тривожно роздумує над баццями споживацтва, гіпертрофованого міщанського престижу за рахунок матеріального накопичення, байдужості, душевного очерствіння, жорстокості в ставленні до тварин, до живої й неживої природи.

Дивовижно тонким проникненням у таємницю весняного пробудження зачаровують оповідання «про природу». Скільки в них вражаючих поетичних образів, в яких мовби вишнюється буйносіла, яскрава, розмаїта картина світу природи! В оповіданні «Прелюдія весни» Євген Гуцало пише: «Природа в людському сприйнятті завжди олюднена, за змінами природи бачаться людські пристрасті

й драми. Природа — наче могутнє споконвічне дзеркало, в яке людина дивиться, пізнаючи глибше закономірності свого існування і свою вдачу, передбачаючи фатальну неминучість долі...»

Людські пристрасті й драми в творчості Євгена Гуцала спрямовані на природу з метою гармонізації душі, а тому в системі зображувальних засобів домінує психологічний аналіз. Євген Гуцало чутливий до внутрішніх порухів і станів, до діалектичних «переливів» душі. У його оповіданнях ми «проживаємо» не стільки історію становлення характеру героя, скільки становлення й самовираження світорозуміння, світопочування людини, вираження драматизму життя душі і серця, зміну і зв'язок мотивів і вчинків, емоційного ставлення героя до світу, до людей.

В останні роки Євген Гуцало ускладнив свій художній інструментарій, поглибив, а точніше, урізноманітнив форми та прийоми художнього пізнання сучасної реальності. Письменник усвідомлює, що науково-технічна революція, не завжди контрольоване динамічне зростання міст, тривожні проблеми екології, міграційні процеси, споживацькі настрої серед деякої частини молоді, прагматизм, культ речей тощо змушують оперативніше реагувати на дійсність, принципово обстоювати духовні і моральні цінності соціалістичного суспільства, засобами іронії, гротеску, пародії викривати і осміювати те, що суперечить принципам і нормам соціалістичного способу життя. При цьому Євген Гуцало не забуває звертатись із своєрідною ідейно-естетичною апеляцією до віками вивіренних досвідом народу морально-етичних норм і цінностей. З висоти своїх літ і життєвого досвіду озирає письменник і своє дитинство, гірко припалене жорстокою фашистською окупацією, і життя рідних, близьких, односельчан, усього народу свого. Нелегко проглядається межа між особисто пережитим і тим, що увійшло в почуття, у свідомість ще на берегах дитячих безпосередніх вражень, але чи варто поділяти те, що неподільно злите в його творчості? У повістях «У гаї сонце зацвіло», «Княжа гора» Євген Гуцало наче дивиться на себе, далекого, дитинного, з висоти таємничої, великої Княжої гори, яка символічно уособлює досвід народу, його історію.

Дитинство — наче дзеркало розбилось
На повозничих у селі стежках,
Уламки, як жар-птиці, розлетілись
І, як жар-птиці, канули в світах,—

пише Євген Гуцало у книзі «Живемо на зорі». Дитинство було пероране війною так, що шрами від цього болю назавжди залишили свій слід в душі.

Все пережите, пізнане, усвідомлене на шляхах життя свого і життя народу обдумується і зважується «на чистім аркуші душі», яка все ближче прихилиється до землі, до матері-природи, вглядається в «світобудову солов'їв», вслухається в світломузику літа, у відрод-

ження світу в січні, в спів неба над землею... Таким природобаченням прийнята повість «Княжа гора». Дід Гордій — це уособлення народного сприйняття природи в неподільній єдності людини і навколишнього світу. Для діда Гордія і баби Килини земля жива-живісінька, вона думає — і тим соняшником, якого безоглядно зірвав онук, і картоплею й гарбузами, любистком і матіркою. Земля має свої пісні — це і ластівки, і соловейко, і кожна звірина в лісі, і очерет у лузі, і калина в байраці. Думає земля і многогрішною бабою Килиною, і дідом Гордієм, і Княжою горою, й Дніпром, який великою думою стелиться у глиб віків. Пізнання світу онуком діда Гордія розпочинається осягненням предковичної величі і мудрості Княжої гори, яка велетенським бурим ведмедем розляглася на березі Дніпра.

Євген Гуцало майстерно, серпанковими напливами, емоційними рефлексіями висвітлює, немов теплом свого дихання прогрівас чисті озерця на закутих морозом вікнах, весняні проталини на берегах дитинства. Не все там дихає теплом і спокоєм. Письменник у зрілості літ з елегійним смутком прозирає реальний і символічний шлях сходження юного внука діда Гордія на Княжу гору. А вона обвалює на його пам'ять легенди й перекази, билиці та небилиці, всяких духів нечистих, лісових потороч — увесь той фольклорно-фантастичний світ багатовікових вірувань і уявлень народу, який корінням своїм сягає язичництва.

Велику науку пізнання історії народу свого подала внуківі трагічна доля безумної Дарки Сторони, на очах у якої фашисти вирвали серце з грудей сина-партизана. Нелегко вчитуватися в страдницьку історію Княжої гори, в те складне письмо рідної землі. Розуміє це дід Гордій і тому заповідає: «Цієї книжки вистачить не тільки на твій вік, читай, чоловіче добрий...»¹

Це все «письмо землі», це та «хрестоматія народу», яку вже чверть століття читає з таким щасливим даром співпереживання Євген Гуцало.

Цей ліс і луг, як поле, — предковичні!
Сюди приходив і приходжу знов,
Читаючи письмо піктографічне,
Читаючи язичницьке письмо².

Євген Гуцало, можливо, чи не найпильніше із сучасних українських прозаїків вчитується в «письмо землі», вдивляється в дзеркало природи заради єдиного, найсокровеннішого — заради відтворення правди людського буття на землі, в ім'я облагородження і возвеличення людини-грудівника.

Микола Жулинський

¹ Євген Гуцало. Княжа гора. К.: Дніпро, 1985, с. 50.

² Євген Гуцало. Письмо землі. К.: Молодь, 1981, с. 85.

**Вийшли друком
в українських видавництвах:**

- Люди серед людей*: Оповідання.— К.: Молодь, 1962.
- Яблука з осіннього саду*: Оповідання.— К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964.
- Скупана в любистку*: Оповідання, повість.— К.: Молодь, 1965.
- Олень Август*: Оповідання.— К.: Веселка, 1965.
- Хустина шовку зеленого*: Оповідання, повість.— К.: Рад. письменник, 1966.
- Пролетіли коні*: Оповідання.— К.: Веселка, 1966.
- З горіха зерня*: Оповідання.— К.: Веселка, 1967.
- Запах кропу*: Оповідання, повість.— К.: Рад. письменник, 1969.
- У лелечому селі*: Оповідання.— К.: Веселка, 1969.
- Новели*.— К.: Дніпро, 1969.
- Серпень, спалах любові*: Оповідання, повість.— К.: Молодь, 1970.
- Передчуття радості. Дівчата на виданні*: Повісті /серія «Романи й повісті»/.— К.: Дніпро, 1971.
- Передчуття радості*: Повісті.— К.: Рад. письменник, 1972.
- Весна високосного року*: Повісті, оповідання.— К.: Молодь, 1973.
- Дениско*: Оповідання.— К.: Веселка, 1973.
- Бережанські портрети*: Повісті.— К.: Рад. письменник, 1975.
- За обручем*: Оповідання.— К.: Веселка, 1976.
- Щаслива родина* (у співавторстві із Р. Самбуком): Документальна повість.— К.: Рад. письменник, 1976.
- Орлами орано*: Оповідання, повість.— К.: Рад. письменник, 1977.
- Зелене листячко з вірію*: Оповідання.— К.: Веселка, 1977.

- З вогню воскресли:* Повість, оповідання.— К.: Молодь, 1978.
- Що ми знаємо про любов:* Оповідання.— К.: Рад. письменник, 1979.
- Полювання з гончим псом:* Оповідання.— К.: Рад. письменник, 1980.
- З вогню воскресли:* Повісті.— К.: Дніпро, 1980.
- Саййора:* Повість.— К.: Веселка, 1980.
- Шкільний хліб:* Повість-диалогія, оповідання.— К.: Рад. письменник, 1981.
- Позичений чоловік:* Роман /серія «Романи й повісті»/.— К.: Дніпро, 1981.
- Письмо землі:* Поезії.— К.: Молодь, 1981.
- Жовтий гостинець:* Оповідання.— К.: Веселка, 1981.
- Позичений чоловік. Приватне життя феномена:* Романи.— К.: Рад. письменник, 1982.
- Час і простір:* Вірші, поеми.— К.: Рад. письменник, 1983.
- Парад планет:* Роман, повісті.— К.: Рад. письменник, 1984.
- Пролетіли коні:* Оповідання.— К.: Веселка, 1984.
- Живемо на зорі:* Лірика.— К.: Молодь, 1984.
- Новели.* /французькою мовою/.— К.: Дніпро, 1984.
- Мистецтво подобається жінкам:* Оповідання.— К.: Рад. письменник, 1985.
- Княжа гора:* Повісті /серія «Романи й повісті»/.— К.: Дніпро, 1985.
- Княжа гора:* Повісті.— К.: Молодь, 1986.
- Олень Август:* Оповідання, повість.— К.: Веселка, 1986.

Второй том избранных произведений известного украинского писателя, лауреата Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко составили рассказы, написанные и опубликованные в разные годы. В них ярко показаны характеры наших современников — тружеников села и города, затрагиваются важные социальные, морально-этические проблемы. Завершает двухтомник повесть «Княжья гора», в которой идет речь о преемственности поколений, об историческом опыте народа.

Рецензент В. К. Коваль

Г $\frac{4702590200-006}{M223(04)-87}$ 31.87

ОПОВІДАННЯ

ЛІНІЯ ОБОРОНИ

По холодах настали нарешті теплі дні.

З яким натхненням, із яким завзяттям селянина взялося сонце за свою споконвічну роботу, за ту роботу, з якою трохи забарилось у цьому році! Можна було, здається, простежити, як проростають, як довшають, як витягуються стебла трав. Як на вільсі чи березі роздимаються вшир ще вчора зовсім малесенькі листочки, водночас роздимаючи вшир те приховане в собі зеленкувате, майже прозоре світло.

І раптово зацвіли дикі груші.

Наче посідало на їхнє чорне, шкарубке гілля безліч прилітних зграй, умить розгорнули свої крила — й стали перед здивованим людським зором не птахами, а біло-рожевим цвітом, іще студеним, іще не розімлілим од своєї духмяності — ця їхня духмяність була ще ледь вловима, скупа, якась наче далека.

А бруньки на яблунях, які минулого тижня, а то й раніше ніяк не розкривались, заклякши, закостенівши від холоду, тепер понабрякали, й ось мала настати мить явлення — мить явлення яблуневого цвіту в цей весняний, пробуджений світ.

— Славно в нас, — говорив Чучвага Петро Іллч. — А де на Поліссі не славно!..

І більше нічого не казав про своє село. Мовляв, село саме за себе скаже, а ти зумій почути, коли хочеш.

Стояли на шкільному подвір'ї, під старим берестом. Земля довкола була в блідих та кволих китичках цвіту, що нападав із береста. Прямо перед нами, за дорогою, приглушеною голубизною текла тиха річечка, за річечкою темнів гай, який ще кілька днів тому, мабуть, можна було пронизати поглядом із краю в край, а тепер він попухнастішав листям, помолодів.

Ліворуч слалось поле, засіяне озиминою. Озимина подекуди жовтіла лисинами вимоченого чи вимерзлого посіву. Через поле відкривався простір — порожній, чистий — до стіни чорного лісу, що зводився на обрії.

Школа стояла на сільській околиці.

Як я тут опинився? Редакція обласної комсомольської газети, в якій я тоді працював, гостро потребувала нарису чи кореспонденції про вчителя. Про такого вчителя, якого поважають колеги і люблять діти. Чиє життя не існує поза межами школи, хто мислить державними категоріями. Подзвонили з редакції в один райвно, в другий, у третій, — і вже через якийсь час я їхав у віддалений північний район області.

З району на всюдихідному газику доставили в це село, що лежить осторонь автомобільної траси і до якого в осінню негоду або в весняне бездоріжжя можна добратись хіба що на тракторі. Тут я й познайомився з Петром Іллічем.

А сьогодні вже мав їхати.

Мав їхати, бо наговорився і з Петром Іллічем, і з учителем, і з дітьми. Побував на уроках, на позашкільних заняттях. Матеріалу, який тут зібрав, вистачило б не тільки на одну кореспонденцію чи нарис про окрему людину, а на серію статей, які, скажімо, могли б друкуватись під рубрикою: «Листи з сільської школи».

Сьогодні я від'їжджав — од колгоспної контори полудні йшла вантажівка до району, мала прихопити й мене. Востаннє навідався до школи, щоб попрощатися з директором, із учителями, щоб на згадку взяти з собою той настрій, що панував тут. А Чучвага Петро Ілліч проводжав мене.

Кремезний, високий, він ходив навдивовижу швидко, і цією похапливістю вирізнявся серед тутешніх поліщуків. Розмовляючи, дивився десь убік чи над мою головою, і коли мій погляд зустрічався з його — карим, квапливим, то в його погляді чомусь не вдавалось прочитати нічого.

— До контори підемо дорогою чи навпростець? Навпростець швидше.

На дерев'яному ганку рубленої школи стояв гурт цікавих дітлахів і весело дивився на нас. Коли рушили, хтось прощально помахав рукою, і той порух відгукнувся в мені солодким болем. Чи не тому, що на мить постав перед зором і образ моєї сільської школи?

Подалились навпростець, поза садибами.

На городах хто орав конячиною, хто копав, а хто вже й садив картоплю.

— Тепер гаряча пора — і в колгоспі, і в людей, треба з усім упоратись, — мовив Петро Ілліч. — А роботи набиралося скрізь, бо ж холоди тисли.

І, поглядаючи на городи, на яких клопотались люди, та на садиби за ще прозорими садками, я зловив себе на думці-спостереженні...

— Скажіть,— звернувся я до вчителя Чучваги,— у вашому селі ховають покійників не тільки на кладовищі, а й на садибах, так?

— Ні,— заперечив учитель,— тільки на кладовищі.

— Але ж погляньте,— спинився я.— Біля крайньої хати стримить хрест, біля сусідньої теж видніє. А там біля хліва, а ген у садку. Й попереду видно могилу.

— Ходіть за мною,— сказав Петро Ілліч.

По межі пройшли до крайньої хати. Невже, майнуло мені, Чучвага досі цього не помічав? Ми наблизились до могилки, на якій стояв старий похилений хрест, навскіс пов'язаний білою хусткою.

— Дивіться, раз не бачили,— безбарвним голосом проказав учитель.

І по некопаному городу перейшов на сусідній город, тут зблизька побачили теж могилу під хатою. На іншій садибі — вже на межі. Далі — в садку. За цим садком — уже в сусідньому садку. Далі — могила біля погрібника.

Тут, біля погрібника, жінка поралася з сапою на грядці. Випросталась і дивилась на нас без здивування, але пильно, і її незворушне обличчя видавалося земляним.

— До-о-обро-о-ого здоро-о-в'я! — мелодійно відказала у відповідь на привітання Петра Ілліча.— А що це ви шукаєте, коли не секрет?

— А який секрет. Ідемо так, як оборону тримали, по лінії окопів. Чи не можна?

— То йдіть, ідіть, чому не можна. Городи ще не засаджені, гуляють.

Яка оборона? Яка лінія окопів? Ця жінка бачила їх і говорила так, як можна було бачити зараз ці сади, хати, городи.

І — чудно — дивилась тільки на Чучвагу, а в мій бік і позирком не кинула.

Ми перейшли на сусідню садибу. Тут теж побачили могилу, тільки значно більшу. Ця стояла в голубій металевій оградці, вся обтикана зеленими ножами молодих півників.

Важкий здогад осів у моїй голові.

— Тут проходила лінія оборони, так? За це село точились бої і в окопах загинули наші солдати?

І відразу ж подумки заперечив сам собі: на могилах стояли хрести, і лише на одній-другій стриміла пірамідка з зорею. Та й хіба до сих пір солдатські останки не знесли б до братської могили, як давно позносили по інших селах?

— Лінія оборони проходила, так. І ці окопи рились для наших солдатів. Але боїв у сорок першому не було, відступили...

Перейшли на сусідню садибу, тут теж зеленів могильний горбик землі.

— Це вже коли наші наступали, а німці відступали, точився бій за село. Люди ховались хто де, а найбільше в погребях. І по оцих окопах, що позалишалися з початку війни.

Отже, кілька десятиріч тому тут пролягала лінія оборони, яка тепер була пунктирно позначена могилами. Кожен окоп — могила. Але чому? Адже наші війська були не в захисті, а в наступі.

— Люди ховались і по окопах, а німці перед відступом палили село. Німці і поліцаї. Ходили від хати до хати, в селі не вціліло жодне житло.

— А школа?

— Школа теж згоріла дотла. А нову звели на тому самому місці. Всі люди позводили хати на старих місцях. Село таке, як і до війни, тільки менше, бо від деяких сімей і сліду не лишилося, знищені до ноги: матері й діти вдома побиті, а батьки й сини з фронту не вернулись.

— А в цих окопах...

— Як почали палити село, люди з хат своїх кинулись по погребях та по окопах. Але ж не тільки палили, а й убивали. Підходили до кожного погребя, до кожного окопа — й стріляли. Або кидали гранати. Або наказували вилізти — і розстрілювали нагорі. А ховалися жінки, діти, старі. Не щадили нікого. Вибили все село, врятувались тільки ті, що втекли до лісу. А потім і не було кому ховати мертвих. Які могили копати на кладовищі, кому копати? Не було кому копати, а люди вже лежали в своїх могилах — у цих окопах. Ось тут їх і позаривали. Тепер добре видно, де колись проходила лінія оборони.

Русяве ріденьке волосся, колошкане вітерцем, димком струмувало на голові в учителя Чучваги. А що, розказуючи, унікав дивитись на мене, то здавалось: розказує теплому вітерцю, веселому сонцю, припізнлій весні.

На сусідній садибі жіноча постать горбилась під грушею. Випросталась — очі її були не те що безбарвні, а схожі на цвіт малини. І зір її був зором малинових квіток. Брови половили тихенько.

— Василь мій хреста старого зняв, а нового поставив, бо старий уже потрухлявів, почав розсипатись. Під грушею лежав старий хрест.

— Взяла краску, малюю в голубеньке, бо чого має деревом сірити.

— Може б, зорю, га? — мовив Чучвага.

— І Василь мій казав, що зорю, та якось невдобно над старою бабою, це якби мужики тут лежали чи хлопці.

Вмочила квачик в банку з фарбою, малювала нового хреста в голубеньке.

— Баба їхня сховалась до окопу, то вбили, а діти врятувались, бо до лісу побігли. А батько з війни не вернувся, хто й відає, де та могила, — розказував учитель Чучвага.

Ми далі йшли по тій колишній лінії оборони.

— Уляно! — покликав жінку з заступом на городі.

Жінка звелась і чекала, поки підійдемо до неї. Вишита її сорочка цвіла такими синіми та червоними квітками, яких, напевне, не могла виплекати жива поліська природа, а тільки жіноча уява.

— Могилка була під вашими вікнами, — сказав учитель Чучвага. — Десь не бачу...

— А забрали могилку, — озвалась Уляна.

— Хто забрав?

— Не наша була. З тамтих пір лежала тут Ярмолиха з двома своїми хлопцями.

— Це яка Ярмолиха? А хіба вона не за дорогою?

— За дорогою Явдошка, а тут Степанида... Ярмолтих багато в селі, от ви й призабули.

— А хто могилу їхню забрав?

— Тетяна, її старша дочка, врятувалась, вона в партизани відразу подалась, то й уціліла... Завжди на проводи приходили на наше дворище, всією сім'єю. Опорядкують могилу, посидять, пожуряться. І ми з ними пожуримось. Бо вже та їхня могила стала нам за свою... Чого Ярмолиха сховалась тоді в нашому окопі? Та ховались, де горе застало, хіба вибирали... От повірте, якось тепер без тієї могили не так, бо вже звикли до неї. Мовби хтось був — і не стало.

— А куди перенесли?

— Спершу хотіли під свою хату, а потім передумали й переховали на кладовищі... А Тетяна каже мені: маєш хату нову ставити, де ж поставиш, коли могила заважає? Воно й правда, хочемо ставити нову, бо хлопець мій жениться. Та якось і не знаємо, чи годиться тут?

Учитель попросився, і ми подались далі.

— Уляна врятувалась як? У хліві сховалась, а коли все палили, і хлів загорівся, то вона в диму виповзла. Обпечена, обсмалена, а не кинулась тікати на повен зріст, порачкувала на город, а з городу вже в луг, у вербоози, потім до лісу.

Переходили з городу на город, з садиби на садибу — вчитель Чучвага вів мене по лінії оборони, позначеної могилами. Рідко їх не було в садку чи під хатою, а то, піднісши над собою хреста чи червону зорю, з минулого в нинішній день волали безмовним, страшним криком.

Наче вгадуючи моє німе запитання, Чучвага сказав:

— Нашу хату підпалили. А хто вискакував із полум'я — вбивали. Спершу застрелили діда, він, мабуть, не боявся смерті. За ним вискочила сестра, то поклали на порозі. А мати з немовлям, дівчинкою, згоріли в хаті. Напевне, бачила, що вбивають, думала якось дитину врятувати, а вчаділа в диму, задушилася, згоріла.

Вздовж лінії оборони стояли рублені хати, ось-ось мали зацвісти яблуні. Сурмили півні. Їхній переклик стояв у ласкавому повітрі, мовби півні всього села склали зараз спільний хор, співали спільну пісню, а не кожен окрему.

— Я в лісі переховувався з хлопцями. Бачили, як село горіло, й чуто було, як стріляють, як кричать. Боялись потім і повертатись додому.

Пройшовши, мабуть, по всій лінії оборони, звернули на дорогу, що потопаляла у вербах та березах. На всохлому бересті, верх якого був зламаний бурєю, хазяйнував лелека. Червоним дзьобом опрацьовував галузки в гнізді, і так був заклопотаний своїм хазяйнуванням, такий був статечний у роботі!

— Лелек теж били та стріляли, як і всяку живність, — корів, коней, курей. Нікого не жаліли, не шкодували... Вороги!.. А лелеки знову поприлітали, бо хіба ж яке поліське село без них... Ніяких птахів так не люблю, як лелек.

І нарешті я зловив погляд учителя Чучваги — цей погляд був ясний і чистий, мов яблуневий цвіт.

Біля колгоспної контори стояла вантажівка, в кабіні сидів шофер. Цієї теплої днини він чомусь був зодягнутий в лисячу шапку. І його витягнуте вперед, гостроносе обличчя — на диво — теж скидалось на мордочку хитрого звіряти.

— В дорогу? — запитав Петро Ілліч.

— В дорогу, — згодився шофер. І посигналив. — Треба тут ще декого прихопити. — Й, знову посигналивши, мовив: — Я мав до школи прийти за свого лобуряку, то що там? Не вчиться? А він такий! Чого, каже, підриватиму змалечку здоров'я, коли тепер неграмотні живуть краще і довше за грамотних! Думаєте, я цього вчу? І тих боксерських рукавиць я йому не купував — сам припер із міста, грошей у матері випросив. Зодягне рукавиці — й вимахує цілий день, як вітряк крилами. І по селу теж ходить у боксерських рукавицях. — І зареготав голосно, показуючи дрібненькі зуби-кукурудзинки. — Ви ж знаєте, яка в Марущаків корова з нором, не переймеш. Ото летить ця корова, а мій лобуряка став проти неї в рукавицях, та як лусне межі роги — худоба й остовпіла!

Невдовзі появився гурток молоді, веселі й напідпитку. Несли гармошку, похитувалися.

— Закінчилось весілля? — запитав шофер. — Ану гайда хутенько в кузов, і так заждались. А ви, — невпевненим тоном звернувся до мене, — сідайте в кабінку.

Вже коли я попрощався з Чучвагою, він несподівано сказав:

— Може, не треба писати про мене? Хіба мало хороших людей... Краще про посівну в колгоспі чи про механізаторів...

І, коли машина рушила, непорушно стояв під вербою, освітлений сонцем, похмурий, і вітрець порошив та й порошив його рідкеньким срібним волоссям.

Він, учитель Чучвага, zostався для мене там, у зеленому поліському селі, на лінії оборони.

Промайнув пам'ятник. Солдат, у касці і в плащ-наметі, однією рукою тримав автомат, а другою пригортав до грудей дитя. Обличчя солдата було повите зажурую.

— А то ще трапилось, — гомонів шофер у лисячій шапці, — натягнув мій лобуряка боксерські рукавиці й повівся до клубу...

Мабуть, у глибині батьківської душі він таки пишався своїм одчайдухом-лобурякою.

У кузові чулись гармошка й спів. Потім затарабанили кулаком по кабіні, і шофер спинив машину. Через відсунуте бокове скло хтось простягнув пляшку з горілкою.

— Та ви що? — весело закричав шофер. — Хочете, щоб автоінспекція відібрала в мене права? Чи щоб я завіз вас у яругу?

— Хай пасажир вип'є! — кричали з кузова.

Зрештою рушили. Гармошка ревла не своїм голосом, чулась тупітнява ніг.

— Танцюють, чорти, — осудливо сказав шофер.

— Як танцюють? — не зрозумів я.

— А так, у кузові...

Їхали, і під музику гармошки мені весь час думалось про вчителя Чучвагу, про ту лінію оборони, позначену хрестами й зорями, по якій він провів мене сьогодні.

Це тільки в одному поліському селі...

А по всій Україні?..

По всій неосяжній Батьківщині, по стражденній і нездоланній землі нашій рідній?..

Скрізь і досі пролягає лінія оборони, не стерлась — і не зітреться в віках.

ЖИВИ В ПАМ'ЯТІ

Роман Говоруха суботнього дня ходив по райцентрівських магазинах. А що в душі бродив хмільний настрій, то весь час співалися хмільні пісні: слова самі вилітали з глибини ества, зацвітали на губах, тож і Говоруха зацвітав тими веселими словами, п'янів од них. А може, збадьорив його свіжий і чистий, мов осіння айстра, день? День, мов осіння айстра, що біліє-рожевіє за рядком чорнобривців під хатнім вікном і пелюстки її ледь-ледь покриті інеєм, який трохи розтанув і сяє прозорими мачинами?

Приїхали до дівчини три козаки в гості... Летить галка через балку, літаючи, кряче... Забіліли сніги, забіліли білі, ще й дібровонька...

Рябе лице його, наче спитий горобцями соняшник, сміялось хвилею терпкого, негаснучого світла, й так само тугого жолудевого полиску очі ляляли ще не загусклу бурштинову смолу, також терпку...

Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі... Кру-
кру, в чужині умру, заки море перелечу — крилонька
зітру...

До Говорухи приглядались, та він проходив через
чужі погляди, як падуча зірка крізь небесну млу.
В райцентрі вже не бував кілька років, і за цей час міс-
течко змінилось — повиростали нові панельні будинки,
деякі вулиці засірили асфальтом, поцяткованим роз-
губленою з грузовиків буряковою гичкою, там і сям
чорніли котловани, вириті бульдозерами під нові будів-
лі. Ще не так давно, здається, центр було заставлено
безліччю дрібних магазинів, які начебто берегли тоск-
ний, спресований дух сутужної післявоєнної пори,—
тепер замість тих цегляних, фарбованих вапном і синь-
кою, та дерев'яних, заляпаних якимось ядучо-зеленим
отрутохімікатом, допотопних магазинів стриміли кіль-
каповерхові, з бетону та скла, широковіконні торговель-
ні комплекси.

Через нашу хату вже й качки летять... Не мені усміх-
нулася доля край села, край села, край села...

Скупивши всякий надібок для хазяйства й набивши
ноги, Роман Говоруха принишк, і вуста вже не зацві-
тали словами пісень, хоча рябе лице не протряхло від
сміху, а з очей жолудевого полиску лялалась — уже за-
барніше, вже загускліша — бурштинова терпкувата
смола. Коло кінотеатру під старими осокорами стояв
металевий кіоск, тут із щілини-віконечка продавали
пиво та газовану воду, й Говоруха надумав угамувати
спрагу.

Він стояв за пластиковим столиком, прикріпленим на
високій залізній ніжці, і, нехотя цідячи крізь зуби тепле
просяне пиво, пас поглядом вулицю, потай сподіваю-
чись поміж перехожих побачити когось знайомого. Як-
не-як хоч і колишній район, хоч і колишній райцентр,
але ж свої... Людські обличчя, що пропливали по ву-
лиці, чомусь мало не всі видавалися знайомими, та
варто було приглянутись пильніше — ні, таки чужі,
вперше їх бачив.

За сусіднім столиком полуднала сільська молодиця
років за сорок... ні, вже під п'ятдесят. З промасленого
папірця брала смажений хек, жувала повільно, обереж-
но і так само неквапно, давлячись, запивала лимонадом.
Роман Говоруха раз і вдруге ковзнув упівока по моло-
диці, проте знайомої в ній не визнав — хіба мало сіл
у районі, хіба мало жінок добиваються сюди!

Уже допивав пиво, коли вона відірвалась від столика і, човгаючи ватяними ногами, побитими брунькуватими жилами, підступила близько до Говорухи. Закинувши на плече корзину, трохи горбилась, а тому дивилась перед собою наче спідлоба зеленкувато-червоними, схожими на недозрілу шипшину, очима.

— Хлопче, ти хто?— спитала молодиця, показуючи зуби, схожі на розсипчасто-білу картоплю, спечену в полі на осінньому багатті.

— З Тернівки,— відказав.

І всміхнувся на оте «хлопче»: вже мав якщо не за тридцять, то до тридцяти.

— А-а,— злетіло з її темних уст.— Візьми ось цукерок і пом'яни мого Грицька.

Сягнула рукою до кишені горохового піджака, що тісно облягав її туге тіло, дістала пригорщ барвистих карамельок і висипала на столик перед Говорухою.

— Якого Грицька?— поспитав той здивовано.

— Грицька, мого молодшого брата.

— А що з ним сталося?

— На тракторі... Ввечері подався на нічну зміну, а вдосвіта знайшли на тракторі... Трактор стоїть, мотор тарабанить, а він усередині, як заснув...

— Заснув?

— Серце... Лікарі сказали, що серце... Він так у тракторі й помер.

Зеленкувато-червоні, схожі на недозрілу шипшину очі цідили перед собою біль, цідили із-за туманної пелени, що тремтіла й на поверхні, і в глибині очей.

— Скільки ж йому років?

— Ось такий, як ти.

— Армію відслужив?

— Аякже, армію відслужив. Зосталась жінка, двоє дітей... А в тебе сім'я велика?

— Немає сім'ї, ще не женився...

— Хлопчик і дівчинка... Хлопчик цієї осені вже до школи пішов, а дівчинка нарік піде... У наш час — і сироти... Пом'яни Грицька, душу його пом'яни.

Коли йшла, Говоруха не міг відірвати погляду від її литок, помотузованих сув'язю жил, на яких ягодами тужавіли рожеві та сливові пухирі. Не обертаючись, пройшла по опалому листю під осоками й розтанула в людському мурашнику.

З Тернівки чи не з Тернівки? Наче ніколи раніше не доводилося зустрічатись. Може, виїхала колись їхня

родина з Тернівки в сусіднє село, минуло чимало років, тепер ось вона впізнала його в райцентрі?.. Але хто така? І хто такий Грицько, її молодший брат, якому він, Роман, доводиться однолітком?

Порпався в пам'яті, наче в старій скрині, де збереглося багато мотлоху ще від бабиного й дідового життя, намагався серед споминів про своє дитинство відібрати саме такий, який допоміг би впізнати цю жінку, — й марно.

Досадливо зітхнувши, Роман Говоруха згріб карамельки й висипав до кишені.

Що ж, купив для батька-матері сякий-такий дріб'язок, закропився просяним пивом (чудно, та й годі: вересневий день — студений, а пиво — тепле!) — тепер можна й додому. Хоч і тепле, хоч і просяне, пиво все ж підхмелило настрої, і тепер на вустах знову зацвіли слова пісень, і рябе лице, наче спитий горобцями соняшник, знову сяйнуло терпким світлом наокіл.

Ой ти, дівчино — з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня... Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину... Десь тут була подоляночка...

Мугикаючи пісні, Роман Говоруха йшов по вулиці й за старою своєю, ще парубоцькою, звичкою заглядав у вічі дівчатам, які траплялись назустріч, наче заглядав у голубе, зелене, сіре та каре полум'я їхніх душ і, миттєво осяяний короткими позирками дівочих барвистих поглядів, відчував наплив безпричинної радості, наплив щастя — такий стан він спізнавав у дитинстві та в юності.

— Романе!

Говоруха обернувся на той раптовий оклик — на протилежному боці вулиці, перед обстриженими акацієвими кущами, стояв чоловік у спортивних штанах та вовняному светрі і всміхався. Степової половецької смаглості лице грало грачиного полиску бровами, грачиної чорноти й опуклості очі ярили приятню, й навіть загострений, немов у грака, ніс випромінював радість від зустрічі.

— Борисе!

Коли вже обнялись, коли поплескали долонями один одного по плечах та спинах, розступились, наче вірили й не вірили очам.

— Я тут на машині «швидкої допомоги» шоферую, живу у жінки в приймах, — розказував Борис. — Може, нарід переберемось до своєї хати, вже звів цегляну коробку...

— Ти нітрохи не змінився, — вихопилося у Говорухи, — такий, як і в школі.

— Й ти не змінився, — блимав матової білини білками Борис. — Де тепер трудишся?

— У районній редакції на Чернігівщині, а це на кілька днів навідався в Тернівку провідати батька-матір. Ну й до району крутнувся, купив дещо до хати, бо старі вже не здужають... Скільки ж це ми з тобою не бачились?

— Після випускного вечора в школі, вже сьомий рік.

До Тернівки, в середню школу, чимало дітей ходило з навколишніх сіл, і Борис із восьмого по десятий клас добивався аж із Хомутинів, кілометрів за дев'ять. Старався під'їхати на попутній машині, бо спробуй щодня подолати майже двадцять кілометрів, та ще часто по розгаслій від дощів подільській багнюці, по баюристих дорогах!

Тепер ось, випадково здибавши Бориса, Говоруха приглядався до його обличчя, приглядався з якоюсь винуватою пильністю — і за знайомими рисами однокласника начебто проступали риси зовсім іншої людини, яка живе незнайомим, чужим життям, і ці риси викликали в естві холодок відчуженості.

— Ну чого ж ми стоїмо отак? — нарешті мовив Борис. — Сьогодні я не за кермом, вихідний, то давай за зустріч!..

Невдовзі колишні однокласники опинились у міському парку, що в цей погідний день просвічувався з краю в край і, мерехтячи поріділим жовтим та багряним листям на гіллі, дихав прив'ялими пахощами. У відкритому торговельному павільйоні взяли пляшку свіжого пива й повільно пили під парусиновим тентом. Довкола літали горобці, дзьобали кришки на столах та на цементованій долівці. Поміж стовбурів дерев у чистому повітрі пливла, неначе сочилась, павутинка бабиного літа, за нею сніжно іскрився ще один разок.

Як водиться, згадували однокласників. Той служить на флоті, той працює агрономом на цукрокомбінаті, той — інженером на плодоконсервному заводі. А дівчата? Й пороз'їжджались, і заміж повиходили, і дітей понароджували. Вчителі — хто ще вчителює, хто вийшов на пенсію, а от викладач фізкультури помер, далися взнаки фронтові рани.

Згадуючи, ворушачи пам'ять, обоє начебто не лише споминами повертались у минуле, а своє шкільне минуле вичаровували навіч, воно поставало для обох із

плоті й крові, і, здається, їм обом не вірилось, що школа стала маревом і те марево все далі й далі відсуватиметься в часі...

Випадковим рухом руки сягнувши в кишеню, Роман Говоруха зненацька натрапив на пригорщ отих карамельок, яких йому ополудні вділила незнайома молодиця біля кінотеатру. Дістав цукерки і, розливши рештки пива по склянках, сказав:

— Давай пом'янемо... Грицька.

— Якого Грицька? — не зрозумів шкільний товариш.

— Ну, Грицька...

І, затинаючись, розповів про ту жінку, що попросила пом'янути її молодшого брата, тракториста, який від сердечного нападу помер у тракторі, орючи вночі колгоспне поле. Борис вислухав розповідь, звівши гострими клинцями грачиного полиску брови, й під його допитливим знерухомілим поглядом Роман Говоруха збентежився, наче його на недоумкуватості заскочено, чи що.

— Двоє дітей залилося сиротами, не можна не пом'янути, раз сестра просила.

— Не можна, — згодився шкільний товариш, і голос його несподівано зрадливо забринів.

— Ну, то давай пом'янемо Грицька, хай земля йому пухом.

— Хай земля йому пером...

Вони випили холодне пиво і, здерши з карамельок обгортки, заходилися смоктати солодко-кислі цукерки. Оббігши спопелілим від смутку поглядом пустельні алеї, засипані різнобарв'ям опалого листя, Говоруха сказав:

— Знаєш, на серці нині так, наче та жінка мене впізнала.

— Але ж не призналась?

— І, мабуть, подумала, що я також упізнав її.

— Але ж не тернівська, правда?

— Наче не тернівська, хоч у селі я не живу, то міг декого й призабути. Й дивилась на мене так, немов Грицько той знав мене чи я знав Грицька.

— Хіба така пригода в Тернівці сталася? Ти б почув про неї від батьків.

— Ну, Грицько міг жити й не в Тернівці. Давай ще одну пляшечку візьмемо, раз таке діло.

— Чудно, — стенив плечима посмутнілий Борис. — Поминаємо людину, а хто вона?

— Життя чудне, — згодився Говоруха. — Життя таке чудне, що той Грицько може навіть бути моїм далеким

родичем. Ну, не в другому чи в третьому коліні, а в десятому, наприклад. Ось тільки я про те не знаю.

— Чудно,— повторив Борис.

— Знаєш, він може бути й твоїм далеким родичем десь у дванадцятому коліні. Тут село біля села, всі земляки, дивись, два чи три століття тому, може, навіть наші пращури, Борисе, були родичами. Але нині забулось, нині ми про це не знаємо.

— Чудно,— і втретє сказав Борис, у якого на смаглому лиці залягла розгублена здивованість.— Про таке нема коли й подумати, все робота й робота... Ось я женився на своїй Олені, живемо, як усі люди живуть, не гірше, не краще... Хоч, правда, є такі, що гірше, і є такі, що краще... Ну, зі свого роду знаю найближчих родичів, дальших. А з її роду? Матір знаю, а батька не знаю, бо помер; знаю сестер, кількох племінників, дядьків, тіток. А ті ж дядьки теж мають родичів, а ті мають своїх родичів. Як поміркувати добре, то Грицько, дивись, чи не мій родич у якомусь коліні. Навіть швидше мій, ніж твій.

— Чому?— не втямив Роман Говоруха.

— Бо я жонатий!

— То й що?

— Значить, у мене має бути більше родичів, ніж у тебе, холостяка!

Й колишні шкільні товариші вдарили раптовим сміхом, яким наполохали горобців, що позривались і відлетіли на ближчі дерева.

— Чому не женишся? — поспитав Борис.— Рано чи пізно, та женитись треба, з природою боротись важко. Чи не можеш знайти до пари?

— Чому ж, трапляються дівчата, тільки я не кваплюсь.

— Ну, діло хазяйське. А не боїшся засидітись?

— Ще встигну з козами на торг... Хоч, зізнаюсь, із кожним роком здається, що гарних дівчат усе менше й менше.

Дивись, настане такий вік, що здаватиметься, наче їх ой як побільшало, наче кожна друга спідниця — вже й красуня писана.

— Ну, мені ще рано так обманюватись.

Йому аж кінчик язика свербів розповісти про студентську драму своїх почуттів, котрі так і zostались нерозділеними і в перші роки його роботи в редакції районної газети, про драму, яка приносила втіху не

так скупими радощами, як щедрими болями, непорозуміннями, гіркотою. Але всі ті інтимні стосунки були такою його особистою таємницею, такою сокровенністю, що — розказувати отут?.. Борисові?.. За оцим порожнім столиком у літньому кафе, де вони влаштували сумні й дивні поминки?.. Роман Говоруха наче вперше побачив ясні хвили прозорого, застиглого повітря в парку районного містечка, наче вперше побачив блякле, схоже на пригаслу осінню волошку, далеке небо над головою, яке зараз такою самою пригаслою польовою волошкою цвіло над головами його батьків у Тернівці, і йому не захотілось розповідати ні про студентську драму своїх почуттів, ні про скупі зустрічі, які з відстані років, а то й місяців нині війнули на нього холодком.

— Мені ще рано обманюватись, — по паузі повторив Роман Говоруха. — А гарних дівчат на всякий вік вистачає.

— Ну, дівчата — таке зілля...

Тут наблизився до кафе чоловік на протезі, двома милицями підтримуючи тіло. Пісок під милицями скрипів так, наче те огрядне тіло вилито з чавуну. Важкі чавунні очі, як ядра до старовинної гармати, похмуро лежали на червонястій мідній сковороді обличчя. Борис, шофер медичної допомоги, зрадив інвалідові, наче рідному, інвалід зрадив не менше, вони обнялись. А коли обнімались, то інвалід дивно розмахував за спиною в Бориса своїми милицями, наче ними пригортав до грудей знайомого.

Знову налили в склянки пива, і інвалід забивав їх тужавим голосом — наче йому двигун в грудях гудів на менших та більших обертах.

— Значить, Грицька поминаєте? — Й подивився на Говоруху: — Твого родича?

Той твердо скліпнув повіками. Проте інвалід уже дивився на Бориса.

— Чи твого родича?

— Нашого, — відказав той.

— Поминки — святе діло, — мовив інвалід, виливши склянку пива й закушуючи карамелькою. — Знаєте, як живе чоловік по загибелі? Ну, в бою наклав головою чи від інфаркту...

Його очі-ядра, перетяті кривавими жилками, завмерли, наче ось-ось мали гуркнути й вилетіти із жерл очних западин.

— Живуть у чужій пам'яті, от! — Він стукнув милицею, наче припечатав думку.— Я на фронті був? Був. Та й не тільки на фронті, а й так — скількох уже не стало за моє життя. Але чудно: коли згадую — вони є, вони живі, а коли забуваю — вони мовби вдруге вмирають. То, хлопці, скажу: святе діло — поминки. Поминаєте — значить, воскрешаєте людину, повертаєте на землю. Грицько переставився на тракторі? Але поминаємо, значить, зараз він із нами.

Лице його, схоже на мідну сковороду, ще дужче налилось жаром, почервоніло, й м'язисті губи в тому полум'ї аж корчилились, наче й слова народжувались опечені.

— Хлопців, з якими воював, усіх пам'ятаю, вони всі живі в моїй пам'яті.— Спершись на милиці, він стояв перед ними, кутастий, незграбний, як металева протитанкова рогатина.— Взводний у нас був Ванька Фільов... На Дніпрі, під Ловвом, нас кинули в атаку, ну, посеред річки на човні...

Очі його затремтіли, пойнялися сивиною туманцю, й крізь туманець росою сходили крапельасті сльози, ось-ось мали бризнути. Налігши на милиці, він обернувся, скрипнувши протезом, і поніс горбату постать геть від кафе, а вони дивились услід, як віддаляється, як сонячні зайчики мерехтять по кошлатій голові, й мовчали...

— Я всього надивився на «швидкій допомозі»,— мовив колишній шкільний товариш.— У нас ветеранів війни зосталось не так багато, а ще є.

— Скоро і їх не стане...

— Га? — не втямив Борис.

— Скоро і їх не стане. Бо війна ще й досі без пострілів наздоганяє...

— Запам'ятаєш дядька Цимбала? — спитав Борис.— Він у побуткомбінаті взуття латає...

— Запам'ятаю,— пообіцяв Говоруха.

— Запам'ятай,— тоном товариського наказу мовив Борис.

Запала тиша, яку порушував туркіт голубів, що походжали неподалік по опалому листю. Й саме в цю хвилину Говорусі закортіло розповісти про оту студентську драму своїх почуттів, закортіло поділитись і почути слово співчуття, проте переборов бажання. Й так само переборов бажання прочитати вголос вірші про нерозділену любов,— так, він потай від усіх

складав вірші, де був гранично чесний, складав вірші, в яких він звірявся так, як ні перед ким не міг би звіритись, навіть перед своєю любов'ю.

По дорозі на автобусну станцію Борис намислив показати садибу, на якій будувався.

— На околиці, зате недалеко від центру... Знаєш, я не шкодую, що після армії з Хомутинців потрапив сюди, на «швидку допомогу». Хоч і найжджаю в село до матері, а вже тут приріс, уже б звідси не повернувся назад.

— Через якихось років десять молодше хомутинецьке покоління вже не впізнаватиме тебе, коли здибає в раймістечку.

— А думаєш, я впізнаватиму молодше покоління в Хомутинцях, коли приїжджатиму до родичів?

— І я вже відірвався від Тернівки...

— Ну от, а ти від Тернівки... Ходім подивимся, де я будуюсь, може, колись завітаєш у гості, а не проїдеш мимо, як чужий.

Вони саме опинились коло автобусної станції, й Роман Говоруха застеріг, що під широким гранітним козирком стоїть автобус до Тернівки, а вони ж бо за цим маршрутом ходять не часто. Винувато засяявши рябим лицем, простягнув руку на прощання, сипнув скоромовкою:

— Хай уже тоді, як збудуєшся, на новосілля, на вхідчини. Бо автобус стоїть!

— Хто знає за ті вхідчини, — посмутнів на лиці колишній шкільний товариш. — Звісно, стіл тобі сьогодні не накрию, бо тільки звів коробку, але ж прихопили б чогось у магазині...

— Навідаюсь колись не сам, а з сім'єю, — похапцем тиснувши чужу руку, вже гарячково виривав свою і косував одним оком на автобус, що заповнювався пасажирами.

— Щасливо, — побажав Борис, і в голосі не почулось радості, швидше — образа. — Так і не набалакалися про всіх наших...

— Ще набалакаємось! — із перебільшеною бадьорістю пообіцяв Роман Говоруха, біжучи на автобус.

І вже коли їхав, і вже коли вербово-ясенове районне містечко побігло назад за вікнами автобуса, світлячи хворобливо-скупою вродою осені, він пошкодував за поквапливе прощання. Так, наче втік від свого шкільного товариша, втік від свого минулого, не побажавши в спо-

минах обернути на життя живе. Як вода на переказі, гомоніли пасажири про всяку всячину, а Говорусі, що не прислухався до балачок, згадувався нинішній день.

Як сказав, опираючись на милиці, дядько Цимбал? Важкі його чавунні очі, мов ядра до старовинної гармати, й досі дивляться гостро, не можна скараскатись їхнього погляду, котрий — мов гаряче тавро... «Коли згадую — вони є, вони живі, а коли забуваю — вони мовби вдруге вмирають... святе діло — поминки».

Автобус гуркотів по вибоїстій дорозі, наче далекий вайлуватий грім у хмарі, а Романові бачилось, як дядько Цимбал віддаляється, як голова вгрузла гранітною брилою в плечі, як спина скособочилась, як протез із пневматичною тупістю б'є по землі... «Взводний у нас був Ванька Фільов... посеред річки на човні...»

Поле чорніло зораною землею, над якою ген-ген голубіла-золотилася сонячна мла, аж до самого обрію слалась її низька й легка курява... Що сказала ота молодиця, дивлячися спідлоба зеленкувато-червоними, схожими на недозрілу шипшину, очима?.. «Пом'яни Грицька, душу його пом'яни... хлопчик цієї осені вже до школи пішов, а дівчинка нарік піде...»

Наче заскочений на святотатстві, сягнув рукою в кишеню, дістав карамельку і, здерши шелепку обгортку, поклав до рота. Кисло-солодка цукерка м'ятною прохолодою остуджувала піднебіння. За вікном автобуса майнули трактори на ріллі, потім стало розмотуватись лісове видово — барвистий рушник край дороги, й на тому рушнику золотом, сріблом гаптовано дуби, вільхи, осоки, берези, липи... Й наче коло самого вуха знову пролунав голос дядька Цимбала: «Як живе чоловік по загибелі?..»

Відчуваючи досаду на своє життя, на свої вірші, що стали найпотаємнішими й найщирішими друзями, Роман Говоруха дорікав собі, що з роками все рідше навідується в рідні краї, радів близькій зустрічі з батьком-матір'ю, як зненацька зловив на собі погляд двох зелененьких, як рання весняна травичка, очей. Вони блищали й іскрились, мовби омиті краплями дощу.

Той чистий погляд отямив і очутив Романа Говоруху.

Дивився хлопчик років п'яти-шести, що сидів на колінах у молодій жінки. Підперезаний широким ремінцем із великою пряжкою, в картатому светрику, в крислатому картузі, що наповзав на лапаті вуха, він швидше

скидався на юного чоловічка, ніж на хлопчика. Й чому він так уперто дивиться, не в спромозі відірвати оксамитову зеленю очей! Ось ковтнув слину, прогнавши горлечком пругкий клубок... Умить здогадавшись і зрадивши своєму здогадові, Роман Говоруха дістав із кишені решту барвистих карамельок, простягнув дитині і якомога приязніше сказав:

— Бери, бери.

Й коли хлопчик узяв, коли поклав до рота цукерку, додав:

— Їж... від дядька Грицька.

Й дитина довірливо дивилась на пасажира, що саяв густим ряботинням на лиці й тугим жолудевим полиском очей, наче раділа зустрічі з добрим і щедрим дядьком Грицьком.

ВУСТА ЗЕМЛІ

Золоті барабани соняшників — цілі оркестри, де нема інших інструментів, — у полях і в селах грають ораторії сонця. Даруйте пишнослів'я, було так: ластівки літали між мелодій, наче між лоз, що пнулись до неба, а бджоли спивали тонкими хоботками нектар із тієї музики, що зріла в квітучому лоні кожного барабана.

Вже не першу годину ми з товаришем їхали з міста. Здавалось, літо на волі тече медовими ріками в молочних берегах. Про сонце думалось, як про язичницького бога Ярила, що владарює в небесах усупереч християнській релігії слов'ян і їхньому теперішньому войовничому атеїзму. Повітря, що струмувало в машині, дурманило різнотрав'ям байраків і ярів, лугів і лісів, тривожило полином, чебрецем, материнкою.

Спинились на узліссі, щоб підвезти старого, що тримав у руці білу козубеньку з суніцями.

— Я б і сам дійшов, тут близько, — сказав старий, — але ж вам по дорозі.

Від нього пахло суніцями, мурахами, грибними галявами. Сива голова нагадувала кульбабу, звану в народі бабкою-й-дідином, але ця кульбаба не загубила ще жодної білої волокнинки, світиться круглим німбом.

— Суніці є, — відповів старий на наше запитання, — бо в наших краях нема кому збирати.

— Благословенні краї!

— Та які там благословенні,— буркнув старий. Ми йому награно всміхалися, заховаючи до розмови, проте очі в нього ніби позамерзали грудочками.— То колись були благословенні.

По узбіччю дороги то ліс зеленів сосновий, то берези білили.

— У двадцять шостому і двадцять сьомому роках митут ліс заготовляли на шпали. Я вже парубкував. Батько чи мати збудять удосвіта, пожуєш сала з хлібом, цибулину з окрайцем та з пляшкою молока в торбу — й гайда на роботу. Ми з братом, значить, удвох... То яку в Прип'яті рибу ловили? Всяку. Лящі водились широкі, як сковороди. В'язі, щуки, клені. В озерах — соми, лини. Від краснопірки — чорно. Насічемо лозинового пруття, зв'яжемо сіті й ловимо. А тепер із лозиновими сітями вже нічого не зловиш — ні в річці, ні в озерах.

Старий розказував, наче сварився. Слова полохливими пташками вилітали з рота і, шепеляво мовлені, шаруділи в машині.

— І в Уборті риба водилась, і в Десні, і в Прип'яті... Уже Уборть не та й Прип'ять не та... Колись тут іще першу меліорацію проводили, то меліорація все з'їла... Правда, друга меліорація вже розумна, з дамбами... А які тетеруки водились, а глухарі!.. Тетеруки взимку живуть під снігом, накрутять глибоких нір — живуть, поки мороз великий. А мороз пересядеться, то вилазять нагору, на дерева злітають.

— Славні тетеруки? — поспитав товариш.

— Чи славні? Як півні чи кури, тільки славніші. Крила й груди в тетерука — як намальовані... Батько ходив колись на тетеруків із корковою рушницею, полював добре, ніколи з порожніми руками не повертався. М'ясо їхнє смачне. Тепер теж водяться, тільки мало.

Либонь, із того кошика з суницями намагалась вибратись бджола, бо струнно гула-бриніла. Очі в старого не відмерзли, й слова шелестіли кажанами. Розказував:

— Ми з братом що? Знайшли ту корковку, поклали на лаві в хаті. Брат узяв молотка, стукнув молотком ближче від дула — в стіні дірка стала, загорілося якесь клоччя, дим. Повтікали надвір, поховалися в кущах, то сусіди позбігались гасити. Батько з матір'ю вернулися з поля, бачать — хата ледь не згоріла.

Кличуть, а ми не йдемо. То докликались, як уже смеркло. Не били, ні. Бо й мати з батьком налякані, й ми налякані. Нагодували нас, поклали спати, а самі й не спали.

— Вовки ще водяться?

— Водяться й не переводяться. Вовчиця з вовчятами ось на це обійстя навідувалась. — І кивнув головою-кульбабою на хату: низько напнулася сірою хусткою гонтової покрівлі, вузькі вікна голубіють льоном, як очі. — То забачила хазяїна, як вийшов із сіней, гиркнула по-собачому й дременула з виводком.

Вибойста піщана дорога пригальмувала машину, яку тепер начебто тягли коні, а не кінські сили мотора. Хати поміж беріз і сосон стояли зрідка, вільно; садиби підперезалися лозиною лісою, наче золотаво-оксамитовими поясами з соломи, кукурудзиння й картоплиння. Дерев'яні журавлі над колодязями там і сям витягували догори довгі дерев'яні шиї, на вертикальних тичках-дзьобах висіли дерев'яні бадді. На причілкових стінах намальовано де відро, де багор, де заступ: у разі пожежі хазяїн мав бігти на порятунок із відром, багром чи заступом.

— Ідилія, — сказав товариш, — патріархальний спокій... А що, у вас тут усі діти народжуються біленькими?

На сонячній полудневій дорозі траплялися діти: в кого світле волоття чубчика ледь побронзовіло від спеки, в кого тополиним пухом іскриться, в кого блищить перламутром скойки-черепашки. Й пильні сині очі, в яких начебто гніздяться загадки й таємниці літа, неба, простору й часу.

Старий не відказав; у кошику з суницями знову загуркотіла бджілка баритональною тривоною.

— Вже на пенсію вийшли, живете з онуками? — заохочував товариш до розмови. — Чи діти пороз'їжджались по містах, десь у Гомель чи Брянськ, а ви самі добуваєте віку?

Скільки таких зустрічей трапляється по дорозі! Завжди навмисне підвозимо людей, щоб погомоніти. Адже новий край хоч і скаже багато річкою чи озером, горою, гаєм чи долиною, та все-таки найбільше й найцікавіше розповідь вустами людей, що тут живуть — над річкою, під горою, в долині...

— Біля сестри тримаюсь, у її хаті, — сказав старий. — Нас чотирнадцятеро було в сім'ї. Мене, останнього,

всі вишкребком називали. Й досі дражнять у селі вишкребком.

— Як село зветься?

— Знобине. Я тут колись проводив колективізацію.

— Ого!— сказав товариш. І ми з повагою поглянули на діда.— Є що згадати?

Лице його брижилось зморшками, як порхавка, з якої випущено дух. І на пергаменті цієї порхавки губи скидались на рвану рану, що й досі ледь схлипувала тим духом.

Машина повзла по піску, мов човен-довбанка по річкових хвилях у негоду.

— Згадати є що,— сказав старий.— Як пішов у партизани, то зі мною й інші сільські активісти подались. Я знав Руднева й Ковпака. Ми залізницю в Овручі брали від німців, там із нашою армією зустрілись... У липні щороку колишні партизани з'їжджаються до Трубчевського лісу. Скоро вже липень, поїду... Хіба нема чого згадати? Життя не вистачить того, що лишилось, щоб розказати про все колишнє життя.

По зеленому руслу дороги, де пісок білів полотняною веретою, спливли ледь-ледь угору. Лелека линув над хатами і верхами дерев. Цвіли соняхи на городах, хлюпотіли маки рожевою кров'ю пелюсток.

— Бачите, ясен росте, а біля ясена сосна обчухрана? До війни тут клуб стояв...

Шпоришем поросла горбкувата місцина, поцяткована табунцем гусят. Підібгавши ноги, двоє дівчаток грались у крем'яхи під ясеном, а ген оддалік паслось рябеньке телятко, схоже на казкового солом'яного бичка: ніжки розчепірені, мов кілочки, хвіст стримить дерев'яним штурпаком, очі вирячились по-рачому.

— У цьому клубі поліцаї з німцями спалили мою жінку й п'ятеро моїх дітей...— На очах у старого тремтіло й зблискувало по вогкому кришталіку, по сльозинці...

Раптом телятко скочило з чотирьох своїх ніжок-патичків, побігло, задерши хвоста, наче смолоскипа. Дівчатка грались у крем'яхи, і їхні відкриті в усмішці зуби світились, наче холодні крижинки, опромінені сонцем.

— Це було вісімнадцятого грудня сорок другого року,— хрипко мовив старий.— Так відплатили за те, що розкуркулював, що пішов у партизани.

Дорога прослалась донизу; зник табун гусят і діти, що грались під ясеном; назустріч їхав на коні чоловік, притискаючи до живота радіоприймача, що мерехтів

зайчиками; дорогу поквалливо й незграбно перейшла боса жінка, тримаючи в руках, наче на шальках терезів, дрібні курячі яйця; й над руслом дороги, немов над руслом річки, знову пролетів лелека, приглядаючись донизу.

— Де ваша сестра живе?— мовив товариш.

— Скоро вже,— озвався старий, і коли озвався, то бджола в кошику з суницями знову струнно забриніла.

— Влітку багато приїжджає в Знобине, щоб відпочити?

— А чого ж... І ягоди збирають, і гриби. Та й свої з дітьми навідуються, ті, що в Гомелі чи в Брянську на залізниці роблять, у депо. Хоч добиратись трудно, а можна... Зупиніться, тут живе сестра.

Ми зайшли на обійстя до старого поліщука, щоб випити води. Хоч у хаті стояло повне відро, він вилив воду під яблуню, через дорогу набрав журавлем свіжої. Ми поволі пили холодну криничну воду, озираючись кругом. Під рубленою стіною хліва накладено наколотих дров, наче хтось насмикав безліч іклів із доісторичних вимерлих істот. В колоді, до якої рубали, стримів замашний колун, на держаку його — обшмуляний картуз із полущеним козирком. Біля порога біліла козубенька з суницями, що пахли літом і сонцем, будячи спомини про дитинство.

— Бачите грядку цибулі на городі?— показав старий рукою, побитою мурашиними цятками ластовиння.— А біля цибулі грядочку маку бачите, а за маком соняшники?

За грядочкою маку, поміж соняшників, видніла згорблена жіноча постать. Очевидно, сестра старого, якого ми підвозили з лісу до села. Сестра з сапою в руках поралась біля картоплі.

— Там, де мак цвіте, мою матір живцем закопали,— сказав старий.

Мабуть, той самий лелека низько пролетів над нами, й миттєва пташина тіль гойднулась по деревах, по траві і, зламавшись на наколотому поліняччі, пурхнула на стріку хлівця, розтанула в повітрі.

— Вісімнадцятого грудня сорок другого року,— додав старий.

Там, за розквітливими пелюстками маків, поміж журавлиних ногатих стебел соняшників, жінка поралась з сапою в картоплі, й над її головою танцювали барвисті метелики...

Старий поліщук стояв на воротях, і голова його сива палала, мов кульбаба, що не сьогодні, то завтра облетить, розвіє по світах сяйво корони. Машина рушила, Знобине теж рушило з обох боків дороги — назад, у спогади, в минуле. День літній промовляв до серця й душі, левади говорили й верболози над водою, гурти беріз. Говорили мовою сонця й повітря, землі й води, стебла й квітки. Це були живі й промовисті вуста землі, краще за які ніхто не скаже...

Й отой старий — живі вуста землі...

Ця земля сказала його вустами так, як ніхто, сказала більше за сонце й повітря, за воду й зело.

Досі чую й завжди чутиму мову землі, що говорила вустами старого, якого підвезли до поліського села.

ОРЛАМИ ОРАНО

Якось у вересні, коли вже діти ходили до школи, коли почали відлітати до вирію лелеки, коли вже лаштувались у далеку дорогу або й частково подались ремези, коли вже думали невзабарі залишити свої гнізда жайворонки, — отже, в лагідну та й у чомусь тривожну пору вересня, а саме в суботу пополудні, на широке обійстя до Чоліїв стікався усякий люд, переважно підтоптаний та сивий.

Проходячи повз хату в садок, поглядали на холодну блакить вікон, мимоволі зазирали в одчинені сіни і, минаючи криницю під тополею, йшли на гамірну балачку, що чулася з-під яблунь.

А в садку під яблунями були розставлені столи, застелені чистими скатертями й заставлені всякими наїдками та напоями, довкола яких весело мерехтіли золотаві бджоли та оси, і вже побіля столів купчились гості. Котрісь приходили, котрісь ішли геть, і тільки одна людина весь час зоставалась на місці, сиділа під крилатою гіллякою, обнизаною сніговим кальвілем, і ця людина була Грицьком Чолієм, хазяїном садиби.

Грицько Чолій зодягнувся у стареньку гімнастерку, що застібалась на металеві гудзики, зі стоячого комірця жилавим стовбурцем зводилась міцна шия з гостро випнутим борлаком. Крила сокиркуватого носа чутливо

роздimalись, мовби Чолій весь час принохувався чи до страв, чи до аромату яблук і груш. Одцвілі, наче зтягнуті пеленою туманцю, очі дивились іще по-соколиному чіпко, хоч, може, й не все бачили. Стріхаті брови побілили від паморозі, й так само побіліла вся велика, щедрою рукою виліплена голова: не чуб, а навзажди застигла хвиля туману.

Всі, хто нині приходив у сад, неодмінно затівали бачку про те, скільки років старому Чолієві, або ж мовчки прислухались до розмови, якій не було кінця.

— А чи я пам'ятаю!— вже всоте повторював дід Грицько, і в плюсклому голосочку його пробивалася за давнєна гордість: авжеж, такий старий, що свого віку не тримає в пам'яті.

— То, може, ви древній, як оцей світ?

— Та як світ!— охоче згоджувався Чолій, і брови по-пташиному спурхували вгору.

— Як наше Закриниччя?

— Еге, як Закриниччя,— відказував дід Грицько.— Либонь, завжди жив, поки світ і поки наше село. Раніше всіх людей знав у Закриниччі, а тепер стільки маку дрібного насіялось, що хіба упомниш? Мене всі знають, а я не кожного.

— Старішого від вас нікого нема, правда? А дід Харлампій?..

— Я вже на вулицю ходив, як Харлампій знайшовся.

— А баба Ониська...

— Ониська? Яка з неї баба? До неї мій старший син Петро хотів свататись, аж тут війна з германцем, забрали до війська разом зі мною. Не встиг, бідолаха, сватів заслати, наклав головою в мазурах.

Відказував Чолій охоче, і йому подобалось, що нині надійшло стільки людей, що впину їм немає. На жовте зморшкувате обличчя падала мережана тінь од листя, і коли тінь здригалась, тоді глибокі зморшки наче оживали. По воцнаних руках, бувало, лазили оси чи мухи, та Чолій зовсім не чув їх, сидів погордний.

— А що ви, діду Грицько, пам'ятаєте? Ну, колективізацію, ну, війну з германцем...

— Заскочила в Закриниччя банда Маруськи, а тут їй на п'яти наступає кавалерія Котовського. Тепер у нас нема церкви, згоріла в останню війну, а тоді стояла на горбку біля млина. Славно так на великдень правилось, коли збиралися святити паски та крашанки. На дзвіниці Марусьчина банда поставила кулемет, хотіли всіх котов-

ців покосити, бо що випадало? Випадало їм наступати через греблю, по гатці,— от із дзвіниці в акурат усіх би викосили. Ми з Архипом Жигалом що придумали? Піти до Котовського і сказати про кулемет на церкві. А день, а нікого не випускають із села, то ми з Архипом залізли на городі в коноплі й сидимо, роздивляємось. Потім у жито вскочили, знов попричаювались, бо побачать — і голови порубають, і хати попалаять. Пересиділи в житі, а далі картоплею навкарачки, потім у рів ускочили, трусимось, бо, чуємо, коні галопом летять. Пронесло, дяка долі, то ми хутенько в соняшники і вже бігли до самої Човновиці. Архип Жигало попереду, а я за ним, у Човновиці біля зборні попадали, передихнути не годні.

Чолій розказує про все те не вперше, і всі цікаво слухають, і давні події постають, мов живі. І як у Човновиці здібалися з Котовським, і як у ті дні визволялося Закриниччя. А голос у Чолія Грицька такий, наче розповідає не про себе, а про когось іншого, й лице зостається незворушне, застигле. Ото хіба що оживає від тремту світла й тіней, що падають од ворущкого листа. Зрештою, розказавши все, Чолій супить брови, оглядає всіх і питає:

— А що, Архип Жигало не прийшов?

— Та Архип іще в сорок шостому пристав у прийми до баби в Дзвенячому,— нагадують.

Дзвеняче хоч і не за горами, та все-таки за надцять кілометрів од Закриниччя. Востаннє Грицько Чолій був там, коли Архип оддавав заміж свою правнучку, і любить згадати, як випив чарку й навіть танцював із молодю.

— Заспівайте,— просять у Чолія, бо начулись, що замолоду мав неабиякий голос — затагне пісню на одному кутку, від поля, а котиться на другий, до лісу.

— Та моє вже відспівалось, хай молоді.

— Куди молодим проти вас,— заохочують, відаючи, що Чолій інколи любить бути прощеним.

Зрештою згоджується й починає прокашлюватись. Усі вмовкають, підступаючи ближче до діда. Далекий Чоліїв погляд стає ще дальший, наче старий зараз дивиться в немислимо далекі дні свого минулого, молодості своєї. Й коли народжується голосок, то здається неправдоподібним, мовби й не живий сяхвилинний, а тільки кволий відлунок давнього, що долинув із мивушини в оцей вересневий сад.

Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить... Лучком волочить да й бога просить...

Тоненький голосочок тремтів, як павутинка, ось-ось обірветься. Та ні, звучав хоч і надщерблено, зате сукався цівочкою, лився старечим перехлюпом.

Уроди жито густее, жито густее, волосистее... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

Голосок сяйнув пригаслим світлом Чолієвої душі — і вмовк. Старий провів долонею по губах, наче краплисте сяйво тієї пісні витирав, так і не потеплівши незворушним обличчям. А в пам'яті людей, що зібрались довкола, як і в пам'яті яблуневого саду, й далі бриліло...

Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Призвідцею нинішнього свята був Чолій, а людей покликав, розворушив усе Закриниччя не хто як колгоспний зоотехнік Петро Іванович, що доводився дідові Грицькові правнуком. Ще за тиждень кликав, щоб сходились на нинішню неділю, нагадував усім стрічним учора, сьогодні зранку теж перестрівав.

Тепер Петро Іванович — жвавий, стрімкий у руках і словах, із вихорами розкуйовдженого чуба на довгастій голові (наче позастигали клубки перекотиполя в степу) — говорив чоловікам:

— Першотравень у селі святкуємо? Святкуємо! Жовтень святкуємо! То чом би всім селом не пошанувати мого прадіда Чолія? Якби не отакі діди, то хто б і завойовував усе! Він тобі і в революцію не спав на печі, і в громадянську воював, і розруху звідав, і колективізацію проводив у Закриниччі. Та до всього руки доклав! Сам не знає, скільки на світі прожив, та я думаю — не менше дев'яноста год. Скільки йому ще сталося топтати ряс? Годиться пошанувати старожителя, годиться! Якби моя воля, то я всю школу привів би сюди, вилаштував дітей, хай би дивилися до самого вечора на старого Чолія. Хай би дивилися, бо хіба позалишалось багато отаких? Один та другий, а скоро і їх не стане, бо час ген як хутко плине, й не зоглядишся... Хай би дивилися на Чолія, запам'ятовували на всеньке життя, а потім переказували дітям своїм! Я вже діда і так, і сяк фотографував — гляну колись на картку й сам собі не повірю, що мав такого прадіда.

— Авжеж,— згоджувались,— треба відсвяткувати. Нема другого такого чоловіка в Закриниччі. Усякі є, а другого Чолія Грицька нема.

— А скільки йому на голову всяких нещасть валилось!— побуряковівши від нинішнього поквапу приємного, розказував Петро Іванович.— Як маленьким був, сидів у яру, а корова раптом рогами візьми й турни — котився згори донизу, аж у струмку опинився. А то якось у баддю сів, а баддя й гуркнула в криницю разом із Грицьком. Добре, що люди бачили й витягли. А як війна з германцем почалась перша світова, то хіба його не присипало землею в окопі? Денікінці били шомполами мало не до смерті, потім до-о-овгенько відлежувався в клуні, поки очуняв. А як збивали комуну в Закриниччі, то хіба не перестрівали Грицька посеред ставу зимою, хотіли в ополонці втопити? Перестрівали, та відбився дід, утік, потім тільки з сокирою виходив уночі до сіней... Берігся, вікна затуляв ряднами, а хіба не пальнули опівночі з обріза у шибку? Пальнули, мироїди, не побоялись бога, що в хаті дітлашні більше, ніж голодних мишей по шпаринах. Але ж не втопили діда Грицька, не встрілили, шомполами дух із нього не вибили, хоч і не хвацький був, і не геройський, а отакій, як тепер.

— Видать, у сорочці народився. Хіба мало народу перебили-перетеребили?

— А знаєте, що сам каже? Еге, каже, ніколи не міг повірити, що помре. Завжди здавалось, що живий зостанеться, що ні кулі нема на нього, ні притичини якої. А хіба скажете про нього, що відчайдушний? Такий, як усі, непоказний.

— Еге, непоказний, а хіба колись бикам роги не крутив?

— Що було, то було,— мусив згодитись Петро Іванович, якого вся ця балачка про прадіда тішила, мов малу дитину. Мабуть, образився б, якби заманулося комусь на манівці збитись од прямої розмови про Чолія старого.— Тільки не бикам, а бугаєві, був перед війною у колгоспі такий бугай Чмур... Одірвався, народ урозтіч, а тут дід Грицько йде...

Погомоніли про цю оказію, про інші — все було відомо Петрові Івановичу, котрий тримав у своїй пам'яті й те, що, може, давненько вивітрилося з Чолієвої голови. У селі кожне знало: коли хочеш заприятитися з Петром Івановичем, залагодити якесь діло, помиритися

після сварки на корівнику чи свинарнику,— спитай про діда. Спитай найдрібнішу дещичку для годиться, і тоді вже зоотехнік не зупиниться, хоч усю ніч розказуватиме про Чолія і вже подобрішає до тебе так, що до всіх болячок можеш класти.

Світло вересневе сонце, зрідка падали яблука в садку, приходили і йшли гості, а тільки їх усе не убавало. Коли повз обійстя проїжджала машина, то з кабінки зацікавлено позирали в двір, коли хтось просто йшов мимо, то зупинявся, розпитував, а траплялись і такі, яким своїми очима кортіло вгледіти славного діда Чолія в недільний день. Усіх запрошували, нікого не віднаджували, і чим більше з'являлось людей, тим щасливішим почувався Петро Іванович. Були тут нині й інші правнуки, онуки, і їм цей день був за свято, а все-таки Петро Іванович був найрадісніший. Наче втішався, що люди можуть побачити діда Чолія при здоров'ї, при ясному розумі, оточеного любов'ю й повагою, а він у свою чергу звідає всю міру тієї шани, яку доземно складає йому чи не всеньке Закриниччя.

— А ти чого ото гасаєш без діла? — гримав Петро Іванович на свого шестилітнього сина Вадика, який, звісно, вже правнуком доводився старому Чолієві.— Ану гайда в садок, ану до дідуса йди.

Вадим слухняно біг до гурту, що роївся довкола дідуня, і, зирячи наївною карістю широко розплющених очей, розглядав жовте чоло, сивасті брови, здерев'янілі руки Чолієві, розглядав так, наче вперше бачив, наче дивувався з тієї таємниці, якою дідунь завжди був і залишався для Вадика...

А потім, уволю надивившись, біг собі геть до хлопців, що перевертом крутились на подвір'ї, біг до їхніх веселоців і реготу, але невдовзі батько знову хапав за руку й казав докірливо:

— Ти на голові ходиш? Ану марш до дідуня, надивляйся та наслухайся!

І Вадик покірливо йшов у садок надивлятися і наслухатись Чолія, котрий за півгодини нітрохи не змінився,— сидів за столом такий самий загадковий і далекий.

— А ви розкажіть, як у колгоспі було коней украдено,— просили молодші, які вже чули цю легенду, та ось тепер хотілося почути від самого Чолія.

В очах старого спалахують зеленкуваті каганчики, горять блідо — згадує, перегортаючи сторінки пам'яті. І вже скоро сотається ручай розповіді.

— Як збирались у комуну, то злидні докупи зносили, а не багатство. У Левка Дудника був плуг, то плуга при-тягнув. У кого борона, казан — усе позносили. А коней де набрати? Я привів Гнідка свого, захарчований зовсім, драбняка драбнякою. Петро Васянович кобилу привів, Ластівкою звали. Справна кобилка була, доглядав її Петро краще за жінку та за дітей. Ото як вів до комуни, то всеньку дорогу плакав, так жалів. Ну й ще одна конячина була, Гнатко Вихрущ пригнав, така в яблуках, молоденька, весела конячина... Бач, забулось, як звали, чи то Димок, чи то Весна... Таки Димок, бо Весна в комуні лиш об'явилася, спершу не було... Та ще трактора конфіскували в куркуля Омелька Дубогая, ото й усе наше тягло. Трактора замикали в коморі, а коней і замикали, і спали біля них, бо тоді сильно коней крали скрізь... Однієї ночі я сплю у стайні, другої ночі вже спить Вихрущ Гнатко, потім Петро Васянович. Наші комунівські теж хотіли сторожувати, але ж ми не пускали їх — не вбережуть, тоді що? А вкрали не в когось, а в мене, і не Гнідка чи Димка, а Ластівку. Прийшов я звечора, нагодував, напоїв, туди-сюди повештався по хазяйству і вже опівночі уклався спати в жолобі. Не йде сон, хоч ти плач, тільки перевертався з боку на бік. Наче якийсь мені знак був, щоб стерігся. Зморило перед досвітком, кріпко зморило, а прокинувся — двері відчинено, і вже сіріє, благословляється на ранок. І Ластівки нема! Гнідко стоїть, і Димок є, а Ластівку вкрали. Я на обійстя, я в один бік, у другий — нема. Я й кликати — не озивається. Розвиднилось трохи, заблищала роса на траві, аж бачу сліди якісь, росу збито. Я по тих слідах подався, бо що робити? Не встеріг, не вберіг, доведеться перед усією комуною відповідати, а найбільше — перед Петром Васяновичем, а він лихий-прелихий чоловік, другого такого в Закриниччі не здибаєш. Біжу по тих слідах, а вони лужком біля ставу, далі балочкою поміж вільшини. Біжу та думаю, щоб сонце не зійшло, щоб роси не висушило, бо куди мені потім податись, як слідів не стане. То спершу виднілись кінські та людські, а тут, бачу, тільки Ластівка пройшла, значить, верхи злодій поїхав. Трохи далі знов пішки пішов, тут угору балкою до лісу. Думаю, хоче вдень переховати в хащах, а смерком туди спровадить, де вже ніколи не здибаєш. Добігаю до лісу, засапався, мокрий весь — далі куди? Трава густа, висока, слідів не видно. Став, слухаю, та що почуєш, тільки серце в грудях тіпається. І тут

заіржало в ліщині, зовсім поблизу. Душа мені обмерла, я дрючок у руки — і в ліщину, бо то Ластівка обізвалася, її іржання. Кричу страшно, щоб злодія налякати, добігаю — і справді, стоїть у ліщині Ластівка, незагнуздана й неосідлана, тільки ремінець на шиї бомбляється. Та ще, чую, хтось тікає через нетрі, значить, злодій тікає. Думаю, біжи хоч в опуст, я вже Ластівку порятував. Обіймаю кобиличину, а вона сахається від мене, слідом за злодієм поривається, мовби я чужий для неї. Посмикалась, та хіба вирветься, коли ремінець у моїх руках! Веду її до села і так собі міркую — нікому не казати, що Ластівку в самому лісі догнав, бо клопоту від наших комунівських не оберешся, а найбільше від Петра Васяновича, він мені не подарує, що його кобилу проспав. Завів я Ластівку до води, обмив, почистив і тією самою балочкою до Закриниччя вернув, а тут біля стайні чи не весь народ зібрався, вже прочули. І Петро Васянович тут, сікається до мене за Ластівку, за петельки хапає. Архип Жигало взявся боронити мене, то Петро й до Жигала вчепився скаженою собакою — мовляв, одним миром мазані, Ластівку хотіли злодіям збути. Бачу, Архип Жигало якийсь наче сам не свій став, зриває з Ластівки отой ремінець і до Васяновича, ну, думаю, зараз битиме, бо Архип запальний у гніві, ніякий чорт йому не страшний. І справді, добре посвятив тим ременем Петра — по чому попадає, по руках, по ногах, по плечах. Спершу мовчки, а потім хрестить і кричить: «Хіба не твій ремінь? Хіба не твій? Хіба не ти крав? Сам свою кобилу крав із комуни, а на Чолія хочеш звалити? А не вдасться! А не вдасться!»

У саду регочуть, слухаючи давню оказію про те, як Петро Васянович свою ж таки кобилчину крав калісь зі спільної стайні. Сміється й Петрів онук — лагідний та приязний Семен Васильович, що торгує в сільській промтоварній крамниці. Авжеж, так воно й було, в родині Васяновичів і по нинішній день згадують, як покійний Петро таки зумів вивести свою Ластівку зі стайні, майже втік із нею, майже, та не зовсім. Якби не любив, то не став би злодієм, а так усе йому здавалось, що Ластівку й доглядають мало, й роботи падає найбільше на неї.

— Не змикитив зняти ремінця з кобили, — регоче Семен Васильович, — от і попався наш дід.

Грицько Чолій і сам ледь-ледь осміхається.

— А де ж це Архип Жигало?— озивається старий і, мружачись, вглядається в людей так, мовби товаришок має конче бути в гурті, от тільки затесався поміж інших, що не вгледити.

— Таж у Дзвенячому тепер живе Архип, — нагадують. — Іще в сорок шостому пристав до баби у прийми.

Чолій понурюється, наче трудно обдумує почуте. Наче до нинішнього дня не може повірити, що Архип Жигало, з яким було стільки пережито спільно, з яким стільки назвали на довгому віку, переселився з Закриниччя у Дзвеняче. І досі здається, що не виїжджав, десь тут має бути.

І тоді похватний та гарячий правнук Петро Іванович, сповнившись рішучості раптової, каже:

— А чи далеко до Дзвенячого? Якихось двадцять кілометрів! Сяду на машину й таки привезу Архипа Жигала, хай вони здибаються, може, й востаннє, хто вгадає.

Незабаром новенький «Москвич» виїздить з подвір'я і, весело сигналячи, обминає молодичь, що наближаються до хати, вилітає на околицю, звідки стелеться до рога на Дзвеняче.

— А розкажіть, діду, як ви в комині ховались, коли німці в село прийшли.

— А мусив ховатися, — каже Чолій. — Усі по шпарках позалазили, то я й собі.

І вмовкає. Дві бджоли гудуть навколо голови, утворюючи понад білим німбом здибленого волосся рухомий золотавий німб. Вадик, дивлячись на дідуня, думає, що то два дзвінки супутнички. Цікаво, що зараз спало діду неві на гадку? Заглибився в своє мовчання, й не прозирнеш туди ні однісіньким оком. Люди гомонять, а дідунь такий тихий, що Вадикові мимоволі стає страшно, він хапає старого за рукав і злякано термосить:

— Дідуню, чуєте, дідуню!... Прокиньтесь!..

Старий вражено дивиться на праправнука й нічого не здатен утямити — навіщо смикає малий, куди зве? А Вадикові вмить стає соромно за свої пусті страхи, він пускає дідунів рукав і щодуху тікає геть — знову до хлопців, до їхніх ігор та забавок.

У саду під яблунями й далі точаться балачки, а Грицько Чолій, нічого не кажучи, зводиться і йде. Не до хати простує, а за ворота, на дорогу, й тоді кількоро гостей зводяться й здивовано дивляться йому вслід. Бо цікаво, куди ж це повело Чолія, куди подрібцював, як сновида.

Може, до когось із родичів? Може, в сільраду? Хоч би слівце сказав, а то...

Сутулий, на журавлиних ногах, Чолій іде, наче велика птаха, яка звикла літати, а тут доводиться ступати по землі. Руки склав за спиною, мовби крила згорнув, ось-ось розпростає, широкі, ось-ось змахне дужо й полетить — над шляхом, над вербами, над Закриниччям.

І — майже без звуку, лише самим шелестом осіннього листа — співає ту пісню, яка нині була пробуджена в його естві... Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Пісня з берегів молодості, повитих туманом, доскочила в нинішній день, іде разом із Чолієм по Закриниччю, сама дзюркоче ручайчиком...

Уроди жито густеє, жито густеє, волосистеє... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

— Добридень, — зичать Чолієві, першими вітаючись. — А куди це ви, дідуню, чимчикуєте?

При тих вітаннях дід Грицько спиняється на хвилю, сива мла брів супиться — він силкується згадати, хто перед ним, і вже не в змозі згадати кожного. Йому звикле називаються («Василина я, дідуню, Джусиха, знаєте ви мене, знаєте!», Або: «Та Марко я, Григорію Нестеровичу, недавно вас підвозив на машині!»), і дід Чолій незмінно відказує:

— Не хочу каменем сидіти на місці, в поле закортіло. Як там у полі, га?

— В полі — як у полі... А чого ж це ви гостей полишили, отак самі подались?

— А ще повернусь до гостей, хай погомонять без мене, у поле закортіло.

На сільській околиці стоїть варта яворова — дерева, повипинавши дебели груди, мовби вдень і вночі захищають Закриниччя. Дід Чолій іде попід яворами, які перед останньою війною садив із Архипом Жигалом, і опиняється в полі. Опиняється в полі, в лоні його теплomu, залитому сонцем від обрію до обрію, опиняється в обіймах землі, яку всеньке життя доглядав, боронив од зайд і яка ніколи не випускала діда Чолія зі свого солодкого полону, ось і нині покликала — од гостей забрала, од балачок.

Стерня потріскує під ногами, розіллалось її, пшеничної, море. Пізня волошка розплющила вічко, тихесенько

дивиться на діда. Комбайн добре зібрав хліб, де-не-де жовтіє зернина, а полеглий колосок то й зовсім рідко трапляється. Чолій трудно згинається в попереку, бере один колосок, другий, третій піднімає — шкода, щоб навіть отака дещиця пропадала, — і вже йде по стерні з пучком колосочків-промінців у руці. Усміхається якимось споминам своїм, і усмішка на його випитих устах здригається павутинкою бабиного літа...

Орлами оре, стрілкою сіє, лучком волочить...

Ой в полі, полі, близько дорозі...

А близько дороги польової, на дні байраку, видніє криниця. Дерев'яні цямрини ген почорніли від негоди й часу, стареньке відерце на ланцюжку, й кухоль теж є. Чолій нагинається над низкими цямринами, зазирає в криницю — зовсім близько вода жива всміхається щиро. Грицько Чолій витягує відро й п'є дрібними ковтками, відчуваючи, як свіжість розливається по жилах.

Коли ж це вони з Архипом Жигалом викопали цю криницю? Та тоді, коли в селі перший комбайн появився. Сюди в байрак ходили полуднати, збирались і жнивувальники, й чередники, набирали води, скільки хотілось, — і ніколи не міліла криниця. Не зміліла й тепер, і вода зосталася смачною, як і була. Й до нинішнього дня не забувало село, хто викопав криницю. Й тепер іще п'ють із неї і, мабуть, не перестануть пити. Видно, хтось підчищає, щоб не замулювалася, і цямрини з одного боку поновлені, і кухоль уже не той, що торік. І стежечка до криниці протоптана ген і звідти й звідти...

А меткоокий Вадик, пам'ятаючи батьків наказ надивлятися на дідуня, слідом за ним вийшов із подвір'я, назирці, ховаючись за кущами, провів старого Чолія на околицю й довгенько стежив, як віддаляється гінка журавлина постать, поки в байраку зникла. Тоді Вадик закинув ноги на плечі й собі гайнув до байраку, бо мав таки надивлятися. Присівши в ріллі, пильно зорив, як дідуньо спинився біля криниці, як воду п'є і задерта голова полискує на сонці сивиною пухнастою, мовби сніг сипучий. І малому здивовано думалось про те, чого це дідуньо аж до польової криниці подався пити воду — невже в хаті нема холодної та свіжої?

Сидів, зігнувшись, у ріллі, сподівався, що тепер дідуньо рушить додому, та Грицько Чолій ніяк не полишав криницю, усе товкся біля неї, наче криниця мала руки й тримала його.

Мабуть, спрагу не втамував, не інакше, бо знову п'є. Е-е, неспроста, мабуть, каже дідуньо, що тут вода жива, неспроста ходить пити аж у поле — бачиш, скільки живе на світі, й кріпкенький!

Зрештою Чолій таки рушає, невзабарі постать його зникає за верхом байраку. Тоді Вадик вискакує з ріллі, мов засць, і щодуху біжить до криниці. Набирає з відра кухоль води, витягнутої дідунем, і, захлинаючись, п'є. Спершу вода видається звичайною, та вже за якусь хвилю Вадик відчуває, як наливається силою, як розвидняється в голові.

Ну й дідуньо, ну й хитрун, весело міркується хлопчині, таки немарно батько наказував дивитися за ним! Тепер і Вадик бігатиме сюди в байрак, щоб пити воду з цієї криниці і виростати таким дужим і розумним, як дідуньо, щоб у всьому бути схожим на нього.

Радий, що розгадав чужу таємницю, Вадик знову біжить, аж вітер висвистує у вухах, біжить через байрак, на стерню вискакує. Ген далеко попереду пішов дідуньо, сивенька голова світиться, почимчикував дідуньо, як журавель, і треба ж надивлятися на нього, щоб якоїсь іншої таємниці його не прогавити, треба й справді за кожним рухом його дивитись, треба, треба!

КОСОВИЦЯ

Того травневого дня, пригадується, Корній Римша збирався їхати у райвійськкомат, а тому-то намастив чорною ваксою черевики, вдягнув піджак сірого рубчика. Жінка Мотря звеліла взяти з собою сітку-авоську на булки та на хліб, а то до їхнього села з тиждень не завозили, й Римша завагався: брати сітку чи не брати. Проте встромив до кишені і вже з порога сказав жінці:

— Слухай, зготуй щось там на вечерю...

— О, чи не гостей накличеш?

— Гостей кликати не треба — самі найдуть...

І треба ж того травневого дня за школою під яворами здибатися з бригадиром Безою, що завзято крутив педалі велосипеда. Вгледівши не схожого на себе Корнія Римшу (завжди неголений, нині скосив на лиці руді та сірі бур'яни, а чуприна, завжди придавлена важким млинцем заяложеного картуза, нині прискороджена чи

то гребінцем, чи то бороною), бригадир скривився губами-варениками:

— Корнію, куди такий вирядився? Бачу, не до комбайна, а завтра ж фронтальна перевірка, о! «Сільгосптехніка» недодивилась у твоїй машині, поереджена... Куди це ти й справді такий хороший?

— В район зібрався їхати, у військкомат, — звернув із дороги у вулицю, що вела на тракторний стан. — То подивлюсь комбайн, а там і в район подамся, до вечора ще далеко, вспіється.

— Ти ж не призовник! — кинув у спину бригадир.

Відійшовши геть за школу, Корній Римша досадливо покашляв у кулак:

— Не призовник... Зате ветеран! Тому й викликають, що ветеран, значить, є діло...

Ополудні Мотря кришила пучками жовток вареного курячого яйця, годуючи куплених інкубаторських курчат, коли під ворітьми спинилась крита вантажівка. З кабінки вилізли шофер та бригадир Беза, обоє лицами збряклі, наче наковтались чаду. У Мотрі чомусь руки обвалились уздовж тіла, як обвалюється суха глина в річковому березі.

— Значить, так, Мотре, — сказав губами-варениками бригадир. — Ми твого Корнія доставили.

— По орден? — зірвалося.

— По який орден? — буркнув бригадир.

— В район доставили?

— В район...

— Так військкомат кликав... там орден за війну... а теперки мали дати...

— Не чули за орден...

Темний, як зорана земля, шофер спільно з набурмосеним бригадиром стояли біля воріт, переминаючись із ноги на ногу.

— А в район таки доставили, — бригадир видушував із себе важкі слова. Та й на шофера кивнув: — Ось він доставив...

Шофер ствердо кліпнув повіками.

— У майстерні взявся за голі дроти, електрикою вдавило. Ще теплий був, як надибали...

— Як же він узявся? — прошелестіла.

— Узявся! Не хотів, а взявся! Хіба знайдеш винуватця, коли електрик і на роботу п'яний прийшов. Міліція заведе слідство... Ми його відразу в район і доставили, та, видать, пізно...

— Ко-о-орнію!.. — народжувався у безмежній пустелі грудей крик — і гаснув. — Ко-о-орнію!..

— Ну, я в колгоспну контору і в сільраду, — сказав бригадир Беза, й вони удвох із шофером сіли до кабіни.

— Де ж, Корнію, твій орден, що мав принести додому?.. Людей збирався кликати на вечерю, кого ж я пригощу ввечері, Корнію... Як же ти голі дроти надибаєш, чи тебе голі дроти надибали...

Біль наростав у грудях і, корчачись на губах, рвався зойком.

— Що ж я скажу Семенові, синові нашому?.. В листі написав, щоб додому скоро чекали, ти обіцяв чекати, чуєш...

Через сиві сльози все кругом ламалось на тремтячі потоки.

— Що ж ти мені скажеш, Семене, за батькову гибель...

Мотря голосила гострим голосом, потикаючись із кутка в куток, із комірчини в сіни, з хати в двір, наче то її сліпе горе водило безтямно, й вона безтямно нипала слідом за своїм сліпим горем. А що очі туманилися сльозами, то здавалось, що хата й дерева плачуть, що косами сліз в'ються небеса, що весняні пташки роняють пісні-сльози, що сонце плаче з небес полотняним тканням променів-сліз. І голосило її гострим голосом село й білий світ до обрію.

— Корнію!..

Не минуло місяця, як викликають у військкомат уже її, Мотрю, аби забрала той орден. Згадуючи травневий сонячний день, коли покійний Корній мастив чорною ваксою черевики, коли поклав до кишені піджака сітку-авоську на хліб, щоб із порожніми руками не вертатись додому, Мотря набрякала сльозами, як дощова хмара.

— Піду, раз кличуть... і хліба прикуплю в магазині...

Та й взяла на хліб ту саму сітку-авоську, яка тоді вціліла в майстерні, електрика не спалила, лиш спалила її сердечного Корнія.

Мотрю, виряджену в святкове посеред буднього дня, з набряклою дощовою хмарою замість лиця, запитували стрічні, куди йде.

— По орден...

— По орден, так, — хаменались односельці.

В село повернулась у блакитних сутінках, що розбрелись поміж верб, що прозорим димом позастигали

в садках. Закутана в білу хустину, цвіла прив'ялим місяцем жовтого обличчя й дивилась чистими очима так, наче вперше бачила вечірнє своє село — й не впізнавала. В руді несла сітку-авоську, вічка якої мережили круглі щоки буханців хліба та булок.

Ще поріг не переступила, а вже слід у слід за нею в хату — дідок Балаба, борода кучмата, протез скрипучий. Мовляв, покажуй, сусідко, отого ордена, що прилетів до Корнія в хату — й не застав.

— Бойовий... Червоної Зірки... — В старого Балаби мишачими хвостиками ворушились очі в кублах зморщок. — Це ж у нього перша й остання нагорода, га?

— Перша, — озвалась Мотря. — А чом остання?

— Ну, вже ж не повоює, щоб дали ще яку медаль... Відвоюався...

— Там капітан сказав ниньки, що це — за Карпати... В горах накосив із кулемета, але ж тишко тишком, не бив себе кулаком у груди, що герой...

— А ніколи не бив, це правда.

— Капітан що сказав? Може, каже, ваш Корній отак тишком-нишком до самого Берліна дійшов... То дамо знати, Мотре Василівно, коли ще які сліди знайдуться.

В Мотрі сіпнулись губи, й вона ріжком хустки витерла очі.

— Отак за сліди й сказав?

— Дадуть знати, коли що...

— От наші дядьки як? Як зберуться до купи — й пішла балачка коромислом, хто скільки німця поклав, хто врукопашну ходив, хто мінами кидався. А Корній завжди — як без язика. Ти глянь, який без'язикий...

— Бувало, з нього слово витягнути — до язика волів треба підпрягати... Бо як? Хто говорить, а хто робить...

Старий Балаба посунув у ніч, що бризкала окропом солов'їного співу, а Мотрю якась сила навертає й навертає до столу, де орден зорею мерехтить. Ступила до тапчана — очі до зірки тієї летять, взяла кришаницю сала до скибки хліба, їсть, а душа гріється біля зорі, як біля п'ятицелюсткової квіточки, що не гасне й не в'яне, що наче аж видзвонює темно-вишневим світлом.

Уранці прокинулась, а та Корнієва зірка світиться на застеленому вишитою скатертиною столі, наче в білому квітчастому небі.

— Отак тепер житиму з зіркою... Може, його душа в цій зірці, бо кажуть, що душі переселяються... Чия —

в калину чи вербу, чия — в пташку чи джерело, а Корнієва ось — у зірку...

Через тиждень вернувся з армії Семен — дець він служив так далеко, що й на похорон не зміг приїхати. Горблячи брови й кришачи сиву печаль в очах, мовчки слухав материну розповідь про батька, як той збирався у військкомат по орден, наказавши зготувати вечерю для гостей.

— Один ти в мене zostався, сину, більше нікого...

Обличчя в сина темніло, наче заслане чорним туманом, і весь час нагадувало Мотрі молоде парубоцьке обличчя Корнієве.

— Хоч би женився та хутчій на внуків розстарався для мене.

Орден Червоної Зірки цвів на столі — спогад про батька в такому самому віці, як оце нині він, Семен. Ковтнувши давкий клубок, що збульбився в горлі, схопив п'ятірнею чоло й так закапцанів.

— Ще б тільки жити й жити йому, та хіба своє горе вгадаєш?

Семен лиш зітхнув на материну мову й пішов через хату важко, наче від болю мало в долівку не вгрузав. У сінях за дверима, де в кутку стояли заступи, вила й сапи, сяйнуло йому в очі лезо коси. Повагавшись, узяв косу й вийшов на ганок, спинився під шатром розквітлої липи. Червоне надвечір'я блищало церковними ризами — парча зелених картоплів на городах, оксамити цибулі й часнику. В розломи поміж хмар падали сонячні полотна світла, висіли розгорнутими сувоями поміж небом і землею. Летючим гаптуванням на яскравих полотнах видніли голуби й ластівки...

Настя бачила, як син із косою в руках подався до межі в зелену леваду за городом. Щось їй муляло на душі — піти й сказати, аби спочив із дороги, бо де ж це видано: ще солдатської форми не зняв, а вже до коси допався. Справді, траву в леваді вигнало високу, розіллялась морем зеленої води, покійний Корній уже б скосив, щоб не перестоювала на пні...

Клопоталась Настя по хазяйству, аж приходить сусід Балаба, протез під старим поскрипує, мовби діряві легені зіпають.

— Значить, вернувся Семен, строк відслужив свій, — теребив слово за словом, наче квасолу витереблював із стручків. — Якийсь чудний! Озиваюсь, а він мовчить і

косить, не випускає косу з рук. Це він в армії так зголоднів за коною, га? Чи недочуває?

— Дочуває...

— Чудно, чого б то в рот води набирати після армії...

Жало коси в'їдалось у траву, що лягала у покiс, жало спалахувало в'юнистою блискавкою. Скошені голівки квітів усміхалися з-поміж підтятих стебел, їхні усмішки були жовті, білі, сині, червоні, їхня барвиста радість ще, здається, була жива, ще не зів'яла. Вечір уже розтрушував мілкенський попiл сутiнкiв, цей попiл лежав на садках, у полі, що поросло темно-зеленою пшеницею.

— Семе-е-ене! — покликкала з двору мати. — А ходи-но вечеряти, сину!

Таки не почув, бо коса й далі в його руках літала, мов шуліка.

— Косить, як батько... Того теж, бувало, не відірвеш від коси. А чи в колгоспі косовиця яка — перший приходив і останній ішов із косовиці.

Спомини самі прямились, як пряжа, й вона чулась рибою, якій уже не вирватися з цупкої мережі споминів.

Сизий, як переблиск любистку, нічний присмерк стояв ген-ген у полі на обрії, за яким і кривавого сліду не залилось від сонця, й сизий сум від нічного смерку оповивав Семена в леваді, що тримався за косу так, наче коса могла вирватися із його рук і піти сама гуляти по лугах і полях.

— Си-и-ину! — Мати причовгала межею в леваду. — Завтра накосишся, ходімо в хату...

Сказала — наче в глуху безодню. Заціпивши губи, з найжаченими жовнами на щоках, Семен чітко вп'явся в косу, наче втримував зловорожу силу, з якою він один і годе упоратись. Хоч би глянув на матір...

— Си-и-ину...

Й примарою пошелестіла по межі до хати, що дивилась у ніч осоловілими зіницями освітлених вікон.

Небеса вилущували із своїх бездонних надр усе більше зірок, що блимали розсипаною зернистою сіллю. Коса тьохкала в траві, а то клеткотіла, а то захлиналась на соковитому колiнці, а то зітхала дивним пташиним зітханням.

— Семе-е-ене... — гаснув клич у грудях матері, що сірiла на хатньому причілку.

Пахло конюшиною й м'ятою, романцем і полином, коса в'юнилась у руках, що зашморгом зашморгнулись на кісi й не розмикалися, здатні, либонь, зараз

викосити траву в леваді, й оті зоряні далекі квіти в небесних лугах, і зарості вшан-зілля, яким видається стемніла небесна блакить поміж зоряних далеких квітів, бо не можна в цю молоду червневу ніч перестати косити, бо в цій косовиці без кінця та краю — порятунок...

— Сину мій...

ПОМСТА

По селу прокотилась чутка, що помер одноокий Степан Варченко, який бобилував у старій хаті під лісом. Мовляв, на тамтому тижні подався в гості до дочки Тетяни, що жила в Монастирищі, замандюрилося побавитись із правнуком, який начебто вдався в одноокого свого прадіда, звісно, з тією тільки відміною, що вродився добре видющим на двоє очей. Мабуть, чула душа старого свою кончину, раз їй закортіло потішитись дитиною на цьому світі, тепер їй легше вестиметься на тому світі, звідки не повертаються.

Село міркувало, що сільрада мала б опечатати хату, коли не об'явилися спадкоємці. Бо коли господа без хазяїна, забереться хтось нечистий на руку, а потім шукай вітра в полі, коли за тим вітром і слід прохолоне. Може, про смерть одноокого Варченка й не гомоніли б у селі, але ж — садиба яка славна! Що город, що ґрунтець на городі, що річечка за городом, що ліс! Тепер багато будуються, нові хати червоніють добре випаленою цеглою та сяють цинкової сивини дахами, — тут би молодий хазяїн, у чийх руках колгоспний комбайн чи трактор, хіба б такі хороми звів!

Через межу та через вишняк від одноокого Варченка жила баба Мотря, також самотня, доживала віку. Суха й тонка в кості, похватна, баба жовтіла круглим коржем обличчя, що все кублилося зморшками. Либонь, від неї першої і довідались про наглу Степанову кончину, бо від кого ж довідатись, як не від сусідки. Як усе те трапилось? А трапилось так, що навідалась до неї стара товаришка Горпина Дідух, із якою в одній ланці проробили на буряках і до війни, й після війни. Горпину знали за сільського дзвона: почує на пучку, а роздзвонить на пригірці. Угледівши табун чужих курей у Мотриному

городі, стара товаришка криком замашним, наче лозиною, повиганяла — та й у хату:

— Чи ти город садила, щоб чужі кури тирлувались?

А Мотря їй сухенькими словами, наче порожніми маківками:

— Повіявся в Монастирище минулої суботи, ниньки четвер — нема й нема, не інакше як переставився! В дочки гостює.

— Переставився, кажеш? — хльоснула по хаті замашним голосом Горпина.

— Кури самі з хліва й до хліва, кіт на горобців огнем кидається. Якби кабанчик — ого б верещав, наче без колія колють... Весною теж їздив до Тетяни в Монастирище, то другодні вернувся, бо хто ж йому хазяйство попорає. Не інакше як переставився, в землю поклала, бо лиш земля і годна втримати Степана. Якби живий — уже вовком би никав обійстям, то такий.

Горпина поклала на груди хресне знамення:

— Мабуть, почула душа, раз подався до рідні!

— Хоч і вовча душа, а почула...

Жінки погмоніли про всяку всячину й розійшлись: Мотря щось там на городі длубалась між картоплі, а Горпина Дідух понесла роздзвонювати почуту вість: хата від лісу стоїть пусткою, хазяйських рук не видно, бо хазяйські руки повіялись у Монастирище, там і складено їх на грудях небіжчика і між пальців устромлено свічку, як споконвіку водиться. Як було не повірити, хоч дехто мізкував недовірливо: як це так, що чоловіка до одної сільради приписано, а вже ховає його чужа сільрада?

Дехто, здається, й пошкодував, що покладено в землю не в Тернівці, а в Монастирищі. Бо якби в Тернівці, а не в Монастирищі, то й пом'янули б у перший день похорону, а там, дивись, і на дев'ятини перепала б чарка, й на сороковини також не потекло б мимо уст, а в уста. Звісно, шкодували ті, що мали чуже горе за свято, що їм би тільки поминати.

Село звикло до чутки, бо до всяких чуток звекає.

Аж тут суботнього дня з попутного автобуса на зупинці коло промтоварного магазину зійшов пасажир у жовтому капелюсі дрібної рисової соломки та в зчовганих парусинових туфлях, яких тепер у продажу й не побачиш. Горло перев'язано білою косинкою жіночою, у якихось аж струхлявілих очах — болість боляца. В руці — замашний костурець дубовий.

Щойно з траси чоловік у капелюсі звернув між бузину у бічну вуличку, як назустріч йому трапився велосипедист, сільський вчитель. Крутив педалі, опутивши голову, а як звів — лице його збараніло, й він так втелювався очима в подорожнього, що звалився з велосипедом у порослий кропивою рів.

— Ти чого, Сашко, розучився їздити? — спитав чоловік у жовтому капелюсі.

Поспитав — і потюпачив своєю дорогою, а вчитель Сашко став видиратися з кропиви і — все ще бараном діло — тупо дивився в згорблену спину, що віддалялась. Чомусь уже не сів на велосипед, наче побоювався знову звалитись. І, тримаючись за кручені роги, все оглядався на горбату постать, аж поки пропала в бузиновій гушавині.

— Не якась хвороба, а таки Варченко. Тьху, де ж він узявся?

Варченко човгав парусиновими туфлями по сірій пилюзі, світив єдиним видющим оком, наче левим каганцем. Аж тут біля старого цвинтаря, що загушавів чагарями, здивався сільський дзвін Горпина. Мовби нечисту силу вгледівши, жінка вросла в землю й стала хутенько хреститись, наче в неї руки на крила вітряка обернулись.

— Згинь, сатано, згинь і пропади...

— Хто це такого перестрашу нагнав на тебе? — поспитав одноокий.

Троєперстя в Горпини злякано тремтіло над ріллястим лицем.

— О, до горобців молиться, — зле буркнув.

І поплив між хвиль бузини, а Горпина, схаменувшись, навздогін кинулась:

— Це ти, Степане?

— А хто ж бо?

— Здоровий? — спитала.

— Здоровий, тільки приболілий... — І сердито скрикнув: — Голова вже не варить, що своїх тернівських перестала визнавати?

— Хіба вгадаєш, варить голова чи не варить... А тут казали — тебе нема.

— В дочки гостював, у Монастирищі.

— Вертаєш ось ниньки?

— Либонь, забалакуєшся, Горпино! Чи не бачиш, що ногами йду, а не їду? Язика маєш такого, що наритники б на рота!

— Кому той наритник поможе...

— Суца правда.

Й розійшлись — наче божа сила два важкі камені розсунула.

З-під місточка, що дрімав між осоки над сонною річечкою, вигулькнуло двоє хлопців, один із них — довгоротий, як голопуця, що визволилося з гнізда, — закричав:

— Дід Степан із того світу!

Дітлахи зашелестіли сміхом, а що старий Варченко не почув чи не втямив, то залопотіли п'ятами вслід за ним:

— Діду Степане, ви були під землею?

— Що там під землею?

— Коли назад під землю підете?

Розчув чи не розчув, а таки зло взяло на дитячий вереск, на того довгоротого голопуцька, що завжди чомусь із реготами кидався, мов собака до ніг, — і одноокий Варченко гойднувся згорбленою постаттю назад, погрозливо штурхнув перед собою дубцем:

— Ось я вас, іродів!

Веселі іроди бризнули врозтіч, а довгоротий голопуцько верещав:

— Наїсться — й назад подасться!.. Там їсти не дають!..

Варченко сапко хекав:

— Поки те-се, тут геть-чисто всі з глузду зсунулись... Що старе, що мале. Якийсь такий світ настав, що скоро й справді не знатимеш, де ти...

Хата ще зоддалеки, від лісу, всміхнулась — і так ішов на її усмішку, а як на захаращене обійстя вступив, то вже наче хата не всміхалась, а глипала закислими віконцями, супилася з-під потрісканого шиферу. Згадав, як Тетяна з зятем Митром дзьобали й дзьобали в Монастирищі, аби спродувався, аби до них перебирався, — й ковтнув над силу глетьякуватий клубок болю: на старість у прийми — хай і до рідної дочки, хай і до внуків та правнуків?!

Сусідка Мотря, зігнувшись у три погібелі біля колодязя, вибирала відро на цямрини. Потім узяла відро в кощаву руку, наче на пальчастий гак начепила, й подріпцювала до сіней, сутулячись. Ух, сова глухогорла, ненависть ненависна... О, пересунула відро з водою за поріг, а сама кладе хрест на себе — на чоло дрібне, як наперсток, на сучкуваті плечі, на груди запалі. Й так

розводить рукою правою, наче з баговиння якась коріняччя тягне, а коріняччя слизьке й довге, не дається... Злість, що завжди сиділа в душі, мов люципер у пеклі, струснула Варченком, він урепіжив дубовим костуром по погрібнику, збивши порожно з лободи, й задвигтів гудзуватими словами:

— Та розіпнись ти на тому хресті, який собі на груди кладеш!

Сусідка, почувши й не почувши прокльон, згасла в мороку сіней.

А розгнівана його душа наче в дубець перебралась, тепер дубець так і рвався із рук, так і сікався, щоб бити, ламати, крушити все довкола,— й Варченко мав-таки здихатись костура, кинув на причілок, щоб у хаті біди не накоїти...

Поки день до вечора, попорався по хазяйству, поникав по садку, зарослому кропивою, обійшов город, де поспіль з картоплею, буряками та кукурудзою повиганяло такі бур'яни, що хоч вовків тюгукай...

Зваривши в сінях на керогазі картоплю в лущайках і всмак поївши із пряною тюлькою, даною на гостинець у Монастирищі, він попив свіжої колодязної води — й раптом заквапився, наче яка муха вкусила. Помив потилицю водою з милом, знайшов попросовану сорочку, перевзувся в черевики, які тримав про свято, і, замкнувши хату на прогонич, подався межею до річечки. Через хисткий, плетений із лози, місточок — і вже в лісі, і вже полотняної білини піщана стежка повела поміж дубів, крізь туркотіння диких голубів, крізь полудневу літню прохолоду.

З цієї сільської околиці ліс наче вклинювався в Тернівку, шматуючи її на два віддалені кутки, та ноги знали стежку — і вже скоро стояв перед скособоченими ворітьми, за якими аж золотилося споришем подвір'я, а в вінку розквітлих соняшників, наче вбрана в барвистий рушник, весело так стояла хата-чепурунка.

Й на обійстя ступив, як на своє, й хатні двері відчинив, навіть раз чи два клямки не поторгавши. З порога вгледів — за застеленим скатертиною в торочках столом обідали й на його появу позводились та обернулися зачудовані лица.

— Бог на поміч,— кашлянув у кулак.

— Сте-е-епа-а-ане!..— сплеснув у хазяйки Марії горло у горлі якось не по-людському, а наче по-чайному. Заплітаючись ногами в рясній спідниці, ступила до

гостя — й завмерла перед ним, сторопівши вилинялими, як небо в спеку, очима.— А тут пустили таку поголоску про тебе...

— Яку поголоску?

— Аж язик не повертається... Наче тебе земля вже забрала...

— Мене? Земля?..

— Аж ти живий і здоровий...

— Ось вам тутьки та оселедців із Монастирища привіз.— І він передав у потріскані хазяйчині руки пролієний пакунок.— І хто міг таку брехню збрехати? Якби земля забрала, чи я б оселедці й тутьку привіз?

— Авжеж, авжеж,— мовила, а в самої тремтіли губи.

Від столу обізвався син Матвій, що з поблизького міста навідався до матері в гості на суботу й неділю:

— Чи ви, дядьку Степане, не знаєте, що вас ладні живцем у могилу покласти?

— Та я ще кріпкий, при здоров'ї, сам іще не одного закопаю,— буркнув.

— Ви закопасте чи не закопасте, а вас уже закопали,— засміявся Матвій без співчуття, глузливо.— Ось сідайте до столу, побалакаємо.

Той сів, дружно захрумкотіли огірками, а що Матвій не звик тримати язика на припоні, то відразу ж:

— Ви, дядьку Степане, марно дорогу топчете до моєї матері.

— Як то марно?— Від несподіванки огірок застряв йому в горлі.— Кажі ясніше.

— Куди вже ясніше! Марно — і квит!

— Маріє, що я чую?— витягнув борозенкувату шию до хазяйки, що заглядала над плитою в сковороду.— Чи вуха мої недочувають?

— Ми вже й пом'янули вас із матір'ю!

— Пом'янули?.. Маріє!— марно озивався до господині, котра мов оглухла коло сковороди, на якій шкварчало недосмажене м'ясо з цибулею.

— Пом'янули душу вашу грішну,— криво всміхався Матвій.— Ну, то співалося за ваш упокій, а тепер можемо й за здоров'є, чого ж...

— Давай за здоров'є!— стукнув кулаком по столу Варченко.

— То будьте здорові!— якомсь байдуже знизав плечима Матвій.— А стежку таки марно топчете, бо матір я забираю в город, здоров'я в неї не те, щоб самій у хаті клопотатись і землю доглядати. Обійстя їй вже не в

радість. Онуки повиростали, так що сидітиме склавши руки.

— Де ж це я сиділа склавши руки? — долинуло від плити. — Не привчена...

— Навчитесь, діло не хитре.

— А я гадав... Може, зійдемося з Марією. — У Варченка лице посіріло так, як сіріє сніг, що підплив талою водою. — А ти тут рішив... і за матір, і за мене.

— Я не рішав, я тільки помагав рішати! Хіба чужий, щоб не допомогти?

— Чом раніше не брав із Тернівки? Бо Марія що мала з городу чи з хліва — все тобі!

— Авжеж, помагала, спасибі. В городі не накупишся з базару, дітей і внуків без материнської помочі не вигував би, це правда.

— А як не та потяжка з землі, бо Марія виробилась, то можна й забрати?

— А так, чого матері гибіти в хаті-пустці? Виробилась, а ви, дядьку Степане, бачу, надумали пожаліти її, як вовк кобилу пожалів... Нема в неї сили старатись ще на вас, їдьте до своїх дітей, хай вони стараються, от!

Марія вигорнула смажене м'ясо зі сковороди в полумисок, поставила на стіл.

— Де ж ти помістиш її там у квартирі? Три кімнатки! І якби сам, а то син із сім'єю не відділився ще...

— Скоро відділиться, дядьку Степане, вже завод узяв на чергу, а раз узяв — житло дадуть... — І похвастався: — Навіть машину купимо, о!

— Тут продасте, — кивнув на хату, — а щоб потім шкодувати не довелося за гніздом, бо назад не викупите... В городі сільським трудно живеться на старість... То чи я б Марію у свою хату не пустив, га?

— Пустили б дядьку Степане? З вашої ласки має на старість у чужій хаті стикатись? — Матвій розсівся на лаві, драбинясті руки розкинув хрестом за спиною. — Либонь, моїй матері вже не до парування... з небіжчиком.

— Си-и-ину... — благально озвалась Марія від мисника, де перетирала рушником посуд, аби не сидіти без діла.

Сиза піна зацвіла в кутиках уст у Варченка:

— За наговір — і до суду, втяв? Суд за таке не помилує! Що — живцем!..

Матвій булькав сміхом, наче окріп йому в грудях кипів.

— Мамо, чуєте? Ось женихався — і вже на суд! Оце тому, що випив за ваше здоров'я? Е-е, вже ліпше за упокій... То ходіть із нашої хати, дядьку Степане. Вже як люди вас поховали, то й ми разом із людьми. Чого було вигрібатись нагору, ха-ха-ха!

Варченко, смикаючи кінською оциреною головою, тремтячою рукою налапав на лаві капелюх дрібної рисової соломки — і вже з порога поспитав:

— Маріє, хто його намовив проти мене?

Жінка, одвернувшись до мисника, хоч би пару з уст ізронила, а Матвій кинув у спину:

— Самі, дядьку, й намовили, хто ж іще.

І вже коли за гостем гуркнуло в сінях перевернутим відром, уже коли ворота наче виплюнули його на вулицю, син проказав:

— Маєте м'яке серце, мамо, ото й пустили в душу такого люципера, а не треба його ні вам, ні мені... Бачите, вся Тернівка відцуралась, живцем поклала у гріб... А йому не лежитья чомусь, га? Бігає, женихається...

З посизілими від гніву щоками, трусячи палахкотючою роздосадуваною головою, Степан Варченко вертав додому через надвечірній ліс. Ха, принесло Матюшку-одинака з города, згадав про матір у свинячий голос! Надривалась для них, поки стачило здоров'я, мішками й кошами спроваджувала всяку всячину в їхні завжди голодні пельки, а як одробила своє — змиловився сердешний Матюша, ладнається забрати матір. Бо свербить продати садибу, щоб за гроші розжитись на машину, либонь. А чи знаєш, Матюшо, що я щовесни помагав твоїй матері і зорати город, і засадити, й картоплю викопати? Чи знаєш, що я й дровами для неї завжди клопотався? А як стеля в сінях стала западати, хто перекидав стелю? А криницю під вербою хто почистив од муляки, вода вже встоялась, чиста й студена, хай би та чиста й студена вода кілком у горлі твоєму стала!

Злостячись, бив костуром у стежку, наче в груди во рога, і в видющому оці йому роїлось від сухих та злих сліз... Уже й поховали! Приболів у Монастирищі, а тут уже зі світу звели його. Такі чутки самі не народжуються, хтось пустив чутку з чорних уст, ось тільки як ти знайдеш, щоб помстою навіки затулити? Якби знаття, залив би розпеченої смоли в ті уста, хай би впились вогненної смерті.

Здалось, наче біжать за ним і регочуть хлопчаки-пуцьверінки, які вдень дражнились. Варченко обернув-

ся. Стелилась пустельна стежка, стемніла від вечірних тіней, і ліс довкола похмурий, наче виношував якусь важку й темну думку. В голові колючився біль, цей біль застилав каламутною поволокою зір, і, гойднувшись на знеможених ногах, він оперся двома руками на дуб. Оперся так, наче відпихав дерево, що мало звалитись на нього, а що руки слабли, то аж лобом торкнувся шорсткої кори.

Й не так торкнувся, як ударився. Від удару наче дзвін зашелестів у вухах, зашелестів — і розсипався, опавши їдким порохном, але в хмарі того порохна біль у голові пригас, немов розтанув. А що скоро покотилась інша хвиля болю, вища й гостріша, то він ізнову вдарився головою об стовбур, аж очі з-під повік мало не цвіркнули, й знову біль пригас, аж поки постав іще гострішою хвилею за попередню, й він ударив тупим молотком свого болю об дуб і, вже підламуючись у колінах, ще раз ударив, уже скронєю й щокою, що враз заросилась кров'ю, якою пуширилися і хриплячі вуста...

Вдосвіта баба Мотря, холодячи ноги зарощеною картоплею, нарвала кропу й петрушки на городі, насмикала на грядках цибулі та часнику — і з повним кошем городини подалась на попутний автобус, щоб їхати в район на базар. Отак і мала копійку з городу, а чи їй багато треба? Знайшлось місце біля Горпини, що за якимось ділом також добивалась у містечко і, звісно, також не з порожніми руками, бо в недільний день жодна тернівчанка впорожні не виїде з села до райцентру, так само й додому впорожні не вертатиметься.

Автобус гримкотів пошарпаним залізом і лящав голосами — вогнем горіла балачка, яку баба Мотря застала вже в розпалі... Мовляв, їхав ні світ ні зоря вчитель Сашко Стороженко на велосипеді, квапився на риболовлю на лісовому озері, а тут щось сіріє в траві під дубом, наче п'яниця звалився. Вже проминув, але ж напоумило щось зупинитись.

Замашний голос Горпини виляскував, як пуга:

— Не кажіть, що вбито, сам себе замордував. Стовок собі весь твар до м'яса...

— Де ж бачено, щоб людина так звіріла? — чулось. — Так озвіріла, що саму себе до погибелі довела?

— Еге ж, як звір, — виляснула пуга. — Пустили поголоску, що нема в живих, що в Монастирищі поховано, — то таки правда, як у воду дивились. Марно поговору

не буває: як не вчора, так ниньки, як не ниньки, то завтра.

Баба Мотря слухала, замкнувши вуста, лиш очі її гомоніли, здається, все голосніше, жевріючи згодом. Невже одноокого її сусіда вчитель надибав у лісі?

— А наш участковий Федір Кіт і забожився, що сам себе забив, бо не зміг подітись од свого звірячого норову...

— Кіт забожився, а чи забожиться суд?..

— Подивляться — і міліція, і лікарі, і суд...

— Чи в нашому селі траплялось, щоб Федір сказав неправду? Завжди по його виходило. Значить, замордувався...

— З ясного розуму самі себе не мордують...

— А хто сказав, що з ясного? Стуманів умом — і готово...

— Хтось довів...

— А чи нема таких, що доведуть? Та ще старого Варченка? Чиясь помста, бо в небіжчика чи й світилась коли світла плямка в чорній душі.

Озивались до Мотрі, бо ж сусідка, бо ж мала відати таке, чого інші не відають, а баба лиш сухенькими, як колючі реп'яшки, очима оторопіло кліпала й клялась, що з сусідом і не балакала ніколи, й не дивилась у його двір, хай господь сохранив із таким водитись. А на думці тіпалось: лиш би відняло пам'ять у Горпини про їхню балачку недавню, коли вгадала цю смерть, авжеж, угадала. Хай не в Монастирищі, а в Тернівці, хай не якийсь тиждень тому, а лиш ниньки, тільки ж угадала...

Як така новина сталась, то й районний базар скоро довідався, гомонів про Тернівку, доплітаючи всякі страхи, бо хіба ж не доплетеш, коли про чоловіка поголоску стулили — й наче у небо пальцем тицьнули, не оббіг своєї долі. Мотря, западаючи обважнілою головою в свечі, немов у грузьку твань, хутчіше спродала городину і, обминувши базарні лотки, де збиралась купити сякий-такий надібок для господарки, почовгала геть. І чудно так човгала ногами, що полегшали, наче їх димом надуто.

Ніколи не купувала квітів, бо свої росли біля хати кущами — й настурція, й півонія, й айстра. А тут — уперше в житті — зважилась купити чорнобривців у якоїсь молодиці. Обстріпаний пучок чорнобривців обійшовся не так і дешево, але Мотря й не здивувалася — як же вона складе ціну квітам, коли без досвіду?

З пучком чорнобривців доплентала до райцентрівського скверу, засадженого кленчаками. Тут, між заपोшених кленчаків, сірів кам'яний надгробок над братською могилою, а на надгробку вибито рік — 1942, а також списано імена й прізвища. Колись Мотря могла прочитати кожен літеру, та зараз її зір уже наче тля побила, очі сльозились, і вона лише по пам'яті шепотіла імена:

— Василь Блажко... Андрій Сірик... Василь Павлюк... Гнат Шуляк... Іван Васюра...

Нахилившись, поклала чорнобривці на заспоришений горбик, який накрив зо двадцять загиблих партизанських життів, поклала їм свою шану й дяку.

— Іване, лебедик у мій, горенько моє...

Її чоловік Іван спочивав у цьому райцентрівському сквері вже яке десятиліття. Тут їх оточено зимового до світку, коли прискочили з лісу на санях, щоб ізненацька напасти на німецьку тюрму. Тут на них уже чекали, і бій закипів шпаркий, наче скороминуща гроза.

— Спи, Іване, скоро і я переберусь до тебе...

Кілька днів трупи забитих у скарлючених позах стриміли під стовбурами дерев, їх не велено було ховати. Зате вільно розглядати на пострах іншим, тому з ближчих і дальших сіл добивався люд — чи нема поміж забитих батька, чоловіка чи брата, яких десь завіяла воєнна буря...

— А наш сусіда здивав тоді мене біля воріт. Лахи на ньому поліцейські горілкою й кінськими кізьяками смердять. Питає, чи давно не здивалися з тобою. Де ж здиватись, кажу, коли нема й нема тебе до хати. Ну, раз нема до хати, каже, а кортить угледіти, гайда в район, там угледиш. Чого ж це ти в районі, кажу, коли тебе і близько району нема. Не було в районі, каже, а тепер уже з району й не вибереться ніколи, гайда — угледиш. Аж тепер, Іване, віддячила сусіду, що нас тоді звів отут із тобою мертвим. Скільки жила, стільки й кликала кару божу на голову його й таки накликала. Мало він лісу порубав за тебе на землі, хай іще порубає під землею...

Мотря спитими вустами гомоніла, наче вітрець шестів між колосків, і, здається, не квапилась на автобус до Тернівки. Наче не там була її оселя, а тут, де братська могила між заपोшених кленчаків, і ця оселя не відпускала силою невидимих рук, тримала їхньою силою.

ОБРАЗ МАТЕРІ

Тут, за хатою на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчилились кущі малини та смородини. Посеред латки полуниці, яка тут більше цвіла, ніж дозрівала й плодоносила, бо в затінку бракувало сонячного проміння, підносилаь у вишину надивовижу статурна груша. А мало не всю стіну хати обвивала виноградна лоза, на якій поміж різьбленого листя прозиало дрібненьке цятковиння майбутніх грон. Поблизу виноградної лози було посіяно квасець, і він світився латочкою ясної та ніжної зелені.

За хатою — від нашого села до сусіднього — слалось поле раннього літа, поросле конюшиною, буйно помережане ромашковим цвітом. І над цим полем співали й співали жайворонки. Ти сидів за хатою на траві з напівзаплющеними очима, прислухався до жайворонкового співу, який долинав із польового піднебесся, і відчував, що в твоїй душі давно вже не звучали такі пісні, заспокоюючи її та навертаючи до чогось глибинно-щемливого.

Ловлячи обличчям і тремтячими повіками доторки сонячного проміння, зненацька відчув, як легенька тінь упала на тебе, і, розплющившись, побачив...

...Материне обличчя на відстані витягнутої руки здавалось неправдоподібно темним, мідяно-восковим. Воно мало жорсткі риси побіля вуст і біля очей — таке обличчя намалював би старовинний художник на дубовій дощці, зображуючи богоматір чи святу; материна голова якраз затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах і обертаючи їх на яскраві, такі прозорі срібні волоконця, творило довкола матеріної голови мерехтливий німб. Вона стояла в тому золотавому німбі, який одухотворяв її обличчя, і ти, вражений цією явиною, стежив, як сніп проміння, падаючи на голову і розсіюючись, тремтить, пульсує.

Ось мати ступила вбік, і тепер кругла таріль сонця засріблилась у густій блакиті, а довкола матеріної голови вже не іскрився й не мерехтів німб. Як спочатку було тобі важко повірити у його справжність, так тепер не міг повірити, що його вже нема. І, всміхнувшись, ти попросив, щоб мати знову стала там, де стояла щойно, й навіть долонею показав те місце поблизу кущика півонії.

Якась вона добра була в той день, і її доброта проглядала чи не в кожному слові і в погляді світилась, і кожен рух, либонь, був позначений нею.

— Хіба не однаково, де стояти?

Не міг ти зізнатись, що таки не однаково, й мати, прочитавши німе благання в твоїх очах, служняно ступила ногами на те місце біля нерозквітлої півонії.

Й знову спалахнув німб довкола її голови й розмаяні волоконця волосся заяскравіли сріблом. Гостре зворушення пойняло тебе, наче щойно ти діткнувся свідомістю чогось сокровенного, наче зумів угледіти те, що взагалі не доступне людському зору.

— Стояти ще?— спитала мати трохи здивовано. Ти ствердно кивнув, та вона не зважила на просьбу, зрушила вбік, і німб щезнув умить.— Пополудні підемо по черешні, казала сусідка, що нарвала вчора в лісі.

І зникла за хатнім причілком.

А тобі якусь хвилю здавалось, що зараз ось іде вона мимо погрібника, йде мимо криниці, під яблунею, а отой німб таки світиться, мабуть, довкола її посіченої сивиною голови.

Тут поле западало донизу, й на дні яру, в розлогому жолобі, блищала супокійна поверхня води. Блакитне її око приглядалось до небес, відображаючи повільну течію хмар, пташині перельоти. Тонкий, як галузина, струмок чистою сльозою сотався з цього завжди розплющеного ока і, в'ючись, промінився поміж соковитої лугової трави.

Мати, припадаючи на коліна, жала серпом лепеху, а ти складав її вогкі пасма до мішка. Стяті стебла різко та свіжо пахли водянистим соком. Угорі над вами, б'ючись у палкому співі, там і там здригались маленькі сірі грудочки. То були жайворонки. Тріпочучи крильцями, підібравши лапки, вони намагались втриматись на одному місці, а то раптово провалювались, наче під ними відкривались провалля,— і вже, мовби піднесені невидимими струменями пружного повітря, зринали догори.

Ти загадав давні материні розповіді про те, як у роки колективізації вона пасла людську череду,— і чомусь спершу не зміг уявити її молоденькою чередничкою із полотняною торбинкою через плече. Не міг уявити, як, босонога, біжить завертати неслухняних корів, як у гурті своїх товаришок п'є, полуднуючи, молоко з пляшки. Не міг уявити, як збирає польові квіти, сплітає вінок

і в тому барвистому вінку ввечері йде до села за чередою, що ратицями збиває хмари рожевої куряви.

І тому, що не міг уявити її в такому віці, почувався так, наче свідомо в чомусь завинив перед матір'ю, наче зумисне подумки скривдив її.

— О, гніздечко,— сказала мати, відкладаючи серпа вбік. І, ставши навколішки, долонями розгорнула косатий кущик трави.— Ще зовсім тепленьке...

Обличчям відчула чи чутливою шкірою долонь, що гніздечко ще тепле?

А воно, викладене з сухих стебелець, наче прив'язане до живої трави, світлою таємницею лежало на самісінській землі, і в овалі цієї таємниці звабливо біліло троє, в зеленавих цятках-веснянках, ячок. Ви з матір'ю обоє схилились — ти торкався своєю головою материної голови — і довго дивились на пташине гніздечко, мовби ось перед вами відкрилася загадка.

— Жну й не чую, що сполохала пташину,— мовила мати, докоряючи сама собі.

— Чиє це гніздечко?

— Либонь, травник звив, хто ж іще.

— Травник? Є така пташка?

— Чом нема, ген б'ється над нами.

То припадаючи до землі, то злітаючи вгору, поблизу крутився димчасто-сірий травник, що мав білий попереk, білий низ тіла, покритий чорно-бурими плямками, які видавались трохи густішими на шиї, на зобі та по боках. Травник розпачливо скрикував — із чорного дзьобика ті скрики вилітали як безсилі погрози.

— Вже скоро пташенята появяться мають,— сказала мати, відпускаючи з рук кущик трави, і її стебла, зімкнувшись, одразу й замаскували гніздечко.— Ходімо звідси, хай мала господинька сідає та висиджує, бач, як гнівається на нас.

Мати звелась, ти закинув на плечі мішок із нажатим зіллям. Тримаючи в руках серпа, на якому вогко зблискувало сонце, мати ступала над галузиною струмка, і об її повні литки билось волоття трави.

— Хай сідає пташка на гніздо, вже скоро й висидить потомство.

Коли поверталися додому стежкою поміж конюшнями, згадалось тобі давнє... Зима, в хаті непалено, шибки вікон замуровано кригою; іній виступив на відрі з водою, що стоїть на ослоні біля столу, і, здається, на

материних щоках виступив... Лише пізніше ти зрозумів, що побіліли вони від переживань, від остраху, а тоді здавалось — іній на щоках, бо зима надворі і в хаті студено. Мати навинулась на якусь тільки хвилину, в теплій вовняній хустці, у куфайці, у валянках, і, поглянувши на вас, трьох дітей, знову зникла з хати, ховаючись на горищі. Там, на горищі, повнісінько всякого мотлоху, затягнутого павутиною і присипаного порохом, зосталось і сіно, бо німці забрали корову, то мати влаштувала там схованку. Про цю схованку ви знаєте, але чомусь боїтесь навіть думати про неї.

Може, тому боїтесь думати, що німці відступають із села, по розбитій дорозі гарчать машини, тягнучи на причепах важкі гармати з довгошиїми жерлами, ревуть танки, в повітрі синіє й чорніє бензиновий чад. На снігу валяються тоненькі книжечки, а з їхніх розгорнутих сторінок, коли добре влипнути лобом у шибку, ядуче-зеленими та неправдоподібно блакитними фарбами постають малюнки, що розказують, як то добре живеться в Німеччині у бауерів тим хлопцям і дівчатам, котрих забрали з вашого села, із сусідніх сіл, із усієї України.

Шибки, мов у пропасниці, тремтять від ревіська моторів, і стіни так само вібрують. На столі стоїть миска, розмальована синіми квітками, — вона теж ледь-ледь цокотить на столі, наче то поклацують зуби якоїсь переляканої істоти. На миснику так само подзенькують тарілки, а коли йдеш по підлозі, то чуєш, наче вона під тобою ворухиться, бо, либонь, під хатою, в землі, щось чи повзе, чи вовтузиться...

Сьогодні вранці до вас зайшов був німецький офіцер — у рипучих чоботях, у чорному шкіряному пальті, у високому кашкеті з блискучим козирком. Ви, діти, залишені в хаті під таку годину самі на цілий день, сиділи довкола столу й слухали патефон. До цього патефона зосталось одна-дві голки, які весь час треба було заточувати, і кілька надщерблених платівок — про Катюшу, про гречаники та про Галю молодую, яку підманули козаки і забрали, наївну та нерозважливу, з собою.

Офіцер спинився посеред хати, а ви позищувались, як перемерзлі горобенята. Коли платівка докрутилась і адаптер не добував ніякого звуку (крім пронизливого шипіння заїждженої голки, яку ви боялись переставити,

щоб утисячне почути пісню про те, як розцвітають яблуні та груші), офіцер ступив ближче до столу, протягнув над вашими пониклими головами чорні руки, що ткнули шкірою та туалетним милом, і взяв патефон. Навіть не зачинив верхньої кришки, навіть не вимкнув (голка й далі шипіла) і припасував патефон під пахвою лівої руки, притримуючи правою.

І тоді мати, що штопала якесь латане-перелатане дрантячко, підскочила до офіцера, вихопила з його рук патефон і жалібним, неживим голосом, який знесилився від гніву, залементувала:

— Це ж дитячий, чуєш?.. Це ж дитяча забавка, чуєш?— А що ошелешений німець, мабуть, не тямив, то вона тицяла на вас пальцем і повторювала:— Кіндер!.. Кіндер!..

Усміхнувшись, офіцер ступив до матері і спробував вирвати патефон з її рук. Мати патефон із рук не випустила і, заточившись від того ривка, падаючи на офіцера, зненацька ляснула офіцера по щоці. Либонь, цього не сподівався ні офіцер, ні вона сама, бо, випроставшись, дивилась на нього переляканими очима, в яких бриніли сухі сльози. Німець підніс долоню до щоки, пучками пальців тер посинілу шкіру, і погляд його безбарвних очей, начебто покритих прозорою гумовою плівкою, ставав злий і погрозово-ворожий.

Запало страшне мовчання, і в цю мить хтось із вас, дітей, зойкнув, заплакав гострим, як ніж, голосом, і фашистський офіцер, наче дратуючись від того плачу, мовби підстьобнутий зойком, різко повернувся і, шарудячи шкіряним пальтом, подався до дверей.

І коли він зник за порогом, мати геть сполотніла. Поставила патефон на столі, дерев'яними руками покрутила коробочку, й патефон знову ожив, і голка зашипіла, й знову задзвеніла пісня про те, як розцвітають яблуні та груші, як тумани в'ються над рікою.

— Та цитуйте!— нарешті спромоглась мати на слово.

Послухавши знайому пісню і, мабуть, зараз не тямлячи в ній нічогосінько, мати вимкнула патефон, навіщоє поклала його на ліжку, а сама вирядилась у теплий одяг.

— Як прийде той вовкулака, діти, кажіть, що немає мене вдома, по сусідах подалась.— І, розцілувавши кожного з вас прісними та шорсткими губами, наказала:— Дивіться ж мені, й ногою нікуди, бо ті іроди вже тікають, грабують і палять.

Німецький офіцер невдовзі знову навідався. Ви думали, візьме патефон, який беззахисно темнів на ліжку, й подасться геть. Адже мати не зуміє заступитись, відстояти. Похмурий гість у шкіряному пальті, мимоволі притуляючи долоню до побитої щоки, обдивився по кутках, щось запитав у вас своєю лайливою мовою. Мабуть, здогадались ви, запитував про матір. Ви, тремтячи, дивились на нього перелякано, а німець — злий, недобрий, ехидно кривлячи губи, — вступився у вас своїми очима, схожими на казенні цинкові гудзики. Підійшов до кожного з вас по черзі й кістлявими пальцями задирав підборіддя, щоб дивились прямо, некліпливо. Знову запитав щось лайливою мовою. На підборідді від його доторку наче zostався мертвий слід...

Ще поникавши з кутка в куток і важко ставлячи ноги в чоботях на долівку, він, зрештою, спинився перед вікном, задивився на дорогу, по якій відступало його військо. Здається, в цей час його хтось покликав із вулиці, бо, кинувши на вас вовчий погляд, він прожогом вискочив за поріг. Двері zostались відчинені, й ви боялись наблизитись та прихилити, в хатину віяло холодом ізнадвору... Усе ввижалось, як той офіцер повертається назад, щоб таки забрати патефон.

А вже пополудні, коли село ще zostавалось нічиім, бо німці відступили, а наші чомусь усе барились увійти, мати спустилася з горища. Була сама на себе не схожа — якась постаріла, змарніла жінка, та й годі. І, мабуть, не вірила, що бачить вас живими. Сиділа на ослоні, мов снігова баба, й рукою не могла ворухнути.

— Найдужче за вас боялась... Міг спалити хату, а ви б і потліли у вогні.

Довго сиділа на ослоні, зрештою звелась і пішла до ліжка так, наче ось-ось оступиться і впаде. Дерев'яними руками взяла патефон, переставила на стіл... Коли платівка озвалась під тріск і шипіння тупої голки, щось, здається, сталось надворі, в зеленово-сизих сутінках зимового надвечір'я. Мати припала до вікна, й ви почувли:

— Наші!..

— Розцвітали яблуні і груші... — лунало в хатині.

Тепер, ідучи поміж розквітлої конюшини з мішком на плечі й поглядаючи на матір, у руках якої переблискує дуговидне срібло серпа, ти ніяк не можеш повірити в справдешність свого спогаду. Так, наче примарилось. Так, наче розказано кимось іншим, а ти

запам'ятав чужу розповідь — та й то не всі подробиці. Дивлячись на оголені материні руки, на шию, на якій завихрюються чорні пасемка волосся, ти не можеш повірити в те, що — якби в той день визволення все склалось по-іншому, якби німецький офіцер таки розквитався за ляпас, — матері могло б не бути в цьому полі, і ви б не йшли теплою стежкою вдвох, і жайворонки у вишині не калатали б у безліч своїх літніх, лунких дзвоників, і все було б зовсім не так.

А як?..

Ні, тільки так — і більше ніяк. Не могло не бути оцього бджолиного гудіння, оцих барвистих метеликів, отієї латки гречки, що біліє на горбку. Чуєте, мамо, подумки ти звертаєшся до неї, мало бути саме так, як є... І, відчуваючи перед нею якусь дивну провинку за свої думки, ти гірко всміхався, дивлячись під ноги.

Потім длубалась мати у скрині. Руки її перебирали то зовсім новий одяг, недавно пошитий чи куплений, а то вже між її темних пальців текли разки старовинного намиста, подарованого бозна-коли, чи раптом неприбляклими барвами спалахувала заполоч. Мати підносила ближче до очей одяг, намисто чи заполоч і пильно розглядала, й лице її мінилось відтінками різного настрою... Зрештою знайшла в скрині те, що шукала, і, хутенько поскладавши зжужмане своє багатство, зачинила віко і моторно гайнула за поріг.

А коли появилась невдовзі, ти, кліпнувши впівока, спершу не впізнав її — і вже подивився прямо. Видно, мати очікувала і на такий твій прямиий погляд, і на здивування, бо, спинившись посеред хати, усміхалась відмолодженою, якоюсь начебто й не своєю усмішкою. Ця дівочна й свіжа усмішка, либонь, належала їй ще колишній, давній, яку ти і не міг знати.

Була вона зодягнута зараз у білу полотняну блузку з рясними рукавами. І груди, й рукави цвіли вишитими червоними та голубими квітами, поміж яких виразно зеленіло вишите листячко. Цей одяг не так омолоджував матір, як надавав їй зовсім іншого вигляду, до якого ти не звик і тепер не хотів чомусь примиритися з ним.

— Моєї матері блузка, — сказала, — а твоєї баби. Правда ж, славна?

— Славна, — згодився ти.

— Все життя берегла для мене, подарувала, а нагоди якоїсь, щоб зодягнути й поносити, начебто й не траплялося. Бо хіба тепер у таких блузках ходять!

— Авжеж, не носять.

— А вона думала, що завжди ходитимуть у таких вишиванках, які були в моді за її молодості. Мені чомусь шкода, що не носять... — І, зловивши твій нетямковитий погляд, пояснила: — У такому святковому одязі і людина здається святковою. Тепер ходять у сірішому й простішому, навіть якщо воно святкове.

— То ви, мамо, не скидайте, вам до лиця.

— Й не скидатиму, — не без лагідного виклику мовила мати.

Справді, зосталась у бабиній блузці, у якій схожа була на стародавню жницю, — такими зображували їх художники по картинах та малюнках із минулого життя. Ось тільки там вони мали зажурені й виснажені, з великими виразними очима обличчя, а мати твоя того дня була ні зажурена, ні виснажена, весь час усміхалася і світилася добром із душі.

Повернувшись із городу з пучкою кропу в жмені, сказала винувато:

— Гм, аж дивно. Ввижається, наче хтось дивиться за мною повсюди.

— Хто дивиться? — не втямив.

— Здається так, бо зодягнулась у святкову блузку. А знаєш, мати ніколи й не зодягала її, для мене вишивала. У неї в скрині лежала, а тепер у мене.

— То ви носіть, — знову порадив. Уже начебто звик трохи до матері в цій небуденній вишиванці. — Готувалася ж для вас, то чого має жовкнути.

— Мати моя, бач, вишила для мене, — міркувала вголос, — а я хіба спромоглася на щось? Вік звікувала — й навіть на таку блузку не постаралась... Може, візьмеш для своєї?.. Колись отак зодягнешся, як я, й згадає мене.

Смутку не почувлось у її словах — чи й справді не прозвучав у сказаному, чи не зумів ти вловити спокійним вухом... Зняла блузку, перевдяглась у свій щоденний одяг, у якому клопоталася на грядках та біля курей, у якому поралась біля печі, — й тепер начебто наблизилась до тебе з тієї примарної минувшини, в якій зуміла побувати.

— Коли ж ми по черешні підемо, мамо?

— А підемо, підемо... Спершу треба обід зготувати для нас, голодні ж не підемо... — І несподівано подякувала: — Спасибі, що навідався зі свого міста.

— Хіба міг не навідатись? — здивувався.

— Все могло бути, — показала непевно.

Ти стежив за матір'ю — як ступає по підлозі, як осміхається, як тримає круглу свою, вже посічену сивиною голову, як брови інколи здригаються, як дивляться жолудеві очі. Але найчастіше, мабуть, твій зір ловив її проворні руки. Навіть тоді, коли не мали ніякого діла, материні руки не зоставалися в абсолютному спокої, вони легесенько ворушилися, як ворущаються під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії. То, траплялось, вони двома птицями, що творили спільний політ, летіли поперед матері, наче теж ваблячи, закликаючи її до польоту!

І невсипно працювали. Жодної хвилики не відаючи відпочинку, материні руки знаходили роботу в скрині й біля скрині, на столі й під столом, на вікні й під вікном. Вони владарювали на припічку, в печі, на комині, на миснику, і, дивись, у чутливих пальцях опинявся якщо не віник, то рогац, якщо не ніж, то якась необхідна річ.

Здавалось, її руки наділені самостійною свідомістю і начебто цей феномен не мав ніякого відношення до її волі, бажань, розуму. Так багато в житті переробивши, вони вже не зупинялись, не могли зупинитись, а постійно священнодіяли.

Не було, либонь, такого, чого б вони не вміли! Вранці вмивали її смагляве, припухле зі сну обличчя, розчісували галчиного синювато-чорного переблиску посічені коси; тягнули воду з криниці, несли відро до хати, ставили на лаві; брали дрівця, солому й торф у штандарах, одтуляли затулку в печі, розпалювали вогонь; чистили картоплю, сипали в горщик, заливали водою, солили, рогачем сунули в піч ближче до вогню; готували корито товчі для свині, несли вдосвіта до хліва; годували курей, розсіваючи в дворі просо чи тереблячи качан кукурудзи; різали хліб на стіл, витягали з печі страву, годували дітей і самі себе годували; мили посуд, витираючи рушником і складаючи на миснику; змащували глиною стіни чи стелю в сінях; тримали сапу на грядках, бо кожна рослинка потребувала догляду; шили одяг, латали, пороли; обіймали, голубили, пестили.

Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук, і вони ніколи не стомлювались, не відмовлялись. І, мабуть, уві сні руки теж не впокоювались ні на мить, а мали й тоді щось таки робити. Таки й справді мали якусь свою самостійну свідомість, яка не

могла задрімати чи закуняти, а такі мали — її смагляві, її вродливі, працьовиті руки...

І завжди пахли чимось... Чи свіжовипраною й щойно випрасуваною білизною; або пшеничним борошном і гарячим хлібом, а то кропом, і петрушкою, і терпким гудинням огірків чи помідорними корчами; або яблуками, грушами і медом — у спасівку, а то просто вітряним осіннім полем, або шпарким морозцем і снігом, або першими весняними бруньками; і начебто всі ці запахи завжди переборювали один стійкий і незмінний — ще з самісінького дитинства запам'ятався — запах коров'ячого молока.

Десь поїхавши, десь буваючи, тримав у пам'яті образ матері. І образ її рук, яким судилась вічна, невсипуща робота. І згадувалися запахи, які, либонь, вони збирали так, як бджілка збирає по квітах найрізноманітніший мед. І ще неодмінно згадувався отой запах молока, до якого долучався дух полиновий і чебрецевий, дух мишійки, пирію, березки...

А ще її очі... Все життя продивившись у її очі, здається, міг би знати їх до найдрібнішої цяточки, до найнесподіванішого виразу в добру чи лиху годину. Та, живі, завжди поставали в твоєму сприйнятті знайомими і рідними — і водночас у якихось своїх відтинках іншими, відмінними. Чому так здавалось? Хто відає...

Начебто на золотавому липовому меду настояні, вони, їхні дві свічечки щирі, дивляться весь час за тобою, і тоді, коли дивляться, коли їхній густий погляд вливається в твій погляд, а вже звідти, либонь, переливаючись у самісіньку душу, — в такі короткі миті ти відчував особливу близькість, особливу спорідненість. Начебто все життя складалося з таких коротких митей, які набирали великого значення, бо вміщали непередавану словами близькість, і в такі миті тобі особливо гостро відчувалось: так, це твоя мати! Й те, що вона твоя мати, відчуваєш ти кожною клітинкою тіла, відчуваєш свідомістю і підсвідомістю! Й нічого дорожчого нема за ці відчуття спорідненості...

Всякі очі випадало зустрічати... Відверті й прямі, як ножі, здатні, либонь, без жалю і без думок розкряяти навпіл будь-що: квітку — то квітку, картину — то картину, пташку — то й пташку. А скільки траплялося свавільних і владолобних, які, зустрівшись поглядом із тобою, вже першої миті прагнуть зламати твій погляд,

підпорядкувати собі, принизити, розтоптати — і відчуті втіху від своєї фізичної сили й переваги. А то уникливі, хитруваті погляди, які постійно щось приховують, чогось уникають і побоюються, які нічого не виражають, а якщо виражають — то прямо протилежне тому, що мали б виражати насправді... А в материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Не було в ньому і тієї прямої й важкої, мов камінь, гостроти, за якою подеколи ховаються недоброзичливість і войовнича якщо не жорстокість, то байдужість. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі, котра саме такої форми прибрала, щоб і себе показати, і світ довколишній подивитись. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості, і навіть тоді, коли мати гнівалась чи просто боліло їй щось усередині, — однаково ні щирість, ні доброта, ні зичливість не пропадали остаточно з її погляду, вони жили й сповнювали своє єство любов'ю і довірою. Крім того, материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості, він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань, передавалось тобі — і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе, свої сумніви чи вагання підпадають.

І завжди ти відчував оту чарівливу цільність її материнського погляду, животворний магнетизм його.

— Мамо, коли ж по черешні? — нагадав ти.

— Спіють наші черешні, хай спіють... Бачиш, — кивнула на вікно, — у небі наче на грозу збирається. Ще під грім та блискавку втрапимо.

— Хіба б не перечekali? Під вербою чи липою.

— А як у полі нажене? Голо ж голісінько в полі.

— Теплий дощ випаде. Колись у полі чередничкою весь день могли мокнути під дощем, а тепер нема відваги, так? — легенько насміхався з матері, жартував. — Так і не скуштую черешень, а ввечері на поїзд мені...

— Хай лишень розпогодиться, підемо... — І стала бідкатися: — Скільки цих клопотів набралось у хаті й біля хати!

— Вони їсти не просять...

— Е-е, не кажи, таки просять.

Позеленіли вікна, повітря стало бузково-синім, і верхівки тополь вигойдувались на поривчастому вітрі, наче вигонисті дівчата в запальному, хмільному танці. Мати гайнула заганяти квочку з курчатами до хліва, далі

позривала в дворі з мотузки білизну, розвішану сушитись, і коли внесла до хати пропахлі вітром і грозовою свіжістю сорочки, простирадла та рушники, то, либонь, обличчя й очі її зберігали ще відблиски того моторошно-прекрасного дійства, яке вже почало звершуватись надворі, — азартно, з феєричними спалахами, лунко.

— Славна гроза, пішов би глянув!

І, послухавши матір, став на сінешньому порозі. Прямо перед тобою садок тріпотів кожною гілкою, здригався кожним листком і був сповнений якогось зеленкувато-сивого шелесту, який то пригасав, то знову набирив на силі. За садком на городі наче аж кипіла картопля й на сусідських городах вигойдувалась хвилями, а вже далі стояла стіна дерев, які теж не були в спокої, а телесувались, і хіба що два грізні старі дуби зберігали статечність, та й у них, либонь, трусились їхні зелені жижки. Над видимим обширом землі напиналися безумні в своїй гнівній колотнечі хмари, що пульсували то меншими, то більшими корінцюватими блискавками, весь час супроводжувані громом. Грім озивався там і сям, і в його погрозах чулось не так зло, як могутня сила, яка шукає виходу. Грім то буркотів добродушно, а то враз озивався з таким запалом, що мимоволі яблуні й груші в садку зіщулювались, і по картоплі, підминаючи її блідий цвіт, перебігав переляк. Лопотіли краплі дощу, стріляючи по листках, розсіваючись на водяну потеруху, і так добре було вдихати озонну свіжість грози — в голові і грудях виникав бадьорий холодок, і думки були наелектризовані, від них, здається, могли б появлятися тріскучі розряди, що кусають, мов кропива-жалава.

Мати вийшла в сіни, стала поруч тебе на порозі — і в цю мить розлігся не так гуркіт грому, як вибух незвичайної сили. Начебто небо, розколюючись, падало на землю, і його уламки видзвонювали ще в повітрі, та ось вони опинились долі — і покотилися страшні виляски, покотились далеко, широко, і все живе попричаювалось, принишкло, знищене й розтерзане.

— Ого! — подивовано сказала мати, і, либонь, в очах її сивими полумінцями дотлівали відсвіти блискавки, яка щойно оперезала небо, — оперезала мигливо, розмашисто, від горизонту до горизонту, й село сплотніло від того спалаху. — Оце так...

Вона якось по-дитячому наївно була вражена, і від тієї раптової приголомшеності біля губ її тремтіли болісні гримаски.

— А ти хотів іти по черешні.

— Разом хотіли.

— Он які черешні падають із неба!

— Спливає гроза, мамо, вже ген край неба чистий...

Знову наче залізними ціпами вдарило на небесному току, та ціпи оті били вже не так завзято й луна від їхньої молотьби була тихіша, приглушена.

День той ткався і ткався із різних настроїв, у яких переважав радісний, та подеколи до нього долучався і сумний. День той начебто складався з різнокольорових штрихів, різнобарвних камінчиків, а загалом у своїй випадковій чи й не випадковій сукупності камінчики ті творили мозаїчну картину, де згодом усе (а ти своєю пам'яттю потім часто повертався до подій того дня) набрало якогось великого значення, усе постало в трагічному освітленні. І чим частіше ти згадував, чим болісніше перебирав події того минулого дня раннього й щирого літа, тим більших розмірів набирало буденне й просте, звичайнісіньке й непримітне — все те, що за інших обставин можна було б забути, не перебільшувати ваги...

— А й не пам'ятаєш, мабуть, — стоячи на порозі, мовила мати, — як колись до нас у хату грім залетів. Ми тоді на Займанщині жили, в старій бабиній хаті.

— Хіба грім залітає?

— Ну, так говорять... Не грім, а блискавка. Пам'ятаєш?

— Ні... — Напружив пам'ять, порпаючись у спогадах, і повторив: — Ні.

— Де там тобі пам'ятати. Всі троє ще маленькі були... Літечко раннє й тепле, як і цього року, стояло, зовсім скупе на дощі. Десь, може, ото покrapало раз-другий, а справжнього не було. А то після задухи як уперіцив у неділю! Як нині... Тут ударило, наче хата розсілась і стеля падає на голову, я аж пригнулася з переляку. Де ж, думаю, діти порозповзались? І до сіней хутчій... Ви й справді в сінях, двері відчинені, долівка вже блищить від води. Хто з вас під драбиною, хто біля діжечки, хто в кутку біля граблів, а посередині між вами щось синіє... Знаєш, як ото б засвітилися драглі, тільки пісні, без шматочка м'яса, без крапельки жиру. Думаю, запалили щось, думаю, клоччя тліє. Ви повтуплювались у той вогонь, і не скажу, що поперелякувались, тільки личка цікаві... А чого, думаю, ті драглі наче

ворушаться — і не ворушаться, наче димлять — і не димлять? І вже здогадалась, що то грім, чи то пак блискавка. Й відразу ноги віднялись. От повіриш — хочу ступити, хочу вас похпатати на руки, геть від нещастя нести, а ноги не мої. Хай господь милує, і як я не посивіла в ту хвилину?.. Й де та блискавка поділась — не знаю. Чи одвернулася на котрогось із вас, чи зиркнула надвір, аж глядь на долівку — немає блискавки, наче й не було. Тільки місце випалене зосталось на глині. Я вже тоді побрала вас на оберемок — і в хату. Потім сінешні двері наглухо зачинила. Навіть за комин боялась, щоб через димар не залетіла... Залізла з вами на піч, обіймаю й тремчу... Потім дивилась у сінях — може, закотилась блискавка у куток, за діжку? Не знайшла. Довго з тих пір здавалось: є десь у хаті блискавка, живемо з блискавкою. Замазала глиною долівку в сінях, а пропалений слід однаково проступив із-під глини. Я нікому про ту блискавку не розказувала, щоб не наврочити самій собі, а ви й не здогадувались...

— Аж не віриться, що так близько бачив кульову блискавку.

— А бачив, бачив! — із дивною радістю запевнила мати. — Не пам'ятаєш?

— Геть вилетіло з голови.

— І не таке забувається. Стільки пережити, стільки випало на долю нашої сім'ї! Ось тільки мені та блискавка все впам'ятку. Може, тому, що перелякалася за вас — а що, коли гримне й рознесе в пух і прах? Повіриш, навіть у війну, либонь, більшого страху не доводилось переживати... Не раз потім дивилась по кутках матеріної хати, чи блискавка ота не закотилась. Аж смішно. З тих пір наче й живу з блискавкою.

— Колись і вам забудеться, як мені забулось.

Гроза вже відкотилась. Небо стало чисте і світилось, як далекий розквітлий льон. В дощових краплях блищали стовбури дерев, листя на гіллі. Відмитою зеленню сміялась картопля. Кури вже ходили по іскристому споришеві, по калюжах і сокоріли. І як спогад про недавнє буйство природи — на сільській околиці, віддаляючись, темніло низьке крило антрацитової хмари, в якій перевертався грім, і раз та вдруге клігнуло кволим світлом.

— Скоро й по черешні підемо...

— Хай, сину, трохи протряхне, хай підсохне. Зараз ні на дерево залізти, бо слизько, ні ягоду смикнути, б...

за кожною черешнею вилетіть на голову відро води. Вітерець віє, то скоро вип'є росу...

І в цю мить, коли казала про мокрі черешні в лісі, про вітерець, який скоро має випити росу, стала мати виразом свого обличчя схожа на ту, якою видавалася мені в бабиній вишиваній сорочці, — й помолоділою, й трохи наче винуватою... Винуватою — за що й перед ким?..

Полізла на горище діставати якесь там старе сапилно, бо вчора новеньке зламалось, коли підгортала картоплю на городі.

Зайшла до хати з вишневим сучкуватим сапилном у порошок і павутинні, а під пахвою тримала паку книжок і зошитів.

Це були шкільні книжки, по яких ви колись учились. За перші класи не збереглося жодного букваря, читанки чи задачника (підручників тоді було обмаль, одне учнівське покоління передавало з рук в руки іншому), зате за пізніші класи збереглося чимало. Заляпані вицвілим чорнилом, заяложені, пожовклі, вони ткнули не тільки горищем, курявою, мишами, а й віяло від них тими запахами, які нагадували школу, дитинство. Якимись несправжніми, забутими здавались формули в підручниках із фізики та хімії, схеми лабораторних приладів; портрети видатних учених видавались людьми з нереального світу. Правила з граматики, окремі приклади, винятки, таблиці з суфіксами та префіксами — невже навколо цього колись зосереджувались інтереси, невже за ними подеколи не бачилось життя? В книжках із ботаніки та зоології, закладені між блідих сторінок, збереглися давні-предавні листочки й давній-предавній цвіт. Колись улітку збирали гербарій для школи, засушували, й тепер колишня зелень, від доторків розсіпаючись на порох, нагадувала про папороть, подорожник, ведмеже вушко, нагадувала про дитячу біганину в полі і в лузі, в ярах і байраках і нагадувала ще щось — далеке й невловно тонке, що важко було й назвати словами.

— Впізнаєш? — спитала мати, стоячи поруч і стежачи не тільки за тим, як ти перебираєш книги, а й за виразом твого обличчя.

— Впізнаю, — мовив. Мовив правду, а здалось, наче обманюєш у чомусь.

— Як ви ото пороз'їжджалися з дому, то поклала біля бовдура. Хай, думаю, полежать, вони їсти не

просять. Отак лежать, перекидаються, а навіщо — й сама не відаю... Чи викинути?..

— Хай лежать, — знизав плечима.

Мати гортала зошит із рудою обкладинкою (такі обкладинки колись вирізали ви з мішків з-під суперфосфатного добрива). Це був твій зошит із граматики — літера біля літери, виведені бузиновим чорнилом, позгасали й скидались на привиди. Надибавши між сторінок вицвілий аркушик паперу, дивилась, усміхаючись, далі тобі простягла:

— Поглянь, яке малювання ось...

На клумбі чи на грядці росли квіти. Довгі цупкі стебла, виведені зеленим олівцем, вражали дебелим листям, теж від душі намальовані зеленим олівцем. Але, звісно, вражало не так листя, як самі квіти. Власне, ніяких квітів не було, бо на їхньому місці зображено людські голови. Біля чоловічої чубатої голови з очима, що дивились урізнобіч, було написано: «батько». Біля веселої, широкобрової, неймовірно косатої стояло: «мати». А ще дві квітки, чи то пак голови — окаті й вухаті, — було позначено написами: «брат», «сестра».

— Хто це малював? — Ти з ніяковим почуттям крутив у руках малюнок. — Дивина...

— Ти й малював, — сказала мати.

— Невже?

— От бач, не пам'ятаєш. У якомусь ранньому класі, теж не згадаю. Була тоді у вас учителькою Аделаїда Ксаверівна, з районного містечка доїжджала в школу. В пуховій хустині ходила навіть улітку, бо кашляла, груди мала слабкі.

— Пам'ятаю Аделаїду Ксаверівну, ми якось на її уроці випустили голуба в класі.

— Ага, — згодилась мати. — Аделаїда Ксаверівна теж казала мені за того голуба... Вона загадала вам намалювати на уроці малювання квіти. Такі, які ростуть по обійстях і на городах. У кого які. А ти візьми й сотвори таке чудо. Аделаїда Ксаверівна й питає, чом ти не намалював бодай соняхів чи чорнобривців, як інші діти, а ти мовчиш і плачеш.

— Мовчав і плакав?

— Аделаїда Ксаверівна забрала в тебе цей малюнок і мені віддала. То я вже тебе не гризла за такі уроки, сховала малюнок — ось він і зберігся... А знаєш, ми схожі повдавались тут усі.

— То вас намальовано?

— А кого ж іще!

Мабуть, і справді колись трапилось те, про що нині розповідає мати. Хіба цей малюнок не доказ? Якби не зберігся зіжмаканий аркушик, чи хто й зумів би відновити в пам'яті таку неправдоподібну сторінку твого дитинства!

— Була якось у районі на ярмарку, здибалася на вулиці Аделаїду Ксаверівну. Я привіталася, а вона й не впізнала. В окулярах, а нічого не бачить. І сива, як пух кульбаби...

Славна стояла година — кожна рослинка вмилась, як на свято. Жайворонки над полем, яке добігало до самого обійстя, знову як затялись! Де вони перечікували грозу, де ховались від погроз грому і страшносудних спалахів блискавок? Тепер їхні тільця крилаті знову тріпотіли в бурштині прозорого повітря й так само тріпотіли живою музикою їхні пісні. Пісні тепер здавались і завзятішими, і пристраснішими: в кожному їхньому колінці начебто палко билась грудочка гарячого сонця, і воно, щоб не захолонути, мало невисипно пульсувати, мало лунати й дзюркотіти струмочком життєлюбної мелодії.

День був зітканий із жайворонкових пісень, і на чолі твоєї матері начебто лежав їхній срібний відбиток, додаючи світла до виразу очей.

Вона поралася біля хати, в садку, на городі, і ти вже вкотре зловив себе на бажанні знову побачити німб довкола матеріної голови. Саме такий, який появився, спалахнув тоді, коли ти сидів уранці за хатою, а вона прийшла сказати про черешні. Ходячи слідком за матір'ю, ти десь під яблунею чи на грядці намагався стати так, щоб материна голова затулила сонце й проміння било з-за її кіс. Але сонце стояло високо в zenіті, й ти чомусь ніяк не міг наблизитись на потрібну відстань, і не в змозі домогтись ранкового ефекту, дратувався, гнівався то на яблуню, яка кидає тінь, то на розсаду помідорів, на яку вільно не ступиш ногою. А мати, звісно, не здогадувалася, чого ти скрізь шнуркуєш за нею, й інколи поглядала здивовано...

Й сталося найнесподіваніше! Можливо, доля таки існує на світі, й ця доля прислухалась до материних бажань і твоїх хотінь, та й послала у ваш двір свого посланця.

Посланець долі був у картузі, які вже вийшли з моди; з блискучим козирком, із восьми клинців, а посередині пришито гудзик, обгорнутий крамом. З-під картуза вибивалось русяве шовковисте волоссячко, звисаючи над віями, ріденькими та безбарвними, схожими на цвіт малини, а вже під віями, в їхньому положливому тремтінні, то ховались, то спалахували чебрецевою синявою очі. Ніс ледь приплюснутий, вилицювате личко в ластовинні, підборіддя лопаточкою, вперте.

— Пилипку, це ти? — здивувалась мати, сплескуючи долонями.

— Я, — проказав посланець долі, зізнаючись, що зовуть його таки Пилипком.

— А де ж ти так вибродився?

Сорочка, закачана за лікті, була брудна; так само штани, закасані по коліна, в смугах болота, й до голих ніг теж попримлило груддя — і чорної землі, й жовтої глини.

— В лісі, — сказав Пилипко. І, подумавши, додав похмуро: — І на торфовиську теж.

— А чого ж ти ходив там?

— Носило, — загадково відповів посланець долі Пилипко.

Спроквола зняв велику полотняну торбу, яка висіла на шворці через плече (скорше це був невеличкий мішечок, придатний для всякого надібку), й схилився посеред обійстя, висипаючи щось.

— Це для вас, — сказав випростуючись.

На спориші, одна в одну, лежала гірка неправдоподібно червоних черешень. З гірки стриміли тонка гілочка з корою густої червоної барви, а також кілька листочків.

— Хто ж тобі, Пилипку, сказав, що я черешень хочу?

— Мама сказала... Сказала, що поки не занесу вам ягід, то й додому не можна таким навинутись.

— Яким?

— Отаким. — І, розставивши ноги, показав руками на сорочку й штани. — Не можна...

— Так тепер можна, йди, Пилипку, додому, спасибі тобі й мамі твоїй Явдошці.

Посланець долі Пилипко з важкою торбою на плечі почимчикував за ворота. Мати взяла емальовану миску, ви вдвох зібрали розсипані на спориші лісові черешні і повсідалились на лаві під грушею. На її молодому гіллі зеленими продовгуватими ліхтариками звисали дріб-

ненькі плоди, які на осінь мали вирости і наллятись воском дозрілості. Миска з пахучими, вогкими після дощу черешнями стояла між вами, й кожна ягода світила яскравими червоними боками, була повна іскристого солодкого соку, ледь-ледь гіркуватого.

І знову мати була весела, щаслива, і голос її бринів отією добротою, якою було пронизане того дня все, що вона казала, робила чи думала.

— Це — Явдошин... Бідова така жіночка, лишенько. Весь час біля телят у колгоспі. А з Павлом своїм розійшлася, бо той пив як не в себе, а лікуватись не хотів. Усе був ладен винести з хати, щоб тільки надудлитися сивухи. Двоє дівчаток мала від нього, а як надумала розженюватися, то якраз ходила вагітна третім. Розженились через суд. Явдошка хоче до аборту вдатись, поки не пізно, зі мною стала радитись. А моя порада яка? Щоб народжувала третє, бо хіба дитя в утробі винувате в чомусь?

Мати брала пучками ягоду, що горіла згустком крові, несла до вуст, і коли роздушувала черешню, то в кутиках уст спалахував сік. І тобі щемно подумалось про те, що в своєму далекому дитинстві, що в своїй далекій юності мати — адже було так, було! — їла черешні, так само несучи до вуст, і сік так само мерехтів у кутиках.

І постали перед зором книжки й зошити, знесені матір'ю з горища. Колись у них зосереджувалось твоє життя, ти виростав і змінювався з кожною прочитаною сторінкою чи кожним написаним реченням, а тепер ось вони стали неживими археологічними реліквіями, які майже не озивались до твого серця. Бо вони вже нічого не вмщували в собі, просто були купою паперів, які годилися хіба що мишам на харч.

— Недавно я купувала сир на базарі, — тим часом розповідала мати, й кругленьке розкрилене сонечко тремтіло біля її рота, наче від дихання. — Трохи занесла Явдошці, бо має трое дітей, за всіма не вдивиться, з усім не впорається... Ось вона й прислала свого найменшого, щоб віддячив черешнями. Таки вгадала, що ми з тобою збирались до лісу, та так і не зібрались через грозу.

Ягоди в мисці, віддзеркалюючи проміння, здавались і яскравішими, й соковитішими. Червоне сонечко від материних уст пролетіло донизу, тепер тремтіло на довгому корінчику від ягоди.

— Знаєш, що Явдошка говорить? — У матері ледь зламались брови, коли спитала, й щось несподіва-

но болісне було в тому зламі.— Ото здибає — й говорить...

— Що ж вона говорить?

— Наче Пилипко — мій... Бо якби не послухалась мене, то не мала б хлопчика. І знаєш,— мати звузила очі в гострому роздумі,— іноді мені самій так здається.

Мати вмовкла, не доказала. По тривалому мовчанні ти запитав:

— Що здається?

— Наче він і справді мій. І материнський жаль прокидається до нього... Ну, отакий, як до вас, коли ви всі ще маленькими були.

Споночіло, й мати проводжала тебе до автобуса. Букет півоній, які несла в руці, поширював п'янкий запах — власне, в руках її наче вигойдювався букет тонких пахощів. Дурманом віяло з густих заростей, які двома застиглими хвилями означали нічну вулицю, а з обійсть долинав дух матіоли. Мати розказувала про лисицю, що має нору біля колгоспної пташарні, краде курей посеред білого дня — й нікогісінько не боїться. Недавно мати йшла там, а лисиця безпечно попереду по стежці бігла, наче розледачілий собака... Голос материн звучав приглушено і, здається, теж пахнув духом півонії.

Вулиця слалась, мов річка теплого літнього повітря, і ви йшли по самому її дні, йшли поміж запахів бузини, лободи й кропиви, йшли поміж освітлених хатніх вікон, що проводжали вас приязними поглядами, а вгорі цвіли макові зірочки, безліч зірочок, що зібрались незліченим хороводом, поки що непорушним, але вже в передчутті близького свого почуттєвого вибуху, емоційного шаленства,— так здавалось тобі...

В темряві подеколи траплялись люди, вони проходили мимо дивною сповільненою ходюю, начебто теж ступали по дні великої прозорої річки, яка обтікала їх з усіх боків хвилями тугого повітря, споночілого, свіжого.

— Явдошко, це ви? — озвалась мати до жіночої постаті, що пливла з протилежного боку вулиці.— Спасибі за черешні, сьогодні Пилипко приніс.

— На здоров'я,— спиняючись, одказала Явдошка на диво молодим голосом.— Проводжаєте?

— Проводжаю.

— Нагостювався, значить... А я оце з півнем своїм повертаюсь додому.

— З яким півнем?

Явдошка й справді двома руками пригортала до грудей півня, майже непомітного в темряві.

— Навідувався до сусідських курок, а тепер надумав підночувувати. Зарізати його на печеню, чи що...

— Славний півень, а співає — найголосніше на весь куток.

— Ото й справді, співає найкраще.

І, наче зрозумівши, що мовиться про нього, півень у Явдошиних руках, вириваючись, спробував ударити крильми, в горлі йому забулькав клекіт-крик.

— Волоцюга, додому не хоче...

Біля автобусної зупинки пахло жасмином, що високими кущами темнів із-за дерев'яного паркану. В душі не було ні смутку, ні жалю, а тільки наче промінились відблиски отієї матеріної доброти, якою вона була сьогодні осяяна зовні й зсередини. Ти мав навідатись до матері в село ще влітку, а може, восени, і про цей приїзд усе, либонь, було вже сказано між вами.

Й коли автобус, вийнувши теплою курявою та чадом, зупинився, й коли дверцята розчинились навстіж, кинувши на дорогу прямокутники жовтого світла, ти відчув на своїх губах поцілунок материних уст. Поцілунок, як завжди, був сухий і прісний, жорсткуватий. Потім, коли зайшов із речами та букетом півоній в автобус і глянув у вікно, — постать матері, ще така близька, видима, вже видалась віддаленою. Автобус здригнувся, рушаючи, й мати, яка ще мить тому стояла в світлі, вже опинилася в темряві, споночіла...

Вмостившись на сидінні, ти поглядав у вікно, прощаючись поглядом із сільською околицею, з полями, а думкою все ще був із матір'ю, уявляючи, як вона зараз повертається додому по тій самій вуличці, як ступає, як із дивною обережністю сутулить у темряві плечі, уявляв погляд її очей, вираз обличчя.

Через два тижні матері не стало. Кривовилив у мозок — і лікарі не змогли врятувати. І хоч минуло вже багато років, ти й досі не можеш повірити у справжність змісту тієї чорної телеграми. Лише кілька слів, але їхній страшний лаконізм увібрав щось незбагненне, найжорстокішу несправедливість життя і світу.

І той день, коли ти востаннє бачив матір, із кожним роком, не забуваючись, виростав і виростав у своєму значенні. Кожна подробиця набирала нового значення, розмови сповнилися вагомим смислом. І гостро так

защеміло оте материне бажання піти до лісу по черешні, якому завадила раптова літня гроза. І згадується оте гніздечко травника, гніздечко, вимощене на землі, з теплими пташиними яєчками, і стежка через конюшинове поле, де все було пронизане жайворонковими піснями. І як вона дістала зі скрині вишиванку, дарунок своєї покійної матері, і як нарядилась, зніжковівши і ставши не схожою на себе, помолодівши. І згадувались тобі материні руки, й очі її, й сусідський хлопчик Пилипко, що, наче вгадавши материне бажання, прийшов із торбою лісових черешень. І розповідь її про грім, про блискавку; про те, що довго потім приглядалась до кутків, наче шукаючи там блискавку, і все їй здавалось, що так і живе з блискавкою. І найяскравіше, мабуть, згадувалось, як ти вранці сидиш за хатою, наблизилась мати, й низьке ранкове сонце, б'ючи з-за її голови, утворило довкола неї мерехтливий живий німб, витканий із проміння...

КОЗИДРА

На моє здивування, цей горбок у селі й досі називають Овравим. І старе, й мале — Овравів горбок! Одне, може, ще пам'ятає, друге, мабуть, і не знало причини, проте — Овравів! Як довго називатиметься так? Нині? Завтра? Завжди?

На цвинтарі поміж інших могил — Оврамова. Вже осунулась, поросла цупкою травою, в'ється барвінок, біля огорожі розрісся бузковий кущ, низька вишня. Я зірвав надпалену сонцем ягоду, бездумно поклав до рота — ягода була кисла, терпка.

Хрест зварено із тонких залізних труб — тут майже всі хрести зварено з труб, — поблискує напівоблупленим сребрином. До хреста прибито шматок бляхи, на якій чорною фарбою виведено: «Оврам Гордійович Козидра. 1870—1953. Земля пухом».

Свідомість відмовляється вірити в остаточну сутність залізного, вже похиленого хреста, в могилку, в зелений барвінок. Гіркий смак надкушеної вишні пробуджує спогади, веде в минуле, в якому Оврам Козидра — живий, невмирущий, і так само довкола нього скипає шпарким окропом невмирущий світ.

Отой горбок, де на сірій долоні чолопочка, наче звуглілого від немилосердного літнього сонця, хата під стріхою. Вона мовби згорнула свої посічені, пошматовані часом крила й похнюпилась-похнюпилась. Одна стіна мало не завалиться, то підперто її грабовими стовпцями. Поставлені часто, вони надають хаті схожості з сухореброю конячиною, з якої здерли шкуру. Хата попустила від свого порога звивисту стежечку по горбку, а на краю тієї стежечки, мовби на рушнику, стоїть криниця.

Оврам Козидра, спускаючись донизу з порожнім відром, спиняється раз-другий перепочити. Зате коли вже сходить догори з повним, то не перепочиває, бо побоюється, що потім не зрушить із місця. Влітку ставить воду в сінях, аби довше зоставалась холодною, а взимку, звісне діло, біля печі на ослоні, аби не замерзла. Бо в хаті зимою замерзає, коли поставити біля вікна, а от біля печі — ні, хоч, трапляється, й не палить у печі по кілька днів. Ото накидає всяких лахів, залізе в ту купу, зогріває зсередини своїм диханням, а тоді купа лахів уже гріє Оврама Козидру.

Він — людина вельми весела. Є в нього старий-престарий велосипед, на якому, здається, ніхто ніколи не їздив. І Козидра не їздить. Зате коли надумає в сільмаг по сірники чи гас, то неодмінно виводить із сіней велосипед. На обох колесах по десятку чи півтора шпиць, камери давно проколоті й поспускали повітря, шини клесні-переклесні, педалі розгойдані й без колодочок, роги керма перехняблені. Оврам синіє з натуги не тільки тоді, коли несе велосипед на собі на горбок, а й тоді, коли спускається з велосипедом на дорогу, бо той норовить вирватись диким огиром.

— Куди це ви так їдете? — питають.

— А їду, їду! — відказує.

На лівому розі скобоченого керма слухняною пташиною скоцюрбився дзвоник. Дзвонити в той дзвоник — найбільша втіха для Козидри. Коли хто їде назустріч, то Оврам примушує свою металеву пташину дзеленькати, щebetати, виспівувати, аби йому поступились дорогою. А що при цьому по-дитячому щасливо всміхається, то Козидру вважають веселим чоловіком.

Коли в дзвонику заїдає пружина, коли в його грудях перестає народжуватись заливчастий спів, тоді Козидра десь на траві береться до ремонту. Вовтузиться, лагодить; а таки не рушить із місця, поки дзвоник знову не закалатає!

Щасливе те дитинча, котре з ласки Оврама Козидри опиниться на рамі. А ще краще на сідлі, з якого навсібіч повипирали пружини, витанцьовуючи під кістлявим гузенцем. І яка то втіха натиснути на дзвоник, почути його мелодійний, пташиний щebet!

Якось і мені випало проїхати на тих пружинах, пощастило торкнутись пальцем дзвоника — й досі, через роки, чується його дзвінка скоромовка...

Ось, пригадується, Оврам Козидра зібрав біля криниці гурт дітлахів. Усі повсідалися на запилюженому шпориші, повиставляли босі підшви. Ті підшви списані стежками, дорогами, грудням, колючками, стернею, будяками, цвяхами, склом — скільки на них можна прочитати!.. Надвечір'я. З поля повертається череда, в'ється рожева курява, на губах у деяких корів чи березка висить, чи мишійка, пахне молоком.

Усі ми слухаємо Оврама Козидру. Слова випурхують із його рота, як ластівки з поточної прибережної кручі, й ми пильно стежимо за кожним словом-ластівкою, бо хіба можна прогавити!

— Народився я на світ, як їдного рання моя ненька забагла шпаків на снідання. А я, хлопець-молодець, пожалував мами, серед лісу відпитав дупло зі шпаками. В дупло руку — не іде, голови не впхаю, сюди-туди по дуплі — та й сам улізаю. Ходжу голий по дуплі... шпаченят до ката! Я в пазуху й загорнув тії шпаченята. Вилізати б, так не то!.. Я й домудрувався, лиш сокиру притащив, з дупла прорубався. Гиц із дуба на коня! Кінь собі брикає, а сокира моя все зад йому рубає.

Почуте чомусь не здається нісенітницею, а правдою, хоч Козидра весь час і всміхається лукаво.

— Нагадався за сім миль, назад подивився, а у коня, як на сміх, лиш перед лишився. Давай тоді йому зад з верби підправляти. Як підправив, та й заліг на годинку спати. А кінь ходить по траві, і перед пасеться, а зад росте та й росте, аж до неба пнеться. А для моїх шпаченят того було й треба — додряпалися по вербі до самого неба. Прокинувся — до шпаків! Та де вже до ката!.. Аж на небі половив мої шпаченята... Повертаю до верби! А верба й пропала, бо коняка напаслась та й, знать, побрикала.

Козидра, хитро мружачись, розказує так, наче все це відбувалось насправді з ним, і нам чомусь віриться, що таки відбувалось. Не тепер, звісно, а значно раніше, ще ген-ген до війни, в тому світі, в який і не зазирнеш.

— Щастя тільки, що святі не горшки ліпили, але якось на той час гречку молотили. Розказав я їм біду, випросив полови, та з полови ізсукав мотуз прездоровий. Вп'яв до неба — та й униз! Мені й горя мало! Аж донизу за сім миль мотуза не стало. Згори й кажуть, що скачи! Але я не хочу, що вгорі собі урву, то вниз надточу. І спускаюсь собі вниз, мало й остається, ще б урвати кілька раз, а мотуз не рветься.

І так чомусь кортить, щоб не обривалась. Оврамова розповідь, як отой мотуз. Ось які, виявляється, є чудеса на світі, ось які дивовижні люди й дивовижні пригоди з ними трапляються.

— І висів я кілька літ, мамина дитина, і висохла, як дупло, моя середина. А рій якось пролітав, та туди й забрався, наніс меду, щільників, розхазяювався. Наніс меду кілька пуд, ну його з бідою! Мотуз рветься — я в bagno чуть не з головою. А тут якось по багні і качка ходила, на чуприну набрела, гніздо собі звילה...

Вже череда перебрела, малинове сонце зотліває жаром при обрії, додому пора, а хіба можна звестись із шпоришу, відірватись від Оврамової розповіді!

— Ото я уже підріс, літ десяток було. Дід ходив ще без штанців, батька ще й не було. То, бувало, коли хто в гості запрошає, то дід сяде на полу та мене питає: «А хто, — каже, — підвіз нас?» То я його гладжу: «Та хто б, діду, не пішов, все то їдно, — кажу. — Або я туди піду, а ви сидіть, діду. Або ви собі сидіть, а я туди піду». А зимою холодно, нічим затопити, то й питається дідунь: «Що, — каже, — робити?» — «А що ж, — кажу, — тра комусь їхати в дубину!» Та, бувало, й каже дід: «Хто ж поїде, сину?» То я й кажу: «Хоч сидіть, а я не поїду, хоч посиджу я за вас, а ви їдьте, діду!»

Давно минув той час, коли слухав я біля криниці Оврама Козидру. Давно вже знаю, який письменник за народними переказами склав чудернацькі, подиву гідні, байки. Проте чомусь і нині хотілося б вірити, що всі ті пригоди не вигадані, а справді відбувались, і не з кимось, а саме з нашим Козидрою...

Від нього завжди пахло деревом, стружкою, тирсою.

Всяке теслярське причандалля було розкидане в шопі, в сінях, у хаті. Козидра не цурався ні корито для свині збити, ні ночви зладнати, проте, мабуть, найдужче любив стругати ложки й виготовляти люльки.

З його ясеневих чи березових ложок їло чи не всеньке село, їли й сусідні села. Коли в ложку, вистругану й розцяцьковану його руками, набереш страви, то гаряча здавалась іще гарячішою, а пахуча іще пахучішою, гарбузова каша солодшою, а рибна юшка дужмянішою й перчистішою.

Це вже пізніше люди стали переходити на залізні ложки, в магазинах куплені. Й навіть вигоди знаходили в залізних — мовляв, залізні в роті не деруть, а дерев'яні, викришившись чи надщербившись, і в роті деруть, і заїди від них бувають. Що ж, комусь охота весь час цілувати залізо, але справжні їдці, що вміють скласти ціну страві, так само вміють скласти ціну й дерев'яній ложці. Отій, що березою чи ясенем пахне, отій, що в квітчастих візерунках, які веселять око й душу під час швидкого сніданку, чи неквапливого обіду, чи спокійної вечері.

А ще вмів і любив Козидра виточувати люльки. Розказували, багато людей у селі до війни курило з його люльок. І, прихопивши з собою домашньої махорки в кисети й торбинки-шнурівки, подались із тими люльками на війну. Й так само, як у боях наклали головами найзавзятіші курці, заснули разом із ними дерев'яні Козидрині люльки, вже ніхто не натовче їх свіжим тютюном, уже ніколи не посотається з них паморочливий синій димок...

А по війні вже не було кому курити з них. Ще якийсь дід і смалив, але хіба тих дідів багато вціліло? А парубчачки, що пережили воєнну веремію, що в колгоспі орали на биках, чадили самокрутками, їм ті люльки за дивовижу здавались. Та й взагалі чоловіки стали переходити на куповані цигарки, а коли траплялась махорка, то загортали її в клапоть газети — хутко, мороки ніякої.

Козидра любив роздавати свої люльки. І пам'ятав його цупко тримала, мабуть, кожного, кому дарував свій виріб; міг згадати — влітку це сталось чи взимку, і як той чоловік був зодягнутий, і хто ще при тій нагоді трапився. Міг упізнати свою люльку й тоді, коли переходила від одного хазяїна до іншого. Доля виготовленої його руками люльки була така сама цікава, мовби когось із родичів, і коли, бувало, Козидрі говорили, що люлька загубилась, то обіцяв подарувати — й дарував — нову, але та, загублена, чомусь не забувалась.

А ще Оврам був неабиякий мастак до макогонів, рублів, качалок, коцюбок — теше, струже, точить. Його коцюбки багато жару вигорнули з печей, його качалки

та рублі хіба ж одну сорочку чи штани випрасували, його макогони і маку чимало натерли, й по чоловічих плечах погуляли, бо жінка в досаді чи гніві здатна той макогон обернути на найгрізнішу зброю!

Всі знали Козидру за майстра, яких не багато і водилось у селі і яких тепер, на жаль, трапляється все менше й менше...

До Козидри подеколи навідуються син чи невістка. Григір, буває, привезе батькові дерева, щоб мав із чого оті макогони й коцюби виготовляти, а то палива підкине — соломи чи торфу. А Катря, навинувшись, підмете в хаті та сінях, долівку змастить, у печі випалить та якогось кулешу зготує. Оврамове шмаття-манаття пере в себе, а сюди вже випрасуване приносить.

Козидра любить, коли навідується невістка. Тоді перевдягається в свіжу сорочку, натягає чорного рубчика ледь поношені штани, розчісує старим роговим гребінцем посіченого, схожого на кострицю, чуба. Сяде на лаві й стежить, як моторна невістка сквапно порається.

— Коли надумаете перебиратись до нас? — уже вкотре затіває Катря ту саму балачку.

Козидра ледь усміхається круглими, світлими, мов голубині яйця, очима.

— Хату продали б, а самі сиділи біля внуків, не доводилося б мені вештатись сюди-туди. А то люди й не знають, хто кого цурається: ви нас чи ми вас.

— Сам себе обійду, попораю, — відказує свекор.

А коли на колгоспному корівнику чи в полі хтось із дядьків заведе річ про батька-самітника, що бобилює на горбку, Григір відказує:

— Не годен батько без свого гнізда, як ото равлик не годен без своєї шкаралупки. А якось мені таке сказав: от задумаю бабу привести собі, то куди приведу? У твою, каже, хату до онуків не піде.

— Хай би в прийми пристав.

— В прийми й дрючком не приохотиш, вдача не та, хазяїн.

Вдача в Козидри, мабуть, і справді не та. Бо, розказують, на своєму віку побував і в приймах у сусідньому селі. Отак узяв знаменитого свого велосипеда за криві роги, до тих рогів та до багажної каретки припасував такі-сякі пожитки і, щебечучи веселим дзвоником, подався. А за якийсь тиждень і назад у село повернувся, так само притримуючи велосипеда за роги, але вже без металевого щебету.

І вже не від самого Козидри, а від людей довідалися син із невісткою, що їхній батько приставав у прийми до баби в сусідньому селі. Що вже на другий чи на третій день почав прохати, аби перебиралась жити до нього. А що баба не захотіла розлучатись із своєю господою й що Козидра не знаходив собі місця в чужій, то так і розбили новенького, ненадійного глека.

Якось Григір мав необережність запитати в батька:

— Може, вам напитати молодицю? Тепер чоловічі штани в пошанівку, то й торгуватись довго не довелося б.

— Як тра буде, сам надобаю, — розгнівався батько. — Бач, він мені телицю на налигачі приведе, ще й упне біля тину!

— То шукайте самі собі телицю, — буркнув син.

Окрім Григора, мав Максима, старшого сина. Обох брали на війну, тільки ж одному не пощастило вернутись.

Підхопило Максима холодним вітром, як підхоплює листок вишневий, закрутило у вирі. Хоч би тобі чутка дійшла від нього впродовж війни, хоч би рядочок писаний! Усяке думалось, а найдужче кортіло вірити, що живий.

І вже в сорок четвертому, коли сплюндроване Ведмеже Вушко звільнилось від німця, пришкандибав на дерев'янці чоловік їхній сільський, служив разом із Максимом. Поліг той у страшному пеклі під селом Квітки, де німців було багато потовчено, але й наших солдатських голів удосталь намолочено. Ось шинеля оця вціліла від нього, то візьміть, Овrame, знадобиться.

Відтоді в хаті запахло солдатською суконною шинелею.

Спершу, згорнута, лежала на тапчані. Далі почепив її Козидра на жердку, на якій під стелею висів усілякий одяг. Шинеля розпростерла поли, як застигли крила, мовби на тих застиглих крилах поривалась у далекий світ, із якого оце залетіла в тісну хатину. Може, почувалась птахою, що прагне прилучитись до свого пташиного гурту, що зараз ширяє по жорстоких велелюдях?

Відтоді Козидра почувався так, наче хтось у хаті є. Чи кутуляв кусень хліба з цибулиною, вечеряючи, або стругав люлечку-носогрієчку, тільки наче весь час хтось стояв за спиною, владно примушував обернутись. Обертаяся — на жердці висіла сіра синова шинеля з розпростертими крилами.

Іноді подумки розмовляв із шинелею про всяку всячину. Чи про те, що кашель у грудях тисне, чи про городець, що завродив не так картоплі, як лободи. Після таких розмов легшало на душі.

А то з жердки перечепив шинелю до дверей, вбив гвіздок у одвірок. Шинеля звисала мало не до долівки, й Козидрі подеколи здавалось, що то Максим стоїть у порозі. Щойно повернувся з фронту, завмер, не в змозі поворухнутись.

Як похолодало, як осіння хвища врепіжила, то Козидра якогось дня й одягнув синову шинелю на буряки в поле. Так, на буряки в поле, бо мали рятувати врожай від близьких морозів. І з того дня вже так і ходив у ній до весни. Піддягав стареньку лейбичину, щоб тепліше, підперізувався паском, зводив коміра — й ходив по Ведмежому Вушку, як солдат, який недавно повернувся з війни.

Дивлячись на нього, зодягнутого у військову шинелю, ми, діти, думали, що Оврам теж повоював, таки захопив фронту, хоч і був у літах.

Згадується той час, і зринають у пам'яті розмови про Козидру, про те, як носив продавати на ярмарок синову шинелю. Коли набиралось у нього качалок, рублів, макогонів, люльок та іншого домашнього скарбу, зладнаного його вправними руками, то подавався в район на ярмарок. А то, розказували, бачили Оврама Козидру в районі, як продавав шинелю. Розказували з подробицями, соковито, наче була це хто й відає яка видатна подія, а тому врізались мені ті балачки в свідомість, живуть своїм особливим життям і нині.

Що спричинилось до того наміру? Й не здогадавсья тепер.

Уже давненько не зодягав її, висіла біля дверей. А то якось ізняв із гвіздка, оглянув. На лікті годилося б підлатати, зачепився був на корівнику за згреді; ось вугляком пропалив, коли біля вогнища грівся в полі; ось на грудях дірочка — сам десь на цю дірочку спромігся чи, може, це з війни?

Узяв циганську голку й затягнув у вушко навощену сирову нитку. Дбайливо залатав дірки, а також попришивав гудзики, що ледь тримались. Хлястик метлявся на одному-двох стьобках, то й хлястик прикріпив міцно. Комір потом просяк та лепом узявся, то з милом промив, щоб не так очі муляло, що ношена.

Вибив куряву, полагодив, і тепер шинеля наче повеселішала.

Недільного ранку згорнув її, перев'язав мотузком, далі примоцував до багажної каретки на велосипеді, скосбочені роги велосипеда в руки — й гайда по стежці з горбка, мимо криниці, на дорогу. Дзвоник дзеленькав радісно — сам дзеленькав, бо щось там послабло в його грудях.

Йде Козидра з велосипедом по ранковій дорозі, сонце поблискує на ободах та шпичках, а колеса виписують такі вісімки, що любо-дорого глянути. Кожне спиниться на хвилику, щоб почути його слово.

— Батьку, куди це ви в таку ранню годину?

— В район на торговицю.

— Що везете на своєму коневі?

— Шинелю Максимову.

Стоять і дивляться вслід. Бо хто ж не пам'ятає Максима! Парубок був одчайдух, не боявся ні розлюченого бугая, що з прив'язі зірвався, ні гурту парубків, що чатували на нього вночі у вербах, коли з чужого кутка вертався від дівчини. Колись на спір із товаришами пірнув голяком у крижану ополонку, пірнув — і випірнув, таки виграв на заклад пляшку горілки, тут-таки на ставу й випив із шийки. Якось бригадир коней не дав, то, розгнівавшись, Максим запрягся у віз, повний напівсирого торфу, й з самої рудки припер на обійстя.

За парубкуванням не встиг оженитись, не надбав дітей, то тепер не було кому й заплакати по ньому. Тепер ось zostалась тільки ця солдатська шинелина, що, згорнута, зв'язана мотузком, сіріє на багажнику велосипеда, скаче на грудді, гицає...

— Овраме, навіщо коня свого морите?

— Шинелю з Максима продаю. Чи не купите?

— Багато просите?

— А я вже попрошу!

Ще не встиг Козидра до сусіднього села добратись, а вже у Ведмежому Вушку кожне третє знає, що подався він на ярмарок продавати шинелю зі свого сина. Раніше торгував дерев'яними ложками та люльками, ножами, товкачами та качалками, а тепер хоче продати шинелю. Інші люди наклали в коші чи клумаки сиру, цибулі, квасолі, гороху чи курячих яєць, а Козидра поніс на ярмарок стару шинелю, пам'ять синову.

Пастушки пасуть череду в лузі, граються в ножики — заганяють у землю лезом із пучки, з долоні, з губи,

з носа, з голови. Та раптом позводили стрижені голови з трави, насторожились, мов ховрашки: чи то не Козидра боцюном посувається польовою стежкою? Вмить облишили гру, біжать до Оврама.

— Розкажіть, розкажіть!

Хитрий Козидра й сам здогадується, що саме просять пастушки розказати, чого навперейми кинулись. Їде, погойдуючи рогатим велосипедом, а діти поряд дрібцюють. І розповідає Оврам, наче й не обривав оповіді, — зеленому полю, конюшині при стежці, дітям:

— Тільки входимо у ліс, аж купа ломаччя! Я сокирою гуп-гуп! Заєць з-під ломаччя. З-під ломаччя та у ліс. «Гуттю-га! на зайця!» Коли ми до тих ломач, аж там сиві яйця. «Заберімо!» — «Заберім!» Зважили дрючками, то насилу що згорнув у шапку руками. Ото я їх і привів, а в нас на ту пору розквоталася свиня, квокче коло двору. «Пійми, сину!» Я й пійняв, посадив на яйця... То ми мали з тих яєць шість волів від зайця...

Сміються у нас, пастушків, очі, як волошки польові; сміються розквітлими соняшниками наші обличчя, а по обличчях в'ються щасливі усмішки, як в'ється березка.

— А ми воли запрягли, припічок зорали, та такого ми тоді того хліба мали!.. Що як ото нам женців прийшлося збирати, то безрукая одна сама прийшла жати. І нажала ж вона та кіп наскладала, і стебла вже не було, а та іще жала. «А що, сину, — каже дід, — треба спогадати, а де то ми ті скирти будем закладати?» То, бувало, я лежу та й дідові раджу: «Адже у нас комин є, на комині! — кажу. — На комині як складемо, то й не тра сушити, а на печі, як бог дасть, будем молотити!»

Козидра йде і йде польовою стежкою, а ми, пастухи, вже відстали, вже до череди вертаємось, а у вухах солодко звучать чи то незбагненні билиці, чи то небилиці збагненні.

Ярмарок — у Калинівці, за вузькоколійною залізницею, де на переїзді двома журавлями стримлять шлагбауми. При вході на ярмарок дерев'яна арка, прикрашена вицвілими від сонця й негоди прапорцями. Тут у недільну днину завжди сидить якщо не один інвалід, що грає на гармошці, то другий, що грає на трофейному акордеоні. Обое безногі, а той, що з акордеоном, який блищить перламутром, ще й безокий.

Сьогодні тут сидів гармоніст, перед ним лежав картуз із мідяками. Козидра ніколи не відвертався, проходячи мимо, завжди щось подавав. Зараз спинився, дістав із

кишені гроші, відібрав кілька дрібних монет, сипнув у картуз.

Гармоніст, видно, був напідпитку, бо, світячи рум'яним обличчям, сказав:

— Хай торгується добре, щоб було на передок і на носок!

— Та вже буде, — відказав Козидра, хоч і не збирався купувати чоботи чи черевики.

— Бабу маєте?

— Царство їй небесне...

— А в цьому царстві до молодиць не ходите? — І вже коли Оврам Козидра під арку подався, то закричав услід: — Ось я й без ніг ходжу до молодиць, а вам велів сам бог!

Тіснява, штурханина, гамір, вигуки, іржання, кувікання, мекання — через усе це стовковисько дістається Козидра того місця, де всяке шмаття-дрантя продають. Чого тут тільки немає! Той куфайчину виніс новеньку, хвацьку, в такій за нинішніх часів гонориста дівка й на весілля може податись. А поряд продається лейбик — нема на що глянути, латка на латці, але й до цього решета прицінюються. А хіба назвеш товаром оті штани в руках невеселої молодиці? Не штани, а самі тільки страпаки... А он у баби чорне плаття з мережками на руках, із великим викотом. Видно, не сільський одяг, тільки ж якимось побитом опинився у порепаних руках, змотузованих синіми жилами. Продають шапки-вушанки, гімнастерки, спідню білизну. І гарненькі баєві ганчірки-онучі, такими як обмотаєш ногу в чоботі, то й нозі буде тепло та зручно, й душі.

Оврам Козидра примостився збоку від гурту, розв'язав шинелю, стріпнув нею, щоб не такою зіжмаканою виглядала. І почепив на велосипеді.

Спершу ніхто не підступав до Козидри, наче й не було його на галасливій торговиці, а потім спроквола наблизився худенький чоловік із лисячим обличчям. Вуха мав прищулені, так і здавалось, що зараз ворухне по-звіриному.

Очі його, мов мишенята, бігали по всьому — по куфайках, платтях, гімнастерках, білизні, онучах. Зрештою спинились на шинелі, пошнуркували по ній туди-сюди. Й прищулені вуха ось-ось здригнуться.

— Шинеля? — спитав так, наче перед собою бачив пужално, мовби не вірив.

— Шинеля, — похмуро потвердив Козидра.

Тонкі хижі пальці обмацали солдатське сукно.

— Хіба ж це шинеля? — мовили пісні губи.

— Шинеля, — відказав Козидра, чуючи десь у надрах ества народження гніву.

— Яка шинеля?

— Солдатська. — Й злегка гуркнув сердитим голо-
сом: — А ти не мацай!

Хижі пальці завмерли на мить, та, видно, наперекір знову заворушилися на гудзиках.

— Як то не мацай? Годиться знати товар.

— Товар і так видно. Шинеля і є шинеля. Не мацай. Лисяче лице наче ще подовшало.

— Скільки ж ви хочете?

Козидра гнівно дивився на покупця й мовчав.

— Скільки дати, питаю? Чи вже роздумали прода-
вати?

— Роздумав, — буркнув Козидра.

Покупець із лисячою мордою та з прищупленими вухами відступив отетеріло, його очі двома сірими мишенятами знову забігали по всякому ярмарковому товару, приглядаючись та прицінюючись, а Козидра мовчав і гнівався. Наче його образили привселюдно — та так, що він і здачі не зумів дати. Спекулянт, перекупник, загребуща душа!

Деякий час стояв самотою, ніхто не підходив, аж тут ізбоку виринув не те що парубок, а й не хлопчак, бо вуса висіялись. У кашкетуку з гострими клинцями, чуб в'ється з-під козирка, спадає на веснянкуватий лоб, і весь він веснянкуватий — щоки, вуха, шия, руки. Наче в мурахах. Не хлопець, а мурашник.

А ще тримав у руці невеликий бубон — із такими бубнами сільські парубчаки по вулиці ходять, вибамкують та вибрязкують, а також по весіллях вештаються.

— Продаєте? — запитав і всміхнувся бляклою усмішкою.

Козидра покивав головою, здивований і звеселений цим мурашником на двох ногах.

— Поміряти можна?

— Хто каже, що ні, — зовсім здобрілий, мовив Оврам. — Та чи не завелика?

Той мурашник поклав бубон на землю, а сам обережно взяв шинелю, невміло став засовувати руки в довгі рукава. Застібнув поли, обдивився себе, як міг, а далі запитально глянув на Козидру.

Шинеля парубчаків їй справді була завелика, поли висіли до землі, замітаючи лущиння та сміття. Стояв перед Козидрою тут, на ярмарковому велелюдді, молоденький солдатик, який зараз (хоч і у веснянках, хоч і мурашник!) дуже скидався на вбитого Максима. Якби не зодягнув цієї шинелі, то, може, і не скидався б, але в синовій шинелі був схожий. І Козидрі щось ударило в груди, запекло в серці.

— Скільки ж ви просите? — запитав парубчак.

— А скільки даси?

— Та-а-а... — зняковів той. І знову почав обдивлятися себе в шинелі, яка, либонь, йому подобалась. Розгортав поли вниз, розстібав і застібав гудзики.

— А в тебе хоч гроші є? — недовіжливо спитав Козидра.

— Гроші маю, заробив у колгоспі на биках. І мати трохи своїх дала.

— Батька маєш?

— Батька вбили поліцаї...

І, похнюпившись, заходився знімати шинелю. Знімав неохоче і віддавав у Козидрині руки обережно, мовби остерігався на землю впустити.

— От якби не купив оцю музику, — сказав із жалем, беручи бубон, — то, мабуть, вистачило б.

Обернувся — і, зсутулений, геть подався.

— Ти куди?! — несамохіть вирвалось у Козидри, наче той зобов'язаний був купити шинелю. А може, тому, що так сподобався хлопець?

— Ви багато попросите, — зупинився парубчак, — а в мене грошей катма.

— Не попрошу багато! — пообіцяв Оврам.

— Попросите, — чомусь був упевнений той.

І зник у натовпі. А Козидрі шкода стало, що хлопець хутко пішов, що не сторгувались. І поміж людей поглядав, чи не замаюрить де барвіста голова, отой мурашник.

Потім прицінювались до шинелі кілька дядьків, міряли, присідаючи та ворущачи плечима, випинаючи груди, розмахуючи руками. Давали їй зовсім мало, тицяючи пальцями в оці дірки, позалатовані навощеними сировими нитками. Козидра сердився й казав, що краще цю шинелю на опудало городнє зодягнути, ніж за таку плату на вітер викинути.

— Та ви самі не годні скласти ціни своїй шинелі! — дорікали запеклі ярмаркові.

— Складу без вас! — суплячись, відказав Козидра. Хоча й справді не міг скласти ціни шинелі, ярмаркові як у воду дивились.

Отут і надійшла опасиста, розлога в грудях і клубках жінка. Щоки рум'яніли, наче буряковою юшкою збризкані, з напіврозтулених пухких губів блищала новенька фікса. Це була відома районна перекупка, яка трималась тут якщо не коронованою королевою, то бодай хазяйкою. Здається, ще не встигла й глянути на шинелю, як уже знала кожен її гандж.

— Тут ось подерто... пропалено ось... тут протерто, блаженька зовсім... ношена-переношена... сама не носитиму, а валянків нашію, та ще рукавиць.

І назвала таку низьку ціну, що Козидру мов громом оглушило, і ярмарковий гармидер подаленів йому, наче рій до вулія залетів і притих. А коли відклало у вухах, то почув від перекупки:

— Якби ж генеральська шинеля, то могла б надбавити, а так просте сукно солдатське...

Козидра мовчав замуrowаними губами.

— Даю добре, інші й цього не дадуть, то міль поточить.

Оврам дивився на перекупку, як на порожнє місце. Перекупка зизом блиснула на нього та й понесла своє опасисте тіло так, наче боялась розлити з тісного одягу.

— Бач, не генеральська, — сам до себе озвався Козидра й видихнув із грудей стиснуте повітря. Так густо сапає бугай, гребучи ратицею землю й басуючи налитими кров'ю очима. — То нічого, що не генеральська. Воювала не гірше за інших, а може, й краще.

Йому здушило горло, засвербіло, а в погляді стьмяніло від наглого болю. Той біль шмагнув Козидру неспогадано, й він зціпив зуби, загравши жовнами на впалих щоках. Так він стояв, тримаючи велосипед за роги, а на велосипеді висіла шинеля. І тут нагодився новий покупець — видно, з тих, що люблять прицінюватися, торгуватися, зуби шкрити, смішки продавати, а коли вже треба товар брати — повернутись спиною і гайда.

— Піхотинська? Ох, матінка-піхота! Де танк не пройде, там піхота на пузі прорветься. В такій шинелі тільки на параді ходити перед колгоспною худобою. Продаєте?

— Сам купив!

— І дорого заплатили? Видно, багато, бо й досі отямитись не годні.

— Скільки заплатив? Ти стільки не заплатиш, скільки я не пошкодував.

— Овва! Не скажете, секрет?

— Життям свої . заплатив, от.

— Воювали?

— Воював,— із самої душі вирвалось.

— А хоч би рубець, хоч би подряпина,— мружились холодні очі.

— Мої рубці, мої рани — отут! — І вдарив себе долонею в груди. І велосипедом крутнув різко, що покупець сахнувся.— І не тобі питати, чим я заплатив! Сам де ошивався? По тилах, по базах? Чи в похоронній команді? В трубу дмухав по убійних? А тепер до їхніх вдів учащаєш? Гад ти підколодний, ще знайдеться на тебе управа!

— Та ви що? Та як ви смієте? Блекоти об'ївся! — злісно огризався покупець, враз забувши про свої жарти-хихоньки.

Ярмаркові довкола вже приглядались підозріло до його стрункої, джэнджуристой постаті, а тому він і накивав одразу п'ятами, щось бурмочучи під гачкуватий ніс, шиплячи горлом по-гусячому.

— Бачили ми таких, знаємо,— бурмотів Козидра, не в змозі заспокоїтись, ображений у чомусь найсвятішому, в найдорожчому.— Сиділи в шпарах, як мужа, а тепер повилазили на світло, рвуть сорочки на грудях, що їм найдужче перепало!

Може, цей чоловік трапився й не з таких, але скривдженому, гнівному Козидрі було зараз не до справедливості. Злість закипала в ньому шпарким окропом і, здається, парою виходила через рот і ніздрі. В нападі цієї злості взяв до рук шинелю, почав згортати, далі перев'язав мотузочком, припасував до багажника.

Та й став проштовхуватись через ярмарковий натовп, що налягав на нього ліктями, грудьми, плечима, коліннями, що перечіпав його всякими товарами — чобітьми, куфайками, спідницями, шапками, що гомонів словом веселим чи сердитим, що сміявся чи сварився, але Оврамові зараз було не до того, ой не до того...

Вже на виході з ярмарку, там, де лотки з ліверними пиріжками та з морозивом, де вози з випряженими кіннями, вгледів отого парубчака. Отого парубчака-

мурашника, який горів палким огнем рудого чуба та світився такими яскравими веснянками, щд могли видатись отруйними грибами.

«Веселий мухомор, та й годі»,— подумалось Козидрі.

Парубчак перекладав із руки в руку свій бубон, що подзенькував брязкальцями, виклепанними зі снаряда, й розмовляв із дівчиною. Дівчина — косинка чайним крилом біліє на русявих косах, очі видзвонюють карим сміхом — сиділа в соломі на полудрабку воза, звисивши донизу тугі ноги в чобітках із телячої шкіри.

— Чого ж ти втік? — запитав Козидра в парубчак.

— А-а, це ви? — впізнав той. І підморгнув дівчині.— Я їхню шинелю міряв, Дарко.

— А де шинеля? — спитала Дарка.— Гарна?

— Та згодилася б,— відказав парубчак.

— Ось шинеля,— мовив Козидра, розв'язуючи згорток.

Дарка легко сплигнула з воза, взяла шинелю, розглядала уважно, потім простягла веселому мухоморові — помірай, мовляв. Той вмить заліз у шинелю, став струнко, груди випнув, запитально дивлячись на Дарку. Обое зараз нагадували Козидрі його далеку молодість — і вони колись із своєю покійницею, перед тим як побратись, були на цьому ярмарку: вона собі кашемірову хустину купила, а він чоботи. Скільки походили по ярмарку, прицінюючись та міряючи, вибираючи до вподоби та по кишені.

Дарка замилювалась хлопцем у шинелі, обличчя її порум'яніло.

— Бери,— порадила так, як порадила б молода господиня.

— Якби ж не оцей бубон купив,— досадливо мовив хлопець,— то вистачило б, а так...

— Давай, скільки є,— сказав Оврам.

Хлопець глянув на нього недовіриливо, а дівчина з вдячністю. Дістав із кишені гроші, простягнув. Козидра взявся лічити, а вони обое стежили, як перебирає заяложені папірці пальцями-цурпалками. Виторг за шинелю й справді виявився малуватий, проте Козидра ні зажурився, ні запечалився. Радий був, що саме такий покупець трапився, що дісталась не жмикриту чи перекупці.

— Здоровий носи, на кращу зароби,— мовив.

Дарка засміялась радісно, а веселий мухомор почувався ні в сих ні в тих, розгублений. І вже коли

Козидра повернув велосипеда, вже коли спущені шини м'яко, як миші, зашелестіли по розтрушеній соломі, миттю схопив із воза бубона, сягнуто кинувся за Козидрою навздогін.

— Візьміть! Візьміть бубон!

А що Оврам не простягнув рук до бубона, то тицьнув силоміць.

— Беріть, знадобиться, бо не хочу від вас задарма приймати гостинця.

— А чи я на ньому гратиму?

— Хоч грайте, хоч віддайте, а тільки візьміть, батьку.

— А ти? Як без бубна?

— На бубон я чи зароблю, чи сам зметикую яюсь.

І, мало не заплітаючись у полах довгої солдатської шинелі, подався до воза, біля якого стояла Дарка.

— Тепер тобі хоч і на фронт,— щасливо сказала дівчина.

— А що!..— гордо згодився хлопець.

З ярмарку звернув до Якіма, односельця з Ведмежего Вушка, який ще передвоєнного часу жив у районі, працював на млині. Коли Яким навідувався в село до родичів, то неодмінно завертав до Козидри, а коли вже Оврамові доводилось побувати в районі — теж заглядав у гості.

Випили по чарці мелясової, заїли пиріжками (жінка зготувала про неділю), і Яким — чоловік компанійський, веселий, завжди гордий із того, що робить не де-небудь, а на млині, біля свіжого помолу,— вчепився за той бубон:

— Ото, кажеш, інструмент несеш із ярмарку?

— Та несу, хай йому грець,— ніяковіючи очима, відказував Козидра.

— Гратимеш? — тарахкаючи бубном, допитувався.

— Кину під лаву, хай лежить.

— Гратимеш! — стояв на своєму Яким.— Ото з хлопцями ходитимеш на посиденьки до дівчат. Хлопці на балалайках чи мандолінах, а ти на бубні!

— Куди мені з хлопцями,— боронився.— Кину під тапчан... У покупця грошей на шинелю не стачило, а такий славний хлопець! У веснянках, як у мурахах. То на додачу бубон дав... Я тієї Максимової шинелі й не продавав би, але не зміг. От раніше — мовби й нічого. Чи піду в тій шинелі на корівник, чи в поле. Яюсь і не думалось, що в шинелі ходжу. А то чогось почала вона

боліти мені, боліти в душі. Вже зняв, не ходжу в ній, а однаково: навинусь у хату, побачу на кілочку — й знову заболить. Наче щось пороблено зі мною. То продав ниньки — такий славний хлопець, а грошей нема, то догнав і бубна в руки встромив.

— Не бреши, сам купив, — посміювався п'яний Яким, — до дівчат ходитимеш!.. — І наказав жінці своїй: — Мокрино, гайни до сусідки, поклич.

— До якої сусідки, до Дусі? — заграла жінка бровами. — Зараз...

— Овраме, глянеш на Дусю, — гомонів господар, коли господиня слухняно зникла за порогом. — Я тобі казнащо не стренчитиму. Коли вже тобі бубон у голові, то кращої за Дусю не знайдеш. Нічого, що молоденька, тепер молоді виходять за старих. У їхній сім'ї п'ятеро дівчат, якраз наспіли... Спробуй вигодуй п'ятеро, коли без батька zostались. То я помагав борошнем, хлібом, вдячні мають бути.

Невдовзі хатній поріг переступила Дуся — кругленька дівчина із смаглим обличчям і якимись дуже зажуреними, невсміхненими очима.

— Кликали, Якиме Пантелійовичу?

— Кликав, Дусю, кликав! — радісно відказав господар і забрязкав бубоном. — Чого стоїш у дверях, сідай до нашого столу, поговоримо.

— Я постою, Якиме Пантелійовичу... Кажіть.

— А що казати, коли ти з нами не випила? Яка річ без чарки? Тут і нагода трапилась — Оврам Гордійович завітав до нас із Ведмежего Вушка. Якби ж тільки знала, яке це славне село! Оврам Гордійович сам живе, хату має... Сідай до столу!

— Я б і посиділа, та в квартирі мастимо з матір'ю.

— В неділю?

— Коли ж, як не в неділю. В будень ходимо на роботу.

— Це ж ти геть образиш Оврама Гордійовича, а він так хотів побалакати з тобою!

— Кажіть, Овраме Гордійовичу, — невинним голосом обізвалась дівчина і глянула такими чистими, безхмарними очима, яким буває весняне небо після недавньої грози.

Козидрі мов заціпило. Отой глибокий, майже дитячий погляд відняв йому мову. Яким підморгував, захоочував, коліном штовхав під столом, а Козидра сидів, мов бовдур, і язик важким каменем змертвів у роті.

— То я піду,— непевно потупцявши в порозі, мовила Дуся.

— От і познайомилася з Оврамом Гордійовичем,— із награною веселістю обізвався хазяїн.— Тепер здибаєтесь на вулиці — і так просто не розійдетесь.— І коли zostались у хаті самі, без дівчини, насів на гостя: — Хіба кепська? Хіба незугарна? За першого стрічного піде, бо в хаті їх, мов маку, а годувати ж якось треба. Я цю Дусю знаю з отакенької... Клопочеться, турбується, догляне, випере, зварить...

— Дитина, Якове, дитина,— похмуро проказав Козидра.

— Якби ти знав, яка з цієї дитини хазяйка, то й не роздумував би!

— Чи я роздумую? Куди мені роздумувати! А тільки молодого їй треба.

— Де молодих набереш тепер?

— Якраз для мого Максима... Для мого Максима, якби вернувся з фронту. Це що виходить? Виходить, я маю свататись до його нареченої? Гріх який! Молоді хлопці в землі лежать, а ми до їхніх дівчат сватаємось.

— Чи ти винен, Овраме? Наплутала війна.

— Війна винувата, але я теж плутати не хочу.

Надвечір'я. Пастухи вже повиїдали сало, хліб та цибулю зі своїх полотняних торбинок, повипивали й молоко з пляшок. Молоденьким голодом дзвенять їхні худі тіла, бринять, як бринить бадилінка на холодному вітрі. А худоба вже напаслась, реве до телят, що zostались по хлівах, одна-друга корівчина, знай, поривається вскочити у спаш. Час додому, треба збирати худобу до гурту!

А то ген поміж хлібів зелених чи не дядько Оврам повертається з ярмарку? Таки він, бо й велосипеда веде за роги, й ось дзвоником защебетало. У руках бубон.

— Дайте пограти! Купили на ярмарку?

Козидра не жаліє — і вже бубон забумкав, задзвенів у руках найспритнішого чередника. А що й іншим кортить побити в Оврамів бубон, то купований інструмент іде по руках, і тут, у надвечірньому лузі, гримить глухими звуками.

Зібрали череду, женуть до села в рожевій куряві, а слідом за коров'ячими хвостами в оточенні чередників іде зморений, ледь зажурений Козидра й розповідає:

— А ото вже дід підріс та й і одубився; після нього через рік і батько родився. Та ото вже тра було батька мені вчити; але зато як навчив — то-то було жити! Все іднакове було: здатність, і заможність, і хазяйство, й ремесло, і смак, і набожність. Мати любить все парне, а ми з батьком кисле, мати парить по селу, а ми собі киснем.

Пилюжить череда, реве, а в тому ревіську в хлоп'ячих руках видзвонює бубон, і Козидра, поглядаючи журливо на пастушків, не стомлюється розповідати:

— Мати ходить цілий день, тільки оглядає, а ми з батьком уночі вудку закидаєм. То, бувало, так-таки в добрую годину як не клонеться кожух, то тягнем свитину. А набожні що були, то сохрани боже! Як до церкви серед дня і не пустять, може, то, бувало, уночі церкву підкопаєм, помолитись хоч на час таки повлізаєм. Купували коли що — аж рука дрижала, а як купимо — зато аж земля движала. І то ж то ми розжились, дві світлиці мали, світилося, куди глянь, лиш стовпи стояли!

Старі верби над шляхом у селі, й у зелені береги вербові рудими, плямистими, сивими хвилями вливається череда з поля, видзвонює бубон.

— А одежі що було! Боже, твоя воля! Вісім було свит бери, а все плечі голі. А якеєсь то ми ще і хазяйство мали, всі сусіди коло нас в два плуги орали. А воли які були! Рога не дістати, бо чорт його таки й мав кому діставати.

Один чередник завернув у двір зі своєю корівчиною, другий погнав рябу на рідне обійстя. Вже й криниця біліє під Оврамовим горбком, уже по стежці-рушнику поп'явся Козидра додому. Що ж, ми, дітлахи, дослухаємо іншого разу цю незвичайну билицю Оврамового життя, бо чомусь здається, що чисту правду оповідає про себе, не про когось...

Стояв Козидра на своєму горбку біля хати, дивився, як у небі пливуть осінні журавлі. Линули далеким ключем, і тільки думкою можна було долетіти до них, думкою податись разом із ними до вирію.

По дорозі йшов солдат, спинився біля криниці, теж задивився в небо на журавлів. Стояв, мовби пив із високостей прихмарену блакить, а вгамувавши спрагу — знову рушив, твердо ставлячи ноги.

Щось у тій постаті солдатській видалося знайоме, й Козидра, схопивши велосипед, заспішив із горбка до низу. Велосипед, як завжди, шурхотів спущеними шинами, випишував розлогі вісімки, сідло витанцьовувало на буйних пружинах. На такому велосипеді не поїдеш ні близько, ні далеко. То нащо знадобився своєму хазяїну? Чи не для того, щоб видзвонювати в дзвіночок?

Мабуть, для того, бо Козидра таки видзвонював. Квапався по дорозі, а дзвінок щebetав і щebetав. Зрештою чоловік у солдатській шинелі, що йшов попереду, обернувся на ті сигнали.

Козидра наблизився... Ні, це був зовсім не хлопець-мурашник, не той веселий мухомор. І шинелю хоч мав солдатську, та іншу — новеньку, незношену, що грала блискучими гудзиками.

— Не підвезете? — запитав солдат. — Бо на побивку спізнююсь.

— Куди тобі?

— В Хомутиці, — назвав недалеке село.

— Не їду туди, — зітхнув Козидра.

— Жаль, батьку.

Й рушив. Ішов завзято, й Козидра, відставши, а потім і зовсім зупинившись, дивився вслід. Аж поки той зник ген-ген між застиглих вихорів пожовтілих верб і вишень. Там, за сільською околицею, куди полинув журавлиний шнур.

ПІСНЯ ПРО ВАРВАРУ СУХОРАДУ

Варвара Сухорада живе на сільській околиці, за байраком...

Сонце її життя не те що звернуло з полудня, а затрималося у полудні так довго, як воно затримується в небі спекотної літньої днини. У стані дебели, як оті верби, що, здається, споконвічно ростуть у нас по лугах; плечі вигнуті коромислом, яке аж видзвонює від двох відер криничної води; груди випинаються із-під кофтини, мовби там сховано гарбузи завбільшки з дитячу голову. «Народитися б їй не бабою, а Жаботинським або Василем Алексєєвим», — було казано про Варвару Сухораду. Казано крадькома, з усмішечкою, так, щоб слова, сохрани господь, до жінки не дійшли.

Постать примітна, та, мабуть, найпримітніше в неї обличчя. Кругле, як місяць уповні, воно, здається, і світить не менш яскраво, шлючи довкола рум'яно-біле світло здорових, налитих кров'ю та молоком, щік. Очі її карі начебто назавжди позбавлені втомливості, сонливості, байдужості,— вони щохвилини нагадують два кратери, які ось-ось здатні вибухнути, вивергаючи розпечену лаву, гарячий попіл, важенні брили каміння... Вуста її — дві притихлі, корінцюваті блискавки на грозовому тлі — неспогаданої миті, здається, здригнуться, спалахнуть, дихнувши непримиренною грозою.

— Такою вродилась,— каже Варвара про себе,— то вже не переінакшусь.

Коли, трапляється, й заспіває в жіночому гурті, то з-поміж усіх голосів, які шовковою лагідною зливою ллються, її голос найчутніший; гуркоче з грудей, мовби потік стрімкий із гори, забиваючи шум дрібненьких струмків, усі плюскоти, сплески.

В хаті своїй порядкує сама, вміло впорується з будь-якою чоловічою роботою. Тре було збити коритчатко для свині — збила таке міцне, що тупориле паця, коли голодне, так підкидає тим коритчатком у сажі, наче м'ячем грається футбольним. Треба Варварі викопати яму на картоплю чи буряки — не кличе нікого, сама бере заступа в руки й орудує заступом завзято, мовби чорт із різкою біля грішників. Знається з молотком, із сокирою, не боїться заліза, щось принести на плечах — сама звалить і принесе; щось наточити, поклепати — наточить, поклепає. З якою дрібною латкою на черевику чи чоботі не біжить до шевця, а сама латає, стулює.

В кожному селі є найпримітніші люди, до яких приглядаються, про яких говорять, чиє слово переказують, чій вчинки завжди на видноті. І поїдеш ти з цього села в чужий край, опинишся в іншому людському гурті, а вони не зникнуть із твоєї пам'яті, зостануться в яскравих подробицях свого буття, рідні писатимуть тобі з дому, що з дядьком таким-то приключилось така оказія, а з тіткою такою-то сталось те-то...

Без Варвари Сухоради не можу уявити собі Закриниччя, бо під час кожного мого наїзду бачив її, чув про неї, і саме Закриниччя в моїй уяві прибрало рис її обличчя, поводження, вдачі...

Бачу, як Варвара Сухорада йде на базар...

Усе її життя минало в роботі. Мабуть, народилась вона не заради цього прекрасного світу, щоб намилуватись ним, а задля роботи, щоб погамувати свою спрагу діяння. Клопоталась у хаті — шмарувала, мастила, прала, мела, мила, варила, шила, латала, пекла, смажила, колотила, дерла, вишивала, шила, колола, різала. Поралась на обійсті, у хліві, в погребі. Город біля хати був для молодиці за рідну матір — копала землю, засаджувала, горбилась біля кожної рослини, воювала з бур'янами, вміла заглянути в душу соняшнику, цибулині, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний усмінений гарбузовий цвіт, розмовляла з маківками, говорила з буряками, — і все тямало її мову, все відповідало їй порозумінням. Любила погріб, викопаний у сінях, любила зносити вниз по дерев'яній драбині картоплю, моркву, любила, коли там стояла діжечка квашеної капусти, діжечка яблук, діжечка огірків, коли взимку там пахло глухим підземним інесом та мишами.

Вперто бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар!..

Хоча, як уже мовилось, усе її життя минало в роботі і, здається, заради неї жінка й народилась на світ, а не заради самого світу. Сухорада не вийшла заміж, бо парубка, який міг би стати їй чоловіком, убило на війні. І всіх інших, за кого вона могла б віддатись, теж убило. Вдівці чи каліки, які могли б посвататись до неї, теж обминули Варварину долю десь стороною, і вона, зоставшись самотньою, в своєму єстві немов сумістила жінку й чоловіка. І колгосп повоєнних і недавніх часів тримався на її плечах, силою її рук. Чи Варвара не орала, мало не сама впрягаючись у плуг, помагаючи сухоребрим, коростявим коненятам, що й без плуга ледве переставляли ноги? Чи не збирала просо, ячмінь, гречку, горох? Чи не пересівала зерно вранці, вдень, увечері, всю ніч до лагідного літнього досвітку, щоб потім звалитись на купу теплої пшениці й заснути — з остюками на бровах, на щоках, у косах? Чи студеної дощової осені, на вітрі, на дощі, а то й у білу метелицю, не копала буряки, не чистила, не складала в кагати або не вантажила на машини, що руки їй дерев'яніли, лице дубіло, а губи змерзались так, що й слова не могли мовити? Не обходилося без неї на свинарнику, де доводилось бабратись у багні разом зі свиньми, не здобувались без неї трудові успіхи на корівнику, де чистила гній, підкладала корми в ясла, доїла, приймала телят, зі сльозами на очах вибраковувала старих чи недужих

корів. Любила Варвара Сухорада в жнива возити мішки з зерном на елеватор у район, любила дивитись, як хутко біжать машини з золотом нового врожаю, як мають червоні транспаранти-обіцянки...

Але чому мені бачиться, чому перед зором незгладимо стоїть картина, як Варвара Сухорада йде на базар? Що б, здавалось, цікавого чи примітного в тому, що сільська молодиця зладнала клумак і з тим клумаком подалась у область, в район, а то й у сусіднє село Старий Животів? Чи мало жінок щонеділі так збираються, чи мало їх рушає у свої нехитрі базарні мандри, — хіба за кожную розкажеш, хіба за кожную вислухаєш? Авжеж, багато їх збиралось і збирається, авжеж, за кожною не встежиш, та тільки чому так гарно, так мальовничо, так виразно бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар?!

На спині мішок, на грудях корзина, зв'язані між собою старою хусткою, щоб вага не так різала в плече. А в мішку там у неї чи насіння, чи яблука, чи цибуля, а в корзині — петрушка, кріп, яйця, трохи хрону, бо й цього зілля вистачає на городі, а також квасолька, мак, вишневе та смородинове листя для різних осінніх квашень та солінь та всякий інший дрібний надібок. Та всякий інший надібок, який Варвара почала збирати задалегідь, зв'язувала в пучки, зсипала в торбинки, складала у вузлики, й тепер, зібрані до купи, вони гріють їй душу своїм розмаїтим теплом, лежать не так на грудях та на спині, як у найщирішому куточку її великого, її життєлюбного серця.

Голова її пов'язана хусткою, по берегах якої цвітуть червоні квітки, і тверді її очі зараз схожі теж на дві барвісті квітки, розжохані від своєї сили й краси. Смаглявий лоб випромінює рішучість, щоки світяться, міцні губи такі виразні, такі владні на обличчі, ніби їм дано виголошувати найсправедливіші істини, виражати найчистіші почуття. І йде Варвара Сухорада не горблячись, хоч ноша її й трудна, а прямо, не схиляючи могутньої голови.

І село в такий ранок, у такий день неодмінно проводить її поглядами. Проводжає поглядами з обійсть, із городів, із вулиць, і Варвара наче переходить із погляду в погляд, із карого в синій, із синього в зелений, із зеленого в блакитний, і всі знають, що подалась вона на базар, і не можуть чи усміхнутись услід, чи тямучо погойдати головою, чи подумати щось принагідне. Бо

Варвара Сухорада нарешті зібралась на базар, ось вона простує через Закриниччя. Йдуть інші баби чи молодиці, теж несуть свій товар продавати, але на них не звертають уваги, дивляться на Варвару Сухораду, проводжають її очима.

А в Старому Животові вже людно, гамірно, завізно цієї пори, й народ сотається, шнуркується по вулицях, риплять колеса, гудуть грузовики, реве худібчина, кувікають поросята в мішечках, кудкудакають зв'язані попід крила кури, пахне потривоженою курявою, придорожнім полином, сонце в небі блищить начищеним тазом, голуби пролітають угорі жмутками барвистої радості,— і чим ближче до базару, тим щасливішою почувається Варвара Сухорада, наче вступила у видиму ріку видимої радості, і її хвилі омивають жінці груди, щоки, лоскочуть очі та губи. Ось уже й базар, молодиця роззирається по боках і, шукаючи вільне місце на рундуці, вітається зі знайомими. А знайомих у неї трапляється в цей день багато — і з Животова Нового та Старого, і з Човновиці, і з Дзвенячого, і з інших довколишніх сіл, і люди впізнають Варвару Сухораду з радістю, бо, видно, не забули жінку від останнього базарування, сподівалися здибатись — і таки здибались.

Молодиця розкладає свій товар на рундуці і, висока, плечиста, круглоголова, володарює над ним із такою впевненою гордістю, із такою непохитною гідністю, що на неї любо-дорого дивитись. Метким, вивіреном оком окидає товар своїх сусідок, винесений на продаж, одразу помічає серед них простих колгоспниць, яких сюди привів не гендль, а потреба, помічає перекупок та спекулянтток (до одних та других ставиться зневажливо, гидливо) і, прямо зорячи на покупців, наче на своїх спільників по чомусь доброму, починає ламким голосом:

— Яблука-циганки... груші-дзвінки... сливи-кобильохи... смачні сливи-кобильохи...

Слова лунають соковито, кожне з них світиться так, як здатне при сонці, вологе після дощу, світитись яблуко-циганка, кожне з них трепетно ніжне, як грушадзвінок, і, здається, навіть синенький димок-туманець можна на них угледіти, мов на сливах-кобильохах.

Варвара Сухорада лущить стручки квасолі, лущить просто в гранчасту склянку, пальці її вправно перебирають зерна, мовби гудзики гармонії, а з грудей лине закличне:

— Квасоля турецька, краща за грецьку і за німецьку, славна та чиста, смачна та цукриста!

Голос її вільним птахом зринає над рундуком, голос її розпростав пружні крила, подолавши всі інші — не-виразні, бляклі, й тепер панує над ними, як павич над горобцями. До її голосу починають прислухатись, і вже покупці підходять, розглядають товар, уже в молодиці куплено на почин пучечок кропу та стебельце петрушки, вже вона продала десяток яблук і, тереблячи квасолу, чортом дивиться на строкату юрбу і добуває із грудей не голос, а разок переливів, разок намистинок-звуків, кожен із яких особний, виразний, відмінний:

— Хрін пекучий та злючий, хто поласує — не пошкодує, вмить ся сльозою, а втреться рукою.

І коли проказує, то у виразі обличчя є щось таке дивне, таємниче, немов про той хрін, накопаний на своєму городі, знає Варвара Сухорада силу-силенну, проте зараз не зізнається привселюдно, а хочете довідатись — купуйте хрін, тоді самі визнаєте, вмившись сльозою і втершись рукою.

— Купуйте картоплю... піскова картопля, — припрошують біля неї жінки благально, несміливо, не вмючи набиватися зі своїм товаром. — Купите — не пошкодуєте, картопля з пісочку.

Їхні голоси-прохання пурхають сірими горобцями, скубуться поміж собою, кволо спадають додолу, в сміття, пилюгу, а голос Варвари Сухоради турманом радісним зринає вгору над ними:

— Ячка з-під курочки рябенької, на одне крило золотенької, а на друге срібненької!..

— За картоплю не поласте, ага, така навариста, з пісочку, і прошу ж недорого... Ось одна дама взяла минулої неділі, а ниньки вже здоровкається, знов узяла цілу авоську...

Базар у Старому Животові саме вповні, саме набрав на силі юрби людської, на гаморі, на завзятті. Базар гомонить різноязико, телесується, торгується, свариться, сперечається. Пригляньтесь лишень до його розмаїтого обличчя, на якому вправними мазками намальовано грубий чи тонкий усміх, приховану втіху чи відверту радість, на якому видно і злість, і доброту, сердечність і хитрість, розраховану підступність і святу наївність. Прислухайтесь, як дехто з жінок, торгуючи півня чи курку, виспівує тій курці чи півневі таку хвалу, якої ці домашні птиці ніколи самі собі не могли наспівати.

Прислухайтесь, як ота метка, татаркувата жіночка розказує про вінок цибулі, що, почеплений на шию, звисає золотом биндою мало не до землі, наче жіночка татаркувата вбралась на весілля й тепер сама собою в такому уборі хоче натішитись і, звісно, хай базар намилюється нею. Прислухайтесь, як неподалік, розклавши на соломі глечики, миски, полумиски, макітри, горщики, риночки, двоє (він — рудовусий, рудолиций і рудобровий, та вона — сухенька, тоненька, мовби дудочка, вирізана з ліщини) по черзі розказують про свій товар, і коли хтось бере в руки макітру чи горщика, щоб дати щигля, щоб прислухатись до звуку-передзвону, то чоловік із жінкою затихають, в четверо очей дивляться на покупця та свій товар у його руках, у четверо вух прислухаються до того тонесенького передзвону-переспіву... Пече сонце, душно, парко, й коли з полів долинає повів вітерцю, приносячи пахощі стерні, конюшини, полину, безмежної волі вільної, весь базар, здається, на невловну мить наче затихає, щоб передихнути, щоб одсвіжити свою спраглу, буйну душу, а потім знову котить потужний гамір. І той гамір б'ється, як вода в лотоки, шумлює, мов колесо, пущене з горбочка...

А де ж Варвара Сухорада, чи не розтанула безслідно в цьому бурхливому буйновиську, чи не потонув її голос на самому дні, притоптаний та прибитий багатьма іншими голосами? Чи не чуто його, як буває не чуто голубиного туркоту за щебетом горобиної хмари?

Ось вона стоїть серед інших так, як стоїть на вгороді найвищий та найвродливіший сонях, володарюючи над рослинним царством із тією внутрішньою, природною переконаністю у своїй вищості, як легко, тихо підкорює. Обличчя Варвари Сухоради ще не одцвіло всіма своїми пристрастями, їхні барви ще соковиті, насичені, зараз ще важко сказати, що вони згаснуть, залишивши на щоках, на устах та в зіницях лише попільець утоми. І голос її, моложавий та лункий, іще не покльований іншими голосами, ще пружно злітає, іноді граючи таким бринінням, що солодко здригнеться твоя свідомість: звідки така краса, така глибина в тому переливі?

— Є і мак, і пастернак, і квасоля, і бараболя, щоб їла гарна дівочка в петрівочку... Щоб наїдалась бараболею не сама, а з Миколою... а як не з Іваном, то з сусідським Степаном...

Жінки, що торгують поряд, прислухаються до Варвари Сухоради, прислухаються чи не всі базарувальники,

що трапляються тут, бо в голосі її, у казаннях її чується така зваба, якій не можна не скоритись. І вже товар у неї майже весь розібраний, зостався сякий-такий дріб'язок. Можна було б зібрати в корзину й вирушати вчасно додому, але молодиця й не думає йти. І не тому, що, може, тремтить за копійкою, хоче ще якусь латану виторгувати, — просто вона хоче продати, раз уже принесла, щоб дісталось комусь, щоб спожите було. А ще їй шкода розлучатися з базаром, бо так давно не приходила сюди, так довго збиралась. І поки ще юрба тирлується, штовхається, гомонить, пащекує, поки стоїть колотнеча, сміх, сварка, поки хтось просить більше, а дають менше, поки ще молодиці не спродали часник, сир, помідори, перець, чорнобривці, качок, сметану, свинину й телятину, сливи-угорки та сливи-венгерки (в кожній тітки «свій» сорт), поки гудуть моторами автомобілі, подзвонюють миски та полумиски під залізними щиглями, поки переповідаються свіжі плітки (а плітки, як відомо, це своєрідна інтерпретація, котра поширена в науковому, літературному та жіночому світах), поки звершується вся ця вистава, що називається базаром, звершується за неписаним сценарієм, і кожен тут грає свою неповторну роль, щомиті імпровізуючи, виявляючи дар, який посланий йому богом, — доти Варвара Сухорада не хоче йти звідси, доти й сама хоче грати свою роль у цій виставі, тішачися сама своїм даром і щедро тішачи весь загал.

— Цибуля конозиста, часничок занозистий — як станеш їсти, то не знайдеш, де сісти!

— Картопелька з піску, — сокорять поряд, — картопля-елла, не гріх і забожитись.

— Кріпець-молодець, як нюхнеш, то й дихнеш, а ось і петрушка до борщу та юшки!

Прощтовхувався поміж базарувальників свій же таки, закриниччанський, Федір Кваша, вже чоловік на пенсії, та з біса здоровий, мордатий і завжди похмурий, мовби йому ніколи в очах не розвиднялось. Мав трьох дорослих синів, кожен уже жив своєю сім'єю та своєю хатою, кожен був схожий на Квашу-батька, який тією схожістю пишався, мабуть, і вночі, коли спав. Так ось, зараз Федір прощтовхувався в Старому Животові поміж базарувальників і спершу зачув, а потім уже й забачив серед люду свою ж таки, закриниччанську, Варвару Сухораду, а перед нею на рундуці городини на ламаний гріш не набереш. Не набереш на ламаний гріш, а вона ж виспівує

біля неї, наче по телевізору, і вихваляє якусь пучку трави, наче маму рідну. Постояв, похмурий, подивився осудливо своїми лихими та пукатими буркалами і мовив докірливо:

— Й ото охота займатися спекуляцією? За якусь бур'янину правиш, наче за бика!

Й пішов своєю дорогою, плечима здвигуючи так, мовби по воді пливучи.

— ...петрушка до борщу та юшки, — знову проспівала Варвара Сухорада, та вже не так заносисто, бо голос її зранився на одне крило, опустився нижче, мало не загубившись серед інших. І вмовкла. Вуста, котрі ще недавно так натхненно з вишневої квітки усміху народжували той голос, пригасли, очі почали наколющуватись, а з них полетіли не те що погляди-оси чи погляди-бджоли, а якісь скривджені та ображені іскри. Видно, зараз у Варвариному естві відбувались одміни, переінакшувався настрій, і ті скривджено-ображені зблиски передували осам та бджолам, що ось-ось гнівними роями мали полетіти з її очей.

— Ти ж бач... — пробубоніла Варвара Сухорада. — Ти ж бач — Кваша! Федір Кваша який!

Голос дедалі міцнів, і якщо раніше радісним голубом ширяв, то тепер розпростував крила шуліки, тепер шулікою зависав угорі, так само привертаючи увагу, тільки ж увагу не приязну та лагідну, а насторожену.

— Він мене спекулянткою обізвав! — починало котитись громом. — Та як ти смієш обзивати мене спекулянткою? Чи я крадене продаю? Чи куповане перепродую?

Полишивши своє місце за рундуком, Варвара Сухорада грізно несла свою велику постать через юрбу, яка розступалась перед нею, стрясала громом свого голосу повітря і шукала Федора Квашу. А той і стояв неподалік, у м'ясному ряду, бо вивіз сьогодні продавати свіжину, якраз кабанчика заколов. Стояв Кваша за металевими вагами, різав здоровим ножем сало при шкурці, щоб дати покуштувати комусь, і Варвара Сухорада, зупинившись навпроти і взявши руки в боки, заговорила. Заговорила так, що її голос було чути далеко, і дуже скоро довкола почав збиратись цікавий люд, охочий до всяких видовиськ.

— Він обізвав мене спекулянткою! — й кивала могутньою головою на Федора Квашу. — А чи я більше правлю, ніж інші? Та чи я наживаюся з базару, га?

Петрушку в колгоспі не вкрала, а на вгороді посадила, і я ту квасолу доглянула, а не в тебе взяла.

— А хіба не вештаєшся по базарах? — похмуро огризнувся Кваша, тримаючи ножа в руці.

— Чия б нявчала, а твоя б мовчала! Хіба ми з тобою здибуємось тут часто? А тебе по всіх базарах знають, хіба ні? В Старому Животові кожна собака знає, і в Оратові, і в Погребищі, і в Монастирищі, і в Турбові, і у Вінниці. Бо ти як не свинину продаєш, то рибу клумками до міста преш, а риба ж крадена, хлопці твої щоночі ставлять ятері.

— Ти хлопців не обзивай!

— Хіба не з твоєї яблуні? Хіба далеко впали? Та ти ж подивись, на кого твоя жінка стала схожа! На мару стала схожа, бо ти її тим хазяйством замучив! І вже старий, куди ти гроші збираєш, у яку дорогу? Аж білет у могилу купувати не треба, туди пускають безплатно, ще й музика грає, щоб веселіше було їхати на той світ.

— Бачте, вона мої гроші лічить! — звернувся Кваша за співчуттям до базарувальників.— Та тебе всі знають у Закриниччі за скажену, у тебе в роті чорно, гадюки там.

Проте співчуття від базарувальників не бачив, бо було воно на боці Варвари Сухоради. Хтось спробував заспокоїти молодицю, відвести вбік (мовляв, порушуєш порядок у громадському місті), проте вона гнівно випручалась, гримлячи громом:

— Одступіться, може, я повиступати хочу! Чого спекулянткою обзиває, чого по собі міряє? Ти, Федоре, якби міг, то всю землю, світ білий перепродав би, а виторг у кишеню сховав. Я тебе, харцизяко, знаю!

Губи у Федора Кваші сіпались, а на лобі блищали краплі дрібного поту.

Продавав Федір Кваша свіжину не сам, а з невісткою, от невістка й порятувала свекора, повернувшись із покупками з промтоварного магазину. Залишив свекор на неї м'ясо, сало, а сам проворно геть подався, від глуму далі, від посміховиська. Та тільки Варвара Сухорада по тому не заспокоїлась, іще довго розказувала про самого Федора Квашу, його жінку, їхніх дітей, і голос її грізний гримів покарою пророка Іллі, й люди слухали, чудуючись із непримиренності, зі справедливого гніву цієї жінки, з гніву, в якому вона була прекрасна, і хотілося милуватись нею.

Зрештою, по-чоловічому здвигуючи плечима, Варвара Сухорада через цікавий натовп рушила до свого місця за рундуком, стала біля кількох пучків кропу та петрушки, стояла начебто притихлою горою, та, здається, у цій горі повільно згасав бурхливий вулкан, не прочахав жар, бо подеколи зітхала, й із рота їй наче полум'я виходило з димом, а з пекельних її очей присками прискало, підступишся ближче — й опечешся.

— Матінко моя,— зрідка з рота вилітало каміння слів,— де ж то я спекулянтка, га?.. Я тебе, Квашо, ще знайду, ще поквитаюся, тепер тобі на цьому базарі місця не буде і в селі не буде.

А базар у Старому Животові поступово стає вже не той, що зранку, вже на спаді, одцвітає пишною осінньою мальвою, поступово затихає цей великий людський вулій. Ще начебто бринить сміх, лунають балачки, чуються торги-переторги, але вже без недавнього завзяття. Стомлена від радості, від утіхи, від гарячих пристрастей, Варвара Сухорада складає до корзини свої манатки і, ступаючи ходою напрацьованої людини, йде до лотка, в якому купує порцію морозива, далі в магазині бере булки, хліб і, сівши на лаві посеред базару, полуднає. Міцними зубами надкусює м'яку булку, далі лизькає трохи морозива, надкусює булку — й лизькає фруктове морозиво з паперового стаканчика. Їсть статечно, в руках поважність, і люди мимоволі дивляться, як Варвара Сухорада полуднає. Як іще недавно захоплювались її майстерністю розказати про хрін, кріп, петрушку та цибулю, як іще недавно вражались її вмінням захистити від чорної обмови свою людську гідність, так тепер їх підкоряє артистизм, із яким вона їсть хліб із морозивом.

Та як би не розтягувала своє полуднання, пора йти. Пора йти, бо феєрична вистава, пойменована базаром у Старому Животові, вже закінчена, й та роль, яку судилось тут зіграти Варварі Сухораді, вже зіграна. Й молодиця йде з базару, як сходять зі сцени, на якій залишили краще, що є в душі, залишили справжні пристрасті, принісши радість собі і людям.

Неквапно йде Варвара Сухорада до автобуса чи попутної машини, а слідом за нею мовби йде отой нинішній базар, іде в своїй барвистості, гаморі, суперечках, іде в круговерті облич, рухів, і жінка ще довго все те бачить і чує, не може вивільнитись із такого бруну... Сидить у машині, а в пам'яті майорять рухливим

майвом одяг, кури, худоба, посуд, ягоди, усмішки, бачиться ненависний Федір Кваша, котрий посмів образити плюгавим словом...

По тому базаруванню мінає тиждень, другий, мінає місяць. Варвара Сухорада клопочеться в хаті, у хліві, на городі, бо все просить її рук, усе кличе її снагу. Шие, пере, мете, копає, пече, смажить, — і краю не видно роботи. Ходить до колгоспної худоби, доїть, доглядає, а клопотів на фермі ніколи не меншає, тільки більшає, клопоти хмарою літають, мов горобці під стелею. Просьть сусіди допомогти викопати картоплю — йде і помагає, просьть допомогти хату мастити — йде і мастить, бо не звикла відмовлятися, тому й кличуть. Ось уже й зима впала білими крильми на землю, лежить великою та гарною птахою... І поволі Варвару Сухораду починає підточувати якийсь дивний неспокій, сотається і сотається їй у душу тривожними потічками. Ще спливає трохи часу, зима стоїть при силі та здоров'ї, аж крига на ставках потріскує, а неспокій погустішав, опосівши ество. Й тоді молодиця починає збиратись на базар.

На зимовий базар у Старому Животові...

Ось виходить із хати на в'їжджений білий шлях, сніг поскрипує під битими валянками, у кожушку, закутана теплою хусткою, на спині клумак із усілякою всячиною, лице ще тихе, та, певне, проростають на ньому паростки тих почуттів, які навідають жінку в Старому Животові, в очах її твердих прокльовується майбутній настрій... І, дивлячись услід, так і хочеться побажати Варварі Сухораді щасливого базарування!

ПРЯДКА

Того літа я носився з однією ідеєю, наче дурень із писаною торбою. Та писана торба, себто ідея, зводилась ось до чого: відремонтувавши свою київську квартиру, поставити в кабінеті поміж письмовим столом і книжковою шафою сільську старожитність. Яку саме?..

Чимало моїх міських знайомих надбали манію — чи то рибальство, чи то мисливство, чи то колекціонування. Скажімо, один із них збирав монети і, демонструючи перед гостями знахідки, міг годинами розповідати про куни, динарії, візантійські золоті соліди, срібники

Володимира I, Ярославове срібло, новгородські денги, псковські денги, копійки Івана Грозного, срібні монети Золотої Орди, про єфимки царя Олексія Михайловича і так далі,— тема для розмов завжди невичерпна, тут кожен із співбесідників докине посильну лепту... Інший знайомий здавен захоплюється гуцульським народним мистецтвом, часто їздить у Карпати, і в його квартирі чого тільки не здивають ваші очі! Виготовлені з яворового дерева, плоского різьблення пляшки, цукорниці, дерев'яні сідла, порохівниці, ополоники, топірці,— і всі ці речі викладено білим чи чорним рогом, охоплено обручем дерев'яним чи обручем металевим, прикрашено всякими там віконцями, зубцями, кривульками, гачками, хрещиками, кучерями, підківками, пшеничкою, ільчатим письмом. А ще ж у нього бочівочки, свічники, скриньки, тарілки, горнятка, ракви (посудини для сиру), перемітки, сардаки, запаски, ліжники, кептарі, писанки, сорочки!.. Ще третій знайомий захопився збиранням предметів матеріальної культури із стародавніх слов'янських поселень у басейні річки Росі та її притоки Роськи, назвозив до свого житла... Але цур та пек із усім тим, чого мій знайомий назвозив до свого київського житла, хай він сам морочиться й тішиться із реліквіями, які збереглись, не потонули в морі часу!

А того літа, в Тернівці будучи, поклав я собі знайти старожитність хай і екзотичну, як на теперішні часи, та все ж таку, яка повертала б мене пам'яттю в пізнане й пережите життя, бодай у воєнне чи повоєнне дитинство.

Зрештою ця ідея, себто писана торба, привела до тітки Тодоськи. Вона сиділа в дворі, накривши ноги рясною спідницею, й кришила ножем яблука: кришеники, наче осикові листочки, світилися на двох простелених ряднах, і в повітрі чувся прив'ялий винний дух.

— Славно вродило цього літа, аж гілля ламається, земля під деревом вистелена яблуками. Якби здоров'я, то повезла б у район на базар, але хто купуватиме, коли врожай? Більше купують, як недорід. Пізніх сортів навшу, в погріб між картоплі накладу, на горищі в соломі висиплю. А ці ось маю покрити, хай сонце висушить, із сушениці зимою компот варитиму, кисіль готуватиму. Та й у посилку запакуєм, пошлем поштою кому з дітей, сушениця не боїться дороги.

Голос їй струнно-медово сотався, наче в горлі грали бджоли, творячи якусь дивовижну музику: оксамитово-опуклу, чи що.

— Раніше яблуком більше дорожили, ніж тепер, а ниньчи що? Раніше, бувало, діти геть-чисто все в колгоспному садку пообносять, гілля потроцять, і сторож не встереже. А тепер нападає додолу — й до комори не збирають, і діти не накидаються, хоч сторож уже не сторожує. Знаю, що не голодні, а шкода, бо яблуко пропадає...

Тітка здавалася блакитною з лиця, так її помалювала засмага. Літа покрали жіночу вроду, проте видимі рештки того колишнього знадливого жіночого багатства мимоволі наvertsали думки в тітчину молодість, що припала на війну... Погомонівши про всякі сільські новини, запитав:

— Тітко Тодосько, чи немає у вас старої прядки? Мої казали, що має бути, що ваша покійна мати пряла на прядці.

— Мої мама й на кужелі прями, й на прядці, — мовила.

— Значить, не пропала? — зрадів я.

— Авжеж, є, не розсипалась... Бо воно ціле, поки твої руки торкаються, а руки забули — і воно вмирає...

— Значить, жива прядка?

— Жива.

— А на прядку можна глянути?

— Навіщо ж на прядку дивитися? — здивувалась тітка. Та зразу ж ізвелася зі споришу, обтрусилася зі спідниці яблучні корінчики й чорні зернятка. — Раз треба, покажу...

Зайшли в сіни, що пахли прохолодною глиняною долівкою, тітка відчинила двері до комірчини. В комірчині стояв зеленавий (як вода в літній Гнилоп'яті) напівморок, чувся дух борошна і ще — кислувата гіркота давно вчиненого на заміс тіста. В кутку комірчини, поміж діжок і якогось мотлоху, видніли обриси прядки.

— А чи не можна прядку винести надвір?

— Можна, чом не можна, раз треба.

В чотири руки дістали з кутка і в чотири руки винесли прядку за поріг. Тут, поставлена на зелений спориш, у зливі денного світла, стара прядка видавалася пришельцем із іншої епохи, із іншого життя, якимось дивовижним атавізмом. Тодоська зникла в сінях і невдовзі повернулася із мокрою ганчіркою, заходилася витирати з прядки пасма запорошеного павутиння, куряву. Лице її прибрало страдницького виразу, наче обмивала покійника.

— Все хоче рук, а на все рук своїх не настарчиш,— бубоніла.— Поки прядка стояла в хаті — мала догляд, а в коморі вже хіба що очима її пасеш, та не впасеш.

Скоро прядка блищала восковою жовтизною старого дерева, добре відполірованого доторками пальців не одного жіночого покоління. Якби в колесо вставити виламани шпигі, якби підфарбувати й полакувати... або й зовсім не фарбувати й не лакувати, а натерти мастикою прозорою, чи що... З уст моїх зірвалось:

— Чи не продасте часом прядку?

— Продати?— здивувалась Тодоська.— Хто ж її купить? Тепер таке не продається й не купується. Ниток не сукають на прядці, одягу в магазині вистачає.

— Я б і купив у вас.

— Навіщо?

— Поставив би в квартирі, хай би стояла, нащо має у вашій коморі припадати пилом.

— Хай у коморі, ніж у квартирі,— не могла повірити почутому.— Хто тепер по квартирах ставить прядки? Ну, дивани, телевізори, килими та шафи.

— А я поставлю, хай стоїть і нагадує мені про Тернівку та про вас.

— Про Тернівку й про мене? Та нащо я там здалась, щоб у Києві про мене згадувати? А Тернівки вже такої нема, як колись була.

— Хай нагадує стару Тернівку разом із вами.

Лице тітчине посеред білого дня звечоріло.

— Хто вас, теперішніх, знає, чого вам хочеться,— сказала.— Ніхто тепер такого не продає, то як же я ціну складу?

— Колись вона мала ціну...

— Колись і справді була в ціні, а нині, видать, нема їй ніякої ціни. Минувся її час, то й ціна її минулась. Баба пряла, ще мати пряла — ось тоді їй ціна трималась. Ще я вчилась трохи сукати і навчилась, та моє вміння без діла пропало, вже не сукала на прядці... От і стоїть у коморі. Як зайду в комору, як побачу прядку, то бабу згадаю, матір згадаю. Ну геть-чисто всі постають перед очима, аж не віриться, що життя злинуло, як вода з неба.

— Як вода з неба?

— Як вода з неба, злинуло життя, а прядка воскреслає. Прядка часом усіх воскреслає в пам'яті, сльоза з очей б'є... Раз треба, можу віддати, бо тепер куди вже вона судна, кому потрібна...

Подякувавши тітці й погомонівши з нею про те-се, поніс я прядку в хату до родичів, у яких жив. Радіючи з удачі, водночас ловив себе на тому, що трохи дивуюсь із забіганки мати в своїй київській квартирі таку річ патріархального сільського побуту. Якщо я дивуюсь, то що ж тоді казати про стрічних тернівчан, котрі таки оторопіло поглядали на чоловіка, який в оберемку несе допотопну прядку — невідомо звідки, невідомо куди, навіщо...

По дорозі всяке міркувалось. Гаразд, той захоплюється збиранням монет, той колекціонує гуцульські вироби, той стягує додому предмети матеріальної культури стародавніх слов'янських поселень у басейні річки Росі та її притоки Роськи. А знайома художниця-портретистка хіба на четвертому десятку літ не вдарила у народну медицину, хіба не завалила свою майстерню власноручно назбираними лікарськими рослинами, й цілий рік у майстерні — дух чебрецю, валер'яни, ромашки, висять там пучки цвіту фіалок, звіробою, чується дурман полину, валяється коріння лепехи, ягоди шипшини, горіхи волоські... На противагу їм матиму однеєнку прядку, не кинусь шукати жлукто чи ступу, не поставлю в кутку біля книжкової шафи рогачі й коцюбу, не почеплю на стіні решето й підрешіток, не бігатиму за терницею й ціпом, не вдарюсь по світах за дерев'яною сохою, хай їм грець.

Що я матиму з прядки, яку поставлю біля письмового столу? Хіба що нитки спогадів напряду на ній, і хай ті нитки спогадів створять ілюзію єдності і безперервності того, що було, з тим, що є...

Поставив прядку в хаті у родичів. Родичі, подивовані прядкою, казали, що коли в Тернівці походити по старих людях, можна б іще по хлівах, коморах та горищах нашукати всякої старовини, котра валяється без пуття. Валяється без пуття, мертва, припадає порохом, точить її шашіль. Гай-гай, як змінилось життя!..

Й походжали біля прядки так, наче бачили покійника, що звівся з могили, хоч ховали його у могилі на-завжди...

Наступного ранку я подався у Вінницю до товариша, з котрим колись спільно працювали в редакції молодіжної газети. Поїздка забрала кілька днів, бо надумали з товаришем відвідати його матір, котра самотою доживала віку в селі Журавлиному й ніяк не хотіла перебиратись у місто до сина. Про самотню жінку в Журавлино-

му іще колись, можливо, напишу, запала в пам'ять своїми розповідями про гайдамаччину, яка жила в переказах їхнього роду від покоління до покоління, та не про неї й не про гайдамаччину тут ідеться...

Отже, згодом повернувся в Тернівку, а родичі й кажуть не без дивної винуватості:

— Поки мандрував, навідувалась до тебе тітка Тодоська.

— Шкода, не застала, — кажу. — Щось передавала?

— Шкода то шкода, та чи варто й шкодувати...

— Якусь потребу мала в мені?

— Потребу в тобі не мала, а тільки забрала свою прядку.

— Прядку?!

— Забрала...

— Навіщо забрала?

— А так, узяла в обидві руки — й понесла поперед себе.

— Жартуєте...

— Які жарти, коли прядки нема.

Я заквапився до кімнати — від прядки й духу не зосталось. Чуючись чи то ошуканим, чи то одуреним, чи то обманутим, я ошелешено дивився на родичів.

— Тодоська щось казала?

— Лиш забрала й додому подалась... Ти ж бо не заплатив їй! Якби заплатив, то вже проданого не забрала б.

— Сама безкоштовно віддала, від грошей відмовилась.

— Чи ти сільських жінок не знаєш? Сьогодні їй у носі свербить, а завтра вона чхає... Знайдемо тобі у Тернівці якщо не прядку, то качалку, якщо не цебро, то дерев'яне відро, тільки з порожніми руками до Києва не поїдеш...

А з тіткою Тодоською ми здибались того ж таки дня, коли я повернувся з Вінниці. Лагідного, як літепло, надвечір'я йшов із вудочкою до Гнилоп'яті, щоб порибалити, а тітка узбіччям дороги ступала назустріч, несла із магазину хліб у сітці-авосьці. Ще здалеку сяйнула мені блакитним від засмаги лицем, проте на виду залишалась сумовито-поважна, мовби аж похмура в глибоких криничках очей.

— Ви вже не гнівайтесь, що вас удома не застала.

— Хіба за таке гніваються?

— І прядку забрала...

— Навіщо ж ви прядку забрали?

— Не подумайте, що я скупа скупійка.
— Де ж ви скупійка? Безкоштовно віддали...
— Безплатно віддала й безплатно забрала, еге?
А тільки якби мені знаку не було, то не забирала б.
— А який вам знак був, тітко?
— Мати приснилась. Наче сидить на лавчині так, як живою сиділа, в жалобну хустку закутана по самі брови, й каже: «На чому ж прястиму в цьому своєму чорному світі, коли мою прядку віддано?..» Сказала — й розтанула туманом. Як прокинулась я перед ранням, то й очей не зліпила, все мені материн голос у вухах. Зайшла в комору, а в коморі така пустка там, де прядка стояла... Бач, думаю, нащо ж я свою матір так скривдила, нащо прядку віддала, на чому вона прястиме в своєму чорному світі, лишенько... Дарованого назад не забирають, але, виходить, віддала не своє, материне, то мусила забрати, не гнівайтесь.

— Де мені гніватись на вас!

— Як поставила прядку в коморі, другої ночі знову знак мені, знову сон сниться. Вже мати без жалобної хустки, сидить за прядкою. Може, щось і сказала б, та сон пропав, ось я нічого й не почувала від неї... Зайшла в комору — стоїть прядка, й на душі моїй так, наче мати десь тут — чи в хаті, чи в сінях.

Тітка Тодоська понесла магазинний хліб додому; а я з похнюпленою головою подався до Гнилоп'яті.

Із берега закинув вудочку в воду, але думки не про рибу снувались. Думки снувались про тітку Тодоську та її прядку, яка колись ткала наче й не нитки з конопляного прядива, а нитки життя, і, виявляється, тим ниткам немає кінця й по нинішній день...

БЕЗСМЕРТЯ СМЕРТНИХ

Опанас Маркович Залізняк не думав і не гадав про недуги ні до пенсії, ні на пенсії. Він, учитель мови та літератури, колись любив пограти на перерві з дітьми якщо не в футбол, то у волейбол, у скраклі, підтягувався на перекладині, легко здирався по щаблях драбини на спортивному майданчику. Живучи в Запіллі, вчителював у Хвощівці, куди їздив на старому дорожньому велосипеді марки «Харків» і навесні, і взимку за будь-

якої погоди: хай дощова хвища, хай хурделиця. Так зрісся з велосипедом, що двоє коліс заміняло йому ноги, але й ноги мав не менш слухняні й прудкі, ніж велосипедні колеса. Цими ногами обходжував поблизькі гаї та ліси, збираючи суниці, полуниці та гриби, приносячи додому черешні, терен, дикі яблучка та горішки («о, в них більше усіляких вітамінів, ніж у лимонах, апельсинах та мандаринах, тільки ми не вміємо цінувати дикоростучі плоди!»), а ще, звичайно, всякі трави й коріння, на яких знався. Зрідка, підпрягаючись до того чи іншого мисливця, на яких Запілля ніколи не було багате, Опанас Маркович приносив упольованого зайця чи крижня, проте з віком усе більшою пристрасстю ставала риболовля.

Маючи човна, обплавав усі заводи великої річки. Ті заводи подекуди напіввисохли, подекуди заболотилися, збіднівши на дичину та рибу, проте терплячий учитель ніколи не повертався з порожньою торбиною, а завше — з уловом карасиків чи линків, окунців чи коропів, верховодки чи краснопери, а то й в'юнів. Оберігав вудочки та всякі снасті з якоюсь хворобливою веселістю, з такою самою хворобливою веселістю ставився до вудочок та снастей у руках інших рибалок, не поступаючись їм у кмітливості, впертості і хитрощах. Наловлену рибу варив, смажив, в'ялив, сушив, оддавав за добре слово знайомим, і ніколи не траплялось так, щоб зі свого улову розбагатів хоч копійкою.

Здавалося б, немає більшої втіхи, ніж цілодобово та цілорічно розкошувати на волі, на повітрі, на природі, не лише лікуючи душу мальовничими краєвидами, а й споживаючи гриби, ягоди, рибу, молоко, всяку петрушку, кріп, салат. Не тільки не занапастиш грішне тіло, а й зміцниш, щоб у дужому тілі і дух подужчав.

Якби ж не ота перша операція, коли Опанас Марковича негадано схопило в животі. Звернувся до лікарів, а ті не забарились поставити діагноз. Мовляв, хвороба така, що без термінового хірургічного втручання не обійтись. Вправно розітнули живіт, вправно вирізали, вправно зашили, пообіцявши скоре видужання і здоров'я.

Виписавшись із лікарні, вчитель перший рік ще й на велосипеді їздив та на човні плавав, навідуючись до лісу та до ставу, навіть якось увосени ходив на полювання й підстрелив дику качку. Та взимку геть засумував і занидів, усе довше просиджуючи перед телевізором чи

пасучись очима в газетах. На весну схуд і зблід, посірів і полиняв іще недавно рум'яними щоками. З апатією всідався на велосипед, а незабаром і зовсім забув про нього. Відпливав у човні від берега, проте веслувати нікуди не хотілось, так само збайдужів до риби.

Минуло ще трохи часу — й Опанас Маркович уже ходив хіба що до магазину по хліб та молоко. Міг ще зняти гусінь із яблунового гілля, а ось заступом обкопати стовбур — ні, не хотілось. Просиджував годинами на лавчині під хатою, дивлячись на машини й людей, на пташок, що перелітали над обійстям, на хмари, що пливли над селом. І голова, яка ще недавно рівно трималась на жилавій шиї, тепер усе помітніше хилилась на груди, в'янучи, мов підрубаний сонях.

Звісно, звертався до лікарів, та що лікарі? Мовляв, ніхто не застрахований від старіння, старіння — цілком органічний процес для людського організму. Мовляв, зі старості ще ніхто не повернувся в молодість. «А чи не операція тут причиною?» — допитувався Опанас Маркович. Лікарі погоджувались: звичайно, й операція спричинилась до погіршення самопочуття. І делікатно натякали, що консультації з медиками вкрай важливі, проте ще важливіші у його віці прогулянки, активний відпочинок, продумане харчування, спокій.

— Ну, Стасю, був кінь, та з'їздився, — нарешті заявив Опанас Маркович дружині. — Я без лікарів знаю, що велосипед і човен кращі від дивана й подушки під головою, та що вдію, коли воля моя хиріє...

Стася, себто Станіслава Янівна, все життя клопоталась не тільки школою, не тільки сином і дочкою, а й чоловіком, котрий, може, й не потребував жіночого піклування, та вже ж не гребуватимеш добротою й ласкою жінки, коли то для неї чи не найбільша душевна потреба — віддавати ласку й доброту іншим. Висхла й тиха, як павутина, Стася з легкою повільністю павутини снувала в хаті, на господарстві, по селу, проте ніде не барилася, скрізь встигала. Білі, як пелюстки ромашки, щоки її завжди випромінювали погідний усміх, і світло того усміху щедро проливалось на все і всіх — на трави й квіти, на людей і вітер.

Бачачи, як тане Опанас Маркович, вона ладна була свій дух впорскнути в його ще недавно могутнє тіло, ладна зібрати кожен золотник здоров'я, що виходило з нього, й повернути назад, — і потай мучилася своїм безсиллям. Молодша на кілька років од чоловіка, Стася

завжди дивилася на нього знизу вгору: й за молодості, коли її, зовні непоказну вчорашню десятикласницю, пошлюбив ставний та розсудливий приїжджий учитель, і тепер, коли несподівано став потребувати догляду не менше за малу дитину.

Коли від сердечного нападу переставилась Ніна Танчик, півсела зібралось на похорон колишньої фронтовички, колишньої голови їхнього колгоспу, що в сутужний післявоєнний час мало не сама впрягалась у ярмо до биків та корів, якими орали артільну землю. На похороні й поминках гомоніли про те, що Ніна Танчик мала круту чоловічу вдачу, яку й не кожному чоловіку дано, що головувала хазяйновито, згадували, що не одному допомогла звести хату, привезти дров чи виписати паші для худібчини. Ось тільки не звідала долі, задля якої кожна жінка приходить у світ, не здибала судженого, не народила дітей. І в останню дорогу проводжали її сестра з братом, їхні діти з зятями та невістками, пригірщ буйнооких онуків...

Про те, що переставилась їхня колишня головиха, Стася не сказала Опанасові Марковичу ні до похорону, ні після.

Щоправда, в той день, коли, зажалоблена, повернулася з цвинтаря, в надвечірніх сутінках кімнати прозвучало запитання:

— Стасю, де так довго ходила?

Опанас Маркович, лежачи горілиць на дивані, дивився, здається, не так очима, як їхньою карою мукою.

— Та чи нема де ходити... — лиш і мовила з тужливою провинністю.

Через день чи два зустрілась біля криниці з сусідкою Галею, що сиділа в їхньому сільському магазині на касі, й молода сусідка запитала:

— А чом це Опанаса Марковича не бачили на похороні?

Гостра на язик, сусідка й голос мала пронизливошмальський, і зіниці очей шпильчасто-тонкі. В'юнка, як хмелина, здавалось, вона й вигойдується звіреною хмелиною, полум'яніючи цвітом зелених очей.

— Люди гомоніли, чого це його нема, — додала.

— Чи ти, Галю, не бачиш, на що судний Опанас Маркович? Ото що за столом випити гарячого молока чи посидіти на хатньому причілку.

— Е-е, Станіславо Янівню, не гудьте мені Опанаса Марковича! — висріблила зуби в лукавому пересміху. —

Ще як парубок! Ну, за годину, тримаючись за велосипед, дійшов би до цвинтаря, а за годину — з цвинтаря назад.

— Ой Галю, Галю! — й прикусила губу, зачерствівши лицем. — Ти ж бачиш, який він... Не сказала я Опанасу Марковичу про головуху...

— Не сказали? — здивувалася сусідка. — Як то не сказали?

— Зовсім нікудишній, то як скажеш? Скажу — й доб'ю словом, і в могилу покладу, еге? Жаль її, що не стало, а ще дужче його жаль, що побиватиметься. Щоб гірше не стало, хай не відає про смерть.

— Ви не сказали, то інші проговоряться!

— Хто проговориться, коли він ледве з хати виходить, коли з людьми не здибається? А тебе, Галю, попрошу мовчати. Бо чи багато треба, щоб ранити його серце?

— Може б, захотів попрощатися з Ніною Танчик... Таки почує від когось, а як почує — чи подарує?

— Не казала й не скажу, аби гірше не стало...

Скільки пам'ятає Галя Станіславу Янівну — стільки й дивується. Дивувалась, коли в школі вчилась хімії та ботаніки в неї: жоден учень ніколи не одержав менше трійки, бо вчителька соромилася ставити дітям незадовільні оцінки. А скільки років Хвощівка знай гомоніла про Опанаса Марковича! То його бачили разом із головохою в полі — оглядали лан пшениці, неначе вчитель записався в агрономи. А то навідались удвох на польовий табір для худоби, буцімто вчитель уже за ветеринара чи зоотехніка. А то разом походжають у колгоспному садку... І якби ж Стася очей чи вух не мала. Та хай би й не мала, зате їх мали сільські доброзичливці: «Оце, Стасю, пливуть у човні, й Опанас однією вудкою рибу вудить, а головиха й собі вудку в руках тримає...» Або: «Посідали в головихи під вишнями на подвір'ї, така спека, така суша, а вони чай гарячий із варенням п'ють, не інакше як закортіло у петрівку мерзлого...» Проте Станіслава Янівна лише посміювалась на ті балачки. Й ніякого рейваху вдома, й ніхто посуду не бив ніколи, й слюзи не текли річкою, й завжди в Стасі на крохмальній білини обличчі очей чистий усміх, наче подарунок для всіх. Й чому воно в них не так, як у людей?..

Тепер-от, застаючись удома, меткоока Галя знай лавила поглядом старого учителя, який не просто нипав зеленим подвір'ям, не просто сидів на лавчині, спершись на костур, а весь час поривався стривоженим зором із тісного подвір'я за ворота, на сільські падоли. Той

поривчастий погляд мало не піднімав схудле тіло сивого Опанаса Марковича, щоб понести у пташиному польоті понад землею.

— Марковичу, кого це ви так виглядаєте? — запитала якось Галя. — Як пташина, що ось-ось сама із себе вискочить!

Учитель спершу скоржавів на лиці, а далі затрусився від сміху:

— Як пташка, що ось-ось із себе вискочить? — Поманив альцем, а коли Галя наблизилась, то сказав тихо: — Ніну Танчик виглядаю, та не видно чомусь.

Голос у Галі забринів:

— Не видно вашої Ніни, еге? Не йде?

— Аж не віриться, що не видно...

— Кажуть, Опанасе Марковичу, наче до котрогось із своїх родичів поїхала...

— Та й засиділась так? У неї родичі є в Куманівці, є в Чернятині...

— А дорога туди, а дорога сюди, та й здоров'я вже не те, що колись. — Галя потрохи оговтувалася, зміцніла голосом. — Авжеж, що молодою зосталась головиха для вас, та то вже не перша молодість і не друга, а третя.

— Ха-ха! — струснуло вчителя хвилею сміху. — Правду кажеш, що Ніна молода й за третьої своєї молодості!

Стася не раз шпетила Опанаса Марковича, що мохом обростає в хаті та біля хати. Аж тут несподівано чоловік закомандував: збираємось на рибу! А що сам не го-ден зладнати вудочки й наживку, то жінка зладнала. Раніше на рибу виряджався в приношену одежину, а тут і сорочка біла, і костюм, що його одягав лише на вчительські конференції, і туфлі нові. Та що одяг — щоки до синього блиску виголені електробритвою! Чи не на побачення збирається, майнуло в голові у Стасі, й морозець розпачу вдарив у душу. Вона лиш губи закушувала, ховаючи очі від Опанаса Марковича. Раніше ніколи не брав Стасю на рибалку, а тут без її помочі й до води не добрався б, то вела під руку.

— Що ти всі вудочки забрала, дай хоч одну понести мені! — сердився.

Роззирався по селу, на кожного стрічного падав очікувальним зором. У вербовому березі Стася сама відімкнула замок на ланцюзі, сама й човен штовхнула на воду, а Опанас Маркович, сидячи, ледь гріб веслом. Сама понаживляла черв'яків на гачки, сама й закинула одну

та другу вудочку, а він лиш по берегах роззирався, вигадаючи захмареними очима, ждучи якогось дивного, жаданого подарунка з виру літа, з хвиль зеленого села.

Кутики вуст сіпались у Стасі, тепер шкодувала й не шкодувала, що торік не сказала правду про смерть голови, й жаліла, що Ніна Танчик не може ось зараз появитись ген там, на білому піску берегової обмілини, хай би появилась, щоб Опанас Маркович не мучився марним очікуванням, щоб йому не боліло.

— Де та риба? — гнівався, висмикуючи волосінь із води. — Чи повиловлювали, чи хімією потруїли, а тільки нема тієї риби, що перше...

А сам хіба сподівався на рибу з води? Тут, на річці, хоч куди запливи, а з човна звідусюди видно гай під горою, жовту глинисту дорогу, що оперізує гору, пнучись по узвишшю до хати, вимощеного під ясенами гнізда Ніни Танчик, із якого вона завжди вилітала, запримітивши на воді човен і знайому постать рибалки в човні... Хата й тепер, підведена синькою, світиться стінами зі в'ялого цвіту барвінку, Опанас Маркович натруджує очі, що сьозяться й туманяться, виглядає. Та пустельно під яворами, й жовта глиниста дорога навколо гори не сживає рухливою жіночою постаттю...

— Доки ж вона гостюватиме в своїх? — із дитячою скривдженістю в голосі озивається Опанас Маркович.

— Хто? — вдає непорозуміння Стася.

— Та Ніна, хто ж іще! — сердиться.

— У неї питаєш! — відповідає Стася, намагаючись збудити ревності в собі, щоб тими ревностями не так себе розрадити, як втішити чоловіка. — То це ми чекаємо рибу з води чи виглядаємо Ніну з гори?

— Ніну з гори! — схлипує істеричним сміхом Опанас Маркович, який уже й засміяється не годен із тією могутньою силою, що колись.

— Ну, я тобі повиглядаю!

Й Стася, мучачись та ковтаючи давкі сльози, Стася, яка, либонь, ніколи не ревнувала й не ревнує, здається, в цю гірку хвилину, зараз ось зі справжньою, а не награною люттю кидає вудки в човен, гребе веслом, аж вода пухириться зелено-сірою піною. Той її розпач втішає Опанаса Марковича, його лице звільняється від застояного баговиння печалі, він бубонить:

— Вічно жінки щось не поділять, нема що ділити...

— Виглядає! Ніна десь у Куманівці чи в Чернятині, їздить по родичах, а він виглядає!

— А хто їй хату стереже чи город порас?

— О, хата втече? Нема добрих людей город попорати? Чи, може, тобі не терпиться її курей просом нагодувати?

Від річки Стася веде Опанаса Марковича, обхопивши витіпанам перевеслом руки за стан, а він обвалюється на її плече-підпору. Пройдуть трохи — й зупиняться, старий учитель пурхає очима по стрічних, вишукуючи когось, а Стасі соромно й тяжко, наче на жердинисті її плечі звалилась ще й якась невидима гнітюча ноша, що ось-ось обірветься...

Через тиждень після цієї риболовлі, з якої повернулись таки без ока і луски, Опанас Маркович зібрався до магазину по хліб. Подрібцював за костуром, що витанцювував у руці чи то гопака, чи то якийсь інший п'яний танок. Подався — й нема, хоча, здається, можна б уже з хлібом повернутися із сусіднього села. А тут повертається — й не сам, а обвисає мішком на плечах у сусідки Галі, що бризкає сердитим зеленим світлом із джмелястих очей.

— Станіславо Янівню! — кричить до Стасі, що в городі підгортає картоплю. — Ви глядітимете Опанаса Марковича? Куди ви його послали?

— По хліб сам попросився піти... Ой лишенько!

Підборіддя, щоки, лоб у Опанаса Марковича ніби хто залізною тертушкою тернув, поздиравши шкіру, закров'янивши живую, дрижачою кров'ю.

— Що з тобою? — плакала сухими слізьми. — Як це так?

— В магазин люди привели вже побитого, — розповідала Галя. — Підбрали на Шендерівці в бузині...

— На Шендерівці? — не вірила Стася. — Чого ж це тебе понесло на далеку Шендерівку, якщо ти подався до магазину по хліб?

— Ноги підкосились, я й звалився, — сіпались губи в нього, а в погляді — не так біль, як іскри болісного сміху. — Корчі взяли такі, що звестись не міг на ноги.

— Чи не знаєте, Станіславо Янівню, чого опинився на Шендерівці? — гриміла шворнем-язиком Галя. — Не інакше як до Ніни Танчик подався!

— До Ніни? — вірила й не вірила Стася.

— Попарубкувати засвербіло — от і дременув! — дорікала Галя. — Та чи вам, Опанасе Марковичу, мало своєї жінки? Та чи маєте стільки здоров'я, що ладні всіх жінок перелюбити у Хвощівці? Залиште цієї роботи тро-

хи й для інших, щоб не підірвались! Ха! Впав — і рачки повзе! Світ ще не бачив таких ловеласів! Завзятий!

Вона глузливо шпетила, й старий учитель не стримався:

— І завзятий! Бо чом не завзятим бути? Моєї роботи за мене ніхто не поробить!

— Скільки ж вам казати, що нема Ніни в Хвошівці, що по родичах подалась, бо догляду потребує так само, як ви. Чи закортіло поцілувати замок на її дверях?

— Еге, замок поцілувати!..

Стася хутенько принесла води від криниці, й обидві жінки в четверо похватних рук змили кров з обличчя, а подряпини й садна змастили вазеліном. Опанас Маркович, сівши на колоді під черемхою, мружився на сонце, ловлячи проміння ранами, й літній вітрець сріблився в його сивому покостриченому чубі.

— Я вам походжу до Ніни! — пригрозила Галя жартома і всерйоз. — Коли вже кортить так — ходіть до мене, тут близько, через межу, а як скопититеся з ніг, то в м'який город і в м'яку картоплю, а не в тверду жорству дорожню.

— Сама набиваєшся, ха-ха! — кигикнув хрипким голосом у відповідь. — Я до тих не ходжу, що самі набиваються.

— О, гордий який! — кепкувала сусідка, що любила отак пожартувати з охочим до жартів Опанасом Марковичем. — Ну, мені пора на роботу, — це вже Галя до Станіслави Янівни, що побіля чоловіка не тільки плечима зіщулилась, а й зором охлялих очей. — А ввечері навідаюсь і наведу порядок у вашій родині, коли самі не годні. Чуєте, Опанасе Марковичу? Дітям вашим понаписую!

Галя ввійнула буряною поstattю з обійстя, а вони вдвох як закам'яніли в мережаних та воружких від вітру тінях розлогої старої черемхи, й по лицях у них перебігали ті сірі тіні, мовби пташата якісь прагнули оживити зморшки, та тільки не оживали застигли плетива на лицях, не прозирала з їхніх кайданів ні молодість колишня, ні радість не просочувалась джерельцями.

Опанас Маркович припав щокою до руки Станіслави Янівни, завмер, вбираючи в себе шорстке й сухе тепло її долоні, і пальці її шкарубкі ледь здригались. Тулився щокою до зів'ялої долоні — й зів'яла долоня тулилась до поточеної борознами щоки, яка раптом узялась дрібненькою товченою їддю сльози, а за нею й друга сльоза

скляною їддю замерехтіла. Не казали одне одному й слова, лиш від дихання здіймались та опадали груди й пір'їсто тріпотіли в обох опущені повіки, за якими було в цю хвилю замкнуто й очі, й душі, все їхнє минуле — і майбутнє — життя...

Хоч і сусіди, а Галя не зустрілась їм ні сьогодні, коли привела додому зраненого Опанаса Марковича, ні завтра, лиш — післязавтра. Зблідла й змучена, пов'язана кремовою хустинкою та в чорній блузці з довгими рукавами, сусідка не так прийшла, здається, як присунула в старих туфлях на стесаних каблуках. Завжди по-дитячому усміхнену Станіславу Янівну морозним ляком обсіпало, коли в надвечір'ї матіолової барви постала перед нею Галя, змаліла й висушена від горя невідомого.

— Що сталося?

Готувала куліш на літній кухні, де жовто-біло дзвенів огонь через круглі дверцята плити. Дух засмажки — старе сало з цибулею — струмував кругом.

— А то ви, Станіславо Янівно, не знаєте, яке горе? — відказала голосом із могили.

Ноги в Стасі задерев'яніли, наче відморожені. Сусідка підступила в скорботному мовчанні й зупинилася з обвислими руками.

— Де Опанас Маркович?

— Опанас Маркович? — перепитала Станіслава Янівна. — Читає в кімнаті.

А сама ладна була кинутись у хату, щоб пересвідчитись, що чоловік таки в кімнаті на дивані читає газету чи дивиться телевізор.

— Ой, я більше не можу!..

— Та що сталося, Галю?

— Я сама піду до Опанаса Марковича... Я сама скажу Опанасу Марковичу про смерть, бо мовчати більше не можна.

— Хто ж помер, Галю?

— Ніна Танчик померла, чи ви не знаєте? І я хочу сказати Опанасові Марковичу... Якщо ви не сказали, то я скажу, бо хтось однаково скаже, завдасть удару. Чи йому легше стане від того удару? Ви пожаліли, а що вийшло? Він до покійної пішов на побачення. Хіба вийшло краще? Скажу, що померла в Куманівці чи в Чернятині у родичів, що звістка ось тепер у Хвощівку дісталась.

А що Станіслава Янівна мовчала, то крик вирвався з грудей у сусідки:

— Чи ви хочете, щоб він знову подався на побачення до покійної Ніни Танчик?

Сухенька, як сніпочок льону, господиня зняла з плити глиняне горня з кулішем і глиняну риночку з засмажкою. Вона й тепер готувала не в алюмінієвому посуді, а в глиняному, бо — так вважав Опанас Маркович — у металевому посуді будь-яка страва губить свій природний смак, метал нищить аромати.

— Де ж таке бачено, Станіславо Янівню? — оговтуючись від нападу істерії, не так дорікнула, як поспівчувала Галя.

На порозі веранди раптом постав Опанас Маркович із костуром у руці, й молода сусідка в розпачі ступила до нього з літньої кухні.

— Га-а-лю! — зашелестів голос у Стасі. Й зовсім тихо: — Не смій, Галю... — Цупко вхопила за лікоть, вивела за ворота й тут повторила: — Не смій...

— Таж до яких пір? — вирвала лікоть спантеличена Галя.

Станіслава Янівна не відповідала, лиш розпростерла руки на воротях, неначе крила пташка, що захищає гніздо.

— Та чи Ніна Танчик оживе, якщо Опанасу Марковичу не скажемо правду? Та й чого доброю волею таку муку берете на себе? Скільки ще маєте мучитись?

— Хай вірить, що жива... Хай головоху ніколи не вмирає для мого Опанаса, хай завжди зостається жива.

Стояла з розкритими руками на воротях, і здалось Галі, що жодна чорна птаха-вістка не здужає перелетіти через неї на подвір'я, не сягне слуху Опанаса Марковича, котрий закам'янів у проймі дверей на веранді...

ПІСНЯ ПРО КАРПА ОКИПНЯКА

Тітку Гафію Колотуху завжди кличуть готувати обіди. Ось уже піввіку, мабуть, її кличуть, і піввіку вона ходить по людях. Не минають без неї ні родини-звіздини, ні іменини. Коли проводжають хлопців до армії — біжать по Гафію, коли зустрічають по демобілізації — теж зовуть. Поминки справляють по небіжчикові, дев'ятини чи сороковини — Гафія порасться в чужій хаті зі стравами, а хазяї помагають їй...

Хто ж це на обійстя звернув, чи не Карпо Окипняк? Попереду костур у витягнутій руці, а Карпо вже за костуром посувається слідком. Вишневий костур легесенько подзьобує землю, й старий Окипняк легесенько переставляє ноги, наче по льоду, наче посковзнутись боїться. О, став, на розквітлу яблуню задивився.

— Добридень, Карпе Івановичу,— виходить Гафія на ганок.

В Окипняка в очах димком куриться, сльозою блакитнявою димиться. І він, бач, на весну зацвів, ой зацвів — ніколи ще так не біліло волосся на голові, аж прозеленню взялось, як ото білосніжне полотно береться прозеленню.

В хаті сідає на покуті, виставивши костура перед собою, наче собаку на прив'язі посадовивши, й каже:

— До тебе оце прийшов, Гафіє.

— Кажіть, Карпе Івановичу.

— За поминки побалакати.

— За чий?

— За чий, як не свої.

Гафія Колотуха до всяких людей звикла, до всяких балачок призвичаїлась, то й тут би їй не треба дивуватись. А чомусь таки здивувалась і мовила з веселим докором:

— Чого ж це ви самі по собі надумали поминки справляти? Живі ще, при здоров'ї, вам топтати ряст і топтати.

Карпо Окипняк не знав недуг ніяких старечих; не скаржився на болі поперека чи грудей, завжди мав ясну голову; по лікарнях не вилежувався, в рот не брав ніяких порошоків, настоїв чи помічних спецій... Та за останню зиму згас, наче весь час на нього студений вітер дмухав, вивіваючи з нього силу; всихало велике тіло, й колись дебели руки та ноги обернулись на сухі жердини, що мало не видзвонювали від ветхості; а лице стало таке кощаве, що, здається, якби не шкіра — на окремі кісточки розпалося б.

— Уже натоптався рясту,— відказав Карпо Окипняк.— Треба місце вступати іншим.

— Та чи ви чуже місце займаєте?

— Своє займаю, але ж порожнє воно.

Говорив розсудливо, й голос йому зараз начебто не з грудей линув, а з далини далекої — чи не з безбереж прожитого минулого? «Міркує й не спіткнеться»,—

майнуло Гафії Колотусі. І з холодним острахом завагала — а може, й справді чує?..

— То я за поминки побалакати... Щоб, Гафіє, прийшла обід готувати і першого дня, й на дев'ятини, й на сороковини. І як рік мине — теж прийди, не забудь...

Гафія мовчала, бо не відала, що й відповідати. Окипняк хлюпнув на жінку блакитнявим димком із ясных по-дитячому очей і поспитав:

— Прийдеш?

Одвернувшись, одказала плюсклим голосом:

— Коли Мотря ваша покличе — чом не прийти.

— Мотря покличе, а я вже загадую зараз.

— Прийду, — глухо мовила Гафія Колотуха.

— Попросити хочу... зготуй вареники з квасолею і грибами. Дві низочки грибів сушених минулорічних у коморі на бантині висять, червоноголовці, боровики. Я сам не збирав, онуки, а я вже насушив. Торік тих грибів стільки вродило, що кошами носили, а я страх як любив замолоду всякі страви з грибами. Ще моя покійна мати готувала вареники з квасолею і грибами. «Йди, — кличе, — Карпику, до вареників, поки теплі, поки самі до рота просяться». Тільки ж, дивися, цибульки не забудь кинути, посічеш і посмажиш, без цибульки і квасоля не така, і гриб не такий...

Карпо Окипняк дивився прямо перед собою, тільки, здається, не бачив ні хати, ні Гафії, — далекі птиці далекої молодості пролітали зараз у його пам'яті. Обізвався:

— Півдіжки стоїть капусти у погребі, кружками прикладена й камінням придавлена... Мотря вже й викинути хотіла, бо діжка розсохлась, розсіл витік, але я не дав Мотрі викидати, бо капусняк люблю. Значить, капусняку наготуєш, а решту, що лишиться, стушкуєш із куркою, бо моя Мотря хоч і беззуба, та колись таки любила капусту з куркою...

— Це ж і Микола Долішній прийде ховати, а він мастак попоїсти, найдужче на холодець налягає, то, Гафіє, холодцю наварюєш із курей, а окремо зі свинячої голови, там півголови лежить у коморі, в мішок загорнута... Микола мені криницю копав колись, а позаторік чистити приходив, бо замулилась. То що? Обв'язався мотузком, спустився у бадді й поки не вигріб увесь мул, то й не виліз на сонце...

— Петро Костюк прийде, ми з ним у трудармії були на Донбасі. Кріпили штреки, а кріплення тріщать,

страшно під землею... Костюк Петро й на Донбасі не міг без холодного борщу, й тепер не може. Знаєш, як готувати холодний борщ?

— А чом ні? — хутенько засокоріла Гафія Колотуха, заворожена забарним струмочком тієї мови, що лялалась із Карпових вуст.— І напечу буряків, і сирих зварю... Вже цибулька зелена є, то зеленої цибульки наріжу, і варених яєчок, і редиску, кропу покладу...

— Вистигати поставиш у сінях, за драбиною, там і влітку прохолодно... От Петро як навідувався, то завжди за драбину зазирає, чи часом не стоїть там холодний борщ. Зазирає за драбину, а тоді вже до хати ступає.

Карпо Окипняк збирався з думками, заглядаючи своїм поглядом у минувшину, що стояла в пам'яті примарним, смутним видивом.

— А риби наловить Микола Чепіжний, я вже з ним побалакав. Ото він відразу наловить і принесе, а ви з Мотрею та з жінками почистите й зготуєте. Чепіжний рибалка славний, од нього ні лин не втече, ні карась. «Я,— каже,— вам, Карпе Івановичу, таких коропів наловлю, що й самі прокинетесь, аби попоїсти!» Коропів насмажиш, а коли принесе карасів, то в сметані зготуй, добре хай поїдять люди, що попроситись придуть... Я з Миколою теж рибалив колись, то вже минулось, куди мені... А з карасів не забудь зябра вирвати, не забудеш?

— Не забуду,— сказала Гафія Колотуха.

— Перцю додасиш,— тоном наказу мовив Карпо.

— Додам,— слухняно згодилась Гафія.

Поміркувавши, які саме страви зготувати на дев'ятини, які на сороковини, загадавши наперед, хто прийде пом'янути й кому який наїдок до вподоби, Карпо звівся. Звівшись, завмер, гадкуючи, либонь, чи не забув чогось... Був завжди хазяїном, хотів зостатись хазяїном і в останню свою хвилину, хотів усе передбачити, все довести до ладу, хотів, щоб його кончина завдала якнайменше клопоту людям, Мотрі. Завжди казав про себе з гідністю: «Я — хазяїн!» І так само інші для нього були чи хазяї, чи невмільці, чи ледарі, й до таких ставився осудливо, вони, здається, навіть заважали жити йому на цьому світі. Дуже гнівався на тих, що цурались будь-якого ремесла, не були ні плотниками, ні молотниками, ні ковалями, ні стельмаками, ні гончарями, а так — перекотиполем, і годі. Сам і сапу міг виклепати, й сокирище вистругати, й корові зуби хворі полікувати, і всяка

всячина давалась до його рук, давалась легко, впевнено, а тому-то Карпо Окипняк без тіні пихи, а з законною гідністю й казав про себе: «Я — хазяїн!»

Погомонівши з Гафією Колотухою, котра в селі найкращі вгощання, найсмачніші страви готувала задля будь-якої okazji, сумної чи веселої, договорившись із жінкою за всі дрібниці, передбачивши й непередбачене, пішов Карпо Окипняк своєю дорогою.

А дорога привела до Якова Побігая, котрий робив у колгоспі чи за свинаря, чи за їздового був, чи на птахофермі товкся, та в селі знали його більше за гробаря, бо він з кількома іншими дядьками копав могили на цвинтарі. Яків саме навідався на обід, полуднав на ганку — сидів, розхристаний, у білій сорочці, а перед ним на ослоні парував борщ. Було в Якова землисте лице, погляд темних очей теж був землистий, неворушкі губи теж землисті...

— За яму прийшов побалакати, — мовив Карпо Окипняк, заглядаючи на ганок ізнадвору.

Яків сьорбнув страву, скривився — гаряча! — й прогуглухо:

— Кажіть... Для себе чи для кого?

— Для себе.

— Кажіть, — нітрохи не здивувавшись, прогуглухо Яків Побігай.

— Аби викопав не де-небудь, а серед людей.

— Серед яких? — запитав Яків і знову сьорбнув, але на цей раз уже не опікся.

— Біля покійного діда Оксена, з правого боку.

Яків Побігай заперечливо погойдав головою.

— Біля Оксена... — повторив Карпо Окипняк.

— З правого боку не можна, там, казала, Оксенова дочка хоче, я їй обіцяв. Лягайте біля Варвари Киселихи, там сухе місце, гріб не протікатиме.

Карпо не відповів, міркуючи.

— Ми ж із Оксеном умовлялись. Ти, каже, з правого боку і ляжеш біля мене...

— Біля Оксена місця нема, — похмуро повторив сільський гробар. — Хто ж відав, чоґо Оксеновій дочці заманеться!

— Аби-де лежати не хочеться, того й прийшов до тебе, Якове. Я хазяїн, то біля путнього люду й лежати повинен. Ми з Оксеном що? Ми з Оксеном ще кому ну вдвох починали, «Червона комашня» звалась.

— Ваше діло, — сьорбаючи борщ, озвався Яків Побігай.

А старий Карпо Окипняк говорив у світлий ганок, наче у діжку:

— Біля Варвари Киселихи не хочу, вона з моєю Мотрею не мирила.

— Ваше діло,— буркнув гробар. Був поважний, зосереджений і, полуднаючи, бачив перед собою, здається, тільки борщ у мисці й думав тільки про борщ.

— Тоді біля Махтея Нестеровича,— по хвилі озвався Карпо Окипняк.

— Це за грушею?

— За грушею.

— З того боку, де потопельницю Ганьку поховано?

— За грушею, тільки від Махтея Несторовича, а не від потопельниці.

— Який учителював у селі ще до громадянської?

— І до громадянської теж учителював, ще в церковноприходській учив мене. Різку носив, а нікого й пальцем не зачепив, так, для острашки тільки.

— Можна,— сказав гробар, сьорбаючи рідкий борщ.

— Га? — не второпав Карпо Окипняк.

— Можна й біля Махтея Нестеровича.

— Щоб місце й для Мотрі моєї зосталось.

— І для Мотрі вистачить,— похмуро пообіцяв Яків Побігай.— А коли готуватись?

— Уже скоро.

— Скоро то й скоро,— мовив гробар, який ні з чого не звик дивуватись.

Карпо Окипняк поліз до кишені й дістав гроші. Гробар, краєм ока помітивши той красномовний рух, звівся з лавки й ступив із ганку надвір. Карпо дав гроші гробареві й сказав:

— Мотря ще доплатить.

Яків Побігай похмуро взяв гроші й не поспішав до миски, тупцяючись перед гостем. Карпо, якусь хвилину повагавшись, знову поліз до кишені.

— А це хлопцям твоїм... Мотря ще доплатить від себе, не сумнівайся.

— Хіба я вас, Карпе Івановичу, не знаю, щоб сумніватись? Авжеж, Мотря доплатить. А тільки не підведу. Викопасмо яму біля Махтея Нестеровича, раз такий ваш заповіт.

— Земля там добра?

— Пісок і глина, сухо. Спочиватимете, як на печі.

— Дивись, щоб гріб став як треба, а не боком. Бо ваші, буває, спішать, вузьку яму копають.

Задобрений платою наперед, Яків Побігай трохи розчулився і запевнив:

— Под лічну відповідальність! Хай мене грім поб'є.— І, ховаючи гроші до кишені й розчулюючись іще дужче, додав:— Потім, Карпе Івановичу, здибаємось, то скажете, якщо зажилю якогось піввершка чи півштиха ... Будьте певні, під лічну відповідальність!

Мацаючи костуром землю, Карпо Окипняк подався геть із гробаревого подвір'я. Тепер його дорога — а вона була продумана заздалегідь до найдрібніших подробиць — прослалась до сільради. Й цю дорогу він пройшов слідом за своїм костуром упевнено й твердо.

Голова сільради був сам. Угледівши несподіваного гостя, рвучко звівся, стрімко пішов назустріч, хоча був не з молодих голів комсомольського віку, а ще з післявоєнних. І то по нинішній день головував — час збіг хутко, як весняна вода через байрак.

— Карпе Івановичу, що привело, яким побитом, Карпе Івановичу?..

Окипняк, слідом за костуром, пройшов до вікна й тут, біля залізного сейфа, сів на стілець. Не просто сів, а опустився повільно, як білий туман опускається на землю.

— Нема коли й посивіти, стільки клопотів,— трохи розгублений, розказував голова гостеві, про якого кілька разів писав у районній газеті як про сільського довгожителя. Як про сільського довгожителя, який схожий на віковичного дуба, що «не піддається бурям і грозам» (так було й написано чорним по білому на четвертій сторінці).— Що ж вас привело сюди, Карпе Івановичу?..

А що старий мовчав, ніби набравши в рот води, то голова сільради став розказувати:

— Лихо з буряками. Не вправляємось шарувати, прополювати, підсаджувати, а тут іще кузьки, цей клятий довгоносик... то дітей із школи кличемо. А дітям учитись треба, в них екзамени на носі!

Карпо Окипняк слухав і світив тихою ясою одцвілого погляду.

— Діти не забувають? Онуки пишуть? Бо тепер усякі діти, всякі онуки, але у вас, Карпе Івановичу, слухняні, кожному б таких.

— Усім понаписував, скоро поприїжджають,— зрештою обізвався Окипняк.

— Усі поприїжджають? — запитав голова сільради.

— Якщо робота не втримає.

— Ага, ага,— згідливо мовив голова сільради, хоча й не все втямив.

— Я по ділу до тебе.

— Авжеж,— згодився голова сільради, якимось одразу втративши свою награну балакучість.

— Раніше не казав, а тепер мушу признатись, пора. Тримав за душею, а таки мушу сказати, бо ти власть.

— Так, так,— проказав голова сільради, внутрішньо насторожуючись, але знаку не подаючи.

— Пам'ятаєш, у війну поліцай був такий у селі, Платон Чорний...

Голова сільради звів на Карпа Окипняка свої гострі циганські очі, згадував — і не згадав.

— Той, що його в глиняниках знайшли вбитого.

— Пам'ятаю,— мовив голова сільради, котрий, звісно, не так Платона Чорного пам'ятав, як багато балачок про його смерть, що точились у селі і зразу після війни, й пізніше. Та й чи міг він так добре того Платона Чорного пам'ятати, коли в окупацію не був у селі, воював.

— Я вбив Платона,— сказав старий.— Заступом убив. Я глину пішов брати, вже ввечері, смеркало. Аж, бачу, він у глиняниках, до мене йде. А давно вже чіплявся за синів, що в армії, проходу не давав. І тут — до мене... Я й заступом його, так і ліг...

Голова сільради звівся за столом.

— А чого ж раніше не признавались? — запитав.

— Не признавався,— згодився Карпо Окипняк.

— Чом не признавались? Стільки років минуло! За цей час могли й сказати.

— Мовчав,— зітхнув Карпо Окипняк.

— Але чому? — в запалі дивувався голова сільради.— Це ж геройство! Ворога вбили! Карпе Івановичу, та ви що? Уже б і медаль якусь мали.

— А нащо мені медаль?

— Як нащо? Дали б за геройство!

— Не хочу я медалі.

— Та чому ж не признавались? — навідав голова сільради.

— Так... — непевно мовив.— Дітей у нього троє було.

— А що діти? Діти за батьків не відповідають. Хіба їх переслідували, чи що? Повиростали, в колгоспі роблять, як усі люди.

— Однаково дітей було жалко.

Голова сільради супив чоло — поліцай порішив, а признаватись не признавався, чомусь дітей шкодував.

Та інші зі своїм геройством носяться, як із писаною торбою, дехто має заслуг на пучку, а хвалиться...

— А тепер чому надумали, Карпе Івановичу, признатись?

— Пора вже збиратись мені...

— Куди збиратись?

— Чи до чорта, чи до бога, а збиратись.

Голова сільради нарешті зрозумів. А зрозумівши, оторопів, потупішав на обличчі, нижня губа відвисла й затремтіла.

— Та що з вами? — тільки й проказав. — Хто ж тепер, при колгоспному ладі, збирається, га? То колись були забобони, а тепер ніяких забобонів нема, звільнились.

Карпо Окипняк неквапливо звівся на довгих ногах. Голова сільради спитав поспішно:

— За тим приходили, щоб поставити до відома?

— Мусив очистити совість, — обізвався старий і почував до дверей.

Голова сільради, zostавшись сам, наче зовсім здурів. Привиділось, причулось, примарилось? Але ж ні, ось так зайшов, ось тут сидів. Та чи є такі люди в наш час? І сам собі подумки став говорити про час — і телефон, і радіо, і телевізор, і атом, і ракети літають, і електроніка, і ще всяка хвороба, про яку чув, але зараз не згадає... Чи можуть такі люди бути, як їхній Карпо Окипняк? Всеньке своє життя мовчав за вбитого поліцая, за Платона Чорного. Порішити не побоявся, а признався тільки тепер. Коли? Коли відчув, що вже недовго лишилось. А хіба можна відчути, вгадати? Де ж це видано, щоб простий дід міг передбачити, вгадати, щоб почав готуватись до своєї кончини? І це не десь, а в їхньому селі, на території сільради, де він головою! Забобони, темрява, чортовиння, вижив із розуму, не інакше, — і сохрани та помилуй, коли про цю оказію довідаються. Тоді не обіратися сорому, виставлять на таке посміховисько, що печеними раками навряд чи й відбудешся... Бач, прийшов прощатись із самим головою сільради!.. Але ж поліцая вбив, герой, хіба це можна замовчати?..

І, остаточно заплутавшись, розгублений, приклав вогку долоню до гарячого лоба...

А дорога в той день ще водила Карпа Окипняка, та недовго, — стали ноги чужі, неслухняні, мусив повертатись додому.

Сиділи з Мотрею під розквітлою вишнею, зрідка білі пелюстинки цвіту сіялись донизу — на Карпову голову падали, на Мотрині плечі, на теплу розсохлу лаву.

— Ходив до Гафії Колотухи,— сказав.

Очі в Мотрі були сухі, як оті волошки, що всю зиму по хатах стримлять із-за рушників, із-за карток.

— Яків Побігай казав, що біла Махтея Нестеровича покладе. Гроші заплатив, а ти, Мотре, доплатиш, так надійніше.

Губи в Мотрі були чорні й тоненькі, як двоє стебел пирію, що, вивернутий плугом, потемнів од чорноземлі. І зараз дві пиріїнки не здригнулись, не ввійнуло з-поміж них диханням-словом.

— І в сільраду ходив до голови, признався за Платона, правду сказав...

Наче прокинувшись, Мотря запитала:

— За якого Платона правду сказав?

— За Чорного Платона... То я, Мотре, вбив його в глиняниках заступом.

Співала вишня над ними — бджолами, дзвінкою мурашкою; пелюстинки цвіту зрідка крапали-цяпали до низу; й дурманно-паморочливо пахло медом.

— Я зразу тоді здогадалась,— мовила Мотря.— Тільки не казала тобі, що здогадалась.

Карпо Окипняк не здивувався, лише окляло зігнув плечі — ближче до костура, на якому чіпко лежали дві кощаві, жилаві руки.

— Не завинив ні перед ким,— сказав.— Тільки шкода за телицю... Телиця колись у батька була, Домахою звалась, дуже вредна. Така вредна, що завжди їй дрючка на мотузку підв'язували, щоб дрючок по ногах бив, як біжить. А не помагав однаково, тільки й чатувала шкоду... Заскочила в горох, а той горох був куркульський, Пана́са Гладченка, й ну гасати! Вижену з одного краю, а вона вже летить із другого краю... То потім оддубасив пужалном, аж басамагами здухи взялись. І досі шкода телиці, а горох куркульський був, страшно...

Розказав — і вмовк, тільки молода вишня співала над ними по-весняному.

— Не зможу я без тебе, Карпе,— сказала Мотря.— Чує моє серце.

Він знав, що Мотря каже правду.

— Ой, не зможу,— повторила. Не заголосила, не схлипнула, а тихо так видихнула з грудей.— Куди ж мені без тебе самій, коли всеньке життя разом і разом? За тобою піду, не зачекавсья довго...

Сиділи на лаві під розквітлою вишнею, говорили неквапливо. Й по-хазяйському заклопотані були, такі, як

завше, коли гомоніли, доходячи спільної згоди, коли сімейну раду радили.

Й гарно було у світі — зеленіла кожна рослинка, цвіла кожна квіточка, співалоптаство, небо простерло підсинені полотна; зозуля озвалася з лугу, довго кувала, аж поки їй відповіла друга...

МИРОВА

Федір Гнідаш гребнув правим веслом, направляючи човен до берега, й прим'ята лепеха зашелестіла під днищем, а водяні павучки побігли по сколошканій голубій поверхні; заграли прозорими крильцятами коники, й сонячне проміння замерехтіло смарагдово-олійними іскрами на тих рухомих крильцятах-вітрячках. Човен тицьнувся носом у жовтий пісок, і рибалка, взявши в руку черпак, заходився вичерпувати й виливати за борт воду, що пахла затхлим духом болота й смолою, якою просмолено човен.

— Доброго дня... чи вже доброго вечора!

Привітався чоловік, що поміж густої дерези та припошених літньою курявою лолухів спустився до берега. Лисий, він мав шпичакуваті вуса молочно-воскової барви, що летіли над рум'яними, по-дитячому припухлими губами; червоні його щоки могли б здатись підфарбованими, так яскраво світились; пухнасті, як мишійка, брови половіли над гудзикуватими, випуклими очима, що дивились на світ відкрито й радісно.

Розігнувшись у попереку, рибалка спершу поглянув на сонце, що червоним вогнищем не так горіло, як наче двигкотіло в полинялому від спеки небі, а тоді вже обернувся на голос. І не відповів, а тільки — дивився, немов клав на постать, що спинилась біля човна, два важкі камені.

— Ох і смажило сьогодні! — мовив чоловік, наче й не роздосадуваний тим, що йому відповіли похмурою мовчанкою. — Геть усе прив'яло від такої жару, хоч би не вигоріло, бо тоді ні хліба не збереш, ні бульби.

Зелень на городах, що по горбах збігали до річки Гнилоп'яті, й справді захляло похнюпилася, і листя на верболозах немовби попускало зелені прив'ялі вушка...

Федір Гнідаш, відклавши черпак, узяв до рук весло й уже намірився відіпхнутись від берега, як прийшлий

чоловік сполошився очима, що стали ще гудзикуватіші й випукліші.

— Федоре Івановичу, стривай, балачку маю до тебе!

Рибалка завмер, і чорноземного тону його лице ще дужче посутеніло: чи роздумував, чи вагався.

— Що хочеш сказати? — зрештою озвався, і в сухому голосі наче волосінь кінська бринькнула. — Слухаю, Даниле...

— Та хіба нема за що побалакати?

— Ну кажи, — буркнув Гнідаш і нетерпляче повів рукою, в якій гойднулось весло, процяпотівши разком краплин на пісок.

— Та яка балачка, коли ти на воді, а я на березі?

— Чи я звідси не почую?

— Почуєш, тільки ж ось у мене... — Й рум'янощокий, сивовусий Данило обома руками підніс перед себе повнісіньку сумку фіолетової капронової нитки; через її дірочки видніли пакунки, загорнуті в папір.

Обмацавши важким поглядом сумку, Федір Гнідаш поклав весло на днище човна й важко ступив на берег.

— Є за чим посидіти, — трусячи сумкою, радів Данило. — Ми ж люди чи не люди? Коли є балачка, то як не побалакати, еге?

Хоч і зійшов на берег Гнідаш, та досі не розгодинився на похмурому лиці, воно таїло приховану грозу. А що старий, схожий на дитину, Данило благально й винувато заглядав ув очі, а що й справді кортіло випити, рибалка з сумною приреченістю на виду почвалав у затінок осокара, ближче до хащів очерету.

Скоро вони сиділи на траві під осокором, а перед ними, явлені з капронової сумки, лежали на простеленій газеті хліб, сало, цибуля, огірки.

Сквапним рухом руки Данило дістав звідти й пляшку пивця, а коли за першою сизим голубом вилетіла й друга, лице в Гнідаша відтануло й замерехтіло сипким усміхом.

— А навіщо друга? — поспитав.

— Хіба пропаде? — відказав той лукаво. — У воду виливати не станемо, щоб риба не сп'яніла.

— Витверезника в річці для риби нема, — пожартував Гнідаш.

— А нема, — зрадів на той жарт старий. — Та й хіба ми самі не впораємося? У мене ж іще пара є...

Вихилили із склянок, завбачливо прихоплених хазяйновитим Данилом. Випивши, старий молодцювато хекнув, витер вуса кулаком — і аж тоді надкусив цибулину

міцними, як кукурудзяні зерна, зубами. Рибалка повільно процідив тепле пиво крізь зуби, знову посутенів на землистому виду, наче в мислі закрався гіркий спогад.

— Значить, я тобі могорич ставлю,— забубонів старий,— щоб, значить, у нас пішло на мирову.

Гнідаш узяв пляшку, ще налив по склянці й лише по другій став закусувати. Жовна під видубленою шкірою снували, мов клубки; очі в нього лежали на обличчі, як дві гадюки, що згорнулися, та будь-якої миті ладні розгорнутись — і вдарити жалом.

— Могорич так могорич,— сказав.— А чому ви ставите, батьку, а не Славко?

— Славко в рейсі, подався з машиною до Тиврова. Але за ним діло не стане, скажу, що ти допоминався і від нього.

— Я від нього не допоминаюсь. Може, з ним я й пити не стану... А з вами, батьку, чом не випити, коли ми з вами не сварились.

— О, о! — погасли й засвітились очі в старого.— І я так подумав, що краще мені піти до тебе й перепрошувати, аніж Славкові йти. Але ж, Федоре, прийшов і від нього, не забувай.

— Обидив він мене кріпко,— мовив Гнідаш, і голос забринів вистояною образою.

— Славко в нас такий,— підтакнув.— Має характер, що не вгадаєш, чим той характер тебе вкусить.

— Хай би свій характер при собі тримав.

— А я й кажу, а я хіба кажу не так?

Сонце палало над Гнилоп'яттю, від якої віяло духом куширу, черепашок-равликів і риби. Розстібнувши сорочку на грудях, Гнідаш цупкою п'ятірнею досадливо пошкрябав чорну поросль на грудях; сказав зі злістю, що прогула в горлянці, як муха в порожньому глечичку:

— В кожного своя робота. Славко шоферує, машину водить, так? А я на річці коло риби наставлений, мені зарплату річка дає, так?

— Тому поле платить, тому платить завод,— згодився старий,— а тобі гроші дає річка.

— Гроші мені дає річка, його ж дурна голова має варити! Ну, попався на гарячому, ятера виймав із води. Не ти перший попався, не ти останній, бо поки риба в воді водиться — ще попадатимуться.

— В Тернівці споконвіку хтось попадається... Риба — як смола: тільки торкнувся, а руки вже прилипли.

— Отож не треба простягати руки.

— Іскус! — засміявся Данило.

— Іскус? Не іскус, а злодійство. А я настановлений, щоб не було ніякого ні іскуса, ні злодійства.

— Звісно, — згодився старий, згадавши, яка саме халепа привела його на берег Гнилоп'яті не голіруч, а з моричем. — Ну, давай закропимось.

— А Славко ваш, батьку, попався на гарячому...

— Еге ж, — обережненько згоджувався. — Але в ятер начебто й забилося риби, що десяток коропів і дві краснопірки.

— А що, десяток коропів і дві краснопірки для акта мало? — поспитав Гнідаш і осудливо-погордно покосував лівим карим оком на старого.

— Більше й не треба, — мусив той згодитись, хоч на язиці крутилось, що, мовляв, дрібненький улов, менший за теревені.

— Та діло навіть не в улові! Діло в тому, що Славко руки простягнув, що перевернув мене з човном у воду, викупав!.. А якби я плавати не вмів?

Від образи голос в нього знову загудів так, як гуде муха в порожньому глечичку.

— Та він такий буває — чи дурний, чи в дурного зимувався, — засовався на траві Данило, й погляд його щуром шастав по верболозах, усе обминав дебелу по-стать рибалки, що горбився перед ним. — Ще вилюдніє, як люди допоможуть.

— От ви, батьку, скажіть, — Гнідаш грав жовнами, їхньою густою сув'яззю, й чорноземного тону шкіра на запалих щоках лисніла від поту. — До шофера автобуса ніхто з кулаками не пристає, коли той на роботі, в автобусі? Чи до касирки в ощадкасі? Або візьміть таке просте діло, як продавець у наших сільських промтоварах... А чому ж тоді мене з човна скидати, у воді топити? Хіба я не на роботі?

— Воно, Федоре, хіба не здасться, що риби в Гнилоп'яті не міряно й що риба в річці нічия? — спробував розтолкувати старий, водночас боячись і розгнівати своєю відповіддю. — Наче риба нічия, а ти на заваді стоїш.

— Е-е, батьку, так ми з вами і не домоворимось, і не помиримось. Розійдемося самі по собі... як оті чотири кобили, що гуляють наввипередки й одна одну не доженуть...

— Вже й озлився! Буває, й так думають, бо людина всяк думає. Давай іще вип'ємо по скляночці, щоб не нагрівалось та не вивітрювалось.

— Не пропадати ж добру,— згодився Гнідаш, приймаючи склянку пива. Випив і, загризаючи огірком, сказав: — Риба колгоспна, от. Украв — маєш відповідати за законом, чіпнув мене пальцем — так само відповіси. Думаєте, батьку, як п'ємо з вами пиво, то я доповідної не напишу? Покличуть Славка в міліцію, бо як за таке не покликати.

Сонце, черкаючи обрій жаристим литвом, наче побільшало в розмірах, наче від щедрот своїх уділяло спеки й на вечір, і на ніч. Лисина в старого блищала, як тугий міхур із лоєм, щоки вже не здавались по-дитячому рум'яними й пухкими, а, спавутинившись і посірівши, наче пригасли на світло всередині.

— Не з медом Славкові,— сказав старий.— Як не одна халепа, то друга, тільки без халеви не буває.

— Бо свиня багно собі завжди знайде.

— А знайде...

Й запечалився старий так, наче йому живу душу з тіла вийняли, а що виймали нелюди, то тепер там садна саднять, печія... У випуклих його очах дрижачками дрижали червоні мурашки: одцвітали останні промені низького сонця. Федір Гнідаш запалив цигарку і, посмоктавши п'явчастими губами, спробував для годиться:

— А яка там іще приключка з ним приключилась?

— Все жінка... Якби не вчителька, а то, бачте, вона в нього вчителька. Взяла Тетяна трирічну дитину — й гайда до матері. Мовляв, ославив її Славко на всеньке село і перед учителями, й перед школярами.

— Справді покинула? — Гнідаш ізмружив чорні — до блакитнявого полиску — брови.— Через оту оказію на річці?

— Не знаєш Тетяни? Вона із бзиком, від неї сподівайсь та начувайсь.

— О, Тетяна може,— роздумливо сказав Гнідаш, і глухий голос його ледь відтанув від несподіваного доброго усміху.— Тетяна така, що матері-батьку викаже усю правду, і чорта не злякається, й перед богом не спасує. І як тільки вони зішлись до купи, чудно...

— Чудно, сатана попутав... Тетяна вчора вхопила дитину на оберемок — і повіялась до матері, а я за своїм звичаєм кинувся їх мирити. Ще насваритесь, кажу, життя довге, а тільки чого гарикатись, коли нема причини? Тетяна — лебедем у крик: «Як то нема причини, коли Славко мало чоловіка не втопив?» Ну, я й сказав, що то зовсім не Славко...

— А хто ж?

— Ну, щоб Тетяну вгамувати... Збрехав, звісно, що не Славко. Мовляв, народ такого набалакає, що лопатою не згорнеш.

— Так хто такий? — з оторопілою здивованістю перепитав Гнідаш. У сизих сутінках вечора суха, туго напнута шкіра на гострих вилицях мерехтіла, наче фосфоричні світлячки.

— Сказав, що ми з тобою зчепились на воді...

— Ми вдвох?

— Ну...

Федір Гнідаш випустив із грудей смішок, що легко шелеснув, як трухлява галузка по листю.

— Якби ми зчепились, батьку, то вочевидь довелось б скупатись вам, а не мені!

— Авжеж, авжеж, але ж то для Тетяни... для красно-го слівця, аби заспокоїлась.

— І повірила, і заспокоїлась?.. Ой батьку! Щось ви крутитесь, вертитесь і берега не держитесь!

— Федоре, саме з язика зірвалось, я й не стямився. Повірила чи не повірила, а тільки вже не гзилась, як муха в спасівку... Може, й помиряться...

— Помиряться, кажете?

— Треба ж, щоб помирились! Молоді — дурні, постарішають — помудрішають. Де ж видано, щоб сім'я розпадалась! Тут, Федоре, й ти якось пособи, не обійдеться без твоєї помочі.

— Я в їхні домашні чвари не встряю, сімейний горщик їхній не розбиваю.

— Розбивати не розбиваєш, так, але поможи, щоб вони склеїли.

— Як? Мое діло — через дорогу навприсядки!

Звечоріло, і в сутінках Данило пожвавішав; його молочно-воскової стиглості вуса начебто погострішали-пошпичастішали й заблищали холодним тютюново-сніговим світлом. Із запопадливою вправністю рук, що звикли у цьому житті крутитись коло всякої роботи, мов рогаті коло смоли, він відкоркував другу пляшку, тицьнув повну склянку Гнідашу. Й коли рибалка перехилив, сам також ковтнув одним духом — так рішуче й зле собака муху ковтає.

— Чому ж через дорогу навприсядки? — перегодя заперечив Данило, набивши рот салом та хлібом. — Їхня сім'я — в твоїх руках!

— Ну?!

— Скаргу в міліцію ще не склав? А складеш, то вкажи... як ото я Тетяні... саме вирвалось, що зчепився не Славко з тобою, а я. Щоб не Славка смикали до відповідальності, а мене. Я вже в літах, що з мене візьмуть? Візьмуть стільки шерсті, як із шолудивого. Ну посиджу, скільки присудять. Чи відроблю, скільки годиться. Хіба тобі не однаково, кого написати — Славка чи батька Данила? Тобі однаково, тобі аби справедливість восторжествувала. А для Славка, подумай, не однаково. Тетяна вже побігла до матері. А засудять Славка, то вона й не повернеться ніколи. Бо де видано, щоб чоловік відбував кару, а вчителька, його жінка, дітей у школі вчила? Якщо Тетяна гопки стала, то директор теж стане гопки. Так що, Федоре, все діло в своїх руках тримаєш, куди крутнеш дишло — туди й віз поверне.

— Та тут ви, батьку, так повернули, що справді без півлітри не розберешся!

— Еге ж, без двох не розберешся, — старий нагадав, що п'ють уже другу пляшку.

Федір Гнідаш кашлянув у кулак — і замовк, а що ледь усміхався в сутінках антрацитним обличчям, то білі зуби світились, як сир. Річка потемнішала, бо й небо вгорі потемнішало, і вже на його сумирних перелогих бджілками-квітками затріпотіли перші зірки.

— Самі до такого додумались чи, може, Славко на-раяв? — зрештою озвався рибалка, і в грудях йому хрипнуло, мов у розладнаній гармошці.

— Та хай на мене маленький хлопчик із горщика загарчить, коли брешу! — дивною клятвою поклявся Данило. — Саме в голові зварилось.

— А якби я написав, що ви... що з вами ото побився за ятір та рибу... та якби вам припаяли на повну котушку... то відсиділи б, га, то відробили б примусовку? — поспитав розважливо Гнідаш, без хмелю в голосі.

— А по-родинному, по-сімейному чом не допомогти? А йому відповідати за всією строгістю закону — значить, із Тетяною діло швах. І по роботі — швах. А може, він ще мітить по роботі вище, га? І тут — швах. А тобі ж, Федоре, однаковісінько, кого за законом притиснуть — мене чи його. Хіба ж я не тямлю, що Славком порядкує дурний характер, той дурний характер і накоїв біди, кинув тебе в річку...

Данило звівся із землі, став на коліна й говорив так проворно, що слова аж хурчали; в загуслих сутінках його дитяче лице знову помолодшало — й тепер ось наче

говорив хлоп'якуватий чоловік, що мав надтріснутий, підстаркуватий голос.

— Дурний характер, а не злий умисел, о! Якби йшло від розуму, від злого чоловіка, мізки на такий бік перевертати, щоб менше шкоди для людей... Ну, чого мовчиш? Не згоджуєшся?

— Думаю, ось і мовчу.

— Твоє добро, Федоре, не забулося б.

— Добро, кажете?

— А вже ж не зло. За законом відповідати слід — ось я й відповім. Зате ж і в Славка життя не перевернеться шкереберть, і в Тетяни не зламається... Чую, маєш серце, маєш!

— Серце маю.

— Ясне серце маєш! Хіба не жаль Тетяну з дитиною?

— Хто каже, що не жаль.

— Ну, от бачиш! Я тобі вік вдячний буду, вся наша родина пам'ятатиме.

Стемніле небо порскнуло пригорщами зірок, річка дишала вільгим жабуринням, від землі струмувало прив'ялими від шмалької спеки пахощами. Над літньою Тернівкою летів нічний літак, позначуючи свою дорогу червоно-морозяними квітками вогнів.

— Славний ви чоловік, Даниле, — по мовчанню озвався Гнідаш. — Таких у нашому селі на пальцях можна перелічити.

— Пальців не вистачить, — заперечив.

— Вистачить пальців... Якби не ви, то й балакати не став би, й миру пити не захотів би. Й душу маєте, наче з горіха зерня, й до кожної людини підхід знайдете, хоч, може, хтось вашого підходу не вартий.

— Всяке трапляється, — мовив Данило, й голос прибрав властивої йому статечності. — В кожній людині водиться людське, навіть у нелюдові.

— Навіть у нелюдові? Хто відає... А за балачку спасибі, трохи відлягло на душі...

— Пляшка зсунула камінь?

— Не пляшка, а ви, батьку. Хоч прийшли та побалакали, а то ж не можна так, що звіром одне супроти одного.

Допили пиво, що трохи захмелило їхні голови, що побільшило нічну красу літньої Тернівки. В темряві чулось, як зрідка скидається риба в річці. І в березі, й на поближких городах сюрчали коники, пахло дурманним

духом лугової м'яти. Пора було збиратись, і Федір Гнідаш ведмедкувато відірвав од землі бриласте, як дубовий одземок, тіло.

— Шаную вас, батьку, й поважаю,— озвався.

Підпилий Данило силкувався затягнути пісню, тільки язик у старого заплітався, як у негоду заплітається дим за хатній комин.

— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивать...

— А тільки ж до тюрми вас саджати не хочу,— мовив Гнідаш, стоячи біля стіни очерету, що ледь шелестів за спиною.— Вся Тернівка знає, що ви за чоловік, знає, що ви й пальця не підняли б на мене. То чому ж я на вас наклеп зводитиму?

— Га? Ти що? Га? — белькотів Данило, не в спроможності отямитись і повірити в те, що йому так і не вдалося замогоричити діло.— А як же мирова? Мирову ж пили?

— Мирову пили, так. Але в міліцію на невинну людину я не брехатиму. А коли повірять? А коли вас і справді притягнуть, щоб відповідали? Доведеться від сорому згоріти або ж із Тернівки тікати.

— Федоре, я своє життя прожив, лишилося ще з горобиний скік, то гріх не допомогти Славкові, коли в хлопця такий перекосяк.

— Батьку! — скрикнув Гнідаш, і голос прогук, затремтів басовою струною.— Та не стану я насилати міліцію на невинну людину!

— Він же в мене останній, найменшенький... Отак ти мене поважаєш?

— Отак я вас поважаю...

Він чалапнув ногами по піску та притоптаній лепесі й важко скочив у човен, що раз і вдруге зітхнув хвилями-виласками.

— Ще дякуватимете мені,— почувся з човна голос глухуватий, наче відсирілий від річкової вогкості.

На той голос якась птаха неподалік в очеретах прокинулася і, сполохано б'ючи тугими крильми в тиші літньої ночі, полетіла низько над водою.

Федір Гнідаш, нагнувшись, узяв весло і відштовхнувся від берега.

— Куди ти? — озвався Данило, почувачись так, наче скалчив душею, наче йому зосталось три чисниці до смерті.

— Подивлюсь, батьку, чи ніхто не хазайнує на Гнилоп'яті.

— І не боїшся посеред ночі?

— Ха-ха, брат брата січе, біла кров тече,— відказав загадково Гнідаш і, гребучи веслом, стиха промугикав:— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивать...— І докинув докірливий голос із човна:— Батьку, чому ж ви не співаєте? Співайте, радійте, що на волі.

Гнилоп'ять лежала в рамах чорних берегів, і човен, дедалі віддаляючись, ставав усе невидніший, і постать у човні розмивалась, аж поки їх заступила стіна очерету. Знову низько над сонною водою пролетіла птаха, перемелюючи застигле повітря тугими крильми, й від посвисту її крил Данило пробудився. Крєкчучи, взяв із землі порожню сітку капронової нитки і, зітхнувши не без давкої гіркоти, побрався межею вгору по городу. Й сопів-мугикав у шпичакуваті вуса:

— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивать...

СУСІДКА ЧЕРЕЗ ДОРОГУ

Зойка (звана в селі «сойкою» за вдачу перелітати по-сойчиному від одного обійстя до другого й по-сойчиному крикливо розповідати жіноцтву про останні сільські билиці та небилиці) добре запам'ятала той день! Добре запам'ятала той день, коли її сусід через дорогу Антон Вирвидуб копав новий погріб. Мовляв, старий уже замалий, земляні стіни обсуюються, стеля й через погрібник протікає, коли врепіжить обложний дощ. А от у новому погребі стіни викладе цеглою, погрібник також вимурує з цегли, сходи намостить із цементних плит, проведе електрику і вкрутить лампочки, щоб гульмах не набивати в темряві,— та в давнину, за кріпаччини, й поміщик не мав такої світлиці для себе, як він матиме темницю для мишей, ха-ха-ха, коли, звісно, якійсь проворній миші вдасться прослизнути в муровану темницю!

Копав далі від воріт і ближче до хліва, якраз неподалік дебілої черешні, всохлої наполовину: й тієї весни трохи гілля молоком снігового цвіту іскрилось, а решта сірими штурпаками сіріла. «Ну ірод,— незлостиво думалося «сойці»,— не пошкодував черешні! Це ж тепер безпремінно всохне дотла, бо й останній живий корінець

обітне заступом. Уже й забулось іроду, як ми колись дітьми паслись на черешні, ласували спілими й недоспілими, співали поміж ягід, а так, не в голові іроду...»

Вигарбав заступом землі — якраз собі до пояса, виглядає з ями, як напівзакопаний у могилу. А потім чи згорбився так, чи навколішки опустився, а тільки не видно Антона Вирвидуба з сирої ями, лиш заступ залізний вичовганий засріблиться вгорі, лиш порскою хмаркою викинута земля злетить. Ну, поки Зойка звинулась разів зо два від криниці на город (капусту на грядці поливала, бо вдався спекотливий місяць), то час на місці не стояв, як п'яниця біля плоту, за цей час у дворі в Антона Вирвидуба й учитель уродився, хоч його там не сіяли. Учитель зігнувся над ямою навкарачки, а в ямі білів голим тілом до пояса роздягнений хазяїн, щось там розглядали, передаючи з рук одне одному. А де й коли видано, щоб зібралось двоє, а до них Зойка-сойка не прилетіла?

То із своєї криниці брала воду, а тут за порожнє відро — й до сусідів.

— Щось вода в моїй криниці закаламутилась. Грядку полити — годиться, а вже юшку з рибою варити — у вас черпну.

А сама з порожнім відром не до криниці прийшла, а до недокопаної ями під погріб.

— Ну й нюх у тебе, Зойко, — вишкірив зуби сусід. — Ще й не знайшли нічого, а ти вже тут.

Говорив Антон Вирвидуб голосно, мовби дзвонив у дзвін, мовби з його грудей котились густі малинові луни. Й через вулицю чулось, як розмовляв зі своєю жінкою Тетяною: «Двічі засилював свині дрота, а вона свиня свинею, просить третього!» Або: «Сон снівся чудний! Ти снилась, Тетяно. Прокинувся, лапнув рукою, а ти під боком лежиш, тепленька, як печений буряк із печі, хай тобі добро!»

Зойка-сойка очам не вірила: учитель тримав пригірщ грошей у білих учительських долонях, а сусід нагріб пригірщ таких самих грошей у чорні шоферські долоні.

— Лопатою... горнеш... гроші? — перехопило подих сусідці.

— Горну лопатою, — згодився Антон, — та тільки не до себе, а від себе.

Й щедро так сипнув оті гроші в підставлені Зойчині руки, а сипнувши, і засміявся проворно, мовби дрібні дзвоники закалатали, сіючи вихори малинових лун.

Зойка втелющилась очима в монети, наче в коров'ячий кізак улипла, ніяк відлипнути не годна, а потім візьми — й понюхай!

— Гроші не пахнуть, як казав один вельми меткий на розум римський імператор! — лукаво мовив учитель, видать, такий самий меткий на розум, як і той римський імператор.

— Як же тепер ти... з такими грішми? — не могла спромогтись на слово ошелешена Зойка-сойка.

— Не пропаду! — гуркнув дзвонами в голосі Антон Вирвидуб.

— З такими грішми тепер і справді не пропадеш, — згодився їхній вельми мудрий учитель. — То колись із горням таких грошей пропадали ні за цапову душу.

Розчерепле чорної глини горня лежало нахильці в ямі, а в горняті й побіля нього на жовтій глині розсипались кружальця монет. Учитель протяжливо-гумовим голосом бубонів про те, що колись оці римські та візантійські гроші й мали цінність, можна було купити і грунт, і воликів, і заморські шовки та заморські трунки, тому-то хтось і зібрав цей скарб — чи для себе, чи для своїх дітей. Та коли закопували ці гроші, гай-гай! Цей скарб тепер уже не скарб, не купиш за знахідку й чорну хлібину, а тому-то, Антоне, здавай до музею, як усі тепер здають свої знахідки до місцевих краєзнавчих музеїв. Тепер такий народ пішов, що надibaє в землі чи в якому старому муруванні срібний скарб — здає державі, золотий скарб — так само здає державі, маючи добру винагороду. А що вже казати про оцей зчорнілий від довгого лежання в землі метал, який і не срібло, й не золото, а, можливо, сплав міді, олова, заліза. Авжеж, і за таку знахідку матимеш винагороду, нумізмати оцінять по справедливості.

— Антоне, — попросила Зойка, — а ти ще порийся в ямі!

— Чом би мав ритися? — заперечив. — Я тут не скарби вишукую, а погріб копаю.

— Може, на золото наскочиш?

— А який мені зиск із золота? Он жінка новий погріб треує.

Антон Вирвидуб повизбирував монетки, поскладав на мішечку під хатою, щоб просихали, а сам заходився риськати заступом у ямі, викидаючи землю. Вчитель почовпів трохи — й геть подався, прихопивши завбільшки з ніготь обсмалену монетку, щоб похвалитись у школі

перед колегами, мовляв, які незнані багатства водяться в надрах їхньої благословенної Хвощівки. А Зойка-сойка як уклякла біля недокопаного погребя, то й зрушити не могла, все сподіваючись на якесь чудо.

— Зойко, ти мов корінь пустила на моєму обійсті,— зрештою сказав Антон Вирвидуб, згрібаючи долонею зерна поту з чола.— Чуда не буде!

Сусідка так і вкліщилась у нього очима-кліщами:

— А-а-а, вже не буде чуда?!

— Все, чуда вже не буде!

Що зоставалося Зойці, як не піти з чужого обійстя? Вона й пішла так, наче якась нечиста сила ззаду за плечі тримала. З тієї миті назавжди в пам'яті засіло: Антон Вирвидуб — кряжистий, таки не вирваний із землі одземок — стоїть по груди в ямі, а очі ж у чоловіка! а очі ж у чоловіка хитрі, мов у ста чортів, лукаві, мов у ста циганів, загребущі, мов у ста злодіїв, що не попались на гарячому й ніколи не попадуться.

А громом із ясного неба вдарило Зойку-сойку на своєму обійсті, вдарило з такою музикою, що іскристі блискавиці пов'юнилися з очей: чуда не буде! Авжеж, не буде, коли ти викопане чудо тишком-нишком заховав до комори чи на горище, а перед учителем — еге ж, не качан капусти в чоловіка замість голови! — розсипав купу черепків, яким прямисінька дорога до краєзнавчого музею.

Ти ж диви, й хто б міг подумати, що на Антона Вирвидуба отаке звалиться щастя? За які заслуги — перед колгоспом чи сільрадою, перед чистою чи нечистою силою?

Га, чи не заходитися й собі часом копати новий погріб під картоплю та буряки? Авжеж, копатиме сама, не кликатиме нікого не тільки тому, що одним могоричем не відбудешся, а... Зойка-сойка, маючи хурделицею розвіяного волосся, нипала довкола хати, нюшкувала на городі. Бач, той дурень тицьнув заступом — і озолотився, а тут хоч і маєш розуму мало не царські хорони — й гадаєш марно, аж мозолі на мізках...

То раніше Вирвидубиха Тетяна до колгоспних телят на ферму ніколи не виряджалась, бо хто ж до скотини виряджається, навіть якщо молоденька скотина, навіть якщо скотина колгоспна. А тут із доброго дива на спідницю нову розжилась, що й колін не прикриває, й чого б то перед телятами блискати колінами? Й голову свою стала в червону хустку закутувати, й віддалік голова

в Тетяни стала схожа на великий сніпок польових червоних маків, а знову ж таки — з якої хвороби малюватись жінці на колгоспній фермі сніпком червоних маків?!

Антон Вирвидуб нарешті спромігся на костюм, бо раніше — що до машини, те від машини, що в будень, те в свято: якийсь піджачок на плечах, якась сорочинка на грудях, якісь черевики на гандрабатих ногах. А тут гандрабаті ноги задзвеніли такими мелодіями, таким морозним, сипким поспівуванням стали зітхати при ході, що не одне здивувалося: й що то як на теперішні часи, коли синтетика й синтетика, та хром у нього на туфлях?

А погріб звів такий, як фортеця, навіть цинковим залізом погребіщу покрив, хоч хто тепер чи колись мав вільний доступ до дефіцитного цинку?!

Звісно, в Зойки заболіли зуби, бо не могли не заболіти. Скривившись, наче зеленцю-квасцю об'ївшись, нипала подвір'ям (хай бачать усі!), а далі перев'язала щоку хустиною — й до сусідів. І що ближче до сусідів, тим жалібніше стогнала.

— Антоне, Тетяно, тільки ви й годні порятувати мене! Ломить-крутить другий тиждень, порошки й примочки не помагають, лікар береться рвати...

— То рви, Зойко,— радять.

— Легко сказати — рви, а де ж я золота куплю?

— Аби гроші, а золото знайдеться,— хитро так сусід.

Ну, Антоне, коли ти кидаєш живця, то чом би й не попастись на живця!

— То продай,— це сусідка.

— Де ж ми візьмемо? — в одну дудку Вирвидуб і Вирвидубиха.

Ну, коли ви не прямо, а кривенько ведете річ, то й Зойка подасться кривою стежкою.

— Всяке в житті трапляється! Чи самі натрапите, чи почуете про людей, що натрапили... Є такі, що надібуть золото в казанах, але хто стане кричати про казани!

— Ти, Тетяно, часом ніде не кричала про казан із золотом? — це Вирвидуб.

— А ти, Антоне, не носився ніде з казаном золота, як дурень із писаною торбою? — це Вирвидубиха.

— Та я ж не кажу, що носились чи кричали,— стала заспокоювати Зойка-сойка.— Від мене такої чутки ніхто не почує, будьте певні.

— Значить, так! — це Вирвидуб. — Тільки почуємо про золото чи надібаємо золото, зразу — до тебе, Зойко, до тебе ж і йти близько, через дорогу.

— Авжеж, авжеж, — це Вирвидубиха. — Сусіди, то близько. Зубів твоїх шкода болящих. Так ото кривишся, аж у самої закрутило.

А самі переглядаються між собою, наче Зойку за дурну мають. Хоч би й як переглядайтесь, а таки поділіться скарбом, щоб сусідка мовчала та не розплескала язиком по людях, як то ви чуже привласнили. Бо хіба скарб — не чуже? Не державне? А Зойці, щоб мовчала, від того скарбу лиш на пучку золота вистачить, на зуб, щоби вставити.

Від тих думок у неї й справді зуб стало ломити, хоч раніше не болів, а лиш поболовав. Неспроста озвався: либонь, почув оте золото — й заскімлив!..

Поки Антон Вирвидуб не копав погребя, поки не знайшов скарбу, доти в них велось удома так, як у всіх велось, а тут усе затанцювало й побігло, наче вони чортів у свого сімейного воза позапрягали. Олена, дочка їхня, вже в дівках стала засиджуватись, бо хоч тілом і доладна, та з лиця не дуже ладна: веснянкувата, наче горобцями подзьобана. А тут ураз оте золото наворожило дівці жениха, міліціонера з райцентру, весілля відсвяткували на всю губу, а в міліціонера й дім свій, і машина, бо не тільки парубкував, а й стягувався для майбутньої родини. Тут Олена біля свиней забейкана поралась у колгоспі, а чоловік у райцентрі опреділив її у пекарню, до хліба. Обое Вирвидубів, батько й мати, не натішається, що старшу дочку — еге ж, старшу! — нарешті пристроєно, вже можна скоро записатись у діда-бабу.

Звісно, що Настя, молодша дочка їхня, в ціні підскочила відразу, а як у ціні підскочила, то й носа стала дерти, кавалерами перебирати. Може, якби юна Вирвидубівна так не перебирала, в сусідки Зойки-сойки й зуб угамувався б, а то ще дужче розгулявся. Правду сказати, Зойка за своє життя бачила тих кавалерів кілька, та й то якось зоддалеки. Бо коли вони ближче підходили до Зойки-сойки, то вже й кавалерами переставали бути, відвалювались геть. А тут — учора повертається з танців у колгоспному клубі з одним жевжиком, сьогодні — з другим, завтра — чекай іще з третім жевжиком. Може, не такі вони й жевжики, а хлопці як хлопці, але чому ж це вони раніше не помічали розквітлощоку

Настю? Чому вона раніше не перебирала ними? А то й побились через неї двоє ухажорів, хоча, коли добре подумати, нащо ви, хлопці, б'єте один одному морди на хамуз? Чи вам дівчат нема, чи Вирвидубівна одна така хороша? Якщо вам, побитим, самих себе не жаль, то хоч Зойка-сойка пожаліє вас.

— Тетяно,— якимось каже,— чи не дуже твоя Настя конозиться перед парубками? Так цигани колись кіньми перебирали!

— А-а, Зойко! — сміється.— Чи тобі нема клопотів, як... за отих циганів згадувати?

— От їздив до неї агроном із Куманівки, на «Жигулях» їздив. Де той агроном?

— Мабуть, їздить у своїх «Жигулях» по інших селах, пару шукає.

— А могла б, Тетяно, славного зятя мати для молодшої.

— Не полюбився Насті!

— Не полюбився до заміжжя — полюбився б після заміжжя! — гостро так Зойка.— А з Тернівки молоденький бухгалтер їздив на велосипеді?..

— Зойко, ти ведеш бухгалтерію Настиних кавалерів?

— Бо веду, раз Настя не веде!

— Нема в нас роботи для бухгалтера, о!

— Так і нема? — мружить лукаві очі Зойка.— Для районного міліціонера, що взяв старшу, знайшлося що стерегти, а для бухгалтера, значить, нема чого лічити?

А хитра Тетяна вдає, що й не почула натаку:

— Міліціонер хай стереже, поки жінка не постаріла, на те йому пістолет у кобуру дано, а Насті лиш сімнадцять років, тут і неграмотний кавалер на пальцях полічить, не тільки бухгалтер на рахівниці.

— Хлопців тепер у селі — мов кіт наплакав, а Настя...

— А нашій Насті ще кіт наплаче!

Авжеж, наплаче, коли Вирвидуб такий скарб вирив із землі. Авжеж, міліціонер потрібен, щоб стерегти, щоб слово замовити перед законом у разі потреби, а що бухгалтер? Золота від того не побільшає, що бухгалтер перелічить його хоч тисячу разів. Авжеж, раніше Настя схопилася б за агронома чи за бухгалтера, не випустила б із рук, а тепер комизиться, бо ціну собі не сама складає, а золото їй ціну складає, і, видать, ой високу ціну!

Так, високу ціну, інакше коло Вирвидубівни не вилися б і не увивалися б. Ну агроном, ну бухгалтер —

з ними все ясно: то хлопці гарні, в селі їх шанують. Але ж якось, увечері додому з колгоспу повертаючись, таке вгледіла Зойка-сойка, що перелякалася за Вирвидубів, а перелякавшись — і до сусідів гайда. Слухай, Антоне, слухай, Тетяно. Там вашу дочку біля сільбуду пригощають цукерками шоколадними з кульочка. Ха-ха, Зойко, а з яких це пір заказано пригощати дівчину шоколадом? Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо пригощає такий парубок, на якого всяке можна подумати. Ха-ха, Зойко, а ти не думай всякої всячини й не лякайся, чого тобі думати всяку всячину й лякатись? Не смійтесь, Тетяно й Антоне, а тільки в того вгощальника на морді написано, що злодій. Ха-ха, Зойко, злодії по тюрмах відсиджуються за статтями законів, а не дівчат на волі пригощають ласощами. Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо ви, либонь, не хочете злодія в свою сім'ю. Ха-ха, Зойко, та що ж він хоче такого вкрати, що ще не вкрав, а вже злодій? Авжеж, Антоне й Тетяно, коли маєте свого міліціонера в районі, то не боїтесь, міліціонер устереже, а тільки ж біля сільмагу ось зараз пригощає вашу Настю злодюга злодюгою, він і вас обкраде, як затешеться в сім'ю, обкраде — й не обпечеться. Ха-ха, Зойко, та немає в нас чого красти! Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо злодій завжди знайде що вкрати. Ха-ха, Зойко, лиш голі кутки в хаті! Не регочіть, Тетяно й Антоне, бо таки обчистить, а я ось біду відводжу, бо добра зичу, бо як рідна вам, хоч і сусідка через дорогу.

Зойка-сойка побивається, а Вирвидуби знай сміються. А коли вам свого золота не шкода, коли вже так лукавите, що начебто скарбом не розжились, коли кепкуєте зі своєї сусідки через дорогу, то й ноги моєї більше не буде у вашій хаті!..

Подалася Зойка-сойка зі сльозами на очах, а вони втямити не могли, звідки ті сльози, й за чим той плач, і чому чужа душа мучиться без видимої причини. Авжеж, самотиною весь час, родинного гнізда як не звила в дівочтві, то й досі, а воно ж на душі солодко не стане, коли ось її однолітки вже дітей своїх заміж віддають, уже як не сьогодні, то завтра на внуків дочекаються. Ось і колотить Зойкою-сойкою, що місця не знаходить, що на людей кидається. Якби їхня, Вирвидубів, воля, вони не тільки для своєї сусідки через дорогу знайшли б глек із золотом, а й підстаркуватого вусаня, щоб той підстаркуватий вусань хоч ядучим димом тютюну обу-

рював жінку щодня, якщо здоров'я вистачатиме на куріння.

Стільки про Зойку-сойку в хаті перебалакали, як про рідних дітей не перебалакали.

— Тьху ти, ну ти! — не раз кучмав остюкуватого чуба Антон Вирвидуб.—Така халепа, що хоч сам ото піднаряджайся до неї.

Тетяна про гріхи за чоловіком не відала, тому й озивалась добрим серцем:

— А йди, коли так жаль!

— А мене не жаль?

— І тебе жаль, і її жаль.

— Ой жаль, жаль! — жартівливо затягував Антон.— Бо в вашому жіночому ділі без чоловіка не обкрутишся.

— Так наче у вашому чоловічому ділі обкрутишся без жінки!

А як незабаром зраділи за Зойку-сойку! Спершу застергли, що сусідка стала зодягатись у новіший одяг про будень, хоч у той одяг раніше зодягалась про свято чи про okazію. Й видно, що складені про чорний день гроші потратила, бо й у плаття вовняне квітчасте вирядилась таке, в яке лиш у місті виряджаються модниці не першої молодості, й туфлі на її ногах лаковані заблищали такі, наче на ті туфлі лаку витрачено не скупієм, а розгуляною душею, й хустка на її голові засвітилась золотаво-стеклярусова, яскрава, як дванадцятилінійна лампа.

Зойка-сойка за підмітальницю була в сільраді та в колгоспній конторі, але ж не до мітли, не до ганчірки й не до відра з водою стала наряджатись! Бачили, що сідала в автобус і їхала до поблизького районного містечка, а що вже там із нею містечко вичворяло чи вона в містечку вичворяла — ніхто не бачив, ніхто не скаже. І язик, який у Зойки завжди, здається, попереду на півліктя біг, тепер так відставав, що не видно,— а то вже не Зойка без язика, визнавати перестали.

— Навіть хазяйство занехаяла,— дивувалась Вирвидубиха.— Тих курей у неї кількоро, сокорять негодовані, несуться де попадає.

— Винюшкувала якогось пенсіонера! — здогадувався Вирвидуб.

— Якби винюшкувала — давно роздзвонила б!

— Боїться, щоб не наврочили.

Вирвидуби найменшу свою, Настю, заміж віддавали, то як було поміж інших гостей не покликати сусідку

через дорогу. Й той весільний день запам'ятався! По-перше, весело й гірко, що дочку пошлюблюють і з двору забирають, по-друге, Зойка-сойка на чуже весілля так нарядилась, наче... ну, не вона віддається, а репетицію проводить своїм близьким віддаванням. Губи підмалювала, брови підвела, щоки нарум'янила й напудрила. До танцю не запрошували, то сама в гурті молоді та пияків гримкотіла каблуками й трусила наструненими грудьми, наче хотіла витрусити перезрілі груди з блузки. Не одне чудувалося з Зойки, ляскало в долоні й дзвеніло захватом:

— Ну, Зойка, ну, сімнадцятка!

Зойка-сойка на чужому весіллі не тільки хмільною чаркою закропилась, не тільки дала лиха закаблукам і каблукам, а й до всього тицяла свого цікавого носа. Мовляв, скількох гостей кликано — й скільки прийшло. Звідки привезено духовий оркестр і скільки заплачено за музику. Скільки куповано ящиків горілки, пива та води, де брано свинину й звідки припливли за стіл свіжі коропа та карасі. Які дарунки даровано — Зойка бачила, а чи багато грошей дано у конвертах? Де шито весільну сукню й де куповано оті коштовності, що виблискують на шиї та на руках молодії?

Тетяна з Антоном у весільному шарварку щось там відповідали Зойці-сойці, а потім Вирвидуб, якому гули джмелі в голові, візьми й скажи:

— От як сама виходитимеш заміж, довідаєшся, почім коряк добра і ківш лиха!

— Не зашкодить, коли наперед приміряюся,— Зойка на те.

Ну, тут у Вирвидуба в голові джмелі повтихали: неже Зойка приміряється до їхнього весілля?

— І довго ще твого хазяїна чекати, щоб у сусіди прийшов? — обережно так.— Чи в город переберешся? Хоч би показала!

— А цікаво? — терebить Зойка зуби в усміху.

— Ми, звісно, чекали довго — почекаємо ще трохи. Наше від нашого не втече...

— Чоловік як чоловік,— безпечно мовила Зойка, наче в своєму житті знай що перебирала чоловіками.— В штанях!

— Ну, коли в штанях...— тільки й мовив Вирвидуб.

А Зойка-сойка на той час і лицем повродливішала, й очима почистішала, й хода стала по-дівочому пружна. Ото наче носила на плечах лантух важкий, а тепер

лантух скинула, й плечі її вільно полетіли, понісши й Зойку над землею в легкому польоті.

Село саме грало осінні весілля, і, здавалось, ходи, Зойко-сойко, по весіллях, приглядайся та приміряйся до чужої радості, аж тут — навпаки: сусідка через дорогу вже на чужі весілля не вчащає, уже вдарилась у город, копає картоплю, ламає качани кукурудзи, зносить гарбузи, чистить великі кормові буряки. Авжеж, кожне має на зиму попоратись, але ж і з лица Зойка-сойка стала дивна. Стала дивна, мовби отой лантух усіляких гризот знову звалено їй на плечі, має вгинатись із ношею, не розпростає плечей для польоту. То, бувало, до Вирвидубів забіжить кілька разів на день, а тут — як наворожило.

— Може, ти їй сказав щось, Антоне? Бо Зойка не дивиться у мій бік!

— Тетяно, чи ти сама від мене лихе слово почула? А то ж — Зойка, я до неї завжди тільки з добром.

— Наче гнівається на нас, правда?

— Може, не гнівається, а тільки якусь печаль на душі носить, бо так не буває в людини, щоб якась печаль не заскочила.

Як сусідка не йде до них, то Вирвидубам хіба важко дорогу перейти? Влучили вечір, що в Зойки вже вікна світилися, — і гайда в гості з кільцем домашньої ковбаси, бо ж і кабанчика недавно закололи. Посідали в хатині, вже й повечеряли, вже й у Зойки губи скресли від туги, наче від криги. Тетяна знай за дочок гомонить, як то ведеться обом замужем, як то без дочок у хаті пустісінько, наче весною в небі без сонця. Славні зяті, наговорі зводити не стане, як то за тещами водиться, але в хатньому гнізді мають водитись діти, хай би вже на онуків хутчій розстарались, щоб онуки гостювали у діда-баби.

А що Зойка-сойка спочіла на лиці та прегірко зів'яла очима, то Антон Вирвидуб візьми і скажи:

— Ми вже тут із Тетяною прикидали, з якими гостинцями на твоє весілля йти... А ти не кличеш і не кличеш.

— Уже й не покличу, — вона у відповідь, підпираючи долонею щоку, наче розболілися зуби.

— А яка притичина? Либонь, наче засватана ходила...

— Чи ви не знаєте притичини? Хто на мене поласує з хворими зубами? — Кривиться, немов оскомою мучиться. — Ну й відмовився...

— За таке? — не повірила Тетяна.— Таж у кожної жінки, крім зубів, є ще щось!

— Еге ж! — згодився Антон.— У кожної!

— У кожної, та не в кожної! — заперечила Зойка-сойка.— Якби ж золоті вставила, а так... Куди я без зубів?

І дивиться на сусідів так, наче каже: маєте дармове золото, а зажилили, бо чуже щастя вам не болить, бо своя сорочка ближче до тіла. Ну куди тут чарка в горло полетіть чи домашня ковбаса полізе? Авжеж, Зойку жаль, та чи вона чужим жалем запоможеться? Ще словами перекинулись про те-се, а що слова застряють, а що сум гнітить — гайда додому.

Повертаючись через дорогу, Антон Вирвидуб лиш кректав досадливо та кулаком об кулак тер, наче збирався витерти іскри, щоб присвітити вночі.

— Ну й дурні гроші трапились, ну й дурні! — вдарив лунким голосом.

— Бо дурні,— вмить підпряглась і Тетяна.— Бо чом ти золота не знайшов?

— Бо чом я золота не знайшов? Чи не поділив би скарбу між державою і Зойкою? Ну, державі більше, а Зойці — менше! Бо держава — більша, а Зойка — менша, але хіба Зойка — не державна? Бо й держава зацікавлена, щоб державній Зойці велося добре. Що не повезло, то не повезло.

— А не повезло... Слухай, Антоне, може, ще й нову криницю викопаємо? Бо в старій вода якась не така...

— А нову копатимемо глибоку-преглибоку,— зігрів собі тихим усміхом губи Антон Вирвидуб.

В ЛУЗІ НА СТАРОМУ ДИВАНІ

Над старим диваном, що стояв посеред луку, літали ластівки, бджоли, метелики; високо у теплій блакиті пропливали хмаринки.

Диван стояв на чималих металевих коліщатках, що вгрузли у вогку землю, а хвилі соковитої трави сягали круглих дерев'яних колодок, обшитих уже обшарпаним коричневим барканом. Диванна спинка згори була прикрашена дзеркалом, уже полушченим, із жовтавими підтьоками,— це дзеркало посиляло сонячні зайчики,

які ген-ген мерехтіли на вершку верби. Обабіч дзеркала на спинці було припасовано дві дерев'яні полицки, й на одній із цих полицок зараз лежали сірники з цигарками, а на другій висіли чоловічі штани й сорочка.

Колгоспний пенсіонер Онисим Гаркуша персональну свою корівчину вигонив на пашу вдосвіта, щоб годувальниця походила по росі, та й самому не завадить подихати цілющим ранковим повітрям. Загледівши диван посеред луку, пенсіонер у першу мить подумав про приступ курячої сліпоти, вражено потер долонями очі — диван і далі стояв у траві, навіть туманець над ним курився.

Тримаючи корову за налігач, Онисим Гаркуша став наближатись обачно, й землисте його, в мотузяних зморшках обличчя дерев'яніло й застигало.

На дивані, згорнувшись калачиком, хтось спав.

Корова, нітрохи не боячись, підступила впритул і, сапаючи, обнюхала босі ноги. Босі ноги ворухнулися, здригнулось, випростуючись, тіло, і скоро той сонний, скоцюрблений калачик скинув головою, що глянула на колгоспного пенсіонера Онисима Гаркушу посоловілими зі спання очима... Брови заломились, рот напіврозтулився, ліва щока вогко-рум'яна від спання, а права бліда, й червона мураха повзе по блідій щоці.

— Доброго дня, — привітався пенсіонер. А в голові билось: хто це? що відбувається? — Як спалось?

— Як після купелі... Наче маку об'ївся... — Чухмарячи п'ятірнею зваляну кострицю сіренького чуба, підняв диванну колодку, дістав зі схованки пляшку пива і, задерши борлакувату шию, став пити. Напившись і повеселішавши колючими очима, підморгнув і сказав: — Отак і живемо! Добре, правда?

— Не знаю, не пробував, — уникливо одказав Онисим Гаркуша.

— А ви спробуйте, ще не пізно!

— Отак і спав тут... уночі?

— Отак і спав! — І засміявся. А коли засміявся, то вилицювате обличчя мовби повродливішало. — Не в хаті за замком і в чотирьох стінах, а в лузі просто неба. Ніяких стін, правда? Тільки стеля над головою, — тицьнув рукою в небо, — та й та далеко, не доскочиш. І блохи не кусають, папашо. Думаєте, Петро Зеленюк улаштувався тут злецько? Не гірше за вас, а може, й краще.

«Петро Зеленюк! Та це ж отой, що їздовим у промтоварній крамниці! Був, здається... А тепер, мабуть, вигнали, а тепер — ніхто, не робить...»

— І давно ти, Петре, тут?

— Першу ніч... Може, хочете зайняти місце біля мене? Виносьте своє ліжко чи розкладачку, ставте де хочете. Можете ген під тією вербою, можете в шелюзі. В полі чи в лузі. Краса, воля! Живеш собі з пташками, й ніяка жінка не цюкає тебе балачками по мізках.

— Посварився з жінкою?

— Посварився... А тут же немає з ким сваритись, правда? З жуками гризтись я не стану, з ластівками не гарикатимусь. Правда?

— Правда... А диван як опинився в лузі?

— Забрав у жінчиній хаті, несемо з моїм дружком Данилом до матеріної хати. Перестріла нас мати біля воріт, каже вертати до жінки й миритись. І не пускає на подвір'я. То ми зозла й занесли диван осюди в луг. Живу не в матері і не в жінки.

— Вчора випив трохи, еге?

— А ви б хіба не випили, якщо така okazія? — Петро Зеленюк влігся на спину і, ворушачи вузластими пальцями задертих ніг, заспівав: — «Ой піду я понад лугом, нуда-я-нуда-я, там мій милий оре плугом, нуда-я-нуда-я!..»

Корова, налякана тим щирим співом, потягла на налігачі свого хазяїна, хоч тому кортіло погомоніти... А колишній їздовий промтоварного магазину, лежачи горизнак, співав. Співав далекому небу над собою, яке, виповнившись сонячним промінням, стало безмежним і ласкавим; співав мурашві, що з турботливим передзвоном вилась довкола; співав ледь чутному свіжому вітерцю, що лагідно торкався його розхристаних грудей.

Тут, мабуть, наспіла пора бодай коротко сказати, хто такий Петро Зеленюк. У селі, здається, не водилось такої роботи, за яку б він не брався. Був шофером, механізатором, комірником, бібліотекарем, фуражиром, доярем. На жодній роботі не затримувався, не приростав душею. З жінкою своєю Дусею, сварливою і язикатою плетухою, дітей не надбав, а тому-то вона пащекувала: «Ви хочете, щоб він на дітей розстарався? Де він розстарався на дітей, коли до хати йде з порожніми руками, коли все з хати!» Він і справді не тільки дітей не надбав, а й на-

чиння ніякого до хати і не купив, і своїми руками не виготовив. Ото й мав, що старого дивана, котрий достався від матері як весільний дарунок. Коли сварився з Дусею, то вже не вперше тарабанився з тим диваном назад до матері. Та сталося так, що цього разу стара й на подвір'я не пустила, а що вертатись до Дусі й миритись не хотів, то й опинився в лузі неподалік.

Отже, тепер лежав горизнак на своєму весільному приданому й співав:

— «Не жалею, не зову, не плачу, все пройдет, как с белых яблонь дым. Увядания золотом охваченный, я не буду больше молодым...»

Данило, їхній сільський електрик, а також друг («Та я останнє віддам Данилові, та я для кореша сорочку зніму з голого тіла!..») пройхав по м'якому луговому килимі на велосипеді і, взявшись рукою за диванну спинку, спинився. Пухкогубий, пухкощокый, пухколобий — якийсь перестиглий весь. І двоє сивастих очей — двоє синіх ховрашків ворущаться в нірках.

— Візьми ось! — подав сітку з хлібом та ковбасою. — Увечері ще навідаюсь.

— Отрути не захопив?

— Тільки пляшку рожевого...

— Що там у селі? — спитав, наче про іншу планету.

— Село собі знай регоче на повні груди.

— Сміх — запорука здоров'я. Чим більше сміємось — тим дужчі. Треба було б у кожному селі відкривати не лікарню для хворих, а пансіонат сміху. Поліклініку реготу. Імені відомого цигана, що обливається сироваткою.

Данило вже рушив, як йому вслід полетіло:

— Тримай зі мною надійний зв'язок! — І полинув бадьорий спів на весь усміхнений ранковий луг: — «Стою на полустаночке в цвѣтастом полушалочке, а мимо пролетают поезда...»

Через якийсь час до дивана в лузі чітким військовим кроком підійшов учитель фізкультури їхньої школи. Вчитель фізкультури чомусь завжди ходив саме так: розгорнуто плечі, випнуто груди, задерто голову, й неодмінно чіткий карбований крок. Чи то в школі, чи то на ярмарку, чи то в лісі, де, крім дерев, птахів і квітів, більше нікогісінько.

— Що ти тут робиш? — запитав учитель фізкультури, нітрохи, либонь, не здивований.

— Живу,— почувлась відповідь.

— Чому? — пролунало запитання.

— Бо мати народила.

— Я зупинився на дорозі, дивлюсь, думаю: може, моя допомога потрібна? Може, думаю, машина з меблями перевернулася? Катастрофа?

— Я тут живу.

— У лузі?

— Та ще й при березі.

— Нічого не розумію,— сказав вчитель.— Поясни.

Роздягнений, у самих лише трусах, Петро Зеленюк сидів на дивані й пояснював:

— Я вільний? Вільний. Маю право жити де заманеться? Маю. Приміром, поїхати у Воркуту на шахти. Чи в далекий Туруханський край. Чи в каракумські піски. Чи в славне місто Одесу. Можу поїхати, могу там жити? Ніхто забороняти не стане?

— Можеш поїхати... Ніхто забороняти не стане...

— Так чому я не могу жити в лузі на околиці свого села?

— Ну, бачиш...

— Ага, значить, приїде якийсь чужий турист до нас, поставить отут намет, йому, значить, можна?

— Можна... В наметі.

— А чому ж мені не можна? На дивані?

— В тебе хата є в селі.

— Нема в мене хати. З жінкою посварився. А рідна мати не пустила на подвір'я. З роботою в промтоварному магазині поки що розрахувався, а кращої не знайшов. То маю ж я десь жити, га?!

— Однаково не розумію,— торопів учитель фізкультури.

— Жаль. Значить, так і не зрозумієш.

Учитель фізкультури чітким солдатським кроком подався геть, а Петро Зеленюк, сидячи на дивані, співав. Співав погожому дневі, розквітлому лугові, деревам. І хатам на горбах, садкам і городам, що відкривались перед ним.

— «Чужой земли мы не хотим ни пяди, но и своей вершка не отдадим!...»

Тепер він ждав гостей. А якщо не гостей, то відвідувачів-глядачів. А що, хай би навідалась рідна мати, яка не пустила на подвір'я. Але чомусь найдужче йому кортіло, щоб прийшла Дуська, жінка. Вглядався в куці на лузі, у вулички на околиці, на дорогу, що слалась

поміж осокорів, та ніде не помічав Дуськи, яка б мала квапитись до нього, щоб умовити йти додому й не виставляти її на посміховисько. Й тому, що Дуська вперто не йшла, в душі закипав гнів — гострий, веселий. І колгоспний пенсіонер Онисим Гаркуша, й учитель фізкультури — не ті кадри. Та не він буде, якщо не дочекається справжнього кадра, Дуську!

«Газик» бригадира колгоспу, наче глісер по воді, проплив по розквітлих хвилях червненого лугу, й передні колеса машини мало не накотились на диван. З-за лобового скла, мовби з акваріума, блимав бригадир, схожий на товстого сома, й вуса його двома тоненькими струмочками збігали донизу.

— «Броня крепка, и танки наши быстры...»

Мотор «газика» не глушив задиристого співу.

Бригадир, м'яко погойдуючись на ногах-балонах, у які, либонь, було накачано повітря, виколихався з машини. Мотор гарчав.

— «И первый маршал в бой нас поведет...»

Коли він доспівав, бригадир зааплодував долонями-пампушками й крикнув:

— Біс!

— На «біс» не виконую, — облизав сухі губи колишній працівник промтоварів.

— Порушуєш, — сказав бригадир. — Заважаєш. Отут, у лузі.

— Заважаю? Отут, у лузі? — Зеленюк радий був зчепитись із бригадиром. — Кому?

— Худобі, — сказав бригадир. — Заважаєш худобі. Тут повинна пастись худоба й нагулювати молоко. Луг — не спальня і не буфет. У спальні можна спати, а в буфеті горлати пісню про комиш, який шумить.

— Хто мені указ? Захочу — й подамся до лісу зі своїм диваном!

— Луг — колгоспний, а ліс — державний, теж не можна. В лузі — худоба, а в лісі — пташки й козулі, а також лісова прохолода... Й знаєш, рожеві сунічки доспіли... Кожне прописане на своєму місці. Корова на своєму пасовиську, білка в своєму дуплі, джміль на будяку, сорока у вільшині... Скажи, вони тобі не заважають?

— Хто — джмелі й сороки? — засміявся. — Ще б чого!

— А ти їм заважаєш. Мозолиш очі. От серед них нема ніяких анархістів, правда? Брав би з них приклад,

Петре. З усяких там бджілок та джмелів, із усяких там жучків і мурашок.

— Ну?

— Що — ну? Дикий вепр зі свого лігва не забрався в твою хату? І ракша на печі не поселилась, так?

— Ви оце все всерйоз?

— Ще б пак, а то чому мав би жартувати? Не заберешся з диваном із лугу, то я дружинників до тебе пришлю. Увечері пришлю, бо зараз не хочу зривати хлопців із поля... Дивись, ще й оштрафує сільрада.

— Оштрафує? За віщо?

— Довідаєшся з квитанції, як випишуть.

— Навіть равлик носить свою хатку на спині! А мені не можна?

— Думаєш, равлики живуть без законів? У них свої, живуть за своїми.

Бригадир заліз у машину, блимнув очима із-за лобового скла, наче сом із акваріума, з товщі зеленої води, — й відчалив од дивана, поплив по хвилях трав, тільки бензиновий чад зостався в повітрі. Петро Зеленьок зозла допив рожеву отруту, принесену товаришем, і заспівав:

— «Ніч така місячна, ясна, зоряна, видно, хоч голки збирай!..»

Настрій упав, співати не хотілось. Найдужче казило, що ота клята кадра, Дуська, законна жінка, не квапилася на луг, в царство повної свободи. Бач, дорікає, що турнули з роботи в промтоварах, наче порожню бочку з гори. Запрягтися в клопоти встигне — була б шия, а хомут знайдеться. Якби ж діти обсіли їх, мов тля капусту, може, й не сидів би склавши руки, а так хіба не вистачає Дусьчиних заробітків?

Розморений випитим і денною спекою, заснув. А прокинувся тому, що якась нечиста сила гоїдала диваном. Розплющившись, із жахом побачив прямо над собою на зморшкуватій шії кінську морду, що терлась об спинку дивана, розгойдуючи.

— Тьху ти, коростявий! — спересердя вилаявся Петро Зеленьок.

У їхньому колгоспі зосталось не так і багато коней, а серед того поріділого кінського поголів'я і старий та сухоробрий кінь Дроздобород з обскубаною гривною та підсліпуватими очима. З гнідого коня Дроздоборода, звісно, толку ніякого артільне господарство не мало, а тому тварина бездоглядно вешталась по всіх

усюдах — і біля корівника, і біля клубу, й на вигоні, і в лузі. Сам виходив із конюшні, сам повертався, і, мабуть, давно вже подумки просив у свого всевишнього кінського бога, щоб зглянулись над його старістю й відправили на живодерню.

Й ось зараз кінь Дроздобород терся своєю виляючою шиєю об спинку дивана, що стояв у лузі.

— Та годі вже, годі! — буркнув Петро Зеленюк, чомусь роздосадуваний.

Кінь спокійно терся, наче об дишло чи десь в оборі об жердину.

— Шкуру протреш! — спробував залякати колишній працівник сільських промтоварів. А що кінь уперся грудьми в спинку дивана й коліньми теж, терся й терся, бо, мабуть, добряче свербіло, Зеленюк закричав: — Таж перевернеш!.. Чи ти, може, хочеш мене вигнати з лугу?.. Твій луг, еге, виганяєш? — І, здогадливо ляснувши себе долонею по лобі, вигукнув: — Ти, Дроздобород, разом із бригадиром дуєш в одну дудку? Бригадир тебе підіслав як виконавця своєї волі?

Петро Зеленюк скочив із дивана — й лише тоді оглухий та напівсліплий кінь помітив людську постать, що недоладно розмахувала руками. І, задерши морду, гірко й водночас по-старечому заіржав.

— Хай би пенсіонер не розумів, хай би вчитель фізкультури не тямив, і бригадир хай би не тумкав — цьому сам чорт велів не тумкати, але ж кінь! Але ж Дроздобород!

Надвечірні ластівки, щебечучи, низько літали над лугом, деякі мало кінських боків не черкали крилами, мало не торкались розкуйовдженої, схожої на колючий будяк, Зеленюкової голови.

— Й ластівки напосілись, га? Може, й справді проганяють? Так би мовити, прямим ходом спроваджують до Дуськи! — І вже, подивований несподіваним відкриттям, уголос розмірковував: — Я б, може, не йшов до неї, але ж усі темні сили проти мене змовились...

У надії оглянувся на сільську околицю — ні, скаженої Дуськи ніде не було видно, барилася, не квапилась. І, протверезілий, зодягнувся. Спробував посунути диван по траві, та коліщатка ледь-ледь зрушилися.

— Хоч би ти поміг,— сказав до коня Дроздоборода.— Таким, як ти, в колгоспі є поблажка: горба не гнеш, а їсти дають... Якби хоч якась шлея на тобі, якби якісь посторонки, то впріг би в диван — і потяг би,

як воза, до села... А знаєш, коростявенький, може, та нащекувата Дуська й права, га? Що в'їдає мене? Ти б теж здурів, якби був бабою і не мав дітей. А вона ж баба, страшна сила! І ця сила пропадає марно, тобто на мене падає щодня, мов грім, чорти її батька б узяли! Таки треба розстаратись на дітей, тоді б мені легше велось, за дітьми й світу не бачила б, не тільки мене!.. Я б, може, не йшов із лугу, так і жив на дивані просто неба, але ж усі проти мене як змовились... Навіть ти, Дроздобород, проти, еге?

Вечері приїхав на велосипеді електрик Данило — цей ніколи не кине й не зрадить, ні в горі, ні в біді. Й Петро Зеленюк схлипнув од розчулення — шепеляво так, із посвистом крізь зціплені зуби.

— Давай сюди, заждався! — махав рукою безтямно, як потопельник у воді. І коли той наблизився, командовав: — Клади свою машину на диван, впрягай-мось — та й поїхали!

— А я тобі вечерю привіз... Ти ж бо збирався ночувати...

— Е-е, Даниле, ти б побачив, що тут коїлось. Таке коїлось, що земля була вгорі, а небо внизу. — Розказував захоплено, ховаючи погляд. — Прибігав бригадир... Знаєш, Дуська заявила... Вже в міліцію передали. Знаєш, вона ж бо не хоче втрачати такого чоловіка, як я. Хіба щось інше знайде, краще?

Гнідий кінь Дроздобород підсліпувато стежив, як вони впряглись у чудного воза, в якому зроду-віку йому не випадало ходити, й тягнуть через луг, пхають, аж спини їм колесами погорбились. Полушене диванне дзеркало відбивало останні сонячні промені, й золотаві зайчики безтямно стрибали по кущах, по деревах, по горбочках та всяких високосях.

— Я б, може, не вертався додому, — сапав побуряковілий від напруги Петро Зеленюк, — але ж клята баба, ой клята баба... В лузі добре, в лузі — не в хаті, завтра, може, перебрався б у ліс чи в поле, та й так би жив, чи хтось перешкодив би? Але ж заявила бригадирові... Ну, хіба таке говорять начальству?.. Заявила бригадирові, що в тяжі від мене, що народжуватиме, хоче хлопчика, а я, мовляв, Даниле, виставляю її на посміховисько перед усеньким селом. Це ж, мовляв, і з дитини теж сміятимуться, що батько в неї в хаті не живе, а десь у лузі чи в полі... Це ж треба так — дитиною мене допекла, дитиною мене подолала, га!

На околиці стояв колгоспний пенсіонер Онисим Гаркуша, пас на налигачі корівчину, пильно так приглядався.

— З поверненням, Петре, — поздоровив.

Диван поволі сунувся горбкуватою вулицею, стареньке дзеркало раз у раз стріляло полохливими зайчиками, відображаючи низьке червнєве сонце, й ті безтямні, веселі, безтурботні створіння стрибали скрізь, де тільки могли, вони бігали, телесувались, пурхали — по яблунях і вишнях, по воротах і огорожах, по дахах і телеантенах, по телефонних стовпах і стовпах електромережі, по коровах і автомобілях, а також, звичайно, зрідка й сягали цікавих людських облич, усміхнених, лукавих, що появлялись у вікнах, у дворах, на грядках, на сінешніх порогах.

Усі знали, що Петро Зеленюк повертається додому перепрошувати жінку.

До наступної okazji.

АНДРІЙ ШУЛЯК

В суботу Андрій Шуляк із жінкою на попутному автобусі подались у Малий Чернятин, мали відбути весілля в небоги, бо до тридцяти літ засиділась у дівках, а тепер віддавалась за вдівця з дітьми. Андрій, що завжди рубав правду-матку, тим більше не криводушив подумки під звуки духового оркестру: «Якби в чоловіка не горе, то й до сорока пересихала б на пні, бо коли мати не подарувала вроди — в бога не випросиш». У Тернівку повернулись так само попутним автобусом у неділю ополудні: подарували подарунки, перебалакали за чернятинських родичів і знайомих, похмелились — і гайда.

Стояв серпень, чи не найкраща пора літа, коли земля, при силі та при здоров'ї, віддячує людям урожаєм за їхню працю. Тернівка, розлігшись по горбах, безжурно мліла в літеплі сонячного проміння, радуючи очі доспілими барвами всього суцього: хай то слива-кобильоха на гілляці, хай то гарбуз на городі, хай то качан кукурудзи на стеблі. А ще ж скільки квітів цвіло о цій годині по селу, цвіло за огорожами по обійстях, по городах, просто вздовж вулиці!

Раді, що полюдському відсвяткували весілля, та ще ігтішені золотим серпневим днем, Андрій зі своєю трохи намореною, та все ж таки звабливою вишневощогою Шулячихою підступили до рідного дворища, обсадженого ясенами та кленами. Жінка відчинила хвіртку й подалась до хати, бо як-не-як, а ніч удома не ночували.

Андрій спинився у воротях, ждучи; на його жовтому й круглому, як місяць, обличчі стриміли гострі вуса, схожі на ластів'їні крила; тверді зеленаві очі лежали під бровами, нагадуючи недозрілі ліщинові горіхи.

Так очікувально постоявши у воротях і нічого не дїждавшись, Андрій Шуляк ступив на заспоришене подвір'я, роззираючись на хату й гараж коло хати (машиною в Малий Чернятин не їздив, бо весілля — це горілка та хміль), на погрібник, на хлів і на садок...

Тут із сіней не так вийшла, як сумним сумом висунулась дочка Галя, семикласниця: очі запухли від сліз, щоки одутлі від плачу, на покусаних губах запеклась кровь.

— Що сталось? — поспитав батько, чуючи, що в грудях немов крижинка розтанула.

Галя опустила погляд у землю, ніби її так прив'язано.

— Чого рюмсаєш? — поспитав уже сердито.

Дочка хотіла сказати щось, тільки ж голос її булькнув у горлі, мов камінець у воду: так виплакалась, що захрипла. Взяла батька за руку і, мерехтячи на сонці жовто-просіяним волоссям, повела на город. Ішла по стежці, а він по викопаних із-під картоплі корчах, чіпкими очима ширяючи довкруг, і та крижинка в грудях усе не могла розтанути, ширячи по тілу тривожний холодок.

— Ось...

Пройшли грядку з головатою капустою, поминули гудиння огірків із сонними жовтяками, й тут, за рядком соняшників, Андрій Шуляк угледів мертвого собаку.

Довкола зрита пазурами земля, позасихали на грудках краплі крові, а він лежить на боці, відкинувши лапи й вищиривши ікла. Між іклами синіє язик висолоплений, очі оскліли й скаламутніли.

— Що з Дружком? — поспитав, сам собі не вірячи.

— Дуже завивав сьогодні зранку,— знайшлась на голосі дочка.

— Та що з ним?

— Звивався отут на городі й завивав. Я вибігла з хати, так страшно вие і скімлить. А потім тільки хрпів і лапами совав та ще здригався. Я до нього: «Дружок! Дружок!» Він ще дивився на мене, а потім і дивитись перестав, лиш піна йому виступила з пащі...

В дитячому горлі наче пташина схлипнула, й той глухий, розпачливий звук відізвався росяним мерехтінням у батькових очах.

— Що з ним? — підвівши голову, запитала Галя.

— Отруїли. А чи голку дали з'їсти з м'ясом.

— Навіщо? — допитувалась.

— Чи я знаю? Мене вдома не було.

— Хто отруїв, тату?

Андрій Шуляк, стоячи посеред городу, звуглілим зором окинув сусідські подвір'я, пробіг поглядом по зелених річищах обсаджених деревами вулиць — і не відповів.

— Якби обпатрав чужого півника, то сказали б, правда? — міркувала дитина. — Й ми заплатили б за півника, за всяку шкоду. Ніхто не скаржився.

— Та вже краще не скажеш, ніж сказали.

За городом на пустирищі куцились дерева, блекота, будяки, валялось іржаве залізччя, й на цьому звалиську Шуляк заступом викопав чималу яму. Взявши за задні лапи, притягнув отруєного собаку, спустив на дно. Якусь мить повагавшись, ізгори прикидав битою цеглою, камінням, дрючками, а тоді вже присипав глинистим ґрунтом. Ще якусь мить повагавшись, нагорнув примітний горбик.

Сидячи між будяків із фіолетовими квітками, над якими гули бурштинової барви бджоли, Галя мовчала, тільки очі її промовляли похмурою й тяжкою мовою.

— Ходімо до хати, — озвався батько й, рушивши, зашелестів припорошеним бур'яном.

Дитина як забовваніла між шпичакуватих бур'янів. Батько обернувся на городній межі, хотів озватись — і лиш пташиним схлипом війнуло, сліпим звуком...

Погодували з жінкою кролів, дали корму нутріям, заколотили корито для свині й підсвинка, сипнули зерна курям. Жінка, звикнувши мовчати, мовчала тільки вустами, зате чоловік навчився читати її думки з лица, з виразу чорних очей; настрої угадував із того, як брижила брови, як дихала, як ходила, як сиділа, — за два десятки років хіба ж не вивчиш! Знаючи про отруєного пса, жінка поки що не сказала й слова, лиш погляд її клубочився густим димом.

Перегода хазяїн подався на пасіку, що стояла за хлівом на осонні. Позаглядав до вуликів, думаючи про те, що взяток бджолиний іще не поменшав, можна сподіватись на добрий медозбір, що цукровим сиропом підгодувати рано, а вже треба, треба приступати до головної осінньої ревізії, годилося б і зимівник на зиму підремонтувати.

З пасіки ступив на город. На кількох помідорних кущах позривав верхівки пагонів, щоб швидше достигали зелені плоди, ген як рясно вродило. Часникове листя пожовтіло, треба вже повизбирувати доспілий, щоб не перестоював у ґрунті, а перестоїть — знову почне рости. Й цибулю-батун так само вже пора повисмикувати, й цибулю-сіянку.

Грядка з цибулею-сіянкою сягала саду, тут уже Андрій Шуляк відірвав погляд від землі й ледь-ледь розцвів присмученими очима. Й як було не розцвісти, коли сад мав чи не найкращий на всю Тернівку! Люблячи дерево й знаючись на дереві, мав літні та ранньо-осінні сорти груш, а поміж них і іллінку-дзвінок, і лимонку, і беру, і панну, й олександрівку, й лісову красуню, і деканку, і рояль... А яблуні! Хай по одному дереву, та родили папіровка, малинівка, мельба, пепін-китайка, антонівка, бельфлер-китайка, «слава переможцям», ренет, макінтош, боровинка... Своїми ж таки руками посадив кілька горіхів і вишень, мав абрикоси й сливи, а також агрус, малину, смородину чорну, порічки... Жінка намірялась вирощувати й полуницю, бо тепер у Тернівці чимало людей доглядали грядки з полуницею, та чоловік заперечив. Мовляв, садиба не така й велика, не гумова, то коли вже кортить ягоди — гайда в ліс, не лінуючись, можна назбирати ген скільки козубеньок, та лісова ж поживніша, лікарі радять більше їсти лісову, ніж із грядки. Так само не посадив жодної черешні, бо черешень багато в лісі росте, не бійся залізти на дерево й нарвати. А як не здерешся на лісову черешню, то в колгоспівських полях уздовж доріг ген скільки низькорослих, тут тільки рукою нагинай гілляку.

Андрій Шуляк любив свій сад: і в таку погідну серпневу пору, коли виколихував веселково-строкатий дозрілий урожай; і коли пооблітає листя, тільки пізні сорти яблук зоріють на вітті; й занесений снігом, у сліпучих квітах-снігурах; і весняний, у бубляшках, які розкрилювались у цвіті, а хвилі цвіту застигали вулканічною лавою. Любив свій сад, який мав живу душу, й та душа

зараз ось озивалася сонячної світлини шелестами-сплесками, осяюючи й зцілюючи гірку рану в його естві...

Після спожитих на весіллі напоїв і наїдків пекла згага, й він, сидючи за столом у свіжій не по-літньому хаті, пив кисляк. Хоч мали холодильник, проте молоко свіжоздоене й кисле, сир та масло тримали в погребі. (Хазяїн сказав: «У живому холоді й харчі живі, а в цьому електричному все якесь мертво»).

— Фросино, що тепер маємо робити? — поспитав у жінки, відчуваючи, як збадьорішав од кисляку, навіть думки почистішали.

— Я б на кожного подумала, — зрештою озвалася, наче звільняючись від каменя, який далі стало несила нести. — Добре, що собака не людина...

— Собака не людина? Кращий за людину.

— Кращий за людину? За яку?

— За оту, що отруїла.

— Певно, за ту кращий, — згодилась жінка.

Дружок їхній тримався обійстя, далеко не бігав, хіба що заникував зрідка в сусідські двори, отож отруту свою знайшов не на краю світу.

— Не Баглаї ж, — назвала жінка найближчих сусідів.

Учителі на пенсії, старе подружжя Баглаїв, яке в школі колись ще їх обох доводило до тям, жили за садом, хата їхня блищала цинковою бляхою. Тихий, як осінній туман, Баглаї і завжди всміхнена, як місячна доріжка на воді, Баглаїха доживали віку, маючи пенсію, дрова й вугілля від сільради, повагу від односельців.

— І не Титівни, — кинула жінка перегодя.

За Баглаями жили дві сестри Титівни, обидві незаміжні, обидві в літах, обидві богомільні й на вигляд такі плохенькі, наче як злякались колись у дитинстві блискавки й грому, то по нинішній день.

— Та й не Ганя Самиш.

Ганя Самиш сиділа в колгоспній бухгалтерії, голова їй боліла всяким сальдо-бульдо, дебетом-кредитом, вдачу мала таку, що ладна собі пучку врзати, аби тільки не боліла порізана пучка в сусідської дитини. Ганя Самиш навесні розлучилась із чоловіком, що в районі злигався з гулящою буфетницею на вокзалі, й тепер, соромлячись людей, знала лише дорогу в бухгалтерію і з бухгалтерії.

— А ти чого мовчиш? — зрештою здивувалась Фросина, яка сама звикла тримати язика на припоні й вислуховувати балакучого чоловіка.

— Я, Фросино, вичисляю.

— Що ти вичисляєш?

— А хто нашого собаку ухойдокав.

— То вичислай уголос...

— Можна й уголос. Ти кажеш за тих людей, на кого й подумати трудно. А я думаю за тих, для кого ми більмом на оці.

— Для кого ж ми більмом на оці? Наче нема таких...

— Е-е, Фросино, й не кажи, й не говори.

— Таж із усіма в мирі, нікому зла не заподіяли, до всіх лише з добром.

— З добром? Не забувай, що за добро часто платять злом.

— Ото нам за добро так заплатили?

— Може, й заплатили...

Й Андрій Шуляк не так усміхнувся, як скривився прикро, й вуса гострі його ластів'їні раз і вдруге здригнулись, наче крила в бажанні польоту. Витер вуса від кисляку, звівся й плечима-коромислом затулив вікно.

— Ти, Фросино, показайнуй, а я голову провітрю, бо замакітрилась.

Без собаки, який завжди зустрічав, кидався на груди й догідливо скімлив, садиба здавалась наче вимерлою.

— Ти ж бач, як дитину скривдили, — мовив уголос, бо Галя й досі не вернулась додому, десь пропадала за городом у бур'янах.

І несподівано відчув, як засвербіло-щипнуло в горлі — такою болісною їддю їло ще в дитинстві, коли образа висікала сльози на очах...

Провітрюючи замакітрену свою голову, йшов недільною дорогою, намагаючись глибше зазирнути в очі стрічних тернівчан, наче з їхніх очей намагався вирвати таємницю. Опинившись у центрі села біля сільради, зупинився перед Дошкою пошани, де зібрано фотопортрети кращих трудівників. Оббігши шпарким поглядом строкатий загал знайомих облич, подивився нарешті в найзнайоміше, в своє, що втупилось зором острашливо-гострим, як свердло відбійного молотка.

— Гм, механізатор широкого профілю, — вдоволено гмукнув.

Авжеж, механізатор широкого профілю, під його портретом що напиши — те й правда. Бо коли треба, він тобі в комбайновому екіпажі на бурякових жнивах (так пише районна газета); бо коли треба, він уже порасться біля силосу, силосує кукурудзу; коли треба, він уже

тракторист, оре на зяб. Поїздка з жінкою в Малий Чернятин на весілля — це наче премія від голови колгоспу, бо голова колгоспу знає, що й залізо без відпочинку рветься, що ж тоді вже про людину казати...

На перехресті зеленим світлом недостиглих слив світився комплекс із металу й скла, а в цьому комплексі містились промтовари, продовольчий магазин і кафе. Післявесільна спрага завела Андрія Шуляка в кафе, хоч сюди навідувався вкрай рідко, лише тоді, коли провадив у дорогу когось із приїжджих родичів.

Попросивши пляшку грушевого напою з холодильника, всівся під прикріпленим до стелі вентилятором, що лінливими крилами колотив парке й затхле, щедре на мух повітря.

За сусіднім столиком сиділа мокролиця й мокрогуба компанія, збадьорена випитим і водночас пришалимонена від літньої задухи.

— Андрію, гайда до нас, — прогугнявив Семен Скуба. Народжений матір'ю-алкоголичкою, він мав дивне й страшне обличчя: наче щипцями хтось виривав губи, порвав вуха, покалічив ніс та брови.

— У вас немає вже до чого сідати, — відповів, цідячи грушевий напій.

— То візьми й постав.

— А з якої причини я братиму й ставитиму?

— Хіба нема причини? — гугняво прокричав Семен Скуба, показуючи кінські свої зуби, поміж яких іскрилася металевий.

— Їздив у Малий Чернятин на весілля, то вдовольнився.

— У Малому Чернятині веселився, а в Тернівці маєш поминки, то постав.

— По кому поминки?

— А по собаці!

Й за сусіднім столом засміялися. Спотворене обличчя Семена Скуби стало й зовсім страшне, мовби то реготала сама смерть. Глухо світячи олив'яною полудою викочених очей, поряд із ним сміявся тернівський фотограф із Будинку побутових послуг Данило Воскобойник, він же за сумісництвом на тому комбінаті й майстер по ремонту телевізорів і пральних машин. Третім до теплої компанії затесався Михайло Бурда, людина майже без певних занять, якби час від часу не влаштовувався в селі чи в районі на всяку випадкову роботу, з якої незабаром гнали втришия за зловживання оковитою.

— Звідки ж ви про собаку знаєте?— стужавівши жовнами, спитав Андрій Шуляк.

Обличчя їхні вичахли від сміху, лиш у Семена Скуби посіпувались рвані губи та здригались ніздрі пошрамовані.

— Кажуть!— пролунало гугняве.— Ось і почули.

— Почули? Чи не від Михайла Бурди почули?

— А чом від мене?— крутнувся той на стільці, й сянєве його лице, схоже на кормовий буряк, наче ще більше побуряковіло.

— Чи від Данила Воскобойника?

Воскобойник (худий, як батіг, він усе-таки здавався гудзуватим батогом, бо через ремінь переливалось черевце, в якому завжди бовтались пиво, горілка, вино) проспівав тенором:

— А в Данила теж є вуха!

Андрій Шуляк розставив перед собою на столі могутні гандрабаті руки — здається, цими руками здатен був узяти в один оберемок усю ту компанію, а на додачу прихопити ще таку саму.

— Михайле,— сказав,— нащо згубив мого собаку?

— Тю!— витріщився той.— Здурів?

— Ти здурів, бо отруїв собаку.

Кормовий буряк, себто обличчя в Михайла Бурди, мінилось фіолетовими сплесками.

— Як ти докажеш? І нащо б я мав труїти? Хіба в мене мишак є, га?

— Так на кожного можна вину звалити!— муркнув тернівський фотограф, і в його гудзуватому черевці булькнуло питво.

— На кожного думати не стану,— відказав Шуляк і, зчепивши пальці обох рук, тримав перед собою довбню-довбешку.— А на вас усіх — чом не подумати? Що Скуба, що Воскобойник, що Бурда... Ходите по хатах, вициганюєте в жінок горілку та закуску, готові вже зранку. Норовите так, щоб на дурничку прожити, без мозолів.

— Ну, хазяїн заговорив,— недбало кинув страшко, їхній тернівський вирвигуби та вирвиніс Семен Скуба.— А нам і без хазяйства добре, перебиваємось тим, що день пошле.

— Правда, перебиваєтесь тим, що день пошле, але ж посилає вам не своє, а чуже.

— Ну, хазяїн! Розхвастався, що портрет із Дошки не знімають! А нам добре не на Дошці, а отут!

— Може, ви отут і сидите, що я отам, на Дошці! Не було б мене на Дошці, ви б тут не ошивались по кутках.

— Ну, хазяїн, передовик!

— А якби вся Тернівка отут зібралась, га? — Андрій Шуляк звівся, навис над підпилою компанією окоренкуватою постаттю; гострі вуса надавали йому хижого, розбишацького вигляду.

— Хай збирається, чи ми проти.

— Коли вся збереться, тоді, хлопці, вам не буде до чого збиратись!..

— Не пропадемо, на наш вік вистачить...

— Кажеш, Михайле, не сам труїв собаку, а гуртом? Из Воскобойником і Скубою?

— Гей, легше на поворотах! — озвався їхній вирвигуби й вирвиніс. — Бо не подивлюсь, що ти такий, як КамАЗ.

— Язик без кісток, — усміхнувся Воскобойник губами присохлими, наче капустиною тлею побитими. — Тільки з якої хвороби стали б губити собаку?

— Дивіться, хлопці... Ви — мої класові вороги... Там, дивись, кури з курника пропали в баби Дуднички, заявила стара в сільраду, та хіба сільрада знайде? А в Петра Трохимця хіба з погребя не винесли півбочки солони, коли чоловік у лікарні лежав?..

— Ти мене записав у злодії? — тіпнувся за столом Воскобойник. — Та я заробляю доста!

Скуба з Бурдою мовчали, сопучи носами й дивлячись спідлоба басисто так, наче самими поглядами б'ючи й рянючи.

— На тебе, Даниле, пальцем не тикаю, а кажу, що хтось тій солонині пристроїв ноги, бо сама з погребя не побігла б. А ще скажу, що з мого погребя, чи хліва, чи комори не пропадало — й не пропаде, злодіїв не збираєш годувати.

— Чого ти нам кажеш? — озвався Воскобойник.

— Вам кажу, а ви скажіть іншим, щоб усі почули.

Андрій Шуляк поніс натоптувате тіло до виходу, а в порозі спинився:

— Так що, хлопці, ви мене знаєте.

— Та котись ти, — охляло кинув навздогін вирвигуби й вирвиніс. — Гірший собаки... Хотіли погуляти, а він прийшов — і в кашу наплював. Якби ж там хоч собака як собака, хай би породистої масті, а то дворняга.

— Еге, — морщив плескатога лоба Воскобойник. — У людей — вівчарка чи спаніель, дог чи бульдог...

— А лягаві які! — муркнув Скуба.

— А то — без породи...

Лиш Михайло Бурда мовчав, наче язиком своїм закусив усе випите за нинішній день і тепер не було чим говорити...

Повертаючись додому, про всяку всячину передумав Андрій Шуляк, а найперше, звісно, про те, що треба шукати щеня, та зінське знайти б, із зінських зінське... А коло своєї садиби спинився у воротах, як завжди спинався, коли повертався додому. На мить забувшись, очікував, що вискочить назустріч Дружок, лащитиметься, спинатиметься лапами на груди, сяючи розумними й щасливими очима.

ЩУРИ

— З поверненням тебе, Антошко, — сказала свекруха, сидячи на розстеленому рядні й чистячи великі кормові буряки кривим ножем, схожим на турецький ятаган.

— Спасибі, мамо...

— В тілі нівроку... й кофтину справила нову... й чобітки на платформі... — Свекруха, вправно обрізаючи гичку та корінці, кидала на Антошку погляди гострі, мов лезо ножа, якого стискала чорними пальцями. — Й ніхто не подумає, що повернулася з тюрми, з відсидки, а начебто з курорту.

— Й скажете, мамо, — непевно засміялась гостя, обпікаючись тими свекрушиними позирками, й лице її, одутлувате, біле, світилось провинною.

— Коли ж до батька-матері повернулась?

— У п'ятницю.

— А до нас навідалась тільки сьогодні, в неділю? — В голосі прозвучало чи то здивування, чи то докір почувся. — Й дорога недалеко, в одному селі живемо, хіба що на різних кутках.

— Застати хотіла вас, от і в неділю...

— А ми думали, що забула за нас.

У свекрушиному голосі холодок бринів, як ото бринить на осінньому вітрі всохла польова бадиліна. Говорячи, розтягувала мало не до вух довгі, як сире реміняччя, губи, і відкривались челюсті пласких, мов гарбузове насіння, зубів, із-поміж яких —

сторчма один на другому, якраз іспереду — жовтіло золотом два вставних. Язик ворухився й ворухився, наче в'юн на гарячій сковороді, й Антошка мимо-волі втуплювалась у чужий рот, мовби зачарована золотом.

— Чом би мала забувати вас, мамо, — якомога лагідніше відказала Антошка.

— Тепер як? Могла б і здибати когось там, завіятись у світі, щоб потім до рідного села не вертатись.

І не квапилася звестись від купи буряків. Тоді Антошка навпрямці спитала:

— Василь у хаті? — І що свекруха не відказала, ору-дуючи ножем, то гостя мовила: — За Василем скучила, піду вже до хати...

Пішла, несучи в руках сітку-авоську з пакунками. Каблуки залишали глибокі ямки в чорній землі, пряма постать ледь сутулилася. Свекруха, облишивши недочищений буряк і кинувши ножа, моторно звелась, обтрушуючи з фартуха зрізані корінчики, подалася слідом на худих ногах, озутих у червоні ка-лоші.

— Зажди, Антошко, не пар парка...

Хазяйка прудкенько догнала гостю, гомоніла:

— Осінь, клопотів по вуха... То ж знаєш, ми зараз у Києві всі — я в дочки Насті бавлю дитя, хлопчик знайшовся рік тому, а Василь уже не в колгоспі, ні, влашту-вався в місті на стройці, живе в гуртожитку поки що, обіцяють квартиру... А ця хата у Веселинівці, а город цей! На суботу-неділю добились, щоб хоч у печі пропалити, родину зібрати.

— Василь давно подався в місто? — спитала Антошка, напівобернувши до свекрухи повновиде лице, що буяло свіжим конюшиновим цвітом очей.

— Хіба не писав? — удавано здивувалася свекруха. — З минулої весни... Лишенько, такі гарбузи вродили, так багато! Не дивно, в нас земля вгноєна, родюча, але ж по всьому селу горами лежать, наче якісь кроти навернули ті гори. Якби не дитя, то завезла б у Київ та продала б на Бессарабці...

Рябе, жовте, зелене гарбузяччя надимало боки з розчинених дверей повітки, лежало, накрите картоплин-ням, на причілку хати, тьмяно виблискувало в півтем-них сінях. Тут, у сінях, також сірили мішки з намолоченим зерном пшениці сьогорічного врожаю, темніли ді-жечки з наквашеною капустою й солоними огірками.

В кутку, біля драбини, стояв Василь у куфайці й розпалював керогаз.

— Та хай вам, мамо, цей керогаз яким огнем горить! — лайнувся він. А на Антошку подивився так, наче вони й не розлучались на кілька літ, наче жінка вдосвіта подалась у місто по магазинах, а тепер, поплудні, повернулась додому з покупками. Длубався, щось там прочищав у форсунці, тер сірником, а потім, так і не запаливши керогаз, підвів порожевіле обличчя й сказав:— То чого це стоїмо в сінях? До хати ходімо.

Стелю в хаті тримав старий дубовий сволок, підпертий стовпом. Лежанка була застелена полотняним рядном, на якому барвистим огнем горіла натереблена квасоля й лежала чимала купа цілих стручків. Зі стін, як і завжди, дивились сімейні фотознімки в рамках, оббитих вишитими рушниками.

— Оце приїхали з матір'ю на город,— сказав Василь, і в голосі прозвучало несподіване зло.

— Еге ж, еге ж,— засокоріла мати.— Хоч і далеко автобусом, а що вдіш...

— То розкажуй,— чи то попросив, чи то буркнув Василь.

Вдався б він гарним чоловіком (синьоокий, пшеничночубий, з випнутими грудьми, легкий у ході і якийсь гострувато відчайдушний у кожному своєму русі), якби не підборіддя. Бриласте, важке, наче рубане сокирою невинного майстра для іншої людини й іншого обличчя, воно висіло тягарем, тягнучи всю голову донизу, а також мовби обтяжуючи погляд синіх очей і його хутку, схожу на материну, мову.

— А що розказувати? Випустили до строку, вернулася ось,— відказала Антошка таким тоном, ніби й справді йшлося про поїздку на базар.

— До строку? — закліпала повіками хазяйка.

— Інших теж до строку, не було ніяких претензій до нас, тільки похвала, бо робили на совість.

— А там теж хвалять?

— А-а, мамо,— сказав син,— скрізь хвалять, тільки якби рук не жалів.

— А так, так...

— Гостинців ось привезла вам,— усміхнулась Антошка, вродливішаючи лицем і щасливішаючи поглядом. Дістала з сумки пакунок, розгорнула.— Це, мамо, кофтина для вас, приміряйте, чи підійде.

— Та це ж така, як я в магазині бачила,— зраділа свекруха, обома руками беручи кофтину й прикладаючи до дошкуватих грудей, до запалого живота.— Вже стільки людей ту кофтину перемацало, а брати не беруть, ціна кусається. І я вже крутилась біля неї, мов кіт біля миші, та так і не взяла. Бо візьми, а потім Настя й сваритиметься, що з її плеча не хочу доношувати, що обновками замакітрюю голову... І як ти, Антошко, так далеко сидячи, й здогадалась?

— Добре, мамо, що вгодила, носить на здоров'я.

— Мабуть, добре заробляла. І там, видно, жилось не злецько.

— Мені, мамо, заздрити негоже,— зі смутком відказала Антошка. Й до Василя:— А тобі придбала японську сорочку та светра шерстяного, теплого.

Японська сорочка вбирала зір яскравими картярськими знаками: бубни, чирви, хрести, піки були розкидані по манжетах, рукавах, грудях, спині, коміру. А светр палахкотів поздовжніми червоними смугами по білому сніжному тлі.

— Де ж ти, Антошко, набрала дефіцитів?— спитала свекруха.— Хіба там, де ти була, є вільний доступ до таких товарів?

— Не могла ж я з порожніми руками додому вернутись,— непевно відказала Антошка.

І поглядом, наче блискавкою, раз і вдруге вдарила по стінах: фотознімка, де вона, у весільній фаті, пригорталась до Василя, зодягненого в чорний костюм із білим бантом у петлиці піджака, над вікном не було. Тепер там у заскленій рамці висіла трафаретна вишивка, що зображувала вилупкувату сову.

Свекруха перехопила той погляд і засокоріла, мов заскочена на злодійстві:

— Картку зняти, Антошко, я сама забрала зі стіни. Бо хто ступить у хату, дивиться, а ти ж там із Василем знята. Яюсь перед людьми совісно... Може б, і не зняла, та сусіди стали сміятись. Мовляв, якби ти не в тюрмі сиділа, а то виходить, що Василь на картці із заключною.

— Я ж нічого не кажу, мамо,— полотноючи, проказала Антошка.

— То й добре, то й гаразд,— не вгавала свекруха.

Василя поставило стовпом серед хати, й той стовп оторопіло тримав у руках барвисті гостинці.

— Мамо,— сказав,— може б, ви на стіл накрили?

— Накрила б, накрила б,— охоче згодилась.— Та тільки що поставлю на стіл? Самі ж тут не живемо, харчів не держимо, страв не готували... Кільце ліверної ковбаси прихопили з собою, то хіба Антошка їстиме? Вона в батьків, либонь, смачненьким закропилася...

— Спасибі, я сита,— твердо мовила Антошка, туманючи зором. І поспитала:— Як там Настя живе?

— Добре,— похмуро бовкнув Василь.

— Дай боже,— зітхнула свекруха. Й зразу засокоріла:— Ти не думай, Антошко, вона все пам'ятає і вдячна тобі по гроб життя. Ті гроші, що ти позичила їй на кооператив, Настя віддасть, уже й наскладала трохи. Ти ж почекаєш, так?

— Скільки чекала — ще почекаю...

— Спасибі, гарна ти душа. Але трудно їй зразу стягнутись, та й дитя мале на руках.

— Довго стягується. Якби віддала до суду, якби я могла покрити розтрату в касі, то, може, не так багато й мала б строку. Для неї зважилась на розтрату, для своєї товаришки. Виходить, і відсиділа за неї та за її кооператив.

— Сама винувата,— кинув Василь слова, мов камені в криницю.— Було не давати.

— Але ж і ти просив, і ви, мамо Варко, й Настя благала. Бо якби тоді не вступила в кооператив, якби не внесла задатку, то й досі не мала б житла.

— А тобі слід було мати розум,— уже зліше повторив Василь, і важке його підборіддя відвисло, наче колодязний журавель із повною баддею води.

— Якраз же після нашого з тобою весілля, Василю, якраз після шлюбу. Що б ти мені сказав, якби відмовила?

— Ой, завжди треба мати розум, завжди,— прошепотіла мама Варка, і її очі, схожі на захмелених чортів, наче аж різки гострі виставили.

Антошка сіла на лаву й заплакала. Заплакала беззвучно, затулившись долонями, й сльози сочилились крізь пальці, скапували на коліна. Мама Варка забрала в сина японську сорочку та шерстяний светр і разом зі своєю кофтиною сховала гостинці на ліжку під подушкою.

— А хату з городом надумали продати,— гомоніла так, наче тут прислухались до кожного її слова.— Й покупці трапляються, тільки дають мов на сміх кулям. Один приїжджав із району, хотів перебраться у Веселинівку, тут для нього в колгоспі є робота інженером,

уже й сторгувались, то що? У сінях всякої всячини звалено, там і буряк, і пашниця, й кукурудза, й конопляне сім'я, щось зопріло, щось, може, зогнило. То не без того, щоб не завелись щури. Якби ми тут жили, то хіба б не викурили? І духу їхнього не чулося б. То побачив цей інженер щурів і відмовився від хати. А хіба він їх не вивів би? Ого, як хутко вивів би! Та й таке подумати: ось ми живемо зі щурами — й нічого, правда, Василю?

— Ще й не така біда буває, — згодився син, запаливши цигарку й освітлюючи млу надвечірньої хатини синюватим тютюновим димом.

— Може б, не продавали? — схлипнувши, озвалася Антошка. Чому так сказала? Може, була надія, що хата втримає Василя, поверне з міста назад? Чи тому, що колись минуло тут кілька місяців її щасливого подружнього життя? — Хата їсти не просить. Була б вам за дачу, навідувалися б щоліта.

— Тут відірвався — треба там приростати, — обізвався Василь. — А мати стара, не здужає їздити сюди й туди, скільки вже їй зосталось.

— Авжеж, скільки мені вже зосталося, — охоче підхопила мама Варка, й очі її метушливі мовби заклопотались грозовою млою. — Та й треба ж колись із тобою розквитатись, ми в боргу перед тобою.

— Вже держава розквиталася зі мною.

— Держава взяла своє, а ти маєш своє одержати. — Мама Варка вправно лущила квасолю, пальці її кощаві шнуркували, мов голодні мишенята. — А як ти, Антошко, далі думаєш жити? На ферму подасишся чи, може, знову приймуть у лавку?

— З вами хочу порадитися, з Василем...

— Е-е, дочко, Василь тобі вже не порадник, Василь із тобою розлучився, поки ти сиділа там. Хіба з пам'яті випало?

— Не випало з пам'яті, а все ж таки поговорити треба...

— Дітей у вас не було, дяка богові, — виповідала мама Варка, й слова посипалися їй із рота, як зерна квасолі поміж пальців. — У нас ти жила в приймах. Тепер повернулась у хату до батька-матері, так? Василь до тебе не має ніяких претензій, і в тебе не повинно бути. Якби ж, Антошко, не трапилось такого лиха, то життя по іншій дорозі прослалося б.

— А ти, Василю, чого мовчиш? — Антошка звелася з лави. Обличчя висохло від сліз, пашіло сухими рум'ян-

цями. В цю хвилину була красива недоброю, мстивою красою.— Чи так і житимеш материним розумом, як досі жив?

— Ти, Антошко, його не гудь,— ласкаво дорікнула мама Варка.— В нього свій розум теж є, і Василеві не з руки вдруге паруватися з тобою. Він, може, хоче женитись, тільки так, щоб більше не опектись.

— Так, Василю? — спитала.

Той мовчав, дим снувався над синіми будьяками його ясних очей.

— А так,— підтвердила мама Варка.— Хоче взяти знайому бухгалтерку з дочкою, тільки чекає, поки дочка підросте й бодай до першого класу піде, щоб менше мороки з нею...

Вечірнє сонце било в причілкове вікно, і в бляклому золотому промінні Антошка сяяла якимось розпачливим, неживим сяйвом, й усе в неї було несправжнє, неживе: щоки в плямах сухого рум'янцю, губи в гримасі болю, шия, на якій набубнявіла, мовби здута від повітря, корінцювата жила. Вже в роті мами Варки замість язика ворухився не в'юн на розпеченій сковороді, як здавалось на вгороді, а прив'язаний на цепу пес, який чи то стеріг золото вставних зубів, чи то сікався й сікався до Антошки.

— Я ж там про нього тільки й думала... Всю вину взяла на себе, так? Думала, вернись у Веселинівку — дійдемо згоди. Хай ти, Василю, й перестав слати листи, а я однаково надіялась, бо в тебе м'яка вдача, м'яке серце.

— Отож-бо й воно,— теребила мама Варка слова балачки, мовби стручки квасолі,— що м'яке серце. А ти прикинь своїм розумом: пляма на тобі, Антошко, то як йому з тобою далі, га? Це ж, як знайдеться дитина, то й на дитині пляма лежатиме твоя. Всі родичі що порадили? Раз не склалася сім'я, раз таке лихо — нехай до міста їде, ще ж і не старий, в Києві хай іншу ниточку суче.

— Скільки ж у вас тих родичів? Тільки Настя, моя товаришка, а твоя сестра, Василю. Й вона так радила?

— Вона теж,— не даючи відповіді насупленому синові, теребила мама Варка дрібненькі й сухі, безбарвні слова, що, стикаючись між собою, випереджаючи одне друге, наче аж полускували, потріскували, шаруділи в хаті, пригніченій низькою стелею.— Бо чи Настя йому добра не зичить? Стільки й рідні у Василя, що рідна

сестра... Ти, Антошко, не пропадеш. Тепер оженюються й розженюються, виходять то заміж, то назад із заміжжя тікають...

— Любила я Василя, навіть там,— сказала Антошка так, наче його, зсутуленого, похмурого, оповитого тютюновим димом, у хаті вже не було. Як про покійника сказала.

— Так само полюбиш іншого,— приязно щебетала мама Варка.

— Я ж заради вас — на все...

— Й заради іншого теж підеш на все,— запевнила.— Тільки з розумом, чула? Люби з розумом, Антошко, бо, не доведи господь, попадеться упир, вовкулака, то він із тебе і кров вип'є, і все на світі висмокче. Я тобі поганого не зичу, послухайся старої, знайдеш якісь штани, матню якусь,— не втрачай тями.

— Й нащо продавати садибу? — наче сама в себе запитала Антошка.— Завжди можна сюди приїхати, повернутись. Хіба, мамо, вам не закортить навідатись у Веселинівку?

— Е-е, дочко, й не сподівайся! — зажебоніла мама Варка. — Чого сюди Василеві навідуватись? Оцю землю горбом своїм орати? Я біля городугнулась, як мана, годі. Й не надійся, що Василь повернеться!

— Прожили тут стільки...

— Однаково, де вмирати, де поховують...

Мама Варка гомоніла, в руках шаруділи стручки квасолі, син уже кадив другою чи третьою цигаркою й мовчав, як степовий бовван. За вікнами сизіло холодне вечірнє повітря, на яблуневому гіллі рожевіли та білили вродливі білі плоди, й ген, на сусідньому городі, кількоро дітлахів розклали вогнище, буркнуло полум'ям.

— Василю, проведи мене,— мовила Антошка, важко рушаючи до дверей.

— Та вже переговорили про все,— з лагідною заборною в голосі сказала мама Варка.— Бувай здорова, та, як приїдеш у місто,— і в гості навідайся, за сільські новини потолкуємо.

— То бувай,— зрештою, буркнув Василь, коли гостя, взявши з лави порожню сітку-авоську, переступала хатній поріг. І ледь усміхнувся кривою усмішкою, яка на його обличчі спершу намалювала на коротку мить, а потім хутко, розтанувши, зняла й досаду, й гіркоту, й біль.

І раптом із сіней долинув зойк: «О-о!» Й за якусь хвилю знову: «О-о!» Брязнуло порожнє відро, щось

grimнуло, заторохтіло. Мама Варка, сторопівши, вискочила в сїни. Антошка, з перекошеним від страху обличчям, зводилася з-поміж гарбузів, що порозкочувались від її незграбного падіння, й схлипувала:

— Щур!.. Отакий щур!.. Звалився на плечі, побіг по спині, великий, слизький, я так і звалилась на гарбузи.

— О, бачиш, скільки щурів, — підхопила мама Варка, наче вони й не обривали розмови, — а ти говориш не продавати садиби.

— Отакий щур, отакий! — не могла отямитись Антошка. — Скільки їх у вас!..

— Уже самі не раді, а наша хата, то й наші щури.

Антошка звелася з-поміж гарбузів, гулькнула через сінешний поріг, а мама Варка, повернувшись до сина, що й далі човпів кам'яним бовваном, засокоріла:

— Ото бачиш, який ти, Васильку, бачиш? Ладен усе забути, простити. Зманює тебе надвір, а ти вже біжиш. Ох і сутужно тобі довелося б далі з цією Антошкою, аби не я, та тільки порятувались від неї, слава господу.

— А за бухгалтерку нащо прибрехали? — буркнув син. — Не хочу я тієї бухгалтерки ні самої, ні з її дочкою, хай не милиться без мила.

— Вигоди своєї не знаєш, то ще визнаєш, — запевнила мама Варка. — З моєю поміччю не пропадеш. — Дістала з-під подушки японську сорочку та шерстяний светр. — Зодягни, подивимось на гостинці.

Василь ведмедькувато стягнув із себе куфайку, стару ковбойку, нарядився в обнови. Мама Варка замилувалась на нього, помолоділого, ледь зніяковілого, й скрикнула:

— Та щоб тебе, Васильку, отакого славного, я вступила отій? А хутчій догори ногами дригну, аніж вступлю!

У СТЕПУ НА СТАНЦІЙНІЙ ОКОЛИЦІ

Тут, під застиглою зеленою хвилею лісопосадки, що тягнеться вздовж залізничного полотна, купчаться в літньому затінку малі вагончики. Непорушні колеса впираються в низько запалі рейки. Ці вагончики пристосовано не для їзди, а для житла, й рейки — наче замість фундаменту: щоб надійно тримати на своїх сталевих

жилах низку вагончиків. Поміж них сушиться білизна, у віконцях барвистими візерунками — квіти вазонів, там і сям видніють клітки з кролями чи курми, з бляшаної халабуди лине свиняче порохкування, неподалік лунає плач немовляти. Поряд стримить графічно чітка арматура електросилової підстанції.

— Тут колись було чисте поле,— каже Кужільний, оглядаючись кругом, і лобата голова на його плечах повертається, мов радар.

Мимо вагончиків та мимо підстанції виходимо впридул до території великого крупозаводу, що здіймається в небеса більшими чи меншими сірими будівлями. Сюди від станції веде залізнична вітка — дві залізні сталки, оброслі запилюженими полинами, реп'яхами й чередою.

Темношкірий, наче в дьоготь вимазаний, дядько Стах, що йде з нами по сонячній станційній околиці, спиняється між блискучих, як розлита ртуть, рейок і тицяє гандрабатим пальцем у шпалу, забризкану мастилом.

— Отут... Отут Данило Продан поклав голову...

— Поклав голову? — перепитує Кужільний, заглядаючи в бездонну комору пам'яті.— Який Данило?.. Син Максима?

— Син Максима Продана,— ворухить п'явчастими губами дядько Стах, а гандрабатий палець усе ще вказує на шпалу.— Вночі вдвох із напарником вели паровоз. «Ти,— каже напарникові,— почекай мене коло воріт заводу, а я трохи пройдуся, бо голова розламується». Напарник чекає, а Данила нема. Посвистав свистком, а Данила нема. Напарник від заводу пішов пішки по рейках осюди-от, а тут лежить Данило, тільки без голови. «Де твоя голова?» — закричав напарник. А Данило мовчить, бо що без голови скаже. Це від переляку напарник спершу голову не роздивився, а голова тут і лежала. Це ж він її сам і відрізав, бо як Данило спустився з паровоза, то голову під колесо сунув, от напарник і відрізав паровозом, а потім свистав і кликав. Хіба докликешся...

Небо від спеки вигоріле, полинове; копиці хмар порозтрушувалися зотлілою блакитною мервою; вітка залізниці, де стоїмо на шпалах, біжить через поле у ліс, що за крупозаводом, тоне там у темній гущавині.

— Бач, хто ж витримає на собі паровоз,— чудними словами озивається Кужільний.— Навіть машиніст... Чого це він голову поклав?

— Через жінку свою,— каже дядько Стах.

— А в жінці яка причина?

— Призналась йому, що другого має... От і поклав голову.

В тиші станційної околиці лиш коники сюрчать, пронизуючи повітря струменями-чергами колючих пісень. Шпали пашать сухим теплом, пахнуть деревиною, тхнуть мазутом — і зовсім не віриться в справжність того, що розповів дядько Стах.

— Жінки такі,— роняє посутенілий лицем Кужільний.

— Жінки такі,— згоджується дядько Стах.— А Данило Продан ось такий — без голови.

— Ну люби, люби, коли любиться,— якомсь чудно стріпує-пирхає в гніві губами Кужільний.— Але хоч не признавайся, коли вже любиться... Е-е, ні, Данило таки дужче любив.

— Хай господь милує з такою любов'ю,— бубонить дядько Стах.

— Нехай він,— киває Кужільний на мене,— знає, як у нас люблять... Бо така тут земля, правда, дядьку Стах?

— Така земля,— відповідає дядько Стах, схожий на обвітреного, впродовж віків битого дощами й хльосткою сніговою заметіллю степового боввана.

Тут, поблизу крупозаводу, поміж інших садиб і родинне гніздо Кужільних, від вулиці відгороджене старим штахетником. За ворітьми — криниця; посипана піском доріжка веде від криниці до вгрузлої в землю хатини, що підсліпуватого дивиться приплющеними вікнами, наче вже й недобачає в цьому білому світі.

— Чуєш, Ларисо! — озивається Кужільний до рідної сестри, що на лаві під хатою пере білизну в велетенській цинковій балії.— Ось я й дядькові Стаху кажу... Через рік виходжу на пенсію — й сюди, в батьківське гніздо.

В Лариси напрочуд кругле, добродушне лице, схоже на коровай, що добре пригнітився в печі. Цей коровай прикрашено сливками очей, остюкуватими споловілими колосками брів, хмелем розкуйовдженого попелястого волосся, що вибивається з-під дзьобатого дашка хустини.

— Давно жду,— сміється сестра, й усміх на її губах блищить, наче срібна мильна піна в балії з білизнаю.

Хату затінено вишнями й грушами, в яких туркочуть розімлілі горлиці; крилаті мальви пишаються чорно-оксамитовим цвітом, схожим на розквітлі очі, що

закохано роздивляються кругом; на кущах зеленого морозу — рожева піна цвіту; вихориться покрученими стеблами малинник, із якого обнесено до останньої ягідки; зате гілля старої вишневокорой черешні подзьобано мушиними цятками майже висохлих ягід, на які вже чомусь ні діти ласо не поглядають, ні птахи не налітають.

— Чуєш, Ларисо? — озивається Кужільний. — Хату відремонтую. Щоб така стала, як при покійному батькові. — Киває головою на розсядисту шопу, що сірою ящіркою завмерла на землі. — І до шопи дійдуть мої руки, дам лад.

— А дай, дай, — стріпує шелесткими руками-крильми сестра над балією. Лариса знай усміхається, наче раз за разом випускає на обличчя веселих птахів, а вони попурхали — й зникли, попурхали — й зникли. — Бо мої таки не доходять.

Дядько Стах замовк, сам у себе сховався, в неймовірну свою глибину, куди ні оком не зазирнути, ні думкою сягнути.

— Криницю почищу, — обіцяє Кужільний, надпивши води через вінця відра, що стоїть біля ганку. — Ще як батько чистив — то й досі. На прання годиться, а як на страву — хіба то смак? Вода — це здоров'я.

— Чим більше п'єш води — тим здоровший, — сміється сестра.

— І дерев молодих насаджу у садку, — каже Кужільний, — бо вже попереводились та почучверіли... Ех, нема батька!

Дядько Стах сидить на лавці, й лиса голова його блищить жовтою шкірою, мов міхур із овечим лосем. В косяго розтину щілинах тремтить драглисте полум'я примружених очей. Здається, дядько Стах ще далі заховався в свої незглибимі душевні безодні: ось він є, сидить на лаві, можна торкнутись пучкою — й водночас нема дядька Стаха, відбіг чи в далину далеку, чи в минувшину свою давно відшумілу...

Обідаємо на подвір'ї під грушею, де вкопано круглий стіл на одній нозі. Літають ластівки, як натхненні аргонавти, мерехтять басовиті бджоли, мережані тіні від ворухкого листа пробігають по руках і лицах.

— А знаєш, Федір Череда вернувся, — озивається Лариса.

— Федір? Череда? — Брови в Кужільного вигинаються від здивування коромислами, а під дугастими

коромислами хлюпочуться очі сірими хмарами.—
Із Черкас повернувся?

— Каже — хочу вмерти на родині.

— Бач, на родині!

Згадують, коли саме Федір Черета разом із жінкою виїжджали в Черкаси до сина, який там оженився. Купили в Черкасах хату, жили мирно, та от не стало жінки, подалась на той світ, і Федір Черета на старість вернувся сюди, у Глинярку, до сина. Щоб не сидіти без діла, доглядає козу, молоко її густо віддає полином, бо пасеться в полинах.

— І я пастиму козу,— обіцяє Кужільний.

— А як ти там із своєю живеш? — питає Лариса.

— Ет! — навідмаш рубає рукою Кужільний, і кощаве його та гостре лице запавутинюється глухою злістю.— Не питай...

— Я не питаю, раз так...

— Ось подивися.

З внутрішньої кишені піджака Кужільний дістає фотокартку, з якої на нас дивиться юне дівчаче обличчя. Великий бант розпростер пелюстки на хмарині лляного волосся. Кирпатий ніс ледь зморщений, наче дівча перед фотокамерою стримувалось, щоб не засміялись.

— Хто це? — дивується Лариса.

— Ха! — аж молодшає на гострому виду Кужільний.

— Йй-бо, не знаю, скажи.

— А Ганя з блокпоста, п'ять кілометрів од Глинярки. Вчилися в одному класі, я не раз проводжав уночі через ліс додому, коли з кіно повертались.

— А-а,— згадує Лариса,— ти розказував. Де вона тепер?

— Чи я знаю? — Кужільний стенає плечима, наче здіймає рога.— Десь є... Може, у Глинярці. Може, заміж вийшла в Тиманівку. Світ широкий.

— А ти все тримаєш її картку?

— Завжди ховав од свої, щоб не знайшла й не подерла, отак усеньке життя. Тепер у тебе залишу, тут безпечно, сюди не навідається.

— Давай, покладу в альбом.

— Еге, в тебе Гані безпечніше. А я нарік теж сюди.

— До Гані? — сміється сестра.— До фотографії? Який вірний: і жонатий не розлучався з Ганею.

— Як удвох ішли вночі через ліс — не страшно, а самому назад — жижки тремтять!... Де та школа, де те дитинство, а пам'ятається.

Обідаємо під старим деревом, що посеред білого дня присвічує нам жовтими грушами-лимонками. За грушею крислата слива сяє димно-блакитними сливами. З-за сливи й показується гість у пожмаканих штанах, що пухиряться на колінах, у пожмаканій сорочці, розхристаній на гудзатих кучерявих грудях. У руках його, схожих на поламане обіддя від коліс, біліє півень, мерхтячи кораловим гребенем.

— Заробив! — хвалиться гість, струшуючи півнем.

Лівою рукою притримуючи півня, правою рукою вітається з дядьком Стахом і зі мною. Кужільний чужіє лицем і навмисне ховає свої руки під столом.

— Вікторе, ти ще тут у приймаках? — каже гнівною скоромовкою. — А я ж тобі писав, щоб ти приставав у прийоми деінде.

— А-а, Петре, перестань, — сміється Лариса. — Де йому ще приставати...

— Мені й тут добре, — мирно відповідає Віктор. На його важкувату кінському обличчі поздовжні зморшки висять одутлуватими кавалками. — Чого маю тікати? Від добра не шукають добра... Чи до двох відразу пристати?

І лице його стає реп'яжувато-сіре, наче прибите курявою.

— Бо ти не хазяїн, — зле бубонить Кужільний. — Обіцяти вмієш славно, а не берешся до діла. Ти прийшов на батькове дворище — й занехав господарку по саму зав'язку.

— Ген минулого тижня грушку посадив на межі. — Віктор засовує білого півня до мішка, що валяється під ганком. Помивши проворно руки, всідається до столу. — З приїздом!

— Тебе за стіл не просили, — бубонить Кужільний. — Він грушку посадив у таку спеку!... Як грушку посадив — так і ростиме.

— А, Петре, перестань!... — це сестра. — Яюсь ростиме... Як от ми виростили.

— Доведу до пуття, як обіцяв! — Віктор зі смаком їсть варену кролятину. — Моя робота не втече від мене.

— П'ять років балачок, а діла — на навильник не збереш!.. Приймак!.. Перекотиполе! Позавчора ти якісь дрова на вокзалі вантажив, учора сушняк збирав у лісництві, завтра тебе покличуть хлів пересипати... Де півня взяв?

— Чесно кажу — заробив! — Віктор їв зі смаком, і шкіра на вилицюватому обличчі звивалась тугим ремінячком. — Красти не ходжу.

— Тебе вже міліція шукає, щоб спровадити куди слід...

Пелехаті брови сидять над очима, як чорні круки.

— Міліція шукає, тільки не таких. Ось послухайте. На тому тижні встряв до одної компанії, мов лин у мул. Як водиться, дим коромислом, аж тут в одного пропав годинник, а Шуст одноокий на мене: «Віктор, віддай годинник». Я йому під сліпе око з лівої руки в морду, аж зуби клацнули, а правою — до його кишені, а з кишені дістаю годинник. І кричу: «Сам не хотів віддавати крадений годинник? Украсти вкрав, а віддавати мене попросив?.. Віктор, віддай годинник!.. Ось я й віддав. А за мою роботу — плати!» Й ще раз йому зацідив у морду, вже під зряче око, для пропорції фонарів. А удар у мене — дай боже, не позаздриш.

Віктор оповідає булькітливим, схарапудженим голосом так хитро, що і не втямиш: хто саме вкрав годинник, а хто безневинно постраждав. Лариса, либонь, звикла до таких розповідей свого приймака, її абрикосової засмаги лице міниться барвами вдоволення. Погляд у дядька Стаха цідиться одвічною мудрою печаллю, наче то сама земля цього степового літа вилилась тим старечим зором. Якимось упертим, незграбним рухом Кужільний немов торгає спершу одне, потім друге плече і поміж корчів плечей набичує суху сиву голову.

— Так-от, Вікторе... Кажу тобі й Ларисі. Тут гніздо моє, батькова хата, хочу нарік перебратись додому. Якби ж ти хазяїн, а ти не хазяїн. Я догляну, лад наведу, тільки щоб тебе тут не було!

— Ай, Петре, — незлостиво всміхається Лариса. — Хай Віктор пообідає, бо виголоднівся, а півня заробив додому.

— Ларисо, хай Петро хоч набалакається, — поблажливо озивається Віктор. — Чи ми з тобою не знаємо Петра?

— А-а-а, так! — шиплячим криком скрикує Кужільний, і жили в нього на шиї та лобі напинаються джгутами, а по джгутах пухиряться набубнявілі квасолини. — То ти заповзявся мою батьківщину перевести, щоб і сліду не лишилось!

Кужільний хапає якийсь грушевий дрючок, що валяється поблизу в кущах морозу, та Віктора наче вихор підхоплює, аж за ворітьми закуріло за ним.

— Скоро повернешся — ще й цілуватись полізе, — каже дядько Стах.

— Полізе цілуватись, так, — усміхається Лариса. — Не такий дурний, щоб із дрючком кидатись на Петра. Хоч і десята вода на киселі, а начебто не чужі.

Кужільний потрохи остигає, наче казан з кропом; жилки на скронях тіпаються сполохано; скибка хліба тремтить у руці, мов листок, що ось-ось обірветься і впаде на землю.

— Він заробив півня! — сіпаються губи. — Злодійська душа, ладна сама себе вкрати, аби пропити... Кажеш, тиждень тому кріль пропав із клітки? Мабуть, Віктор і вкрав для таких дружків, як сам. Він мастак обвести круг пальця й рідну матір. Майстер оригінального жанру, як у цирку.

— А дався нам той Віктор! — незлостиво озивається Лариса. — Який є — такий є. Де мені тут кращого знайти? Хай собі крутяться штани на обійсті. Ген моя дочка Лінка як із піонерського табору пише? Пише — хай папа Віктор не п'є.

— Папою називає... Який він для неї папа? П'яничка... Ти й сама по пуття не відаєш, хто в неї папа, бо водилася з багатьма, все перебирала. Були кавалери, поки молода. Тепер ось вибрала, маєш.

— Діти не винні, — каже дядько Стах.

По обіді Кужільний никає подвір'ям, лагідно квітнути втихомиреними очима. Гінкий, гостроплечий, зодягнений у зелену військову гімнастерку, зупиняється то на закропвленому затиллі скособоченої шопи, що дивом уціліла до нинішнього дня, то під кущем блекоти на краю городу завмирає, то біля криниці. Які спогади зринають у його душі? Що навіч постає перед ним із минулого, яке лиш і можна зіткати з невидного й хисткого павутиння споминів? Якими ось зараз перед його внутрішнім зором постають батько й мати, котрих забрали хвороба, нестатки, вік? Але все ж таки батько й мати бачаться йому, бо душа вичаровує їх живими. Яким бачиться дитинство, що минуло ось під цим небом, на цьому клаптику родючої землі, а здається, що воно не просто минуло, що воно десь тут зосталось, що, напруживши волю, можна побачити його як не під вишнею, то в кущах малини, як не під стріхатою шопою, то під золототерхим ясеном?.. Кужільний про щось гомонить через межу з сусідом, схожим на цибакого боцюна; вони обое, кощаві й вузлуваті, схожі на двох птахів,

що топчуться один перед одним, схожі на двох намерених птахів, яким пора лаштуватися до вирію, до відльоту, а вони все баряться, ніяк не злаштуються, відокремившись від своєї пташиної зграї, від ключа, що вже відлетів дружно, що вже й невідомо де долає небесні високості — в далеч, у невідомість, у безмежжя.

Дядько Стах задрімав і спить темною піщаниковою брилою, пелюстки повік його застигли, й риси губ — як вирубані. Мабуть, і серце в цій піщаниковій брилі, схожій на людину, скам'яніло й не дзвонить густою кров'ю.

Лариса поміж дерев почіпляла на шворках випрану білизну, яка по-пташиному має в сухому серпневому подвір'ї зеленими, блакитними та білими крильми. Барвиста зграя, що наче опустилась у сад у перед близьким неминучим відльотом.

— О, Петре, — згадує сестра. — Там хлопці граніт привезли, за хатою лежить. Заплатила їм, віддячила. Яюсь треба домовитись, щоб упорядкувати могили. Вже коли тут, пошукай майстра, дядько Стах нехай порадить чоловіка.

Сірі брили тесаного граніту сіріють із кущів полину, мов непорушні тіла неведомих істот. Кужільний згинається над гранітом, чіпляється зіркими очима за ребристі боки, обмацує пальцями; твердий небосхил його лоба хвильно брижиться, за тими брижами туманяться якісь думки, тільки хіба вгадаєш їх...

Уже скоро йдемо повз попелясто-сірі будівлі крупозаводу в степ, а праворуч від нас розіллятою ртуттю срібляться дві сталки рейок. Голова в дядька Стаха блищить на сонці, наче крізь лису шкіру горить розтопленний овечий лій. Кужільний в корчах двох рук тримає літрову скляну банку, а в банці срібними жуками мерехтить вода, палають айстри. Перейшовши поле, опиняємось на цвинтарі, ставимо банку з квітами на горбик могили, порослий травкою. До залізного хреста, звареного з труб, прикріплено фотографію, з бляклого тла якої прозирають риси старого чоловічого обличчя, що схоже на вчоріше обличчя Кужільного, а також — і на спочілий вид дядька Стаха.

— Яка тут земля! — каже тихо Кужільний, роззираючись на цвинтар та на свіжий ребристий вінок літнього лісу, що облягає цвинтар. — Ось де хочеться лежати завжди, а не там десь...

Кучерявиться сонце поміж пшенично-світлих хмар, схожих на розваліні в степу копи; велетенське небо —

наче могутня й добра долоня, яка накрила весь видимий світ, захищаючи від нежданих нещасть. Після цвинтаря Кужільний звертає в ліс, що хвилями зеленого моря здійсмається вздовж двох нескінченних перстів, якими стримлять-біжать рейки. Поміж хвиль зеленого моря ще в денну спеку пахне грибною затхлістю, два залізнi сяйливі персти вказують у безмежжя літа, яскравої тиші.

— От чортівня, а де ж блокпост? — зупиняючись на шпалах, каже Кужільний.

Кругом — дубовий ліс; коли гойднеться гілля — внизу по траві вигорілими рудими білками пробігають забарні тіні; в темних грудях лісу з горловим тужливим придихом стогнуть горлиці. Кужільний зриває стебло петрового батого в пелюстках-спалахах синього цвіту.

— Ось тут стояв блокпост, — показує на узлісся, поросле деревієм, горішиною, жостіром. — Нема... Петрові батого цвітуть, як і цвіли... Осюди я проводжав Ганю з клубу... Хіба не сюди?

Вираз на обличчі такий розгублений, наче й сам сумнівається, що саме сюди, оторопіло кліпає повіками. Повів рукою, показуючи, де стояв старий блокпост із його дитинства, немов за тим порухом блокпост мав зродитись наяву, як і колись. Та не зродився, лиш вир зелені розкошував тут, на узліссі, лиш кошики деревію білого та сині петрові батого.

— Не може бути... Ану гайда в ліс, перевіримо...

Кужільний, що ступає попереду, рябіє від миготливих сонячних зайчиків, які скачуть із-поміж густих дубових крон. У прохолодну мушлю яру збігає стежка, що приводить до джерела. Вода б'є із золотистої черноземлі, ледь пухириться бульбашками повітря. Між лопушиння жовтіє качконосий корячок, яким і черпаємо джерельну воду, причащаючись по черзі. Дядько Стах п'є із заплучченими очима, й биті дрібними жилками його повіки тремтять, мов крильця метелика, не зірвані подувом вітерцю.

— А джерело не замулилось, — каже Кужільний. — Б'є, як било... Там, далі в лісі, й криниці викопано, вода в них іще холодніша, бо глибша.

Вгору стежкою з яру Кужільний так само ступає попереду, горблячись у спині, мінячись миготливою чорно-білою кольчугою, тканною з порських тіней та сонячних зайчиків. На місці колишнього блокпоста він чудно туманіє очима: адже сюди проводжав колись Ганю-однокласницю, от сюди! А виходить — начебто

її не сюди, а виходить — начебто зовсім не проводжав...

Сонце вже пірнуло за обрій; небо ще не прочахло від денної спеки, до лісу зелений клин цукрових буряків добігає казковою великою брилою морського шумовиння. Рейки вже не світяться розливою срібною ртуттю, а наче синіють твердим синім димом, таким схожим на твердий синій дим достиглих сливок по садах. Ген удаліні, за буряками, білим чистим воском видніють валки вимолоченої пшеничної соломи.

Їдемо неквапно, мовби налиті полинною вечоровою млою, міряємо шпалу за шпалою, і вже за крупозаводом, там, де... Данило Продан уночі поклав голову під паровоз... мимоволі сповільнюємо ходу. Наче ноги врастають у цей важкий степовий діл, що неоглядно простеляється кругом. Дивимось на заляпані мастилом шпали, на сірий щебінь і пісок поміж шпал, на жилаві шнурки подорожника, що росте тут скрізь, і несемо далі своє похмуре млисте мовчання...

Лариса зодяглась у старіший одяг, закуталась у хустку, готова цієї вечірньої пори вже йти на крупозавод — сторожує там через дві ночі на третю.

— Де батьків дробовик? — питає Кужільний.

— Дробовик? — дивується сестра. — Нема дробовика, ще при батькові запропастився... Нащо тобі дробовик?

— Відстрілюватимусь, коли Віктор навинеться на дворище... Такий, що може хмільну ватагу з собою привести, щоб поквитатися зі мною... Не хазяїн, а п'яничка, тільки заналащає землю. Бач, грушку посадив. Усохне та грушка, якщо досі не всохла, бо в голові нема олії, бо в руках нема розуму... Нараїк вийду на пенсію, переберуся сюди.

— А-а, Петре, хто може заглянути в завтра? — примирливо бубонить сестра. — Ти вже не перший рік збираєшся з переїздом, тільки твоя не пустить тебе, хоч і не мирите. Свою господарку маєте, хто поратиме? А ми з Віктором якимось тут мордуємось...

— Ні, ти скажи — де дробовик?.. Думаєш, за півнем не повернеться? Прийде воювати за півня. Із тим півнем усю станцію оббігає, щоб замочити горлянку.

Лариса відпливає у водах темряви, через пелехи тіней нічного обійстя.

Дядько Стах розклеплює уста:

— Данило Продан, що поклав голову під паровоз, молодший за Максима... Діда їхнього Тимофія пам'ятаєш?

— Пам'ятаю! — свіжішає голос у Кужільного. — Зчіплював на станції вагони.

— Данило — під паровозом, а дід Тимофій — під вагоном... Заклався з хлопцями, що спинить вагон. Здоровий ведмідь удався, хоча зростом — із кадубець. Лець заклад не виграв, лець не спинив вагона, що по рейках котився. Ось тільки вагон і роздушив Тимофія, залізна сила бездушна, куди чоловіку проти заліза.

Небесні голубі полини вгорі вже звугліли, а поміж них порошатає далекою курявою зірки. Свиснув на станції один паровоз, а йому відповів другий, наче перемовляються в степу залізні ховрахи новітньої доби. В дядька Стаха, що сидить під грушею, обличчя чорне, мовби набрякле густою темрявою-дъогтем. Після розповіді про Данила Продана, про його смерть під колесами паровоза, а ще ось після спомину й про Тимофія Продана, що не довікував віку, дядько затято мовчить, начебто весь потратився на спогад про мученицьку загибель двох одчайдушної вдачі чоловіків. Розвішана поміж деревами білизна вже висохла до цієї пори, порозчепірювалась непорушними крильми поснулих птахів, без вітру нікуди не летить. Неподалік од криниці, в кущах морозу, невдоволено похоркує їжак, що, либонь, хоче йти якоюсь своєю дорогою, а ми заважаємо отут, бо зібрались ворожим гуртом під грушами-лимонками, які погасли вночі й не світять.

— Така тут земля, — каже Кужільний в темряву невідомо кому.

Наче розмовляє зі своєю рідною землею.

ЧУЖА

Напарник, змінюючи Данила Бондаря на тракторі в полі за селом, лець грав усміхненими губами, наче гамував музику в розтягнутій гармошці — й не міг погамувати.

— Що там сталось? — виважив Данило Бондар бриласті слова, наче плугом твердь земну вивернув.

— Мати твоя приїхала, — сказав напарник.

Зморшки на латунній зеленості лобі Данила Бондаря визміїлися — й застигли.

— Яка мати? — все ще не міг отямитись, бо памороки й досі забиті залізною гуркотнявою мотора так, наче той мотор стугонить йому замість серця.

— Христя, жінка твоя, на велосипеді прибігла до нас недавно. Ти, питає, на зміну йдеш? Іду, кажу. То передай, каже, Данилові, що його мати приїхала, хай додому квапиться. Ну й побігла на велосипеді на ферму. Більше нічого не сказала. — Напарник, розповідаючи, все грав усміхненими губами. — Слухай, Даниле, так у тебе ж є мати!

— Яка мати? — злетіло жорствою з язика, наче з лопати.

— Ну, Мокрина, яка ж іще...

— Мокрина, авжеж! — знову загриміла жорства. — Мокрина...

Напарник завбачливо згорнув губи-гармошку, бо коли Данило Бондар у нападі люті — на всяку халепу сподивайся. Зараз лице його розпашілось, наче то гарячі бризки окропу скипали в горняті, а очі позеленішали й погострішали, наче весняні стебла півників, які щойно проткнулися з ґрунту. Не мовивши більше й слова, подався геть від трактора, важко ступаючи розхляпанними чобітьми по чубах змертвілої торішньої трави, й велика наморена голова погойдувалась туди-сюди на гнутому коромислі плечей.

Звідси, з горбів, село внизу відкривалось до найдальших околиць, а поперед села холодною водою хмарилось дзеркало ставу. По берегах у гусячому пушку першої зелені купчилися табунами верби, де-не-де на воді чорніли вп'яті човни. До своєї хати, що горбила шиферний гребінь із цегляним комином ген у разку молодих тополь, які рідкеньким віночком обвили обійстя, слід звертати ліворуч, але Данило Бондар звернув праворуч і, спустившись кручуватою вулицею, вибитою в попелясто-рудій глині, скоро опинився біля хати баби Мокрини.

Червоний півень з дверей скособоченого хлівця якомсь так чудно, пришпорюючи крилом землю й золотооко світяться, сам подався в руки Данилові. Отак із півнем на грудях, наче присвічуючи собі пташиним барвистим огнем, спершу подолав глевкувату сутінь сіней, хатній поріг сутуло переступив, а потім, отямившись, пожбурих півня назад у сіни...

Баба Мокрина, що до старості зберегла дівоцький зір, вишивала край столу, сяючи легким і чистим куколем посвілої голови. В хаті стояло сухе тепло: їхнє село то-рік газифікували, то Данило не полінувався поставити тут і парове опалення, й колонку. Часто сюди навідувався — в поле чи з поля йдучи, в будень чи в свято. Зорати город — орав, засадити — садив, викопати картоплю — копав, клопотався з ремонтом, купував поросятко, щоб стара біля чогось морочилась, адже за всякою морокою живеться легше.

Дебелим окоренком постояв у порозі, а потім підступив до баби Мокрини і, обнявши щуплі плечі, поцілував її в одну та в другу щоку.

— Наче великдень на тому тижні, а ти вже хрестосаєшся, — туркітливо озвалася стара. Й відставила вбік руку, в якій тримала голку з ниткою, щоб не вколоти Данила.

— Чи я вас тільки на великдень цілую? Га, мамо?

— Гріх, дитино, сказати, що тільки на великдень. — І стонула плечима, наче струшуючи його тужливий погляд. — Чого дивишся, як сорока в кістку? Не надивився?

— Надивився — й ще надивляюся.

Зайшов до хати з якимось затерплим лицем і заколющеними очима, а тут уже відтерпнув, і в голосі наче крига скресла. Кажете, погріб напровесні підійшов водою, картопля підмокла? Скоро ось винесемо картоплю на сонце, підсушимо, а стелю в погребі перекриємо, там зі стелі тече.

Авжеж, восени огірків насолили дві діжечки, вистачило б і однієї, так не підете ж ви на базар продавати за щербату копійку, краще безплатно віддайте хлопцям із комбикормового заводу, вони чи не всі приїжджі, то на свої соління-маринади бідні.

Погомоніли про всяку всячину, вже гість подався, як баба Мокрина проворно пошнуркувала слідом за ним надвір.

— Даниле, ти чого приходив? — запитала в спину.

— А провідати вас! — обертаючись, відказав. — Не бачились давно, лиш позавчора, то заскучала моя душа за вами.

Й поніс крутолобу голову на гнутому коромислі плечей, а баба Мокрина ніяк у хату не йшла, квітуючи в порозі сяйливо-сивим куколем сухої голівки.

Здається, тепер йому спішити додому, як на пожежу, та, либонь, сьогодні в якісь інші ноги впрігся, ніж

завжди, бо схарапудились норовливими кіньми — й самі занесли в двір до Степана Химочки, друга-приятеля зі шкільної парти, що мав нині вдосвіта заколоти кабанчика. Якраз успів на печену зі шкварками кров. Степан Химочка, вогнисто світлячи розжареною пательнею лиця, весело гомонів, як то колій за першим разом пройшов поза серцем, як одурілого кабана довелось тримати в четверо рук і шукати серце за другим разом, і на гарячій пательні його лиця бризки сміху аж шкварчали.

Данило Бондар, мляво пережувавши пахучу свіжину, закам'янів туго випнутими жовнами, й очі його стверділі аж гриміли якоюсь незною печаллю.

— Ти чого набичився? — зрештою запитав Химочка, й сам протряхаючи на шмалькому виду.

— Мати приїхала, — похмуро бовкнув гість.

— Яка мати?.. Баба Мокрина?..

— Справжня... Баба Мокрина — названа...

— Баба Мокрина — не рідна?! — Очі рогом полізли в Степана Химочки. — А де ж рідна взялася? В яких світах пропадала?

— Ти мене питаєш?! Я ніколи її не бачив, не пам'ятаю.

— І не пам'ятаєш?

— Як у війну повіялася з села, то й досі, а баба Мокрина доглянула, хоч навіть не рідня з нею. Ну хто ж може бути рідніший, ніж баба Мокрина?

— Що ж вона каже, твоя рідна?

— Не знаю, що каже й що скаже, бо не бачились. Не мовчатиме, раз навідалася.

— А скільки це років минуло?

— Років? У мене, либонь, уже півмішка пропало, а в неї, вважай, на денці в мішку лишилось отих років...

— Ну, так тепер маєш зустріти свою матір, — непевно проказав Химочка. — Раз вона в хаті — маєш зустріти. Ось і свинини візьми кусень...

— Обійдуся без свинини. — Ще випив трохи, вгрузаючи головою поміж горбами плечей. — Посвяткуємо без свинини... Слухай, дай мені свого «Жигуля»!

— Покатати матір по Хвоцівці? — не здивувався Степан Химочка. — А чого ж, бери, покатай, це ж вона справжньої Хвоцівки й не бачила...

Спинившись перед ворітьми свого обійстя, Данило Бондар неквапливо, наче налитий чавуном, вийшов із машини. Червоної цегли, критий цинковою бляхою дім

під високими ясенами всміхався віддзеркаленим у вікнах небом, на колодязному журавлі ледь погойдувалась баддя, біля телевізійної антени біло-сірим шматтям снігу видніли голуби. Скрадливо озираючись, ступив на подвір'я, наче на чуже... Авжеж, Христа вже давно на корівнику, саме їй на зміну заступати... На просторій веранді лиш газети зашелепали білими язиками на вітрі, що ввірвався слідом. Із веранди — в коридор, і клямку поторгав так, наче вперше взявся за неї, а з коридора вже ступив у кімнату, в якій зазвичай приймали гостей.

За столом, читаючи книжку, сиділа незнайома жінка в окулярах. Вона відірвалась від книжки, і в калюжках скелець зайняли тихі очі кольору відцвілого бузку.

— Христі... нема? — саме зірвалося.

— Христа подалась на ферму, — мовила жінка голосом із м'якими хрипами.

Хвиля дивного очікування сплеснула на її блідому лиці, яке наче в погребі пролежало й не бачило сонця, — й ця хвиля очікування поволеньки вигоряла.

— А ви хто? — вовняним язиком поспитав Данило Бондар. — Чи не Данилова мати? Бо Данило схожий на вас.

— Еге ж, Данилова мати, — відповіла жінка, й ота хвиля дивного очікування зовсім протряхла на її лиці.

— Значить, про вас мені казав Данило, до вас направив, — оговтуючись і міцнішаючи голосом, провадив далі. Мати його не впізнала, як і він не впізнав матері. Не впізнав — бо не пам'ятає, але ж вона мала б пам'ятати. — Даруйте, в колгоспі така запарка з оранкою, що трактористи орють у три зміни. А техніка ламається, а запчастин катма, а людей пучка, так що доводиться парити лоби, не скоро до хати приплентає.

— Так, так, — підтакувала. — І Христа каже, що хоч розірвись.

— У гості чи назавжди? — кивнув на обшмуляний чемоданчик біля шафи.

— Ну, в гості, — кволо відказала.

Перед Данилом Бондарем сиділа чужа жінка, й серце його мовчало, мов камінь. Не впізнав би її в натовпі так само, як зараз не впізнавав у хаті, бо навіть фотокартки по ній не залишилось у селі, фотокартки, на яку можна було б видивляти очі і в сирітському дитинстві, й пізніше.

— А в Данилового брата ви вже були? — запитав.

— У Павлушки?

— Еге, в Павлушки.

— Не була... Спершу до Данила, а вже потім до Павлушки...

«Вона відати не відає, що Павлушка помер у три рочки, легені згоріли, вишні на його могилі постаріли, родять гіркими ягодами...»

— Й Марії не бачили? — дихнув кригою губ.

— Всіх побачу, й Марійку, — сказала.

«А Марійку в повинь забрала вода, так і не знайшли Марійку, хоч баграми багрили річку вздовж і впоперек. Пішла зі світу дівчинкою, навіть калина на її могилі не цвіте весною й не червоніє ягодами восени».

— Бачу, Данило з Христею не розжились на дітей, — розбила тишу, що наче на похмурих кажанячих крилах повисла в кімнаті.

— Оцю хату-хоромину хіба для себе зводили? Думали про дітей, а дітьми доля обділила...

— Без дітей не можна, — сказала.

Наче морозними зашпорами шпигнуло в голову, й кров у скронях зашаруділа сухим падолистом.

— Нема й нема, а вітром не навіє...

— Жаль Христю, — сказала, — вона така славна жіночка, пощастило Данилові...

— А чого ж, пощастило, — згодився, й чоло його хмарилось чорною хмарою. — А звідки ж це ви дістались до Данила, коли не секрет?

Рідкі, наче прополені, брівки в неї жалісливо так затремтіли, побиті нездоровою блідістю щоки також здригнулись, і в голосі бренькнула розладнана струна:

— Всього не розкажеш і не виплачеш... Дітям розкажу, може, простять.

«Павлушка вже не простить, і Марійка не простить... А може б, простили матері, якби живі були, чого я за них розписуюсь?»

— То я оце до вас від Данила, — сказав Данило, тупцяючись у важких чоботях перед матір'ю. — Запарка зараз у нього на тракторі така, що не може прибігти.

— Я почекаю, — сказала.

Данило з кров'ю вирвав із грудей слова:

— То Данило попросив, щоб я відправив вас машиною на вокзал. Мовляв, звідки приїхали, щоб туди і їхали. Назад, до своєї сім'ї нової.

— До нової сім'ї? — Мати скинула руками, наче відбивалась від чогось, наче рогатиною настобурчених

рук боронилась. І голос болісно скрипнув, як тугий весняний любисток: — Оце Данило вам сказав спроводити мене на вокзал?

— Попросив одвезти.

— Щось казав іще?

— Чи казав? Ну, так: безпремінно відвези на вокзал, безпремінно й хутчій, щоб не спізнилась на поїзд.

— Та куди мені спізнюватись, я ж погостювати приїхала, й так... Надіялась...

Тихі сльози бриніли в голосі, як бринить ранкова біла роса на павутинні. Руки в матері обвисали обважнілим гудинням, і голова також обвисала, наче її гнітила періста хмарина сиво-чорного волосся. Тицьнулась до обшмуляного чемоданчика, взяла за ручку — й опустила, поспитавши:

— Раз так, може б, ви мене відвезли до Павлушки? Чи він виїхав із села?

— Виїхав із села...

— Куди ж виїхав Павлушка?

— Помер трьох років.

— А Марійка?.. Жива?.. Замужем?..

— За сирю землею замужем, — сказав Данило. — А може, за бистою водою замужем, а не за сирю землею... Вода забрала Марійку у повинь...

Очі в матері посушішали та наколющились реп'яхами, й вона очима-реп'яхами вчепилася за Данила:

— Нема Павлушки й Марійки... А хоч Данило живий, га?

— Данило живий, де ж він подівся?

— А ви не дурите, що він сказав спроводити мене на вокзал?

Данило з отерплим невмінням поклав корчуватий хрест на груди:

— Ну чого ж я дуритиму вас від імені сина? Не хочу зла ні вам, ні йому. З підсудним ділом знатись не хочу.

Мати зодяглась у приношене гірчичне пальтечко, що висіло на бильці стільця, поправила дзьобик хустки над хмариною збитого перістого волосся й знову взяла в руку легкий чемодан. Ступала так, наче підлога ось-ось провалиться під ногами. На порозі веранди похитнулась — так її вітром ударило в груди. Вже коли сиділи в «Жигулях», вона поспитала:

— Може, заїдемо на тракторний стан до Данила? Я б хоч подивилась на нього, бо скільки ж це я не бачила сина!..

Мало не до крові закушучи губу, Данило мовив:
— Та я з дорогою душею, але ж наказував — на вокзал. Та й дороги в поле нема, дощ позавчора періщив.

Зір її наче сірою мрякою затягло. Вже коли спинилися за тополиною околицею, сказала:

— Не те село, що я виїжджала з нього, наче аж чуже.

— А що ж вас вирвало з села? — запитав Данило.

— Що вирвало? Війна... та ще безпечний розум. І молоденький лейтенантик із медсанбату трапився... Кортіло самій повоювати, ну — тиждень чи місяць, а там і додому до дітей, а закрутило — на все життя, й усе життя перехарамаркало. Сама по госпіталях валялася з ногами. А як народилась дочка Алла на Уралі, то вже й не поривалась у таку далеч додому.

— Маєте дочку Аллу? — глухо озвався Данило.

— Другий чоловік помер позаторік, а тут зять поїдом став їсти, передиху нема — не так жую, не так сплю, не так дихаю. Ну, думаю, давай на старість хоч на рідне село погляну, дітей там кинула напризволяще, може, простять... Значить, Павлушки з Марійкою і в живих нема, а Данило, дяка богу, живий, тільки простити не хоче... Авжеж, яка я для них мати? Сиротами позалишала з дурного розуму, то немає мені прощення, їхня правда.

З плюсклих уст її шелестів плюсклий голос, мати розповідала, а Данилові наче хто мішка на голову накинув, стьмяніла йому свідомість, що туди зараз ні словом не пробитись, ні покаянню усмішкою. Чорні ріллясті рядна полів змінювались гаптованими смарагдовою озиминою веретами, на обрії синіли ліси, весна ось-ось мала засміятись по-дівочому щиро, але нині ще тільки збиралось на завтрашню усмішку. Данилові хотілось, щоб швидше закінчилась ця дорога, й коли нарешті дорога вперлась у пристанційний скверик у районному містечку, він зупинив машину під голими липами і, відчинивши дверцята, сказав:

— Вокзал...

Сподівався, мати вдариться в істерику, загаласує їхати назад у село, до якого зважилась повернутися з посивілою головою. Проте мати вийшла з машини мовчки і, тримаючи в руці чемодан, із підсліпуватою пильністю поглянула на жовту будівлю вокзалу.

— Спасибі, що підвезли, — мовила.

— Що передати Данилові? — поспитав Данило.

— А що передати?..— Кутики уст у неї ледь сіпнулись, і в очах сплеснуло вогке сльозиво.— Передайте, що я жива-здорова...

— Куди ж ви тепер?

— Куди? Вернусь до Алли й до зятя, хай далі їсть мене поїдом.

— Гроші на дорогу маєте?

— Аякже, лишилися гроші.

— Ви на Данила сердитесь? — запитав Данило.

— Чи серджусь?.. Ні... Аби він не сердився на мене.

«Я не винен, що я такий... Хіба я винен, що я такий?..

Я не винен...»

Коли мати зникла в будівлі вокзалу, Данило Бондар зайшов до пристанційного будинку випити пива. А що мучила спрага з ночі та й після спожитої свіжини, взяв три кухлі. Оце так зустрів матір, згадав слова Степана Химочки, отак зустрів матір, із якою не бачився всеньке життя, отак покатав по Хвощівці... За вікном погойдувалось у прозорому повітрі гілля осокорів, у розмаяному гіллі погойдувались мощені з галуззя гнізда, над якими вились, клекочучи похмурими голосами, чорні граки...

«Хотіла до Павлушки в гості, хотіла в гості до Марійки... Ех, на скільки років спізнилась ти до сина й до дочки, їх нема. Й до мене спізнилась, мене так само нема для тебе».

Хто зна, що передумалось у буфеті за пивом, що в споминах постало з дитинства, яке йому раптом засаднило, мов рана. Коли б хоч нині знаття, де в могилі лежить батько, якого забрала війна в перші дні й не повернула...

У буфеті за пивом Данило Бондар простояв до вечора, аж поки призахідне червоне сонце, вдаривши промінням із-за осокорів, визолотило його лице, що здавалось дивно осліплим при видющих, трохи осклілих очах. Із таким визолоченим лицем він вийшов із буфету й подався до залу очікування, майже порожнього. Мати дрімала в кутку на дубовій, почорнілій від часу лавці, якомсь беспорядно розгубивши нерухомі, набубнявілі жилами руки на полах блаженного гірчичного пальта. Перечекавши, поки відпустить спазм у горлі, Данило Бондар озвався:

— Ви чуєте?..

З-за водянистих повік розвиднилися туманні очі, дивилися з настоороженою байдужістю.

— Ви не знаєте свого Данила! — сказав Данило. — То такий із чортового біса артист, що від нього сподівайся всякої всячини! Сьогодні він в одну дудку дує, а завтра вже за другу хапається... Може, поїдемо назад у Хвощівку? Хай ви колись відчурались від дітей, але ж не такий Данило ірод, щоб від матері старої відцуратись! Я з ним побалакаю, а з Христею без балачки обійдемося, у неї добре серце. Обділила їх доля дітьми, то чом би вам утрюх не пожити, хата є...

Мати мовчала — губами, обличчям, очима мовчала.

— Ось уже й квиток на поїзд купила, — озвалася зрештою. — Й хто я для них така? Чужа... Й вони чужі для мене.

— Та не чужі! — тіпнуло Данилом.

— Чужі... І я чужа...

— Е-ех!

У порозі обернувся через плече — в кутку на дубовій лаві сиділа справді-таки незнайома, чужа жінка, яку він бачив уперше в житті. Склепивши повіки, вона немов заховалася за їхньою водянистою пеленою, заховалась назавжди.

Сидячи на сірих гніздах і кружляючи над осокорами, в пристанційному сквері по-весняному граяли чорні, зі смушевим полиском метушливі граки...

ХТО ТИ?

Матрос, видно, вже давненько був списаний на берег, проте й досі форсив у смугастому тільнику й широких та важких штанях-кльош. Татуюванням він похвалитись не міг, хіба що маленьким якірцем на зап'ясті лівої руки. Безкозирка на круглій, як днище бочки, голові сиділа немов улита.

— О, й ви тут сходите, — мовив до високої дівчини, яка скочила слідом за ним із автобуса на занесене густою подільською курявою подвір'я автостанції.

Дівчина була вогнисто-руда, й коси її роздимались хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилось чистою білизнаю напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялись брови та очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду й незворушності ясному поглядюві блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний.

Дівчина ніяк не зреагувала на репліку колишнього матроса. Тримаючи в руці цератову дорожню валізку, вона роззіралась по боках.

— Мабуть, ви нетутешня, — здогадався матрос. — Може, допомогти?..

В його репліках крився натяк на загравання, і, видно, дівчині — хоч і молодій із вигляду — вже встигли набриднути отакі дорожні чи вуличні зальоти.

— Провалюй, — сказала вона без зла, й незворушний вираз її обличчя не змінився.

— Ого! — здивувався попутник у приношеній безкозирці. — Ми з характером!

— З характером, — згодилася дівчина й рушила в тому напрямку, що й решта пасажирів, які повиходили з автобуса.

— І давно? — ступаючи збоку, псцікавився допитливець, метучи куряву штаньми-кльош.

— Завжди... Так провалюй, чуєш?

Матрос, вловивши в її голосі метал, відстав. «Характер — не цукерка», — подумалось йому. Дивлячись услід, бачив, як руда дівчина наблизилась до продавщиці морозива під розквітлою липою біля районного універмагу, — видно, розпитувала адресу, бо грудаста продавщиця стала розмахувати рукавами білого халата. «Містечко наше мале, мов підрешіток, ще здибаємося. Бач — ескімо в шоколаді!» Порівняння незнайомої дівчини з ескімо в шоколаді було таке несподіване й далеке від дійсності, що матрос мимоволі всміхнувся, повеселішав і подався своєю дорогою.

На дівчину звертали увагу всі. По-перше, звісно, тому, що була тут, де всі знають усіх, чужою, а по-друге, коси її полум'яніли вогнем осіннього золотистого листя... Звернув увагу на заїжджу годинниковий майстер, який, сидючи за вікном майстерні, зняв із ока лупу й випадково глянув у шибку. А також старший сержант міліції Костирко Олексій, що проїжджав у цей час на мотоциклі, — його вразили високі стрункі ноги, взуті в туфлі на платформах. Хоч він добре знав містечко й села в районі, проте таких ніг досі тут не помічав. А ще запримітив приїжджу дівчину судовий виконавець Венедикт Венедиктович, людина зовні інтелігентна й майже з вишуканими манерами, якби не клята звичка шморгати носом. Старий холостяк і один із найбуваліших місцевих женихів, Венедикт Венедиктович, — він якраз пив газовану воду з сиропом, — помітивши

незнайомку, одірвав склянку від губів, ковтнув слину, а вже потім допив воду, хоч вона несподівано й утратила смак.

З центру містечка, де росло багато кленів та акацій, дівчина звернула на довгу вулицю, заставлену цегляними будиночками під шифером чи бляхою. Біля кожного зеленів палісадник, садочок, і через штахетники прямо на вулицю звисало гілля вишень, слив і яблунь, обнизаних зеленими плодами.

Зрештою, ось і будиночок за тією адресою, яку вона шукала. Дівчина вже хотіла ступити на зелененьке, як мох, хоч і засмічене клаптями газет і трісками подвір'я, та в останню мить пройшла мимо похилених ворітець... Спинилась неподалік. Цегляний будиночок весело світив червоною, добре випаленою цеглою низьких своїх стін, на яких вікна видавалися уламками голубих весняних крижин. На шворках у дворі висіла білизна — стільки шворок і білизни можна побачити лише у дворах будиночків, де мешкає кілька сімей.

Мимо йшла бабця з жовтою господарською сумкою в тонкій, як лоза, руці.

— Скажіть, будь ласка, чи не тут живе Дарина Дмитрівна?

— Хто?

— Одарка Шмаглій...

— Одарка живе... — Йї вільною кощавою рукою тицьнула: — Вікно крайнє... Перший під'їзд.

Щось непривітне було в зсутуленій постаті бабці, яка почимчикувала геть по вулиці. Дівчина дістала дзеркальце, поглянула на своє відображення (в дзеркальці спершу відбилось небо, а вже потім її вихри і гострі від хвилювання очі, в яких наче оси роїлись) і рішуче звернула на подвір'я.

В тісному коридорі стояли якісь мішки, ящики, відра, валявся по кутках усякий непотріб. І стояв специфічний запах, що його дають разом коти, гнила картопля й свіжоморожена риба, яку смажать на маргарині. Одні двері, другі, треті — і всі не схожі між собою, як фізіономії в підпильній компанії, що випадково склалась.

Вибравши потрібні (з-під верхньої полушеної коричневої фарби білили латки старішої фарби), дівчина постукала зігнутими пальцями і стала ждати. Обличчя її, строге й напружене, ледь-ледь порожевіло на вилицях.

Двері одчинились із виляском, наче з-за них рвався на волю злий дух. Це злий дух був хлопчиною років

шести-семи, горбоносим, із прищупленими вухами, з постійним жаром мисливського азарту в очах, схожих на косуваті камінчики слив.

— Дарина Дмитрівна тут живе? — поспитала незнайомка, дивлячись із холодною цікавістю на хлопчину.

— Тут, — мовив той, і в нижній щербинці зубів показався кінчик язика, мов ящірочка.

— Тут живе, — луною озвалося за спиною в хлопчини, і з-під його ліктя показалася кучмата дитяча голівка.

Вмить кучматі русяві пасма розпались, і з їхніх свавільних хвиль постало миловидне й блискуче, наче обкатана морська галька, обличчя дівчинки. Її пишні губки скидались на дві пелюстки ранкової ружі, що переблискує росою, карі вічка мерехтіли, як равлики.

Діти мовчали, стежачи через поріг за гостею. Діти були зовсім не схожі між собою, як, скажімо, цвіт гарбузовий не схожий на цвіт вишні.

— Дарина Дмитрівна часом не на роботі?

— Ні, — похмуро сказав хлопчина, себто цвіт гарбузовий.

— Значить, її можна побачити?

— Ні, — озвалась дівчинка, себто цвіт вишні. І поцікавилась: — Ви не з соцзабезу?

— З соцзабезу? — повторив і хлопчик.

— Ні, я... здалеку. Хотіла побачити Дарину Дмитрівну. — Гостя розгубилась і, кліпаючи повіками, почувалась ні в сих ні в тих. — Де ж вона?

— Мама в лікарні, — мовила дівчинка.

— В лікарні? — здивувалась незнайомка. І вражено поспитала: — Чия мама?

— Наша мама, — пояснив хлопчик.

— Дарина Дмитрівна, так? — навіщось уточнила незнайомка.

— Мама Одарка, — в один голос відповіли діти.

Дівчина, супроводжувана їхніми поглядами, подалась надвір. Тут вона сіла на лавчині, й перед самим її обличчям тріпотіла почеплена на шворці випрана білизна, що пахла господарським милом та каустичною содою. Ота бабця з жовтою сумкою вже поверталася з магазину, й тонка її рука під вагою купленого хліба ще дужче потоншала. Бабця поглянула на руду дівчину, що сиділа в розпачливій позі, й зникла в сусідньому під'їзді.

Дівчина схопила обличчя долонями й пробудилась від того, що хтось поряд сказав:

— Тьютю...

Перед нею стояли діти Дарини Дмитрівни. Хлопчина тримав на плечі дві вудочки, довгу й коротку, а дівчинка — полотняну торбину й бляшанку.

— Ви не ждіть, — сказав хлопчик. — Мама в лікарні й повернеться не скоро.

— Вона дуже хвора, — додала дівчинка.

— Ви по рибу? — навіщось поспитала незнайомка.

— Ми щодня ходимо по рибу, — мовила дівчинка, відводячи пасмо волосся, яке весь час затуляло їй чоло й очі.

Незнайомка, мружачись, дивилась, як двоє дітей дружно йдуть споришевим подвір'ям, як їхні худенькі постаті зникають і показуються поміж білизни, як на білих сорочках і простирадлах мелькають їхні тіні... Відчуваючи біль і пустку в душі, непорозуміло дивилась на довколишній світ і, мабуть, не вірила в справжність його. Ілюзія несправжності була така сильна, що дівчина заплющилась на мить — і струснула головою...

Тепер уже та бабця дибала без господарської сумки, голіруч... Із пташиним профілем, із павутинистою шиєю, у приношених, але охайних лахманах, що, прикриваючи ноги, мели землю, бабця дрібцювала плавною ходою — так качечка пливе по поверхні води.

— В лікарні Одарка, хіба тобі діти не сказали? А ти їй ким доводишся? Бо вона тут самотиною живе, не тутешня. Либонь, родичка чи ні?

— Родичка...

— Значить, далеко, — здогадалась бабця й дивилася недовірливо. — Далека, так?

— Мені тітка дала адресу, — спробувала пояснити дівчина. — Я навіть адреси не знала... З-під Одеси я...

— А що привело в таку далеч?

— Провідати закортіло.

— Ага, — гойднула бабця кругленькою та білою капустинкою голови. Спритною була вивідувачкою, та дівчина не квапилася зі своїми таємницями. — В лікарні Одарка, хай господь милує...

Її зморшкувате личко засяяло співчуттям, проте очі не ожили, zostалися схожими на двох волохатих гусениць у побурілих осінніх листочках. Присіла на лавчині скраю, мовила:

— Лікується, а чи їй pomoже їй те лікування... Дітей жалко, малі ще зовсім. Ілько від одного батька, а Галя від другого.

— Який Ілько? Яка Галя? — не втямила дівчина, вдивляючись у тьмаву тьму, яку снували за підсліпуватими повіками бабині очі-гусениці.

— Діти її — Ілько й Галя... Перший був славний чоловік, робив у локомотивному депо, від грудної жаби помер. І хату залишив Одарці, і майно, і гроші на книжці. Та вона хутко пустила все з димом, тільки закурило.

— З димом? — нетямковито перепитала дівчина. — З яким?.. Згоріло?

— Та не згоріло, де там, — жебоніла бабця. — Їй би жити в чоловічій хаті, їй би доглядати хлопця, а вона візьми й сплутайся. Ще не стара, то хай би знайшла чоловіка, але ж не такого. Достеменний циган! Їздить на «Волзі», в нього жінка є в кожному селі, нині він балює в одній, а завтра вже похмеляється в другій. І квартира своя в місті. Одарка йому не пара, і він їй не пара... Завжди отам, — кивнула на клени під дерев'яним сарайчиком, — свою «Волгу» ставив. Значить, в Одарки є гроші, коли «Волга» в дворі... Коли не було грошей, він не приїжджав, цей Рафальський...

— Які гроші? — не розуміла дівчина, покусуючи білими зубами нижню губу.

— А такі! Хату, що в спадок дісталась від чоловіка, вона продала, бо Рафальський вимагав грошей. Одарка йому і горілку, й костюми купувала. А вже дівчинку від нього мала, Галю. Думаєш, записав дитину на себе? Де там! У нього, видно, таких побічних дітей повно... Одарці в депо дали оцю кімнатку, виселилась тут сім'я в новий будинок. І я казала, й сусіди казали Одарці: схаменись, забудь свого цигана, думай про дітей. А така вдача — світу за ним не бачила, все ладна була йому віддати. Рафальський чим платив? Поки гроші — приймав у себе й сюди приїжджав. А як злягла в лікарню, то «Волги» ні разу не було в дворі. Діти самі хазяйнують. А жалко їх, малі. Сусіди підгодовують. А завтра як? Треба для них пристановисько шукати, якийсь притулок дитячий. Є ж такі притулки, правда?

Дівчина слухала з сухими та шорсткими очима, наче з целулоїду виточеними. При словах про дитячі притулки закліпала повіками, перемагаючи раптовий приступ плачу, та не перемогла, й блакить її погляду засріблилась тоненькою росою.

— Хай господь милує, звісно, — жибоніла бабця-печеричка, — щоб у наш час... Так тільки раніше траплялось, ще по тих роках. Не діждешся Одарки, з лікарні вже їй дороги нема... То ким ти їй доводишся, га?

В дівчини ледь тремтіли губи. Вона, либонь, уже не бачила нічого довкола й не чула балакучу бабцю, а тільки прислухалась до болю в своєму естві, прислухалась до тих знеможливих струмів, які пронизували тіло й затьмарювали свідомість. Бабця щось турботливо гомоніла, та дівчина раптом звелась із лавчини і, прикладаючи долоню до губів, наче силкуючись стримати ридання, що рвалися з грудей, пішла з двору, спотикаючись і заточуючись.

Отямилась у парку. Тут росли велетенські осокори, що саме губили пух, і все довкола було наче бруднуватим снігом вистелене. У фонтан, який давно не діяв, хтось звалив паркову лаву, вся дерев'яна спинка якої була порізана ножами: красувались всілякі імена, між якими стояв плюсовий знак, а також дати. По пустельній алейці промчала зграйка дітлахів. Вони сірниками запалювали сокориний пух, і кволе синяве полум'я бігло слідом за ними, гасло, знову спалахувало. Бездимне й бліде, наче то горів розлитий спирт.

Мабуть, саме те неправдоподібне полум'я й отямило дівчину. Тепер ступала по випаленій алейці, по зотлілих слідах, дивлячись під ноги. Не те що повеселішала, а наче сповнилась гіркою іронією до самої себе, й ця іронія спільно з недавнім душевним струсом зарум'янили їй щоки, а в очі мовби війнули димком літнього смутку.

Мимо гіпсового фізкультурника, що завмер з гранатою в одній руці та з футбольним м'ячем у другій, дівчина зійшла на берег ставу. Оточений очеретом, наче в зелену раму взятий, з чубатим острівцем посередині, з жовтавими будівлями цукрового заводу на близькому протилежному березі, ставок здавався коштовною перлиною в цей погідний літній день.

Дівчина ступила вбік і відразу ж за кущами верболозу наткнулась на риболовів — Ілька й Галю. Поставивши ноги рогачиками, хлопчина забрів далі у воду, а дівчинка — у майці й трусах — ближче до берега. Обое тримали в руках вудочки й зосереджено, як заворожені, стежили за поплавцями. В їхніх щупленьких постатях відчувалося стільки приреченої терплячості, що в дівчини, мимовільної сторонньої спостерігачки, тоскно занило серце.

— Агов!

Брат і сестра миттю обернулись — і зацвіли усмішками, впізнавши недавню гостю.

— Їсти хочете?

І, не чекаючи відповіді, стала діставати з сумки батон, ковбасу, сир, яйця, печиво. Незабаром усі сиділи на траві, підібгавши ноги, і з апетитом жували бутерброди. У вербах стрекотала сорока. Біло-оранжеві метелики сиділи на очеретяній стебліні. Посередині ставка плив дядько в надувному гумовому човні, гребучи широкою лопаттю весла... І приїжджій дівчині здалося: ця картина не те що знайома з дитинства, а рідна, щемливо дорога... І вже не було в душі недавнього надриву почуттів, а стало спокійно й мирно.

— І ловиться риба? — спитала вона.

— О! — радісно вихопилось у хлопчини, який, либонь, тільки й чекав на запитання. Його набурмосене личко ожило, заграло.— Без улову не повертаємось. Ловляться карасі, линки, сазанчики, окунці, коропи.

— Я вчора зловила отакого коропця,— показала Галя руками, в одній тримаючи булку, а в другій кусень ковбаси.— Піймався на черв'яка.

— Якби не з берега, а з човна,— мовив Ілько й кивнув на риболова, що в гумовому човні приставав до острівця посеред ставу,— то можна було б велику рибу вудити. І навіть на базарі продавати. А так вистачає на прожиток.

— Тобі ж дядько Тилимон обіцяв дати свою стару довбанку...

— Обіцяв. Каже: як помру — тоді й візьмеш.— І додав із поважним виглядом: — А він ще такий здоровий, не збирається вмирати... Можна пліт збити з дерева, але то вже на ту весну, мабуть, як мати з лікарні випишеться. Бо, казала, має підлікуватись.

— Ількові цієї осені йти до школи,— мовила Галя.

— Ага. Тільки в мене ще нема ні зошитів, ні книжок.

— В якій лікарні лежить мати? — поспитала дівчина, відчуваючи, що сльози знову засвербіли в очах.

— У нашій, біля залізниці. Тільки до неї однаково не пускають. Раніше ми їй усякі передачі носили — молоко, пряники, а вчора не взяли, повернули, й тітка в білому халаті сказала, щоб ми більше не ходили.

— Спасибі за обід,— поважно подякував Ілько. Й заквапився до води: — О, мій поплавець потонув!

Галя взяла свою вудочку на березі, насилала на гачок свіжого черв'яка і, забрівши в воду, розмахнулась широко, по-хлоп'ячому. Раптом вона повернула рясву свою голівку з розмаяним волоссям, поспитала весело:

— А як вас звати?

— Так, як і тебе, — відповіла незнайомка.

— Галя? — зраділа дівчинка.

— Галя, — гірко всміхнулась незнайомка.

Вона подалась через тінистий містечковий парк так, наче ходила тут часто і знала кожную стежку й кожне по-тайне місце. Поминувши пролом в огорожі з шлакоблокових сірих плит, вона опинилась на території базару, вимерлого в цю пору. Порожні рундуки, порожні столи; на землі розгублені й затоптані листочки петрушки, стрілочка цибулі, кілька барвистих ядер молоді редиски.

Через арку, над якою тріпотіло два прапорці, вийшла до одноколіїної вітки залізниці. Либонь, і такий базар, і така арка, й така залізниця, обіч якої поріс запорошений полин і в'юнилась білоока березка, були уже колись бачені, колись відчуті. А може, свідомість виворожила картину схожого містечка раніше? І чому саме такого, а не іншого?

Обійшовши збоку смугастий шлагбаум, дівчина вже напевне знала, що ген попереду, де стримить над дорогою рядок тополь, має бути лікарня...

У приймальному покої їй трапилась натоптувата няня: широкі брови — наче крила у вирізьбленого з дерева орла, рум'яні щоки — як дорідні короваї, а губи навдивовижу маленькі, мовби скручений мишачий хвостик. А тому-то няня на місці справжніх намалювала з допомогою червоної помади губи несправжні: чи то сердечком, чи то бубликом.

— До Одарки Шмаглій? — перепитала. Голос у неї виявився по-чоловічому баритональним. — Лежить у нас така... Хто ж тебе пустить?.. Нема зараз нікого з лікарів, усі гуртом на операції, там дитя трудно народжується. Та й не можна до неї. Тут її рідні дітки навідувались — і то...

— Я від її профспілкової організації, — знайшлась відвідувачка. — Від колективу, маю дуже важливе доручення.

Профспілкова організація, либонь, справила на орлиноброву няню враження, бо, повагавшись, вона про-гула соковитим голосом:

— Та які вже можуть бути до неї доручення... Спить вона. Ото хіба що поглянеш, а побалакати чи й удасться... Ох, і перепаде мені, як довідаються!

Ця дорідна, немов символ жіночої перезрілості, няня таки мала чуле серце і, відчинивши дверцята шафки, дістала білий лікарняний халат... При ході в няні так рухались могутні клуби ніг, наче по коридору вона котилась на безшумних гумових колесах, а відстовбурчені лікті ходили, як ходуни людиноподібної машини. Відчинила двері палати, кивнула туди головою:

— Її ліжко під вікном.

Власне, перпендикулярно до широкого й світлого, на всю стіну, вікна стояло аж троє металевих ліжок, а поряд із кожним — тумбочка й стілець. Хворі лежали, накриті білими простирадлами.

Дівчина, переступивши поріг палати, спинилась у легкому замішанні, приглядаючись до жіночих облич, хутко, прискіпливо, розгублено, не в змозі зупинитись бодай на одному. Невже оця, що ложечкою колотить якісь ліки в склянці? А може, оця, згорнулась калачиком, накривши подушкою голову? Няня сказала, що спить...

Спала горізнак — посередині, між двома боковими ліжками — хвора, якимось дивно поклавши біля вух долоньки худеньких рук. Лежали долоньки, як розгорнуті чутливі листочки, ловлячи сонячне проміння, що падало через вікно, і в тому була якась зворушлива безпорадність. Обличчя жінки — змарніле, з гострими вилицями, обтягнутими тоненькою, мало не прозорою шкірою, з проваллями очей, під якими ще більшими проваллями видавалися сині смуги,— було таке чуже, незнайоме, що дівчину пройняв раптовий конвульсивний страх, і вона несподівано сіпнула всім своїм молодим, здоровим тілом.

По хвилі її уста ледь чутно щось прошепотіли, проте сон хворої був такий міцний, що вона не прокинулась і не розклепила повік.

— Хай спить,— озвалась жінка, що й досі механічно колотила ложечкою ліки в склянці.— Коли Одарка спить, то їй легше.

Відвідувачка повернула голову на той голос: мовби чула й не чула.

— Вві сні завжди легше,— пояснила хвора.

Дівчина знову перевела погляд на ті дві розтулені долоньки, помережані безліччю борозенок, уже побиті

жовто-зеленими плямами, що розпливлися не на шкірі, а десь у глибині під шкірою. Такими самими неживими темними плямами було поцятковане обличчя, шия, а також груди у викоті лікарняного халата. Судомо перехопила дівчині горло, й вона здригнулась, вбираючи повітря через ніс із легеньким посвистом-хлюпанням. Зір заткався пеленою сліз, їхній туман тремтів — і тремтіли біла палата, кущі бузку та акацій за вікном, ліжка з хворими.

Й раптом через ту пелену, через туман привиділось, що важкі, змертвілі повіки хворої ворухнулись, а з-під них блимнуло глухе світло погляду... Опанувавши себе, справді вже зустрілася з тим поглядом, який з тоскною натугою сотався десь із самісінького нутра хворої, її болящої свідомості. Погляд був зітканий із тьмавості, неусвідомленості — власне, він здавався лише інерцією колишнього живого погляду очей. Проте дівчина побадьорішала, приглядаючись до змученого хворобою обличчя, до губ, темна тінь яких, виснажена й тоненька, ледь прикривала випнуті зуби.

Дівчина, гноблена високим своїм зростом, опустила голову до грудей, наче тягнучись ближче до хворої, і її уста знову щось прошепотіли беззвучно...

Обличчя хворої зосталось байдуже й чуже. Це було обличчя людини, яка нічогоісінько не здатна осмислити, впізнати. А оскільки мовчання затяглося, то голос, який зненацька пролунав у палаті, видався несправжнім.

— Хто ти? — спитала хвора.

Спитала, а свідомість її, либонь, була десь далеко. І ще не пролунала відповідь, як вичахлі й прозорі, мережані блідими жилками повіки стали наповзати на суху випуклість гарячкових очей. Наповзали повільно, як невідворотна біда, й тепер уже їхнє болісне ткання лежало на очах. І не можна було зазирнути в них, не можна було через їхній погляд діткнутись до свідомості, оповитої химерним сном...

— Хай поспить, — мовила пацієнтка з сусіднього ліжка. — Що їй передати?.. Я не за передачу кажу, ні. Передачі їй не потрібні... Хто приходив?

У цей час до палати вкотилась няня на ногах — надувних гумових колесах — і, ворущаючи ширококрилими орлиними бровами, чітко взяла молоду відвідувачку за лікоть, владно вивела в коридор і вже тут забубоніла так, що було чути скрізь:

— Дитя таки дістали вакуумним апаратом. Якби не вакуумний апарат...

Дівчина слухала й не розуміла: яке дитя, який вакуумний апарат? Її кроки на кахляних плитках підлоги лунали різко, розпачливо. Няня в приймальному покої зняла з неї лікарняний халат, похалцем запхала до шафи.

— Приходьте не приходьте — Одарці вже ніяка профспілкова організація не допоможе. Всі ждуть — з дня на день. Агонія.

— Що ждуть? — пролунало запитання.

— А що можна ждати? Ось і ждуть... У неї, дочко, така хвороба, від якої тепер іще ніякого порятунку не знайшли.

— Яка хвороба? — пролунало запитання.

— Що й казати, — мовила няня непевно. — Хвороба віку. Сама знаєш...

Сонце висіло між верхівок тополь, між їхнього тріпотливого листя, і скидалось на велику золоту рибу, яка голічерева блищить поміж латаття на поверхні води. Сухе тепло літнього дня, запах трави, акації, полину, дух, яким віяло від землі, — все видалось таким підбадьорливим, свіжим. Це були пахощі живого світу, й навколишні кольори — зелені, голубі, жовті — теж належали живому світові: щириці, незабудкам, соняшникам. І живими звуками озивався цей світ — голосами людей, щебетом птахів, сигнальними гудками локомотивів у депо, воронячим граєм над осокориною лавою.

Дівчина якусь мить стояла за ворітьми лікарні, мовби не вірила, що цей світ зостався незмінним, незважаючи на те, що вона бачила щойно в лікарні, незважаючи на те, що людське життя зараз перебувало на межі між життям і смертю, і ця невидна межа була тонесенька, нетривка, щохвилі могла обірватись — і тоді...

Остерігалась думати про те, що мало статись тоді, бо не могла повірити, що буйна, життєрадісна плоть літньої зелені, оці соковиті звуки, ці квітучі барви можуть зникнути, перестати існувати. Й тому не здатна була допустити думки про реальність зникнення, смерті...

Близько почувся гуркіт поїзда, що сповільнював біг, і ген через широкий майдан, вільний від дерев та кіосків, майнув червоними цегляними стінами вокзал... Дівчина вже хотіла ступити через дорогу, перечікуючи

потік автомобілів, як раптом із протилежного боку, з'під тіннявого накриття, утвореного гіллям плакучих верб, пролунав благальний окрик і затупотіло важке взуття.

— Уже ідеш? Полундра! Куди ж так швидко!

Дівчина обернулась на крик і гупотняву саме в ту мить, коли тверда гаряча долоня лягла їй на плече. Поряд стояв отой списаний на берег матрос, із яким сьогодні їхала в автобусі від обласного міста, — у тільнику стояв, у штанях-кльош, у безкозирці і навіть із тією самою переможною усмішечкою.

— Підвечіркую в кафе, аж глядь — ти йдеш. Мені отут, — ударив себе в груди, — і серце заболіло... Послухай, а може, перекусимо вдвох, га? Я вгощаю!

Матрос не так зрадів, як здивувався, що дівчина слухняно пішла з ним до кафе, яке блищало скляними стінами у вербовому затінку. Й, коли вже сіли за квадратний пластиковий столик, спитав співчутливо:

— Та що з тобою, га? Ти сама на себе на схожа. Хтось образив? — І він ворухнув випнутими грудьми. — Чи горе якесь? — І, не дочекавшись відповіді, назвався: — Я — Нестор Минайленко. А ти?

— Галя.

— Прекрасно! — чомусь неймовірно зрадів Нестор Минайленко, наливаючи в склянки рожевого портвейну. — Давай за знайомство!

Дівоча рука слухняно взяла склянку з рідиною, у якій рубіновими зблисками відбивалося вечірнє сонце. Піла короткими ковтками, й коли відняла порожню склянку, то на губах вогко мерехтіли рожеві цятки вина. Матрос, не гаючись, долив іще, хвацько підморгнув — і дівчина, яку немов підмінили на невідомо покірну, дрібними ковтками швидко випила. Матрос кинувся до буфету, повернувся з пляшкою, усміхнений, мовби радів із якоїсь великої удачі.

— Галю, — сказав, — я твій друг. Називай мене просто Нестором. Я скрізь Нестор... А ти звідки? В нашому містечку таких нема.

— Я приїжджала до матері, — мовила дівчина, яку вже почав розбирати хміль.

— І так швидко від'їжджаєш?

— Мати в лікарні.

— Чого ж ти кинула її так швидко? — допитувався.

— Я прийшла до неї в палату, а вона мене не впізнала. Питає: «Хто ти?»

— Та ти що? — вражено охнув матрос. — Мати не впізнала?

— Вона зовсім хвора. Не сьогодні-завтра помре.

— І ти хотіла поїхати? — Матрос, тверезіючи, дістав цигарку, запалив. — Кинути, щоб мати вмирала в лікарні?

— Але ж не впізнала! — силкувалася щось доказати дівчина, тільки не могла, бо слова спливали на язик порожні й легкі, як сокориний пух. — Питає: «Хто ти?»

— Значить, зовсім втратила свідомість. Буває. Яюсь у мене влучили тренувальною гранатою. Я теж ловив чмелів.

— Не тому, — заперечливо похитала головою.

— Не тому?

— Вона зовсім не пам'ятає мене. Зовсім. — А що матрос, звузивши очі, недовірко приглядався до неї, сказала: — І я там, у лікарні, теж не впізнала її.

— Ти не впізнала матері?

— Ні.

Матрос відкинувся на спинку стільця й слухав музику, яка линула з репродуктора. «Ми з тобою, як море і небо, — співав соковитого тембру баритон. — І далекі й близькі водночас...»

— Бачиш, Несторе, — довірливо мовила дівчина, відчуваючи нагальну потребу висповідатись комусь. — Я ніколи не знала матері, бо вона мене ще маленькою здала до дитячого притулку. Й ніколи не навідувалась. Тільки тітка, її рідна сестра, зрідка приїжджала.

— А батько?

— Я не знаю, хто мій батько. Я росла і виховувалась у притулку... Мати вже не скаже, й ніхто не скаже. Після притулку я пішла на швейну фабрику й шила блузочки, весь час блузочки. Яюсь приїхала до тітки, випросила материну адресу. — Досі говорила рівним, монотонним голосом, та тут голос обірвався, лице зсудомилось. — Я не могла зрозуміти... не могла зрозуміти, чому вона відцуралась назовсім! Ну, нагуляла мене, коли була молодою, ну, хотіла видати себе за бездітну, не прославитись матір'ю-одиначкою! Заміж хотіла... Але ж потім! Потім, коли я виросла... Хай би просто навідалась! Навіть до тих, хто в притулку, матері навідувались! Я б тільки глянула, я б тільки взяла її долоні в свої, притулилась до них губами, притулилась б щоками...

Сльози текли до кутків уст, і дівчина мимохіть злизувала їх кінчиком язика — то з лівого кутика, то з правого. Репродуктор уже транслявав іншу пісню — чоловічий голос із награною пристрасстю, з фальшивим придыханням зізнавався всьому світові в тому, в чому не мав сміливості зізнатись одній-єдиній, омріяній. Кілька горобців на сусідньому столику дзьобали крихти, а один пив на підлозі розлите пиво — дзьобнувши краплину, відхилився назад і задирав голівку, щоб та краплина скотилась йому по горлечку.

— Алкаш! — захоплено мовив Нестор-матрос, списаний на берег, упівока стежачи за крилатим завсідником районного кафе. Й до дівчини: — Давай, Галю, сповідайся від душі!..

— І я надумала приїхати сама до матері. Не збиралась ні звинувачувати її, ні дорікати. Я вже доросла, так? Я вже самостійна, так? Просто хотіла глянути на свою матір. Ніхто цього права відібрати в мене не може, навіть мати, так? Гляну, думаю, і поїду назад. Чи на фабрику свою, чи ще куди. Світ великий, не без добрих людей... От і приїхала. В палаті лежить, розплющила очі, питає в мене: «Ти хто?»

— Гад буду! — скрикнув Нестор і у відчаї вдарив кулаком по столику. Горобці пурхнули геть. Той, що пив пиво, зірвався пізніше за всіх і летів, провалюючись донизу. — Тут тебе ніхто не зачепить, чуєш! Галю, чуєш! Давай вип'ємо. Давай вип'ємо, щоб матері не цуралися своїх дітей... А оті, що аборти роблять? Ненавиджу!

Вже віяло вечірньою прохолодою, з близької клумби поблизу кафе струмував тонкий і свіжий запах матіоли. Дівчина вмовкла і задумалась. Її обличчя у вечірніх сутінках хворобливо побілішало, а блакитні очі поглибшали й потемнішали.

— Несторе, — озвалася спроквола. — Вона помре. А їй не можна вмирати.

— Не можна? Чому? Така мати — страшна! Ти її жалієш?

— Жалію.

— А вона тебе пожаліла? — Нестор поклав на столі пудові кулаки. — Скажи, пожаліла?

— Ні. Вона жила не для мене, а для... Розказували, є тут один. Любила! — І з якимось істеричним здивуванням: — Любила? Купувала його любов, як тільки могла. Ціною мого життя... ціною життя своїх дітей.

Чужу байдужість купувала, чужу жорстокість! Чуєш, Несторе, в неї є ще двоє дітей. Крім мене. Я для неї — ніхто... Їх жалко...

— Себе пожалій!

— Вони ж не винуваті ні в чому. Як і я... Ми не вибираємо собі матерів і батьків не вибираємо. А якби можна було вибирати?

То шепотіла, то голос її лунав різко, і в тих перепадах тремтів біль.

— Ага, кого б ти вибрала, якби можна? Я б не вибирав — ні батька, ні матір, вони обоє в нормі. В нормі, зрозуміла?

— І я б не вибрала, хоча й нема... Слухай, Несторе, а може, саме в цю хвилину, саме в цю... — Вона сповільненим поглядом обвела кафе, відвідувачів, ковзула по вербах та по клумбі за вікном, увібрала зором лісові хмари на небокраї, прудких ластівок над верхами тополь. — Чуєш, Несторе...

Матрос, списаний на берег, зачарований таємничою мелодією її голосу, теж наче прагнув почути щось особливе — те, що мало вибитися зі звуків вечірнього містечка, що, може, слід було почути самою душею.

Дівчина й справді щось почула — в естві своєму чи поза еством, а тільки звелась із-за столика і, мовби звана тим покликом, пішла з кафе. Нестор незграбно штовхнув ліктем недопиту пляшку — стілець гойднувся і впав — і, нетвердо ступаючи по рипучому гравію, наздогнав дівчину під вербами. І не впізнав — на обличчі, в очах мовби застигла тінь жаху, який зараз точив серце. Матрос владно поклав тверду долоню на високе дівоче плече, й воно від упевненого доторку покірно поникло, наче опало, і вже наступної миті розворушканий вогонь її рудих кіс лежав на його грудях, і тонкі пасемка лоскотали шию, підборіддя, тріпотіли біля губ. Голова її пахла сонцем, курявою, полином, і Нестор, нітрохи не подивований тим її розпачливим порухом, тільки розплющував і заплющував очі, ніби перечікував і той дівочий порив, і приступ несподіваної ніжності в собі.

— Куди ж ти поїдеш? — мовив Нестор згодом, коли вони повільно йшли по вистеленій піском доріжці. Уже світив місяць, великий і блідий, у попелястому небі. Поблизу на залізниці озвався паровоз. — Уже пізно. Хочеш — могла б переночувати в нас. Моя мати — в нормі, все зрозуміє. І старий так само...

Дівчина, зігнувшись, зірвала поміж полину стебло цикорію й тепер мовчки розглядала широко розплющені пелюстки його квіток. Вони зупинились під розложистим ясеном, гілля якого звисало мало не до землі, творячи зеленаву схованку. Несподівано матрос, гостро зітхнувши, вдарив долонею лівої руки себе в груди, мовби клятву давав, правою рукою обійняв дівчину й міцно пригорнув. Заскочена зненацька, вона впустила на траву свою дорожню валізку, з якою не розлучалась, але враз напружилась, ліктями відштовхнулась так, що матрос заточився.

— Ти чого? — зі сльозами в голосі спитала. — Чого?

— Та я ж... із доброю душею! Не дурій...

— Чого пристаєш? Га? Ти хто такий? Де взявся такий?

— Не дурій, — бубонів Нестор хрипким голосом. — Я ж по-доброму...

— Отак по-доброму? З руками? — схопила на траві валізку, гнівно випросталась. — Живосилом?.. Хто ти такий?

— Я ж тільки поцілував... З добром до тебе. Повір!.. Та я ж кожному горло перегризу, хто тільки зачепить!

Матрос запевняв, б'ючи себе в груди безкозиркою, кричав про свою вірність дружбі, товаришам, та дівчина вже не чула, стрімголов біжучи геть. Її світла рожева сукня живою плямою раз і вдруге майнула між зеленню і згасла. Матрос Нестор рвучко смикнув на грудях смугастий тільник, кинув безкозирку на ясенове гілля, і поза, якої на хвилю прибрало його дуже тіло, виражала докір самому собі, безсиле каяття, співчуття чужому горю...

Старший сержант міліції Костирко Олексій вдруге цього дня помітив незнайомку в містечку. Уже без форми, переодягнений у теніску й спортивні штани, сержант саме точив із колонки воду в відро, коли мимо по вулиці пройшла дівчина з великою кількістю, як здалось його професійному чуттю, особливих прикмет. Серед цих прикмет стрункі, оголені вище колін ноги посідали не останнє місце. Дівчина мала заплакане, знервоване обличчя, в погляді був лихоманковий блиск, і сержантові Костиркові Олексієві подумалось, що з власницею таких славних особливих прикмет щось уже сталось або неминуче станеться. Наточивши води в емальоване відро, він подався в свою холостяцьку кімнатку, та, відчувши

неспокій і сум'яття в душі, невдовзі став одягатись...

Згодом незнайомку помітив годинниковий майстер, який саме повертався від тещі, з ритуальних тещиних млинців. Ці ритуальні млинці не обходились без пляшки старої вишнівки або слив'янки, як не обходились і без традиційних балачок про те, що треба в обласному ювелірному магазині скуповувати золоті речі. «Бо вже до старості йдеться, повилітають зуби, — казала теща, — то з чого наша сім'я повставляє золоті? Про зуби треба думати тепер, а не тоді, коли повипадають». Зять, ситий млинцями, наливкою і балачками про майбутні золоті зуби, повертався додому, коли несподівано біля будівлі побуткомбінату застеріг постать отієї дівчини, яка прекрасним видом майнула йому сьогодні у вікні майстерні. Знову несла валізку в руці, як і вранці, і щось безпритульно-скривджене було в її ході. Зиркнувши на наручний золотий годинник (було вже по десятій), майстер подумав про те, що можна було б запросити дівчину до себе додому, дати притулок, та тільки зітхнув, згадавши про свою сварливу бездітну жінку...

Судовий виконавець Венедикт Венедиктович — людина зовні інтелігентна й майже з вишуканими манерами, якби не клята звичка шморгати носом, — помітив незнайомку саме тоді, коли вона біля районного Будинку культури розглядала афішу нового кінофільму. На афіші було зображено американського ковбоя, який із багатозарядного кольта цілився в поодиноких нічних перехожих їхнього провінційного містечка. Венедикт Венедиктович уже намірився підійти до дівчини (і навіть першу фразу для знайомства підготував: «Скоро останній сеанс закінчується, а ви тільки зібрались у кіно»), як вона, мовби вгадавши його наміри, відірвалась від афіші й хутенько подалась геть під наведеним на неї дулом багатозарядного кольта. Придивившись уважніше, судовий виконавець зрозумів, що ковбой цілиться також і в нього, і з недобрим відчуттям у душі почвалав додому...

Тим часом, блукаючи безцільно, дівчина знову опинилась біля лікарні. Стоячи за огорожею, вздовж якої росла кущами акація, вглядалась у вікна. Деякі темніли глухими більмами, деякі повнилися ясним мороком ламп денного освітлення, і поміж них — заплющених уві сні й розплющених у напівсні — силкувалась відгадати вікно палати, до якої сьогодні заходила. Не запам'ятавши, тепер дорікала собі, сповнюючись відчаєм,

наче від того, якби могла поглянути у вікно матеріної палати, залежало щось дуже важливе, таке, що могло зарадити, допомогти, врятувати...

Від лікарні подалась на вокзал. В залі очікування, скоцюрбившись на грубих, дебелих лавах, куняло кілька пізніх пасажирів. Знайшла поглядом розклад руху поїздів — потрібний їй поїзд проходив через цю станцію вранці. Не опечалившись, а швидше навіть зрадівши, з тьмавого приміщення, що тхнуло гаром, вийшла на пристанційний майдан. Пахло липами, віяло гіркуватим вітерцем із поля. В чистому небі висипало безліч зірок, і їхні бджолині рої позастигали у вічному своєму, нерозгаданому польоті.

Перетнувши майдан, дівчина подалась до центру містечка. Назустріч їй траплялись пари, що поверталися з танців у парку культури. Святково одягнені хлопці кидали цікаві погляди на дівчину, що видзвонювала по тротуару високими каблуками, проносячи на вродливому обличчі чи то маску болю, чи то втоми й відчуженості. Чулись жарти, лунав сміх, якісь репліки линули навздогін, та ніщо не дошкуляло дівчині, зостаючись поза межами її відособленої свідомості.

— Вас провести? — перепинив їй дорогу юнак із самовпевненою усмішкою на циганкуватому обличчі. — Таких дівчат можуть і скривдити.

Вона пройшла мимо, наче повз дерево, і юнак, нітрохи не роздосадуваний невдачею, тільки свиснув услід.

Ось нарешті і той цегляний комунальний будиночок блимає освітленими вікнами. Удень тут сохло стільки випраної білизни, а тепер ледь видніли обвислі шворки між стовпами. Наляканий кіт прожогом вискочив із темного під'їзду, за ним стрімголов кинувся другий, — і дівчина спинилась, бо несподівано зайшлося серце. Билось так голосно, що його, здається, можна було б почути на відстані. І пришвидшено струмувала кров, тугими дзвонами відлунюючись у скронях, у вухах.

В під'їзді було темно, і, натикаючись на якісь мішки, ящики та відра, дівчина навпомацки наблизилась до дверей, скрадливо постукала. Прислухалась — ні шереху за дверима. Постукала голосніше — й майже тієї самої миті двері відчинились, на порозі немов уродилася стрімка хлоп'яча постать. Зараз, як і вранці, хлопчина скидався на злий дух, свавільний, непокорений. Мисливський азарт у його виразних — на косий розтин — очах не згасав, либонь, ні на мить.

— Ви до матері?— спитав Ілько.— А вона ще не повернулася з лікарні.

І так само, як удень, під його ліктем загойдалися кучматі пасма русявого волосся, яке, розпавшись, умить явило смагляве обличчя сестрички Галі. І так само, як удень, мерехтіли карі вічка, мов равлики, і їхнє живе свічення виражало непогасну цікавість.

— Ще немає,— мовила й дівчинка.

— Може, завтра вже випишеться,— мовила пізня гостя, відчуваючи, як у горлі засвербіло.— Почекаю... Мій поїзд уже пішов, а наступний іще не скоро. Пустите переночувати?

Діти дружно відступилися з порога, й дівчина зайшла в квартиру, роззираючись.

Квартиру складала одна кімната, яка правила за кухню, спальню, вітальню й комірчину водночас. Біля газової плити стояв мішок із картоплею; в старій шафі з навстіж одчиненими дверцятами виднілись торбинки, пакунки, банки, каструльки; стіл був завалений посудом, ложками, ганчір'ям, серед якого лежав буханець хліба й було розсипано пшоно; ліжко, де жужмом лежали подушки й ковдра; стілець із одірваною ніжкою звалився боком... Коротким поглядом охопивши всю занехаяну квартиру, пізня гостя сказала:

— Весело живете... Ви вже вечеряли?

— Вечеряли,— поквапливо мовив Ілько.— Їли хліб із повидлом.

— Зловили щось вудочками чи ні?

— Вона,— кивнув на сестру,— зловила великого карася.

— Отакого,— показала Галя руками.— А йому падалися окунці й дрібненькі краснопірки. Зварили юшку — з перцем і лавровим листям. Уже поїли...

— Завтра на сніданок зготуємо вареників із вишнями.

— Нас учора баба Векла пригощала варениками з вишнями,— сказав Ілько.

— А позавчора тітка Лапиха кликала їсти вермішель із молоком,— похвалилась Галя.

Знову пізній гості цього убогого родинного вогнища перехопило подих. Що їй знову привело сюди? Який усвідомлений чи неусвідомлений поклик? Чому не змогла на вокзалі дочекатись ранкового поїзда, аби податися геть ізвідси — від матері, яка й не була їй ніколи матір'ю, бо відцуралась від неї ще в колисці, а по-

бачивши вперше, не впізнала й говорила в напівзабутті: «Хто ти»? Чому не подалась геть від цих дітей, які не сьогодні, то завтра стануть сиротами й також потраплять у притулок, як свого часу потрапила вона сама, й не побачать не тільки матір, яка вже не зведеться з могили, а й батьків, котрі відцурались від своїх дітей ще до їхнього народження? Чому не втекла геть від своїх братика й сестрички, які й не підозрюють про те, що зараз ось у їхньому занехаяному житлі опинилась не випадкова гостя, не чужа людина, а їхня рідна сестра... А їхня рідна сестра волею долі, завдяки вдачі рідної матері, яка, народивши, не вмiла дати щастя своїм дітям, бо мала сліпе й нерозумне серце...

— Значить, будемо стелитись, бо вже пізно й пора лягати спати, — говорила.

Діти кинулись до ліжка, в чотири руки слали брудне простирадло, намагаючись збити чорні як вугіль подушки... А вона стояла з опущеними руками й не могла ворухнутись, бо щойно їй спало на гадку, що цю метку, чорнооку дівчинку, яка зараз метушиться, блискаючи то ліктями, то коліними, неспроста названо Галею — так само, як і її, первістка, зданого до притулку. І вже, мабуть, не вірячи в їхню зустріч, але в душі розкаюючись за свій вчинок (зараз чомусь кортіло думати, що мати розкаювалась), мати ще раз назвала свою дитину Галею... Значить, сестри, й обидві — Галі...

— Де ж ви покладете мене? — спитала.

— Ми спимо в одному ліжку всі троє. Матері немає, то на її місце... Ми від стіни, а вона скраю...

В маленької Галі був пустотливий вигляд, а Ілько сунув чорні брови й зовсім не квапився роздягатись, як його сестричка. І коли їхня пізня гостя вимкнула електрику, він, так і не скинувши сорочки й штаненят, уклався біля голої та холодної стіни. «Лишенько, які вони сухоребрі, які недоглянуті, які занехаяні. Самі ж і перуть собі... Й не відають, що їх чекає завтра, післязавтра. Добре, коли потраплять до одного притулку. А коли до різних? І загубить тоді брат свою сестру, й можуть більше ніколи не зустрітись. І я ніколи їх більше не побачу. Сьогодні — встаннє. І вперше. Але до чого тут я?» Вона лежала на краю ліжка, там, де завжди лежала їхня мати. («І моя мати», — мимоволі подумалось). Діти, повкладавшись горілиць, посвічували в темряві розплющеними очима й дихали рівно, насторожено. Худеньке тільки дівчинки пахло гіркуватими ставковими

водоростями, і чути було, як ритмічно й злякано б'ється її серце. І так само можна було почути, як б'ється серце хлопчика. «А мабуть, вони чують моє. Моє серце б'ється навіть голосніше, ніж їхні, й вони зараз мовчки слухають голос мого серця».

— Розкажіть казку, — пошепки озвалась дівчинка.

— Я не знаю казок, — подумавши, відповіла.

— Ваша мама ніколи не розказувала казок? — здивувалась дівчинка.

— Ніколи...

— Вона не знала ні однієї казки?

— Ні.

— Мабуть, вона була вже зовсім стара й позабувала, — здогадався хлопчик.

— Але ми зараз придумаємо свою казку.

— Таку, якої ніхто ніколи не чув? — прошепотіла дівчинка.

— Авжеж, ніхто не чув, бо ми її складемо втрюх.

Діти припинили в темряві. За вікном проїхала машина, її мигливе світло проникло в кімнату, спалахнувши золотими іскорками в їхніх зіницях.

— Можна, я перша почну? — озвалась дівчинка. — Жила на світі баба-яга, костяна нога...

— Е-е, це не наша казка, — перебив хлопчик. — Про бабу-ягу багато казок... Можна, я почну?.. Жив-був змії із дев'ятьма головами...

— Е-е, — заперечила дівчинка, — про зміїв теж є багато казок.

— Діти, послухайте мене... Давайте складемо казку, де не буде ні баби-яги, ні змія з дев'ятьма головами. Хай це буде казка про щастя. Ось хоча б таку... Жили на світі брат і дві сестри. Старшу сестру звали Галя, й меншу сестричку мати теж назвала Галею.

— Хіба так буває — дві сестри Галі? — засумнівався хлопчик.

— А чому ж ні? Ось твою сестричку звати Галею, й мене теж звати Галею.

— Ага, буває, — поміркувавши, згодився той.

Втрюх, перебиваючи одне одного, склали спільну казку, й коли нарешті почулось сонне дитяче дихання, вона вмовкла. Звівшись на лікті, дивилась на їхні обличчя, намагаючись розгледіти те, що було відоме тільки їй. І, можливо, ще не знала, а тільки здогадувалась підсвідомо, що ніколи не зможе кинути цих дітей, відцуратись від них і приректи на сирітство, бо віднині

вони були їй не чужі, а рідні, віднині вони були її братом і сестрою, меншими, а вона — їхньою старшою сестрою, кровною, вже досвідченою. Здогадувалась, що, сама гірко скривджена, вона не захоче, аби ці дві крихітки звідали те саме, щоб вони були обділені ласкою, сердечністю, чулістю. Хвиля материнського тепла піднімалась у її грудях, і, схлипуючи крізь зуби, вона гладила долонкою то чубату хлоп'ячу голівку, то м'які й довгі пасемка дівчинки, і в цю мить начебто десь далеко відступали всі кривди й образи, натомість душа сповнювалась світлом доброти.

ЧЕРЕЗ ВИШНЕВУ ГОРУ

Вчора, теплої травневої неділі, коли сонце сміялось у небі, як золота крашанка, якось так сталося, що сусіди позбирались на гостини до Федора Партики, колгоспного теслі. Хазяїн виставив на стіл залитої смальцем домашньої ковбаси, квашеної капусти в шуляках, драглів, зварених зі свинячої голови та зі свинячих ратичок. Гості, звісно, прийшли не з порожніми руками, особливо ж — Марійка Чорномаз, яка повикладала з коша й печеню курячу, й карасиків смажених, і горнятко запахущої телятини, запеченої з грибами, й ще якихось чудернацьких фігурних пундиків із маком та медом.

Сиділи за столом, причащаючись і пригощаючись, а що Лизавета, жінка Федора Партики, лежала недужа тут-таки в ліжку, то чоловік подавав їй усе в постіль — і шмат пирога, й кусень рум'яної шинки, й карасика засмаженого.

— Даруйте, людоньки,— знай повторювала Лизавета, жовтіючи над білою подушкою змарнілим місяцем змученого обличчя,— що ні встати не годна, ні опощати вас...

Лизавету, хвору на цілий оберемок усяких болячок, чоловік кілька разів клав до лікарні, звідки її, трохи підлікувавши, виписували, а оце місяць тому взагалі сказали, щоб лікувалась удома. Вона переживала, що на схилі життя повисла каменем на шиї в чоловіка, який годив їй і доглядом, і ліками, й терпінням, ставши біля неї і за няньку, й за годувальника.

— Їжте, людоньки, й не майте зла в душах на мене...

— Слухай, Лизавето! — наче аж просурмив іскристим голосом Клим Зозуля, вже трохи покучерявівши розумом від випитої чарки. Він у їхньому сільському побуткомбінаті був і за фотографа, й за майстра по лагодженню телевізорів усіх марок та пральних машин. Сухий і кощавий, досі вабив жіноче око дикуватою, хижкою вродою, мимоволі навіваючи схожість із куницею чи ласкою. — А чого це ти завела такої сумної, наче з білим світом прощаєшся?

— Бо й прощаюсь. Тільки не з білим світом, а з вами.

— А ми хіба на тому світі, а не на цьому разом із тобою?

Напівлежачи, Лизавета шелестіла зів'ялими словами. Мовляв, добре, що сусіди позбирались у такий день, от вона й попрощається з ними. З її щербатим здоров'ям скільки вже зосталось? Із горобиний скік зосталося. Сама з Куманівки, то перебереться назад у Куманівку, там сестра живе самотою, до сестри й притулиться. Сестра обійде й догляне, бо жінці легше глядіти недужу жінку, ніж чоловікові. Своєму Федорові зла не зичить, тільки добра, то чого це він має мордуватись коло неї?

Зів'ялі слова шелестіли, мов сумна осіння трава на холодному вітрі, а Федір, накібчившись за столом, мовчав і лиш крутив пальцями шильце гострого вуса. Полум'я гостинного застілля пригасло, наче в його жар вилито відро води.

Марійка Черномаз, лукава сільська щebetуха, що вміла перещebetати і великий жіночий гурт, зацвіла солодким усміхом:

— При якій тямі, а таке придумала, Лизавето!

— Не сама придумала, а з Федором, — сказала.

— А тобі, Федоре, не жалко свою жінку спроваджувати на чуже село? — це Клим Зозуля.

— Куманівка не чужа, там рідня, — відказав хазяїн.

— Але ж куманівська рідня тобі віддала Лизавету!

— Я своїй жінці не перечу: хоче в Хвоцівці — хай у Хвоцівці, хоче в Куманівці — хай у Куманівці. Так, Лизавето?

— А так, — потвердила. — Через Вишневу гору — і вже в Куманівці.

— Завтра й перевеземося, — сказав Федір Партика. Спідлоба хлюпнув закаламученим поглядом зелено-жабуристих очей по гостях і додав: — Тут не я командую, а Лизавета. Хоче перебратись до сестри, хай перебирається. Та й на могилки піти до батька й матері треба...

— Мавш «Жигулі», то перевезтись не штука,— мовив Клим Зозуля, зблискуючи гострим, як сокира, лицем.— А тільки про таке чувати не доводилось...

— Лизавето,— мовив стемнілий, як дощова хмара, Партика.— Ти скажи сусідам, що доброю волею, а то ще набалакають...

У Лизавети цвіли очі на жовтому виду, наче хлюпались вогники, які можуть погаснути навіть від кволого подуву.

Застілля вже не шуміло осокою поривчастих голосів, а лиш зрідка шелестіло, сплескуючи й крутіше, аж доки той шум людських голосів виліг. Гості розтеклись по домівках, бо в такий день знайдеться клопіт, ще й до себе додому сподівайся гостей...

А вже сьогодні, в понеділок, ноги таки послухались Лизавету, звелась із ліжка і заходилася зодягатись мало не в своє дівоцьке вбрання — і спідниця на ній барвінковим цвітом засміялась, і блузка замерехтіла квітчастим весняним лугом, і хустина засвітилась.

— Ти куди? — поспитав чоловік.

— А з селом попрощаюсь,— відказала.

— Чи далеко зайдеш?

— Та куди вже зайду.

— А чого вирядилась... наче на перші гулі?

— Хочу... нехай запам'ятають мене молодую...

Відцвітали груші в селі, а яблуні саме повдягались у біло-рожеві шовки святкового цвіту, і жасмин білів уздовж вулиці, і бузки пломеніли пишним сяйвом свічок. Співали пташки, наче ті пісні аж горіли срібними вогнями в їхніх горлечках. Зелені оксамити трав були забризкані золотом кульбаб, і жовті зірочки розквітлого чистотілу наче аж видзвонювали скрізь.

Ще в хаті Лизавета поклала собі чи не всю Хвоцівку обійти. Знала тут чи не кожну грудку та билинку, то чом не попрощатись з рідним світом. Але дійшла тільки до воріт, як до межі, й цю межу переступити не спромоглась. Голова її соняхом перевисилась через ворота, весняний вітерець поскубував довгі вії, наче осоку, над скаламученими заводями очей, і, здається, Лизавета зараз була не тільки тут, а й вільно літала душею по всьому селу, ширяла душею на цій оновленій весною, радісній землі.

Марійка Черномаз, що жила через дорогу, прийшла з відром до їхньої криниці, бо завжди в них воду брала.

— День — як намальований! — озвалась.

— Що я тобі хочу сказати, Марійко... Ти навідайся до мого Федора, коли яку жіночу роботу побачиш непороблену.

— Тітко Лизавето, та для такого чоловіка, як Федір, я з золотою душею!

— Я знаю, що ти з золотою душею... Випери, навари, коли часинка знайдеться... А він тобі яку чоловічу роботу поробить, тут близько, через дорогу... А там бог покаже, як вам далі...

— Тітко Лизавето, й набалакала такого ціле решето!.. Еге, бог покаже, як усім далі. Ото вичунюйте й повертайтеся назад із Куманівки.

— Хрест хочу зняти з Федора, бо нащо йому такий хрест, як я? Славно з ним жили, не заслужив він такого хреста.

Слова наче видирала з грудей, як глевтяки.

— Діло хазяйське, Лизавето, а тільки ти себе живцем у гріб не клади. Погостюєш у сестри в Куманівці — й назад, бо нема краще, як у своїй хаті. А Куманівка близько, перескочиш через Вишневу гору — і вже там.

Сусідка понесла повне відро води разом із яблуневим цвітом, що нападав у криницю. А Лизавета стояла, сумним соняхом перехиливши голову через ворота, аж поки вийшов чоловік і попід руки повів до хати, осміхаючись ледь докірливо:

— Таки запам'ятають тебе молодую!.. Такою, як цьогорічна весна!..

— Як цьогорічна весна,— повторила.— Пора ладнатись у дорогу.

До вечора й склались у машину, що стояла в дворі під сухими дубами, які чорніли розкарякуватим гіллям, наче круки крильми. Лизавета знай лиш підказувала — й стару куфайчину поклади, й биті валянки, й не забудь вовняні панчохи, а Федір Партика слухняно носив, складаючи в багажнику та на задньому сидінні. Похоронною жалобою поночіло його лице, а він намагався освітити його зумисним усміхом:

— Із яким приданим до мене — з таким приданим і від мене!

Або:

— Ніяк не діждуться тебе куманівські парубки!

Лизавета мовби й не чула, і схудла її голова стриміла на плечах, як сорока на тину.

Клим Зозуля, їдучи на велосипеді повз обійстя, взявся рукою за ворота, запитав у Партики:

— Таки спроваджуєш, еге?

Той зле гримнув кулаком об кулак, викресавши сердитий репаний звук.

— Та чи бабі свій розум вкладеш?

— Дивно, та й годі, — іскрився хижуватим профілем Клим Зозуля. — Чудні діла твої, господи, а людські — ще чудніші.

Поїхав, а в серці у Федора Партики мовби кубло гадюк заворушилось, розповзаючись по всіх закамарках душі. Бо й справді, як тут краще? Як учинити, щоб людські язика не перелопачували тебе до самої могили й у могилі?

Як виходила Лизавета з хати, взялася за сінешній одвірок і трималась, наче одвірок учепився за жінку й не відпускав. Ставши під сухими дубами, обернулася на своє родинне вогнище, яке пригасло ось такої прикрашеної в цвіт і щебет вродливої весни, й ледь звисила голову в поклоні, прощаючись. Уже в машині нагадала:

— Поїдемо через Вишневу гору...

Через Вишневу гору дорога на Куманівку — ближча, й скоро машина побігла на гору, що верблужим горбом здіймалась на сільській околиці. Саме тут колись давно здибалась вони вперше в житті — босонога, в ромашковому вінку Лизавета йшла в гості до родичів у Хвощівку, а Федір кіньми віз бочку солярки до тракторів. Зараз, коли сонце сідало над землею, Вишнева гора аж пінилась шумливою молодю зеленню, поміж якої білили цвітом дикі груші та яблуні, білили жостір і крушина. Федір, зупинивши машину, відчинив дверцята — й хлюпнуло духмяними пахощами, й музика пташиного співу вдарила в груди.

Ген, у нерухомих димах розквітлих садів, розкинулася унизу Хвощівка, підперезана в стані темною, сяючою водою мерехтливої річки.

— Ти чого спинився? — поспитала через суху очертяну дудочку губів обважніла Лизавета.

— Ну... так...

Чи згадалась їй тут ота далека їхня зустріч і чи насправді була та далека зустріч, а не примарилась? І чому Лизавета загадала їхати на Куманівку саме через Вишневу гору? Тільки тому, що цією дорогою ближче?

Поринувши в забуття, вона склепила повіки. Вишнева гора співала й сміялась так, як співала й сміялась у їхній молодості, як співатиме й сміятиметься наступної весни, завжди, — й невже вони мають розлучитись там,

де колись зустрілись? На його думки Вишнева гора відповідала густими вечірніми пахощами рясної розквітлої зелені, відповідала злагодженою хоровою піснею невмирущих пташок. Вишнева гора наказувала, й Федір Партика наче скорився її наказу, а не своїй волі. Обережно, щоб не розбудити закунялу Лизавету, зачинив дверцята, завів мотор і, розвернувши машину поміж кучматих кущів, легесенько став спускатися з гори донизу, в Хвощівку, яка все ближче розгортала тополино-яблуневі рідні обійми.

На своєму обійсті, в пінному цвіті горобини, стояла, як докір долі, Марія Чорномаз, і очі на її здивованому обличчі тремтіли, як дві зелені зірки тремтять на холод...

СПИТАЙ У ВІТРА

— Тетяно, де батько?

— Чи я знаю, де твій батько?

Плечі в жінки злетіли й опали, як опара в діжці. Розкачувала качалкою тісто на вареники і, дебела в стані, важко стояла на бронзовій засмаги ногах. Докинула голосом, який у неї сокорів:

— Я твоїм батьком не командую.

Антон вийшов із хати — й вітер сипнув йому в лице жовтого листя, зірвавши з осокара біля погрібника. Листя летіло в повітрі, як зграя птахів, і так само зграєю птахів сідало на споришеве подвір'я. В садку за хатою стояли густі, терпкі пахощі осені, в затінках блищала на траві роса, яка о цій порі року трималась не тільки ранком, а й удень. За садком слалася скатертину лугу, там сіріли гуси, біліли качки, що перевальцем вертали від ставу. Гусей та качок підганяв сусідський хлопець Сергій, в одній руці тримав лозину, а в другій зчорніле решето недодзьобаного соняшника.

— Сергію, ти діда Саву не бачив ніде?

— Позавчора бачив у вашому дворі, — відказав Сергій, в якого щоки посивіли від студеного вітерцю.

— А вчора не бачив? Чи сьогодні?

— Не бачив, — Сергій заперечливо крутнув головою, і його очі-барвінки ще більше посинішали від задуми.

Дід Сава завжди тримався рідного дворища, був його добрим духом, як то в старовину, за переконанням

людей, водився добрий дух скрізь — хай хата чи стодола, комин чи піч, джерело чи урочище. Здавалось, наче садиба на сільській околиці зацвіла і вродила дідом Савою, що став людською плоттю оцієї землі, живою неповторною плоттю, яка розмовляла, співала, думала, сміялась. І тепер ось, коли з учорашнього дня дід Сава несподівано пропав із хати, вона мовби втратила свого доброго духа, садиба знедушiла, земля стала нежива.

— Може, подався до родичів, — розімкнула Тетяна за обідом уста, які подеколи, гніваючись, замикала на цілий день, а то й на два дні. — Подався до родичів, а ти ось тума тумою...

Спробуй угадай, до кого подався дід Сава, коли в їхньому селі родичів півсела, коли в Чернятині, Заливанщині, Лемешівці, Черепашинцях та по інших селах гілля їхнього роду зеленіє, скільки люду з ближчих колін чи з дальших! І хоч тримався рідного дворища, та хіба в старій голові не захимериться химера — й поведе батька в безбережжя білого світу, що знай розставляє широкі обійми.

— Щось казав учора чи не казав? — уже вкотре допитувався.

— Чи не відаєш казань свого батька? — лагідно дошкулила, й голос її наче колючками обростав. — Я не завважила, куди звівся з обійстя, куди повівся. Знайдеться пропажа...

Жваві її губенята здригались, мовби варились, мовби їх печено вогнем, і з рота вилітали слова, наче попечені. Жінчин голос із недавніх пір ножем різав по живому еству, й слова її шершнювато-гострі завдавали болю. Антон, відклавши надкушений вареник, ізвівся з-за столу.

— Куди? — вдарив у спину голос. — Краще б свині дав корму.

— Піду попитаю...

— У кого попитаєш, у вітра?

А вітер хвилями налягав на землю, й за гребені хвиль правили дерева, опадаючи жовтим, вишневим, оранжевим листям. Гай-гай, у вітра не допитаєшся, хоч він скрізь буває, вітер не шпаркий на балачку. У білого світу спитав би, та білий світ не скаже. Зайшов Антон до сільського магазину, себто до продтоварів, тут народу всякого за день ого скільки перебуває. Але чомусь язик лежав у роті мертвою колодою, не повертався запитати

ні в продавця, ні в покупців. Тупцяв перед прилавками, розглядав заставлені консервами та пакунками полиці. Як раптом до продтоварів зайшов їхній колгоспний шофер Денис Партика, гримлячи по цементній долівці підковами чобіт. Здавалось, Партика заповнив постаттю всю приземкувату будівлю, такий удався громіздкий чолов'яга.

— Антоне! — зрадів, бо вмів радіти чи не всім людям, умить запалюючи світлом усміху руде, як перепалена глина, обличчя. — Зайшов би до мене та подивився електропроводку, бо стала барахлити.

— Зайду, — відказав Антон, сільський електрик, який ніколи й нікому не відмовляв.

— О! — вже в порозі магазину Партика ляснув себе долонею по лобі. — Я оце повертаюсь перед обідом із Козельщини... Слухай, батька твого бачив!

— Батька? — похололо в грудях. — Мого батька?

— Твого! Спершу й сам собі не повірив, ні, думаю, це не дід Сава, хіба мало схожих дідів? Але як же, думаю, не дід Сава, коли дід Сава!

— Де бачив? — терпло в грудях.

— Та, кажу, під Козельщиною, де місток у яру, коло місточка сидів на траві. Я вже проскочив машиною місток, а далі завертаю назад. Це чого ж, думаю, він тут сидить? Де Козельщина, а де наша Тернівка. Шапка на голові заяча, в кухвайчині, сорочка на грудях розхристана. «Здрастуйте, діду Саво!» — кажу. «Здоров!» — каже. «Коли додому повертаєтесь пішки й притомили ноги, то сідайте в кабінку, підвезу», — кажу. «А я ще не віддихнув», — каже. «То в кабінці віддихнете», — кажу. «В кабінці не хочу, мені тут ліпше», — каже. Я присів навпочіпки, ну, думаю, що ж діяти? «Ви все-таки в Козельщину йдете чи в Тернівку вертаєте?» — питаю. «А твоє діло яке?» — питає. «Як-то яке діло? — кажу. — Дорога не близька, ви не парубок, а мені завиграшки підкинути вас машиною». — «Підкидай когось другого, — каже, — а я посиджу». — «Чого ж ви сидітимете?» — питаю. «А що маю робити? — каже. — Роботу всю переробив, тепер-от посиджу». Ну, думаю, не брати ж мені старого на руки й силоміць нести до машини. Та й не дощ із неба, в таку погоду можна посидіти, коли сидиться. «Дивіться, діду Саво, — кажу, — бо я поїду». — «То їдь здоровий», — сказав. Як уже їхав, душа моя боліла, чи не повернутись назад, але як ти повернешся? Діла! Й чого він опинився там?

— Я знаю хіба,— скрикнув Антон, брижачи міжбрів'я.— Вчора повівся з хати, може, не поділили якої холери з Тетяною, бо з нею сам чорт не помириться.

— Ти не чорт, а миришся.

— Гадали, він до когось подався, заночував, скоро повернеться, як гнів перекипить... Але чого опинився під Козельщиною? Куди йде?

— Питав — не каже.

Антон хутко подався додому, завів мотор «Запорожця». Почувши хрипкий голос машини, з хати випливла жінка. Завжди на слово гостра, мов кілок у тину, та ще з наждачною шорсткістю на лиці, зараз видавалася прив'ялою лицем, прив'ялою й рухами.

— Ти куди?

— Та от... поговорю з вітром...

У Тетяни коростою свербів язик, прагнучи дикої волі, та жінка вкоськала свого ідола, вп'яла на ланцюгу. Бачила — й не впізнавала Антона, котрий наче замкнув на замок душу. Й чого колотитися, знайдеться стара каліч, не пропаде луб'я...

Машина пробігла барвистою Тернівкою, що палажкотіла червоним золотом молодих дубків, багаттями вишень, високим полум'ям кленів, і вже полинула через розоране поле, поміж чорної ріллі. Осінній полудень саяв квіткою сонця, що виринали й потопало в хмарах... Ген отам, де низькою надземною млою сизіє вибалок, у роки дитинства синіло польове озеречко, тепер нема озеречка, висохло, розорали. Вони, малі чередники, пасли худобу весняного ранку, під'їхав батько на коні, узяв його, Антона, до себе, мовляв, тримайся міцніше за гриву, поскакали! Як тоді скакав гнідко по килиму трави, як світ скакав назустріч — і в тому світі молодому батько Сава також був молодий, і все майбутнє життя лежало в нього ще попереду... Гай-гай, лежало попереду незораним перелогом, вабило й манило загадковістю, гай-гай, де ж вона нині, та вчорашня загадковість, гай-гай, самі розгадки тепер не тільки ззаду, а й спереду.

Ще де Козельщина, а очі видивляли дорогу, видивляли поля, видивляли кабіни зустрічних машин, сподіваючись на батька скрізь. Здавалося, жовтневий світ має ось-ось явити батька, тільки ж слід пильнувати, щоб не прогавити. В сусідньому Великому Вербчому навіть зупинився на автобусній стоянці, роззираючись на пасажирів, а вже за селом хіба не вийшов із машини, бо по

морквиську нипало кілька людських постатей, шпорたло розгублене збиральним агрегатом, батько теж міг би шпортати моркву.

Дорога вела на Козельщину, ось із горба просла-лася до яру, що змахнув схилами-крилами наобіч, ось і місточок над тихим, як добра усмішка, струмком. Де ж тут сидів батько? Антон по пружному луго-винню пройшовся над струмком і хотів криком крикну-ти, покликати — хай би ця осіння земля відповіла, хай би віддала батька, хай би повернула.

«Де ти, батьку?» — запитував німим болем своєї сві-домості.

«Батьку, вернися», — наказував зниділою волею.

«Батьку, покажися», — благав ворожною серця.

Сіріла стерня на схилах яру, й хоч би одна душа тра-пилась тут, щоб запитати в тієї душі. Осіння земля мов-чала, й небо споловіле мовчало, й навіть пташки, що пролітали в повітрі, линули без голосів. Досадливо скрипнувши зубами, Антон сів до машини і, виїхавши з яру нагору, звідси спробував роздивитись видимий простір, ген-ген у далечині повитий сивиною тонкого ме-ва, але простір затято й глухо німував, оберігаючи всі свої таємниці.

Козельщина з околиці вдарила в очі гронами корало-вої горобини, траву в садках вистелено опалими яблука-ми, вітер перегортав холодний жар листя. Ще дехто по-рався на городах, копаючи кормові буряки чи зносячи гарбузи на обійстя. Довелось пригальмувати, бо раптом на дорогу вискочив перістий бичок із обірваним на шиї мотузком, а слідом — хлопчик, мало не під колеса. А по-тім і зовсім загальмував, руки наче вмерли на кермі. Де в Козельщині шукати? Яку з Козельщини взяти дорогу, щоби привела до батька? Думки спалахували й гасли, очі бриніли тоскним щемом. Добре сонцю, воно бачить весь світ водночас, а тобі дано бачити тільки навкруг себе.

Антон ковзнув поглядом по вікнах пасажирського ав-тобуса, що прогурчав мимо, і враз наче свідомість опе-кло: поміж людських облич привиділось батькове облич-чя. Перейнявшись болем гострої радості, зрушив маши-ною з місця, вже за Козельщиною наздогнав автобус, по-даючи шоферові знаки, щоб той зупинився. Похмурий, якийсь сльотавий на зеленкуватому обличчі шофер вра-жено поглипував на водія «Запорожця», не кваплячись зупинятись, але зрештою загальмував.

— Що треба? — відчинивши дверцята, поспитав скрипучим, як морозець, голосом.

— Відчини салон, — попросив Антон, намагаючись зазирнути в переповнений автобус.

— А що треба в салоні? — скрипнув морозець.

— Батько їде в салоні, хочу забрати.

— Діло хазяйське, — сказав шофер і з ледачкуватим небажанням відчинив двері автобуса.

Рій здивованих очей замерехтів перед Антоном, а він із-поміж того чужого рою хотів вилучити рідні батькові очі, завжди широко розплющені, по вінця повні якоїсь дитячої безхмарної доброти і наївності.

Проте батька в автобусі не було, батькові очі не вдарили назустріч джерельцями радості.

— Де ж твій батько? — озвався шофер. — Хай уже виходить.

— Та-а-а... — тільки й мовив приголомшений Антон.

І важко скочив із приступки на дорогу. Сльотавий зеленкуватим лицем шофер дивився вслід, наче його окрадено.

— В кожного свої коники, — прогугнявив зле і, хряснувши дверцятами, різко рушив.

Антон почувся так, наче щойно ось мав здибатися з батьком — і не здибався.

Небо майже очистилося від хмар і, продуте вітром, сяяло прибляклою блакиттю. Веселе сонце освітлювало землю тужливим усміхом, горнучись усе нижче до обр'ю. Й знову подумалось про те, що сонце зараз таки бачить батька в цьому передвечірньому безширі, в якому ти відчуваєшся загубленою піщиною.

Повернув на Козельщину й видивляв село так, наче самим своїм ором мав виворожити батька з осінньої барвистої пустки, вичарувати з невідомості. Плив через село, мов через строкатий селянський табір, що розлігся яскравими шатрами, що аж гримить відчайдушної сили кольорами, — ось тільки в цьому таборі все йому чуже, і радість там у шалених буйнощах кипить чужа, й ніколи її вогниста пристрасть не переллється в його ество.

А що дуже праглося вичарувати й виворожити батька, таки сотворив його!

На виїзді з села, під розлогою грушею-дичкою, що поцяткувала діл жовтими ліхтариками опалих плодів, стояв батько. Шапка на голові заяча, з-під шапки витіпаною кострицею волосся випало сиве, по-дитячому

добрі й наївні очі по вінця налиті ясною ясністю, в кух-
вайці, сорочка на грудях розхристана, озутий у чере-
вики, що порозпускали вуса шнурків, під пахвою тримає
вишневого костура.

А може, не батько?

— Тату! — вирвався з грудей крик. — Діду Саво!

Від того крику батько не перетворився на видіння, що
лише примарилось і зникло. Дивився, як Антон вийшов
із машини, як спотикається неслухняними ногами, як
губи в сина тремтять кривою, мерзлою усмішкою.

— Це ти? — схопив старого за плечі, припав щочкою
до батькової студеної щоки, яка пахла вітром і поли-
ном. — Як тут опинився?

— Опинився, — відказав батько.

— Я тебе ледве знайшов, — сльози бриніли в голосі. —
Люди сказали, що бачили тебе за Козельщиною, інакше
б не знайшов.

— О, люди завжди скажуть, — аж сердився батько.

— Куди ж ти йдеш, скажи?

— Куди йду, туди йду, — була відповідь.

— До кого ти йдеш, поясни, тату!

— У світ, — пояснив той.

Пориті борознами щоки, борознами поорано чоло, дов-
кола очей розкорінились зморшки, наче їх обснувала
темна павутина років. І голос без м'якої пружної сили,
а мовби скрики птаха, що скаржитья в безпросвітну
осінню негоду.

— Поїхали в село, тату, додому.

— А що я вдома не бачив? Піду ось...

— Тату, куди? — розпачливо мовив Антон, хапаючи
старого за лікоть. — У нас із тобою тільки одна дорога,
сідаймо в машину, бо вже вечір.

— Піду ось, бо до тієї відьми не хочу.

— До Тетяни?

— До відьми, — заперечив батько.

— Та що ж вона таке страшне заподіяла, що ви мене
караєте перед людьми?

— Чи не знаєш? Заподіяла, що завжди.

— Слово лихе сказала?

— Не казала, ні, губи з ранку й до вечора на замку,
а тільки той замок тяжчий від лихих слів. — І скрикнув
хрипкою гортанню молодого півника: — Я їй не порож-
нє місце!

— Ой тату, тату, добре, що знайшовся, добре. Поми-
ритесь, хіба можна без миру...

— Надька твоя була краща, Надьку я мав за рідну дочку, а ця в тебе з жалом у роті. Нащо брав таку, що в неї жало? То невістка, царство їй небесне, а це відьма.

— Тату, чи я винен, що Надію сира земля забрала? Земля не спитала...

— Надька мене тулила до своїх болячок, а я тулив Надьку до своїх!.. А твоя відьма загнала на той світ свого Дениса Мамчура, тепер за тебе взялась.

— Тату, Денис переставився від грудної жаби.

— Еге ж, вона сама і є грудна жаба.

Гіркотою любистку щипнуло обом очі, обох наvertsаючи на сльози, і якусь хвилю син батькові переливав поглядом свою сиву печаль, а батько синові німу тугу вихлюпував.

— Хотів, тату, догодити не так собі, як тобі, а хіба вгадаєш? Душу чужу не помацаєш пальцями. Відується тобі з Тетяною, а без Тетяни біди більше.

— Біди більше...

— А тільки не пущу тебе в світ, раз уже здибались тут, у Козельщині. Куди йти, коли маємо хату свою, клапоть землі під ногами? Давай поїдемо, бо пізно, а ще дорога.

Несподівано батько Сава здався і, горбато опираючись на костур, почовгав до машини. Ледве заліз усередину, охляло всівся — й наче опав донизу всією безпорадною постаттю, й плечима поник, і головою у вискубаній заячій шапці, й очима пригас, що мовби взялись більшами. Водночас зморшки на лиці загострились, поміж них висіялась темрява. Батьку, батьку, який ти вже витіпаний життям, який ти вже руками вироблений, серцем спрацьований, зате духом неупокорений, твій дух іще бродить хмелем, іще літаєш на його крилах, батьку, ще літаєш...

Батько мовчав. Звечоріла Козельщина канула за горами в небуття, й душа в Антона зацвітала гіркою втіхою, що таки знайшов батька, таки вирвав із безодні білого світу. Спитав у вітра — і вітер змилюстився й відповів. Сонце торкалось червоною щокою до обрію, вже сонячне кругле обличчя обернулось на півобличчя, вже верх щоки палав над землею, зарожевляючи захід. Озера вечірньої молочної мли розіллались на кукурудзиську, на бурячиську, допотопними грізними істотами в розмитій далечині поставав то трактор, то комбайн, потворами-мамутами видавались ожереди соломи. Добре,

батьку, ти не загубився в світі, світ цей багатий тобою, добре, батьку, добре.

З траси звернули на путівець, що вів на Тернівку, тепер їхали між зелених розхлюпів скошеної конюшини, над якою в попелястому небі вже благословилося на місяця-молодика. Місяць-молодик сяяв пелюсткою півонії, чистою й наче аж прозорою.

Той самий високий місяць стояв над їхньою хатою в Тернівці. Машина спинилась у дворі, мало не тицьнувшись носом у копицю сіна. Сусідський хлопчик Сергійко стояв на межі і, загляdivши їх, проворно чкурнув у темні сіни, й двері протяжно зітхнули за ним.

Батько так ступав по споришевому подвір'ю, наче по водах ішов, і водні хлябини не розверзались, не поглинали старого. Нагнувши горду, непокірну голову, ступив за поріг. Із-за причілка вишнуркувалися гуси, що паслися десь по городах, тепер із ситим і лінивим гелганням повертались до хліва. Дивно, чому ж не кинулась Тетяна по гусей, що досі нипали по всіх усядах? Антон загнав гусей до хліва, зачинив двері.

Й тоді побачив жінку, в якої на спині горбом при-
мостився чималий клумак.

— Я тут спакувала трохи одягу свого, а за рештою завтра прийду, — з голосу її наче колючки повипинались. — Макітра з варениками в печі.

— Куди зібралась? — терпко мовив.

— Чи нема куди? В дітей перебуду — в Насті чи в Петра, вони приймуть.

І горбилась перед ним із клумаком за плечима. З літа й по осінь прожили вдвох, бач, і не помирились за батька. Хотіли стулити докупи два свої розбиті горщики, здавалось, уже стулили, а вони як були черепками — так і розпались, череп'яний дзвін стоїть у вухах.

— Діти приймуть, — згодився. — Я тебе не жену кулаком у шию, але я тобі не указ.

— Бо діти завжди є діти, — здається, образилась вона.

— Я тобі не указ, — повторив.

Тетяна посунула до хвіртки, у хвіртці зачепилась клумаком, але Антон не кинувся на поміч. Жіноча постать виборсалась, мов риба з невода, й погасла в сутінках ночі, що не забарилась. Первоцвіти зірок проклюнулись на голубих небесних лугах, там вони збирались у весільні хороводи, в далекі метелиці. Стовбури дерев тінями купчилися у саду, пахло пряним духом зів'ялого кану-

перу, вгорі поміж первоцвітів зірок рубіновою краплею не так, здається, посувався, як сочився й сочився нічний літак, а уста шепотіли. Спитай у вітра, шепотіли уста, про свого рідного батька спитай у вітра, спитай у вітра...

З ГУЛЬБИЦА ЖИТТЯ

У шибці, вмазаній у стіну, став народжуватись досвіток.

Темрява набрякала світлом, і зорі, які горіли всю ніч, пригасали. Проступили явори вздовж дороги, їхнє листячко лопотіло на вітрі, наче тужило за ніччю. У вікнах сусідньої хати спалахнула ранкова електрика і — за воружким листям — скидалась на цвіт латаття, що погойдується на темній воді.

Старий, лежачи з розплющеними очима, на якийсь час впав у забуття, а коли очутився — монети чистого срібла виблискували на яворах, граючись сонячним промінням, а по зеленій дорозі верхи на гнідому коні їхав хлопчик, геть тендітний, і вітер кошлатив куделю лляного чубчика, парусом надимав сорочку, наче прагнув здути з коня й понести хлопчика за село, у весняні простори.

Внука прийшла знадвору з вишневою гілкою і, поламавши, засунула в баняк із окропом — і скоро на піч до старого долинув тонкий аромат улюбленого напою. З незапам'ятних пір він пив лише чай, заварений і настояний на вишневому гіллі, відмовляючись пити липовий, смородиновий або агрусовий, не кажучи вже про такі сорти, як грузинський, індійський чи цейлонський.

Знизу живота, праворуч, наростав біль, поймаючи хвилею все тіло. Відтак почала боліти кожна думка, що навідувалась у голову, і йому хотілося, щоб думок не було — тоді вони не боліли б. А також клаптик світу, вмазаного в стіну (авжеж, вмазано було шість років тому не шибку, а саме клаптик світу точно визначеного обширу), починав йому боліти — білі та червоні півні, що, пасучись із курми на дорозі, розпушували проти вітру сурмисті свої хвости; боліли йому явори з кожним своїм срібним листочком і той хлопчик на коні, якого мало не здуло й не понесло в світи.

— Дідуню, пийте чай, ви любите гарячий.

Окріп обсмалив губи, вогнем обпik у роті — і той жар трохи приглушив відчуття болю, що ширився з живота. Болям, що спричиняв випитий окріп, він перебивав нестерпний біль у животі, почувався начебто легше.

Поряд, під рукою, лежало повне видання творів графа Льва Толстого, перечитане від палітурки до палітурки рівно сім разів. Звичним рухом потягнувся по книжці в цупкій оправі, розгорнув, очі ковзнули по рядках... Ковзнули, мов камінь по кризі, бо зміст прочитаного зостався поза свідомістю.

— Ого, — сказав старий сам собі, обмацуючи те місце на животі, де боліло, а точніше — обмацуючи пальцями грудку тугого болю. — Якби на молодого, то й не витримав би.

— Що ви кажете, дідуню?

— То я сам до себе.

Він і справді кілька останніх років мав звичку розмовляти сам із собою. Зостанеться сам у хаті — й говорить. Або сім'я за столом гомонить про своє, а він, не слухаючи, собі щось розказує й себе слухає.

— Півники зацвіли чи ні?

— А чом би й ні, давно зацвіли.

— Принеси...

— Що принести? — пролунало здивоване.

— Подивитись хочу, — мовив перегода.

Через якусь хвилю на подушці поряд із ним лягло трое стебел, обтиканих шабlistим листям і ніжним цвітом. Майнули насторожені очі онуки, яка потурала кожному його бажанню... Від півників гостро пахло зеленню, землею, гіркуватою вогкістю весни, а ще пахло вітром, сонцем, простором.

Та в животі боліло так, що мучилось усе тіло, відтак боліли, мучились і страждали півники на подушці.

Зайшов до хати молодий сусіда солі попросити, бо взялася жінка їсти варити, а солі катма, сьогодні ж неділя, сільмаг зачинено.

— Як ви там, дідуню, на печі? — гукнув із награною бадьорістю. — Льва Толстого вже перечитали?

— Перечитав...

— А що тепер поробляєте?

— Вмираю, — тяжко проказав старий.

— Прожили дев'яносто два роки — й ще стільки проживете, — з тією ж награною бадьорістю казав завчені слова молодий сусіда.

— Сьогодні вже вмру, — твердо мовив старий.

— А-а, ще до дівок бігатимете, — безтурботно пообіцяв сусіда і, позичивши солі, подався геть.

Зате онука переполошилась і, ставши ногами на лежанку, зазирнула на піч. На неї з подушки глянуло жовте лице з камінцями болю замість очей. Поряд, розсипавшись, лежали свіжі стебельця півників.

— Дідуню, що це ви надумали? — запитала з ляком, у моторошному передчутті чогось невідворотного й страшного.

— Вмираю, — повторив старий.

— Та чого це вам умирати? — намагалась підбадьорити неслухняним голосом, який став дерев'яним від страху.

— Ось апендицит розв'язався. — Кошаві руки тримав нижче пояса, наче хотів приборкати біль. І, мабуть, сам той біль обізвався його спопелілими губами: — Я витримаю.

— Може, по лікаря в район кого послати?

— Не треба.

— Як то не треба?

— А як воно вже пора настала, то хто pomoже? Лікар не pomoже. Нажився, час умирати.

— Дідуню!

— Ще поки ніг не чув по коліна, то якось жилось. А це вже почало боліти поза коліна, значить, добирається вище...

Шість років тому в старого віднялись ноги нижче колін, і він як ліг на печі, то вже й не зводився. Ноги висохли, звуглили, стали зовсім чорні. Навідався був небіж із столиці, ніяк не міг повірити, що дядько — брат батька, якого вже давно нема на світі, — зліг на печі. Дядько в молодості, шукаючи заробітків, обійшов усю Росію. В громадянську воював у Боженка. В останню війну подався до партизанів. Після війни робив у колгоспі на биках. Найдужче любив рибалити — обійшов із вудочкою всі довколишні річки та річечки, лісові озера та ставки. «Не віриш, що віднялись ноги? — спокійно спитав старий у небожа. — То глянь. — І, закачавши штанину, оголив худі, як шпички, ноги. — Ось, бачиш? Зовсім не чую, чи є вони, чи нема!»

Тоді в стіну на печі небіж і вмазав шибку, щоб, лежачи на черені, старий дивився надвір. З тих пір білий світ став для нього обмеженим прямокутником. Картиною, на якій зеленіли явори навесні, а восени опадали багряними листям; картиною, на якій падали дощі, мела

хурделиця і стелилися сиві тумани; картиною, на яку зрідка заходили люди, забігала худоба, залітали птахи...

Саме небіж і привіз дядькові повне зібрання творів графа Льва Толстого — видання було старе, тому на кожному томі й писалось не просто Льва Толстого, а саме графа Льва Толстого.

— Ого, як бере! — зі стражденною повагою до свого болю мовив старий. — Якби на молодого, то не витримав би.

— Дідуню, — благала онука, — я по лікаря пошлю, хоч і неділя, а приїде.

— Дочко, я знав, як жити, і знаю, як мені вмерти. За ноги перейшло — все, годі, значить, добирається вище, — говорив старий про смерть, що спершу вступила йому в ноги, чигала там, щоб тепер посунути далі.

— Хіба можна терпіти так, як ви, — квилела онука, боячись залишити старого в хаті на самоті, щоб кинутись по лікаря, і водночас усвідомлюючи, що ніякий лікар уже допомогти не годен, що дідусь правий. Знала, що правий, — і не могла примиритися з тією правотою.

І коли йому пісні вуста зсудомило від болю, таки побігла до сусіда, таки впросила, щоб сідав на мотоцикла й хутко гнав у район по лікаря.

Стояла ногами на лежанці, дивилась на старого з таким виразом, наче просила в нього прощення за свою безсилість, за те, що нічим не годна пособити. Ось руки б йому свої обидві подала, якби можна було руками витягти його з того провалля, що все глибше западало.

— Може, когось покликати? — запитала онука.

— А кого?

— Ну, з людей. Може, сказати щось хочете.

— Кому?

— Ну, дядині Варці чи племінникові Григорію...

— Сама, дочко, скажеш. Передаси...

— А що?

— Скажеш, переставився.

Вона в муці закусила зубами верхню губу, далі нижню.

— Може, телеграму дати...

— Вже потім даси, — відказав просто, — коли я піду з цього гульбища життя.

— Звідки?

— З гульбища життя.

Він тримав сухі руки на грудці свого болю, а той біль світився в запалих криничках очей, судомив уста, про-

ривався в словах... Онука, гамуючи сльози, вибігла в сіни, вже там дала їм волю, а старий сказав:

— І чого плакати, коли так треба...

І вмить відчув, як солона ропа морської води затопила його з головою, він шубовснув у яму, ропа забивала дихання, ось-ось він захлинеться — і останнім зусиллям волі вхопився за кінський хвіст. Мокра волосінь вислизала з ослаблених пальців, але він напружився — й кінь таки витягнув його з ями. Тепер над морською поверхнею видніли десятки, сотні людських голів і кінських морд, чулось плюскотіння, хлюпання, зітхання, хоркання, й солоний вогкий вітер освіжав обличчя.

З ним наяву зараз повторилось те, що сталося колись на Сиваші в ніч наступу, коли кінь витягнув його з морської ями, і зараз, отямившись, старий знову подякував своєму конику, який загинув уже пізніше від денікінської кулі.

— Дідуню, — покликала онука, вернувшись до хати, — як вам? Скоро лікар має над'їхати.

— Якби ж не боліло, — проказав старий.

— Потерпіть... потерпіть...

— Уже скоро перестане, жду...

Повернувши голову вбік, і перед ним відкрилась картина живого світу, оправлена в прямокутну раму білої стіни. Явори стояли вздовж дороги, тягнучи верхівки до блакитного неба. На обійсті сусідньої хати молодиця, закасавши поділ, розвішувала на шворці мокру білизну, поряд із нею стояло дитя й простягало защіпки. Мати брала защіпки з дитячих рук і прикріплювала випрану білизну, щоб не зірвав вітер.

— Уже скоро лікар над'їде, почекайте.

І раптом старий зрозумів, чого дивиться на дорогу. Дивиться, щоб побачити отого хлопчика на коні, що проїхав на світанку. Тоненького, як верболозина, хлопчика з ляною куделькою чубчика. Пругкий вітер колошкав ту кудельку, парусом напинав сорочину на худенькому тілі, наче хотів зірвати хлопчика з гнідого коня й понести, як листочок, у безвість світу, у безвість весни.

— Вже скоро лікар над'їде, скоро...

Вечоріло, коли повіки йому склепились, а вуста здригнулись, наче сказали слово, яке вже ніхто не зміг почути...

Й тоді в рожевому надвечір'ї весни появився на гнідому коні той самий хлопчик, тримаючись за гриву.

Кінь виступав статурно, вигинаючи точену шию, весело б'ючи міцними ногами по молодій траві, а хлопчик, осяяний вечірнім сонцем і теж рожевий від його проміння, тримався на коні так, наче мав сягнути обрію — щоб сонце не зникло з його зору, щоб так і подорожувати по цій землі разом із сонцем...

ЯК ВАМ ВЕДЕТЬСЯ, МАМО?

Онука, вийшовши в двір, задивилась на червоного півня. Великий когут сидів на верхній жердині похилених воріт і дивився на дівчинку випуклими кражалочками порських очей. Гребінь на голові, одсвічуючи на сонці, полум'янів густим огнем. Ось півень ворухнув крильми, в розтуленому дзьобі замиготів, затремтів, запульсував кривавий клинець язика — й раптом із півнячої горлянки вдарив такий могутній крик, що дівчинка в першу мить зіщулилась від несподіванки. Крик був сурмистий, струмував пломенем і, здається, такий самий червоний, як і півень.

— Чуєш, Ганю, як співає? — озвалась мати, сидячи в хаті на тапчані й прислухаючись. — Ото вже півник славний, а з інкубаторських. Будить мене. Перед світом затягне в снігах, я чую, давно лежу з розплющеними очима, бо не спиться. Півня чую, а вставати не хочу, ноги не слухаються. То вдосвіта знову озветься до баби. Цілий день і виспіває то в дворі, то в городі.

— Як ви живете, мамо, розкажіть, — мовила Ганя.

— Живу... Якби той півень не будив, то, може, так і лежала б на цьому тапчані, таж він голос подає.

— Не за півня питаю, а за вас.

— Ми вдвох весь час, він біля хати крутиться і в хату заходить, бо двері відчинені, визбирує кришки на долівці, яку жменю зерна йому всиплю. У других бабів є чи хазяїн, чи душа порядкує якась у хаті, а в мене півень за хазяїна.

— В центрі села, бачу, нові хати з цегли, а тут, на вашому кутку...

— Околиця, дочко, далеко від магазинів та від автобуса, то хто ж буде ставитись? Молодь роз'їжджається, а старі застаються. Ось яку хату тільки візьми... Баба Жучка живе сама, дочка з Києва навідується... Макляк

подався до сина в Гостролуччя, а хату ніяк не годеи продати. Й не так, може, хату, як садибу, але ж і садибу не хочуть брати, бо колгосп нарізає землю тим, хто ставиться... Стара Плішачка на нашому кутку теж продає, дешево просить.

Ганя слухала матір і, поглядаючи на стіни, де висіли фотокартки в рамках, та по кутках, що дихали цвіллю, переймалась draжливим смутком.

— То як бо ви живете, мамо? — перебила материну розповідь про сусідів.

— А як? З хати на город, із городу в хату...

— Я не про те...

— А як? Сяду на призьбі й дивлюсь на вулицю, хто мимо пройде, але ж не так багато й ходить по нашій вулиці.

— Але ж не цілий день сидите на призьбі!

— Буває, цілий день і просиджу на сонечку.

— Та чого, мамо? — вже з серцем допитувалась дочка.

— На людей подивитись та словом перекинутись, бо люди ж не зайдуть до хати. Раніше навідувались одне до одного в гості, на посиденьки, на свята, а тепер дуже рідко. Ото поховаються по хатах і слухають радіо чи дивляться телевізор. Посиджу на призьбі й за цілий день побачу бабу Жучку, від Плішачки слово почую...

— Воно вам треба?

— А хіба можна без людей, дочко? — здивувалась мати.

Відчинились двері, й поріг переступила онука з півнем на руках. У півня ледь обвисли червонопері крила, здригався гребінь і обвисле калинове воло.

— Сам дався! Сам дався! — дзвеніла дівчинка, острашливо й щасливо поглядаючи на півня. Бо ж тримала на руках не просто свійську птицю, а й отой сурмистий пекучий крик, схований у грудях та в лункій горлянці.— Бабо, чом він не співає?

— Пустиш, то й заспіває.

Онука з клубком живого вогню на оберемку подалась надвір. Ганя, зітхнувши, почовгала слідом за дочкою. До ганку схилялась вишня з розложистим гіллям, обнизаним зеленими ягодами. В городі рясно цвіли соняхи та гарбузи, вічками білого цвіту зоріла картопля. Серед кущів кропу порозпускались пелюстки рожевого маку.

— Ганю! — покликала від плоту сусідка.— Доброго дня у Веселинівці!

Погомоніли про всяку всячину — і як цієї весни орали та засаджували городи; й за криницю, біля якої вламався журавель, то доводиться тягнути відра мотузками; й за те, що в старих, покинутих хлівах завелась ласка, а то й дві, тепер треба стерегтись, бо подушать не тільки курчат, а й курей.

Сусідка знагла обірвала свою мову і, схоłodнівши лицем та підтисши губи, сказала:

— Мабуть, хочеш матір свою до міста забрати? — Й що Ганя лиш покивала русявою головою, сусідка загомонила: — Забери, Ганю, пора забрати. Ще поки була при здоров'ї, то поралась і в хаті, й на грядках, кролів тримала, курей доглядала, а тепер лиш однісінький півень зостався. Знаєш, Ганю, іноді сама собі не здужає їсти зварити, то я принесу в горнятку борщу гарячого, хай закропиться. Бачу, йде до криниці по воду, то я візьму те відро й витягну та занесу до хати...

— Спасибі, Одарко...

— Мій Петро і дров їй привіз та нарубав, бо сама й сокиру в руках не втримає.

— І Петрові спасибі...

— Вас, дітей, доглянула, то хай на старість притулиться біля вас. Чи їй багато треба? Трохи затишку, та ложку теплої страви, та добре слово. Чи не так, Ганю?

— А так, так, — згоджувалась.

— Минулої неділі здибались біля лавки, йшла мати твоя з кульком пшоно, а пшоно й сиплеться через дірку. Я кажу: «Все пшоно розсиплете, поки додому дійдете». А мати: «Не пропаде, горобці та кури поклюють». Розговорилися за твоїх братів, Ганю. Хвалилась мати, що кожен хоче забрати до себе, Микола просить на завод, Степан до себе на шахту.

— Так, так, — усміхалась у відповідь.

— Раніше Микола та Степан приїжджали з дітьми, баба доглядала, а тепер онуки повиростали, то вже забули дорогу... Й ти навідуєшся все рідше.

— Сім'я, робота...

Мати як сіла на тапчані, то й досі сиділа; зморшки на її обличчі чорніли, як глибокі осінні борозни; на шиї та на руках батогами повипинались жили; синява приплющених повік тремтіла, як вода в калюжах од вітру. Ганя задивилась на матір, як на чужу. Й де тільки діваються молодість, здоров'я, сила? Трухлявіє на старість людина, мов пень, пробігло життя так, як річковий пісок просочується крізь пальці...

І хата здавалась чужою: стеля гнітилася, опустившись чи не на маківку голови, стіни обступили тісніше, долівка геть запалась, а в вузькі вікна видно лиш калюжки світу, зеленої волі. Невже в цій хаті минуло дитинство, невже оця стара жінка, яка зараз дримає на тапчані, була тут колись молодою, турботливою матір'ю?

Наче наснилися і мати юна, й хата ця, й далеке дитинство...

За обідом Ганя знову поспитала:

— То як вам ведеться, мамо? Звикли до самоти?

— Хіба я сама? — заперечила мати, й зіниці в її очах повужчали так, наче віддалились, потонули в глибині вицвілого погляду. — Півень удосвіта будить, а то сяду на призьбі й дивлюсь на людей.

— Вже казали за півня та призьбу!

— То не сама, не сама... — Й до онуки: — А ти ж чому їсиш зелений борщ без сметани? Засмачуй сметаною, забілюй... Одарка вділила сметани, спасибі...

— Буду з вами щира, мамо, — казала Ганя, об'їдаючи свинячу кістку, виловлену в борщі. — Раніше ви могли в цій хаті і ради дати, й самі себе обійти. А тепер уже літа не ті, й здоров'я не те.

— Твоя правда, — журилася мати. — Сяду, буває, до столу, візьму ложку — й забуду нести до рота.

— Забудете... Про що ж ви думаєте?

— Про вас, діти, думаю.

— Та чи ваше думання помагає нам? Уже самостійні...

— Мені, дочко, помагає.

— Треба продавати хату, — твердо сказала Ганя. — Й перебиратися...

— Ген роками продають — і марно. А чи нашу хтось купить. Як по мені, то нікуди й переселатись не хотіла б, а вже тут добула віку.

— Говоріть, говоріть... Ото зляжете — нікому й води подати...

— А так, так, — сумувала. — Танасійчук старий як помер? Поніс у хлів корито для свині, корито поставив у саж, а сам звалився — й не зведеться. Може, й кликав, та хто почує, коли баба переставилась, а діти далеко?.. Голодна свиня дуже рохкала, то сусідка заглянула до хліва, а Танасійчук уже задубілий лежить. Якби не голодна свиня, то так би й лежав у хліві.

— Ось бачите. Вік звікували тут, а добудете віка біля дітей.

— Ой, дочко, — бідкалась мати, — чи зумію в місті? Ген Катерина Півторачка спродалась, поїхала до сина, й що? Не змогла на асфальті, через місяць вернулась назад, живе біля сестри, має притулок. То хіба мені так спробувати, щоб потім сюди вернутись? Я ж не птаха перелітна...

Онука, почувши про перелітну птаха, засміялась.

— Ага, смійся, смійся з мене, Олю, — попросила баба. — Повеселись, потішся.

Ввечері заглянула до хати сусідка, пренесла молока в глечуку, а також десяток свіженьких курячих яєць у марлі.

— То поїдете, бабо? — допитувалася, світлячи терновими очима, глибокими, як на старій іконі.

— Легко говорити...

— Поїде, хай побачить світу, — мружилась Ганя на світло низького сонця, що било у вікно. — Хай біля дітей поживе.

— Але ж город, — нагадала мати. — Може, восени, як зберемо картоплю та гарбузи?

— Продавайте хату з городом, — радила сусідка.

Як смеркло, півень чомусь не пішов на сідало до сіней, а примостився ночувати на вишні.

— Горенько, — бідкалась баба. — Поможи, онучко, зловити, цей галаган іде до твоїх рук.

Онука спритно вилізла на вишню, зняла півня, який настовбурчив крила та погрозово побулькував горлом.

Уночі старій не спалось, і вона чула, як у сінях на сідалі заспівав півень. Потім, удосвіта, півень заспівав знову, розбудивши онуку. Вона тихенько покликкала:

— Бабуню...

— Га, ластівко?

— Півень кукурікає.

— То він, сердешний, зі мною прощається.

— А ви його тут покинете? Візьмімо півня з собою!

— Візьмете, онуко, візьмете...

Пополудні баба проводжала гостей до автобуса. До-вокола все зеленіло, цвіло, сміялось. Ріка небесної блакиті застигла, не схлюпнеться, не забіліє хмариною. Ганя гомоніла розсудливо:

— Самі знаєте, яка в нас квартира. Стоїмо на черзі, обіцяють дати від заводу, але ж треба дочекатись. Правду кажете, за тих матерів, що тікають із міста назад у село. Отак спродається, зірву я вас із місця, а потім що?

Не пустите кореня в місті, то мені все життя розкаюватись, що отаке накоїла найдорожчій людині?

— А так, так,— дрібцюючи поряд, згоджувалась.

— Як дістануться додому, то понаписую листи Миколі й Степанові, хай знають про ваше життя. Авжеж, клопотів у них багато, але можуть і навідатись у село до матері, золота корона з них не спаде. Й таки правда, що ліпше вам було б перебраться до когось із них, бо в Миколи на заводі там є свій будинок, і так само в Степана є будинок на шахті. В кожного шмат землі, садочок, вам житиметься там, як у селі. Чи, може, не так щось кажу, ви не мовчіть.

— А так, так,— шепотіла баба, пасучи затуманим зорем дорогу.

— Та й правду казали за той город. Може, дочекались осені, зібрати городину? Щось би продали, щось би ми забрали у вас, бо в місті всього не накупишся.

— Авжеж, куди квапитись...

— Справді, бувайте частіше на людях, горніться до гурту, так надійніше. Не ждіть, поки сусіди навідаються, самі старайтесь більше рухатись.— І засміялась Ганя: — Такі, мамо, як ви, щоранку в місті зарядку роблять.

— Авжеж,— не дослухалась баба.

Поки на зупинці ждали автобуса, онука знайшла собі забавку: припала до паркана, за яким по зеленому моріжку клубочками перекочувались гусенята, а біля них замість гуски сердито кудкудакала квочка з розчепіреними до землі крильми.

— Візьми, дочко, гостинця,— простягла полотняний вузлик, який несла в руці від самої хати.— Хотілося б обдарувати багатством, а ще нічого нема, не вродило, весна... Потрошки я загорнула в окремих лопушок. Звариш онуці моїй крила, хай літає.

— Що там? — спитала Ганя, беручи вузлик.

— Не годиться з порожніми руками відпускати, от я півня зарізала.

— Спасибі, мамо.

— Коли ж ви будете, діти, в гості?

— Напишу.

Після хуленьких прісних поцілунків сідали в автобус, і онука, пожурнівши маковим лицем, на якому тривожно здригались пухнасті тичинки вії, казала:

— Бабуню, як будете їхати до нас у гості, то й півня візьміть, бо в нас свого нема, а він будитиме вас щоранку.

— Добре, онуко, добре, — обіцяла.

Автобус рушив, у вікні прощально 'замиготіли руки. 'Стара дивилась услід, уклякнувши, наче вросла в землю, наче віднині стоятиме на узбіччі так, як верба... як на узбіччі отой високий ясен із напіврозваленим гніздом, куди вже давно не прилітають лелеки...

ПО-ХАЗЯЙСЬКИ

— Ти ж бо, Павлику, в мене однений син, і твоя Ганя в мене однеєнка невістка, й Вадик однений внучок.

— Бачите, мамо, нас аж троє у вас водиться, а ви нам таки дорожча, бо ви таки справді однеєнка на нас трьох, утричі дорожча.

З чорно-лискучим волоссям на голові, горбоносий, сутулуватий у плечах Вадик (достоту молодий крук, готовий до польоту), здерся на двостулчасту драбину, яку привезли у вантажній машині з собою, й зривав груші на старому розсохатому дереві.

Зірвані груші обережно складав до лозинового кошика, потім спустився з драбини й акуратно перекинув жовтаві плоди до коша великого, майже повного, що стояв біля криниці.

А вони сиділи на пощербленому сокирою грабовому поліняччі коло клуні, де колись була дровитня. Може, не зосталось б і полін, як не зосталось ні дровитні, ані дідової столярні, а в клуні — сніпків золотого проса, сніпків медово-щільникових жита й пшениці, та де вже в Карамашихи сила, щоб вцюкати вузласті, сучкуваті чурбаки?

— Ой, день який — мов побілене в лузі полотно! — шелестіла губами Карамашиха, хвалячи погідну днину щедрої осені, сонячно-густу, наче бурштинової яскравості зливки.

Еге ж, побілене полотно в лузі — то її молодість, бач, і нинішнього дня те полотно впомку. Її сухі руки в набубнявілих жилах лежали на вишневому костурі, на

який опиралась підковою стесаного підборіддя, й тут, поміж розкиданих на занедбаній дривітні корчів, колись вибуртуваних у садку, сама скидалась на покручений чорний корч, що дивився краплинами-бризками людських очей і озивався подувами-словами голосу людського.

— Дякую, тільки до вас не поїду. Ще поки ноги ходять, то тут ходитиму, а в чужому селі хіба вони понеуть мене? Доклигала до печі, доклигала до тапчана — так і живу. Зубів нема, то булку розмочую у воді, а воду колочу з цукром. Червиве яблуко ще з'їм, а нечервивого не подужаю.

— От Ганя вам киселики варила б, — озвався син Павло. — У вас молока нема, а ми з магазину маємо щодня сметану, сир, молоко.

— Тепер люди вашого віку розумні — всі на діті, ніхто собі зла не бажає, — мовила невістка Ганя, в якій губи сіклись гострими рисочками, наче скло потовчене. — То перше несли до рота все, що рука гребла, а нині народ не голодний, їсть із тямюю.

— Буває, від ранку до вечора самим повітрям сита, а до повітря скільки тієї тямі треба? — заперечила Карамашиха, зводячись. — Полежу в комірчині, а ви тут порядкуйте. І на городі та в садку подивіться, і в хаті. Все беріть, до чого мої руки не судні, бо все без людських рук дубіє та мертвіє.

— Мамо, і як це ви!.. Мамо, і як це ми!.. — бідкалась невістка Ганя, і її запавутинені колючими зморшками губи різко сіпались. — Ви нажили, не залишати ж вас у пустці, та й люди зглядатимуться.

— Живемо не про людське око, — мовила Карамашиха, чалапаючи по трісках ногами, озутими в кирзові чоботи.

Горбилась над костуром, що впирався їй у груди, а з-під темної хустки на скроні білів сніг пізньої сивини. Війнулася за поріг, мов хвиля важкого сірого диму.

— О, ми звідси груші повеземо чи твою товч? — скрипнула голосом Ганя, застерігши, як груша пурхнула з синових рук у траву.

Гракуватий Павло кущив брови, а в погляді кільчилась якась думка. Рідко навідувався до матері, за роботою в автомайстерні та за домашніми крутанами часу не викроїш, ось тепер частіше приїжджатиме. Гаразд, що мати ще сяк-так себе обійде, але вже більше не про цей світ думає, а про той, куди господарства свого не візьме, господарству тут слід дати раду.

— Якось і невдобно... — промимрив.

— Невдобно? — стрепенулась Ганя гострим голосом, наче добре розведеною пилкою. — Волю матері вволи ти — й невдобно? Сама лист написала, сама покликала. Колись же маємо впоратися з материним городом, а наш город у Хвощівці чужі руки теж не попорають. Гріх казати, але краще тепер перевезтись, ніж тоді, коли станеться лихо. Краще перевезтись раніше, ніж пізніше, бо людська всякі бувають — тут тобі губи маже медом, а там...

Ганя не доказала за тутешніх «людисьок», яких не знала, бо народилась у Хвощівці, й несподівано гостра пилка в її голосі тонко заспівала:

— Якби ж хоч думали тут вкорінюватись, а то ж не думаємо, бо над Хвощівку нема краще.

— Еге ж, вкорінюватися тут не збираємося, — згодився Павло й почовгав чавунними ногами по нацюканих трісках, наче по засохлій риб'ячій лусці.

З сіней заглянули до комірчини, напівосвітленої віконцем на одну шибку, крізь яку пролізти хіба що кішці чи курці, а не злодієві. Під віконцем на тапчані лежала мати — дрібна й суха, наче витіпаний негодою житній околот. Польовою березкою світилися її вицвілі до крейдяної білини розплющені очі. Руки вились уздовж непорушного тіла, мов зашкарубле гудиння.

— Може, води подати? — озвалась невістка.

— Вже ївши і пивши, діти, — відмовилася стара. — А от дверей не зачиняйте, я з комори у двір дивлюся собі.

В розплющених очах немов хмаринки сплескували, хмаринки від спогадів чи думок, які навідували Карамашиху, сумовитий погляд її тону в молочному шумовинні сонця, що заливало двір. Спокій дурманив голову, й старій здавалось, що пливе в човні. Вода по-пташиному щєбече у весняній темряві, човен застелено пахучим татарським зіллям, поміж того зілля поблимують білі великі очі водяних лілій, серп місяця зазубрився над мокрим чолом у Сави. А він набирає в пригірці місячної води чи то з річки, чи то з далекого неба, золоті краплі стікають по його пальцях, капають їй дражливими кажанчиками на груди, водяні золоті кажанчики пазурами-голками колють шкіру, й сміх імлиться на квітучих губах у Сави, а ті губи в нього сяють гостро, як молодий любисток, і вже квітучі губи, отой молодий любисток, нахилиються, й сміх імлистий нахилиється, і вже не

колються золоті кажанчики, самим імливим сміхом за-тулено небесну голубизну, затоплено човен; і так не-стямно добре в пахучій музиці імлистою сміху...

Новістка таки причинила двері до комірчини, бо все здавалось, що Карамашиха кожен їхній крок бачить, та й спокійніше виносити всяку всячину з хати й кла-сти на вантажну машину, коли тебе не стережуть очима. Й тих нажитих маєтностей у баби не так ба-гато, а...

В грубі домоткані рядна, що зжовтіли в скрині, мов старе сало в бодні, позагортали сувої полотна (чудом уціліли дотепер), вишивані рушники, сорочки, хустки, яких у баби трохи набралось. А подушок за життя на-скублося стільки, що не вмістилися в один вузол, та й як було не наскубтись, коли баба тримала курей, гусей та качок, коли довгими, як мотузки, зимовими ночами дер-ла та й дерла пир'я. Павло завагався — знімати зі стін ікони чи поки не знімати: хай би мати похрестилась на якого святого. Все ж таки познімав. Чував, що й ікони тепер по світах у ціні, а ці — таки старовинні, бач, які лики ясні в чудотворців, і рами почорнілі, мов сажка. Піс-ля ікон на стінах zostались голі білі плями, схожі на більма. В розхляпані лозові коші складали баняки, гор-щики, гладушки, миски та полумиски, а щоб у дорозі не перетовклись, то Вадик пересипав і листям опалим, і перекладав віхтями соломи. Павло вже хотів знімати з мисника порцелянові тарілки, та жінка перехопила його руку:

— Пізніше заберемо.

— Коли пізніше? — не втямив.

— Не забувай... і дев'ятини треба справити, й сороко-вини. Авжеж, задля нагоди і в сусідів позичимо, але ж... що людська подумають!

Лице в Павла сіпнулось, в очах занидів глухий сум: зовсім забулося про дев'ятини й сороковини, а від них не відкараскаєшся. Це ж і справді слід zostавити трохи посуду, хоч для годиться. Ослони під стінами хай сто-ять, бо ж поминальники мають посидіти, й стіл хай зостається. Й чому Ганя так пізно схаменулася з тими поминками? Ікони ж зняв разом з рушниками, а хто не любить поплескати язиком й судом скорим не осудити! Либонь, хай і святі знову по стінах розсяду-ться, не всі, звісно, а деякі «уповноважені», подумав Павло, й колючі оси усміху задригоніли в кутиках уст.

— А чого це ти великомученицю назад водворяєш? — здивувалась жінка.

— Чого, чого... — перекинув. — Ніде тая великомучениця не дінеться, ще заберемо. І спаситель хай іще потримається хати.

— Діло хазяйське, — не стала перечити.

В кутку на жердці висів білий, мов питльованого борошна заміс, кожух покійного діда Сави, що переставився минулої зими. Скільки тоді балачок точилось: покласти діда в домовину в овечому кожусі, щоб тепліше там було, чи в самому костюмі... Біля дідового білого кожуха червонів дублений кожух баби Карамашихи, мерехтячи біля коміра та по вилогах срібними пацьорками. Карамашиха ходила в ньому хіба що до сільмагу, тож був як новенький і дуже личив Гані, яка вже не раз примірялась до нього. Тепер ось познімала з жердки обидва кожухи, згорнула до купи, цупко перев'язавши прядив'яним мотузком. Як поміркувати, то вже осінь, за осінню й зима підкрадеться, кожух на морози й шито. Але ж старенька ще може дочапати й до кріпких морозів... А втім, хіба Павло не привезе кожух назад, коли колгоспна машина в руках, коли завжди за кермом!

Так вони вдвох порядкували в хаті, яка дедалі сповнювалась дивною сирітською печаллю, й чорне павутиння по кутках здавалося застиглими зморшками жалоби. Наче сиділа пташина зграя, та налетіла буря — й від пташиної зграї лишилися розвихрені пелехи...

Човен гойднувся, вдаривши вилясками, немов то затріпотіла шпарка риба, витягнена в ятері з нічної безодні ставу. Карамашиха відчула, що злітає з пахучого лона хисткого човна й пливе солодкою та переляканою птахою в повітрі, а в решеті неба просвічується зірок неміряно й незбирано, а губи в Сави — як два в'юни вогненні, що блищать імлистим усміхом, і той усміх іще таємничіший за теплу літню ніч їхньої молодості. Сава з плюскотом-громом ступав по воді, а вона тремтячою, солодкою птахою цвіла в дубових корчах його рук, у скронях дзвеніла розпечена кров, бризки води долинали до розпахілих щік і вибухали остудою. Савина голова гойдалась житнім снопом поміж зоряної хурделиці, й не бачилось краю місячній дорозі, розлитій плавленим золотом по ставу. В дзвоні крові, в місячному свіченні води, в солодкому співі серця, в імлистому усміху в'юнистих Савиних уст, в золотій стежці, що не тонула в ставу й коліньми розбивалась на язики летючого вогню, — в

усьому цьому було стільки знеможливого щастя, що вірилось у його завтрашню невмирущість, у нескінченність...

З розсядистого полукипка в затінку липи Павло висмикнув кілька окологів, щоб настелити соломи в кузові під натрушені яблука, аж тут підійшла сусідська дівчина Оксана. Кругловида, наче під циркуль мальована на лиці, у заляпаних вапном брезентових штанях, вона мерехтіла якимись дивними, наче розляпаними на пательні, білками-жовтками очей.

— Мама ваша, Павле Савовичу, й латку жита сіяла, й полукипок цей намолотили люди, бо хоче хлівець ушити, ген стріха на хлівці просіла.

Він кинув у лице спантеличеній Оксані колючим сміхом, наче остюками:

— Хто тепер соломою вшиває? Перекриють черепицею чи шифером.

— Хто перекриє? — не втімила. — Карамашиха? Сама на шифер і черепицю не розстарається.

— Нема вже в неї здоров'я — вшивати й перекривати... Звісно, новий хазяїн.

— Значить, не думаєте назад повертатись? На дідизну?

— Ні на дідизну, ні на материзну... Для мене тепер материзна там, де вріс у землю, де краще... Ми з Ганькою на тій неділі знов навідаємось, авжеж, мусимо, бо мати не хоче до нас перебиратись.

— Куди вже їй... Я вранці-ввечері заглядаю, тітка Федорка молоко носить, Захар Даньшин ось електропроводку полагодив, бо перегоріла, а мати ж ваша телевизор дивиться в коморі, хай там кіно'чи футбол... Ну, курям зерна сипнути чи для свині щирійки нарвати — я сипну їй нарву, коли не на фермі.

— В разі чого — вдарити телеграму на Хвоцівку, ти знаєш. — І, коли Оксана полопотіла брезентовими штаньми, сказав жінці: — Чуєш, жалілася сусідська дівка, що за материну свиню клопочеться, а ми, дурні, забули про свиню. А й то правда, нащо їй чужий клопіт? Назливай таких-сяких помий, сухарів назбирай, хай розквасяться — й самі нагодуймо...

— Як нагодуємо — сита в дорозі не верещатиме, мов недорізана, — здогадалась метикована Ганя, порохом пирснувши в хлівець по корито...

Бризки місячно-золотої води зі щебетливим шелестом розлетілись рясною миготливою квіткою — й квітка вже

не щebetала, опавши на розпростерте крило ставу, й до-ріжка мерехтіла, наче велетенське вогнисте перо на тому крилі, й шорсткі скрики осоки zostались на краю вогнистого пера, вже хлюпали шовки потривожених трав, і в забутті гірко-п'яно летілось між землею та висвяченим свічками воскових зірок небом, у пісенному солов'їному хлюпанні. У пісенному солов'їному хлюпанні, яким тривожились шелюга та верби в лузі, немов спалахуючи та пульсуючи дзвонами-калатальцями пташиних сердець, наче ті дзвони-калатальця повиростали на гіллі й те гілля цвіте пронизливою нічною піснею, котра ллється й кипить, котра гасне й запалюється, котра б'є та б'є в лунці голови, запаморочуючи й знетямлюючи. Сава був — і наче Сави не було, вона лежала горизонтально на шовковій землі, земля обіймала холодно-пахучими обіймами трав і лугових ромашок, і вона почувалась так, наче земля розцвіла її серцем та її любов'ю, як шелюга та верби порозцвітали солов'їною піснею, й вона відчувала на собі жадані руки землі, що нагадували руки Сави, й на своїх устах відчувала імлістий усміх землі, що також нагадував усміх Сави, й вона всім еством чула безодню любові рідної землі, якій не могла не скоритись, бо їй праглося материнства, яким могла ошчасливити щедра весняна земля, хотілося сина від землі, первістка-мізинця, схожого на солов'їний дурман, і щоб очі його блищали, як оті гіркі зорі — полини вгорі...

Зготувавшись, заглянули в комірчину — під віконцем на тапчані спала мати, всміхаючись уві сні, й усміх тремтів на лиці, як птаха перед польотом. Нащо ж проганяти усміхнену птаху з матиного лиця, хай спочиває... Й вони обережно причинили двері.

Вже вечоріло, вже б і їхати, а Павло досадливо пом'яшкорив пальцями важке, як сокира, підборіддя.

— Знаєш, Ганько, таки не по-хазяйськи поклали огradку для матері.

— Не по-хазяйськи, — згодилась. — Бо зварена добряче, бо в хлів не влізе, там двері вузькі. Не подумали, що можна й пізніше зварити.

— Якби ж то про все наперед подумати...

— Як на видноті лежатиме, то й украсти можуть. Людська є людська.

— А можуть... Ось давай у вишняку сховаємо під дубом, там блекотою й кропивою позаростало, що й вовк сховається.

Металеву оградку, привезену в кузові машини й кинуту за дикоростучими розквітлими мальвами, в шестеро рук, бо й роботящий Вадик підпрягся помагати, через подвір'я занесли у вишняк і тут поклали під шатристом дубом, що наче загруз у зеленій драговині з кропиви та блекоти. Оградка шубовснула в хистке драговиння заростей, збивши сіру куряву та потривоживши комарів.

— Славна оградка,— похвалила Ганя.— Таких візерунків із заліза тут ще й не бачили.

— Кум клепає та варив,— нагадав чоловік, запалюючи цигарку й затягуючись із гримасою болісного задоволення на лиці.— Кум руку добре набив на оградках...

Уже коли повсідалися в кабіні, коли добродушно загарчав мотор, Павло загасив цигарку й мовив:

— Правду ти казала зранку, що вже загодя треба думати про покупця на хату... Напишете з Вадиком оголошення, я порозвішую по селах, де буваю з машиною. Краще, коли більше покупців. Може, й тутешньому кортить комусь, що тримається за дідизну та материзну, а тільки квапитись із козами на торг не станемо. Грунтець на городі жирний, як смалець, хоч на хліб масти, і з саду старатливий роздобудько матиме зиск в обидві жмені...

Вадик слухав із замукованими губами, ловив кожне слово, розглядаючись на високі мальви в дворі, на хату, що запала вікнами в різні боки, а тому здавалась коосокою, й на старий сад, що мерехтів малиновими, рум'яними, жовтими полумінцями доспілих яблук, і, мовчазний та похмурий, за цілий день не похопився жодним словом...

Карамашиха прокинулася у надвечір'ї, спершу з тапчана спустила ліву ногу, далі правою ногою стала на долівку. Тримаючись за стіни, потупцяла в сіни, й півень на сідалі булькав горлом, поки відхилила двері з сіней до хати. Застигла в порозі марою: свят-свят-свят, хто ж це її хату роздягнув ізсередини, що блимає голими синіми стінами, наче оббілована корова здухвинами? А-а, згадалось, та це ж син Павлик із невісткою й сином навідувались ниньки, а вона й прокуняла всі їхні гостини, сном якимось чаділа замість тішитись дітьми.

Горблячись, видибцяла надвір у розсіяний попіл сунтінків, що пахли коноплями й зів'ялою кропивою. Сівши на причілку на грабовому поліні, Карамашиха опала руками, наче підмитим річковою водою корінням, і тихим промінням очей світила на вишняк, на шатристий дуб, який чорною хмарою здіймався над чубатим

вишняком. Високо над дубом сизів серпик місяця з дрібною зірочкою неподалік, начебто молоденький чередник пасе єдину свою овечку. Здавалось, що зараз уже в неї нічого не залишилось на білому світі, нічого не тримає на цій землі, хіба що місяць із зіркою над темним вишняком, хіба що застигла хмара крилатого дуба у вишняку, бо в тому вишняку й під тим дубом глибоко-преглибоко закопала колись пуповину свого первістка-мізинця, свого Павлика...

Де й коли світився їй такий самий місяць, де й коли місячне сяйво, перемішавшись із кров'ю, текло по її жилах, де й коли місячним сяйвом горіло її дихання, ніжність, слова, все те неоглядне минуле, якого начебто й не було?..

НАРЕШТІ СИН ВИБИВСЯ В ЛЮДИ

У тітки Варняги — радість: приїхав син із жінкою й дитиною.

Сіро-голуба, як літня хмара над селом, машина «Волга» стояла в дворі під грушею, розчинивши навстіж четверо дверцят, а тому-то й скидаючись на дивовижного жука, що розпростер сухі крила для польоту. Біля машини на вкопаній у землю лавці сидів шофер у чорній шкіряній куртці, з розстебнутої куртки аж гриміла червоним громом яскрава сорочка, а вже з полум'я сорочки стриміла довга, худа шия, увінчана добродушною головою-книшем. Шофер із виразом пересиченої нудьги у тихих і глибоких, як лісові заводи, очах роззирався на буйну зелень городу, на похилений ліщиновий тин уздовж городу, на скосбочену хатину, покриту рудою, покоробленою черепицею.

Не одне, проходячи повз обійстя тітки Варняги, бачило машину й поважного, міського вигляду шофера, не одне могло й позаздрити, що тітка нарешті дочекалася свого щастя. Довго чекала, проте дочекалась.

Скільки себе пам'ятає, Варняга трудилась на цукровому заводі чи не на найважчій роботі — на мийці буряків. Поміж таких самих одчайдушних жінок. І в осінь, і в зиму, поки завод клубочився димом із піднебесної високої труби, Варняга знала тільки мийку, а вже весною і влітку — поралась на городі, доглядала кабанчика,

тримала курей. Вік провікувала самотою, бо чоловік її, баяндрасник і джигун, загинув по-дурному: нетверезий їхав уночі в п'яній компанії у кузові грузовика, й чи то сам випав із кузова, чи хлопці викинули під п'яну руку, потім слідство не дуже й доскіпувалося до того. Поховали тут-таки, на сільському цвинтарі, але потім його батьки, що жили на Донбасі, передумали: переховати сина додому — й край, щоб на могилу навідуватися. То хіба не викопали гріб, хіба не повезли через усю Україну? Ой та мандрівка — від могили до могили...

Марко вдався в батька: наче вітер, зодягнений у сорочку й штани, розбишака розбишакою. Ще у восьмому класі наскладав грошей на мотоцикл, об'їздив усі довколишні села, без нього там не могли обійтись на танцях по колгоспних клубах. Часто тільки й рятувався на мотоциклі від таких, як сам, аж поки — вже в десятому класі — повернувся без мотоцикла, десь по тих роз'їздах позичили в нього на вічні позички...

Скільки ж це років Марко не потикався до села? Мабуть, і мати не сказала б: як повіявся — то й віявся по світах, зрідка подаючи звістку барвистою вітальною листівкою якщо не на Травень, то на Жовтень.

— Ну, Мотре, показуй своїх гостей...

До хати ступив дідок сухенький, як тріска, з білим клинцем борідки на кощавому лиці, а очі тверді й круглі, наче з дерева точено.

— Васильович? Молодий, як і сто років тому! Ну й молодь тепер пішла, не іржавіє,— зареготав підпилий Марко, тиснучи у вітанні жилаву руку старого Васильовича.— Ну, нам не страшно йти в атаку на об'єктивну дійсність, коли попереду така гвардія.

Васильович розглядав Марка, зодягненого у все біле: білі кросівки німецькі, білі джинсові штани американські, біла вельветова сорочка японська, білий вельветовий картузик фінський чи шведський. На засмаглому обличчі вилущились у якійсь крейдяній усмішці квасолисті зуби. Поза кутами вуст обвисають світлі пухнасті вуса, мов пензлики, на яких шумовиння повисло.

— Хазяїнуєте вдвох із матір'ю? — здогадався Марко, стежачи, як проворний Васильович (його в селі називали «шустряком») ізняв із голови бриля й поклав на лавку, як зачерпнув із відра чашку води й п'є жадібно.

— Я без Васильовича як без рук,— засокоріла мати.— Хоч і сама звикла робити чоловічу роботу, а без чоловічої помочі однаково не обійдешся.

Мати немов дорікала за свою самотність, а тому Марко сказав поблажливо:

— Та чи я з претензіями? Кожне живе не як хочеться, а як можесться.

— Де ж твоя жінка? — Лукавинки соковито забриніли в сухому голосі Васильовича. — Сороки принесли на хвості, що не сам навідався.

— Дитинку присипляє, — кивнула мати на двері до сусідньої кімнати. — Може, й сама заснула, бо наморилася з дороги. Й дитинка нездужає...

— Ну, хутчій до столу, — мовила мати. Й до Васильовича з гіркою образою: — Скільки не бачились, а Марко вже — в дорогу. Нема того, щоб погостювати, щоб я внучатком побавилася, щоб воно по зеленій травичці полазило.

— Робота, мамо, робота, — сказав Марко, сідаючи до столу. Й на запитливий погляд цікавого до всього Васильовича кинув: — Засекречена!

— Тепер водиться багато всяких секретів, — начебто й примирився з уникливою відповіддю Васильович. — А на секретній роботі і люди секретні. Мабуть, ти секретний, раз так довго до села не пускали.

— Шофера клич до столу, — сказала мати. — Треба погодувати чоловіка...

Шофер увійшов до хати із виразом погордної нудьги на ситому обличчі і, перш ніж сісти, білим батистовим носовичком витер місцинку на лаві. Мружився на голі кутки, на паперові квіти в дешевій ядучо-синій вазі зі скла, що стояла на телевізорі, на лежанку, застелену веретою домашнього ткання.

— Горик, пообідай із нами, — панібратським тоном озвався засекречений Марко.

— Чом би й не пообідати, Марку Юрійовичу, — з підкресленою шанобливістю мовив той, водночас дражливо роздимаючи ніздрі на кислувато-прілі запахи, що стояли в непровітрюваній хаті.

— Ми з Гориком живемо душа в душу, — похвалився син. — Горик — золотого розуму чоловік, навіть командує мною.

— Командую, — засміявся Горик і в усмішці наче висипав із рота на обличчя пригірщ крупних зубів. — Командую тільки в дорозі — й то не завжди.

— Ну, — докинув слово лукавий Васильович. — Кожен має командувати на своєму посту. Коли я, к приміру, столяр у столярній майстерні, то я там командую,

а не голова сільради, к приміру, бо голова сільради вже командує в сільраді, де я не командую, так?.. Хай в автобусі їде хоч скільки начальників, ну — генерали, а командують в автобусі не вони, а шофер, правда? Шофер — велика сила на своєму місці.

— Ваша правда, папашо,— не без поблажливості за-сміявся Горик.— І нема такого, щоб він був не велика сила!..— й відсунув склянку, в яку Васильович уже налив горілки:— Ні, ні, така велика сила, як я, за кермом не п'є.

— Мамо Мотре!— літав голосом по хаті.— Ні перед ким так не винен, як перед тобою. Але ж роботу маю хоч і славно, перспективну, але ж таку, що вхопила за горло — й тримає.

Марко розчепірів пальці на горлі, вирячив очі, в яких застигла сіро-небесна хмарність, показуючи, що робота й справді тримає на смерть.

— Хоч одну відпустку вдома провів, як люди? А коли женився, хіба запросив на весілля? Ото зібрались найближчі друзі — та й округилися з Надею. Й невістку раніше не привіз показати, бо заніколилось. А хіба оце зібрався до вас по-людському? Де там по-людському, коли нема часу! Ви вже даруйте, мамо Мотре, за такий приїзд.

— Спасибі, синку, спасибі, що навідав,— поштиво підтиснула пісні губи Мотря Варняга, щиро втішена гостями.

— Нема за що дякувати!— картав сам себе син, і голос його бринів дивними чайними скриками.— Хіба й сьогодні до вас навідався по-людському? Ні! Летів у командировку, все на світі забувши. Так от Горик — голова в мене, не кожен має таку голову, як мій шофер. Ну, він у нас із Надею — як рідний у сім'ї, все знає. То він і порадив. Прихопи, каже, Надю з дитинкою та заскок бодай на годину, покажи своїй матері. А як гнав машину, щоб викроїти зайву годину, щоб заскочити в село... Даруй, мамо, навіть до магазину по гостинці не заскочили, в такій гарячці доводиться...

— Сам дорогий гостинець,— вірила й не вірила очам похватна в руках господня, що, здавалося б, сидіти ма-ла за столом, а не метушитися за тим-сим.

У сусідній кімнаті почувся кошачий писк немовляти, що нарешті прокинулось. Марко, молодий батько, схопився на ноги, та шофер владно поклав долоню на його плече:

— Ви, Марку Юрійовичу, з ріднею погомоніть, поки маємо часу з комариний ніс, а я вже там поклопочусь.

І, незграбно зачепивши ногою клишоногий стілець, зник у сусідній кімнаті.

— Горик — рідкісної душі чоловік, він дитині — і за няньку, й за посидільницю, й за цяцьку... Ну, ясно, бо в Горика є і серце добре, й час, а що дитині з доброго мого серця, коли по тижнях удома не ночую.

— Пощастило тобі,— озвався Васильович.— Тепер поміж молодих на таких не натрадиш, щоб йому чуже стало рідніше свого.

— Та й старі вже переводяться,— ввернула Мотря.— А Горик свою сім'ю звів чи не звів?

— Щоб такий, як Горик, і не звів! Іще зведе! Дівчата самі чіпляються на шию, а він із ними строгий та перебірливий, щоб не обпектись.

— Тепер усі попечені ходять,— мовив Васильович.— І живуть попечені. Та й не по одному разу печені, ото лихо.

— Епоха попечених настала!— засміявся Марко.— Печуться що старі, що молоді, з достатком і без недостатку, ніякої відповідальності перед дітьми.

— Найжалкіше дітей,— зітхнула Мотря Варняга, яка всякої всячини в житті набачилась.

Появився шофер Горик із дитям на руках, а за ними в проймі дверей — молода невістка, зодягнена в японський оксамитовий халат із драконами. Золотокоса, вона скидалась на розквітлий соняшник, який начебто хтось із веселою зухвалістю прикрасив двома синіми квітками барвінку, бо саме на квіти барвінку й скидалась великі, широко розплющені очі. З її появою побільшало світло під низькою стелею, в усіх ще дужче порозвиднялися лица, а старий Васильович вдоволено кречував, і гострий ніс його наче погострішав од цікавості.

— Де ж ти знайшов її таку?— поспитав.

— Та вже знайшов,— тішилась Мотря, що син догодив невісткою не тільки їй чи Васильовичу, а й кожне в селі позаздрить на таку удачу.

— Знайшов — і не випущу з рук!— пообіцяв Марко. А що дитя на руках у Горика запхниськало, попросив:— Може, пограєшся з ним надворі?

— Я сама, сама,— потяглась Мотря до онучати.— Хай шофер поїсть...

Проте Горик не віддав дитяти, а вийшовши надвір, пустив горластого повзуна лазити по зеленій траві,

а сам увімкнув касетний магнітофон у машині. До хати ввірвалась дика музика, задьористі ритми, вигуки чи то людей, що стогнали по-тваринному, чи то тварин, що стогнали по-людському. Старий Васильович визміїв усміх на губах, Мотря круто звела міжбрів'я, Марко притупував ногою під столом, а золотокоса невістка промінилась розквітлим соняшником, який батько-мати догадались прикрасити блакитнопелюстковими барвінками очей. Мотря вгадала порух невістки, що хотіла взяти рушник із цвяшка на стіні, прудко випередила:

— Сідай, доню, та застели рушником коліна, щоб не капнуло.

Невістка легкою хмариною опустилась на табуретку.

— Радій, мамо, що дочекалась на неї!— зареготав Марко.

— Радію, сину, радію...

— Ми всі радіємо,— кашлянув Васильович, пострілюючи очима-свердликами, й похвалив:— У нас таких нема.

— Чуєш, мамо? Надя вже вуха мені протуркотіла, щоб тебе забрати до міста. Мовляв, скільки ще маєш надриватись на мийці? Доглядала б маленького, щоб до ясел не здавати, а квартира трикімнатна, є навіть де потанцювати.

— Мені лиш танці в голові й zostались,— дивним скупим усміхом аж наче защебетали материні губи.— Та й куди мені з рідного дворища? Не привчена я до міста... Ось Васильович уже їздив до сина в Козятин... Добре, що хату не продав, бо покупець не трапився, то хоч мав куди вернутись.

— Еге ж,— докинув Васильович.— Не повезло з покупцем, а вийшло на краще.

Невістка, смакуючи курячою печенюю, мовила:

— Мамо, не захочете в місті — житимете на дачі, у нас дача за містом, у лісі, біля озера. Марк, запрошуй маму на дачу!

Син провів долонею по стемнілому лицю, наче досаду стирив:

— Руки не доходять до дачі за клятою роботою. Перший поверх уже готовий, а другого ще нема.

— На два поверхи?— здивувався Васильович.— А що, у нашому селі вже заходяться на півтора поверха, скоро й до двох подоростають.

— Чом би й ні за теперішніх достатків!— згодився Марко. Й наче сконфузився — так, що, мовляв, конфуз

йому зовсім не до лиця, а де ж ти від конфузу подінешся! — Трохи з грішми забідкували, потратились... Ну, її батьки, — всміхнувся до Наді, — помагали, чим могли, але й вони потратились. Чуєш, мамо? Тесть мій чудак, от ви познайомитеся з ним... То «Жигулі» продав, аби тільки нам на дачу кинути грошенят. Ні, ні, віддамо за рік-другий грошима, а коли не грошима, то віддарую тестя «Жигулями», аякже, за добро — добром!

Увійшов шофер Горик із принишклим дитям на руках, прислухався до розмови.

— Ось уже про діток доводиться думати, а за першим не забариться друге й третє, бо Надя страх як любить малечу! — Спробував узяти дитя з чужих рук, але воно зарепетувало слізливим репетом. — Ша, не братиму, коли в Горика тобі краще. Бачиш, мамо, шофер дитині рідніший за батька, треба вам переїжджати на дачу, хай до ваших рук звикає.

Дитя знову затихло в руках Горика, ріднішого за батька.

— Ну, в мене якась копійка назбиралась, бо заводські гроші не трачу, а трохи приторговую городиною, — сказала Мотря Варняга, що вміла берегти копійку, марно не тринькала. — Хто ж не зна, як важко ставитись... На два поверхи, кажеш? Ну, моїх не так багато, щоб аж на два поверхи... Васильовичу, а ходімо-но зі мною, поспитаю.

Васильович слухняно потупцяв за господинею з хати, щось вони гомоніли за вікном, тільки хіба розчуєш? Незабаром Васильович моторно пошнурував за ворота.

— Ну, діло в шляпі, — сказав шофер.

— Не кажи «гоп», поки не перескочив, — застерегла Надя, беручи дитину.

Тепер, коли zostалися самі в хаті, Марко немов покiстлявішав на обличчі, підупав на благодущності, несподіваною глухою злістю задзвенів стужавілий погляд.

— Надю, ти поглянь на нього! — В шофера на губах затремтіла усмішечка, тонка, мов лезо. — Наш Марко Юрійович хоче оциритись. А чом би й не оциритись у материнській хаті, де й рідні стіни помагають, еге? Серце півником тіпається?

— Хай погодує свого півника валідолом, — порадила Надя.

— Ша, компа, — сказав Марко, знову благодущнішаючи на лиці.

Благодушнішаючи на лиці, бо ввійшла мати, цупко крчмахи обох рук тримаючи вузлик. Десь вона той вузлик у комірчині ховала чи в сінях у потайному місці.

— Для тебе, Марку, й складала копійку до копійки, — мовила. — Бо нащо гроші, коли є город і з городу. Пенсію даватимуть якусь... А Васильовича і вмовляти не довелося, сам здогадався допомогти. Живе з пенсії, але дітям уже не помагає, бо діти при статках, самі помагають батькові хто чим може.

— Мамо! — лебедів голосом Марко, обіймаючи її за низькі, опалі плечі. — Та чи ми не повернемо — і тобі, й Васильовичу?! Надю, правда? Поцілуй матір!

Надя забарилась підійти до матері, й хоч Мотря новила поцілувати невістку в нафарбовані уста, все ж таки тицьнулася їй у биту кров'яними жилками щоку. Дитя запхинькало, Мотря витерла набіглу сльозу, а шофер Горик дивився на всіх із величавою нудьгою — й наче шкодував для всіх дару своєї величавої нудьги. Коли Мотря відвернулася до столу, ставлячи полумисок із драглями, він простягнув перед собою руку, й вузлик, одержаний сином від матері, скоро зник у кишені шоферської шкіряної куртки.

Надя спершу поцілувала Марка, а потім посмикала обвислий пшеничний вус:

— Ах ти, щастя моє!

— О, подивіться на неї! — нервовим, коротким сміхом засміявся шофер Горик. — Свекруху треба цілувати, поки в наявності, а Марко Юрійович ніде не дінеться.

— Що мене цілувати, а-а! — зітхнула Мотря Варняга. — Чи я для себе жила коли-небудь? І ви не для себе живете, так заведено. А гроші як прийшли, так і пішли.

— Але ж не кожне своїм грошам ніжки приставить, як ви приставили, щоб гроші самі побігли з хати! Доброї душі жінка! — підхвалював шофер.

Спопелівши барвінком очей, Надя таки цмокнула свекруху — знову в щоку.

— Доню моя! — тільки й мовила Мотря, бо горло їй перехопило давучим подихом. Одвернулася до вікна, зрадливо кліпаючи повіками. — Довго чекала — й дочекалась. І тебе, й дитинку... Я вже думала, що Марко зовсім пустився берега, такий розбишака вдався...

— То в молодості, мамо! — підморгнув Марко якомсь так задиристо до всіх.

— В молодості, авжеж... А скільки таких у селі й по світах, що молодість у них до старості не минає?.. Всяке тут про тебе казали, бо ж роками ніяким вітром не завівало до села. Ні, таки є господь, неправду люди кажуть, що нема. Зглянувся господь, навернув на дорогу, спасибі йому.

Варняга Мотря чудно так дивилась, наче не вірила, що бачить свого сина Марка справжнього, а не вигаданого, з гірким смутком зорила на невістку з дитям на руках, на похмуру парсуну шофера в чорному зодяганні.

— Мамо,— скрипнув мороз у голосі сина,— не розжалоблюйте, чуєте, бо за себе не ручаюсь!— І дивна зацькованість стрепенулась ув очах.

— Ні, синку, таки за мої муки заплачено мені!

— Мамо!— й геть розчулився Марко, досадливо вдаривши кулаком об кулак.— А то не ручаюсь, мамо!.. Я тонкий на сльозу, як і ви...

Тут невістка й шофер Горик узялися заспокоювати матір і сина, що ось-ось заридають.

— Мамо!— це Надя, що наче пригасла золотим димом розпущених кіс і прив'яла синім барвінком очей.— Хіба таким гостям радуються слізьми?

— Марку Юрійовичу!— це шофер, що тепер більше скидався на владне начальство, ніж скидався на начальство сам Марко Юрійович.— Ви ж ніколи не плачете, що б сказали підлеглі, якби побачили вас у сльозах? Ну, дитинка плаче, бо заслабувала, а ви? Чи не тільки дитинку везти до лікаря, до педіатра, а й вас до невропатолога?

Гаразд, що тут навинувся захеканий Васильович, загорівшись хворобливими рум'янцями на шкуратиках запалих щік.

— Мотре, Марку, Надю!— ще з порога.— А що тут у моїй дурній голові зварилось, поки бігав туди-сюди!

— Що зварилось?— несподівано за всіх озвався шофер Горик, що став чомусь злоокий, закам'янівши жовнами на щелепах.

— А що?— й собі стривожилась невістка, зацитькуючи дитину.

— Коли молодий бере молоду — весілля справляють, так? То як же це ми спровадимо їх із села, не погулявши по-справжньому? На музику хто сам прийде, а сусідів покличемо. Хоч таке-сяке весілля, а відгуляємо. Бо скільки в тебе тих синів? Одинак. От повіється — й коли приб'ється назад.

— Відгуляли б, — сказала Мотря, — аж немовля приболіло, до лікарні квапляться.

— Славно ви, папашо, зварили в своїй голові, — похвалив шофер. — А тільки дитині легше не стане від весільної музики та п'яних пісень, правда, Марку Юрійовичу?

— Васильовичу!.. Ви — як батько рідний!.. — тер кулаком розпашілі очі Марко. — Не я буду, коли не справлю весілля в селі, коли вас не покличу на весілля!

А що дитя зайшлося оглушливим ревом, шофер Горик сказав:

— Пора, Марку Юрійовичу!.. Лікарня — раз. А діла не ждуть — два.

Щось там Васильович біля мисника передав Мотрі, щось там Мотря взяла у Васильовича. Згодом усі вже побачили гаманець — такий заяложений, жовтої шкіри. Зиркнула Мотря в гаманець, там лежала груба колода грошей, перев'язаних тасьмочкою. Завагалась — віддати синові чи невістці, а все ж таки віддала синові, бо невістка тримала хвору дитину на руках.

— Тисяча, тисяча там! — вихопився Васильович.

— Тут одна від Васильовича, а три від мене. Добре, якби більше, а нема. Ще збиратимем, то назбираємо, аби ви, діти, горя не знали.

— Мамо!.. Васильовичу! — це Марко. — Повернемо все до копійки.

— Ну, по коняч? — не так запитав, як наказав шофер Горик. — Здоров'ям дитини ризикувати не слід.

— А я ж вас і в дорогу не збрала, як ви поїдете з порожніми руками? — забідкалась Мотря. — Це ж вам не в руках нести, а в машині б везти. Півня чи курку різати не встию, але ж у комірчині не самі тільки миші.

Поки Мотря з Васильовичем засапано з комори в багажник «Волги» носили цукор (бо коли робить жінка на цукровому заводі, то й цукор водиться на хазяйстві), засолене й закрите капроновими кришками в трилітрових скляних банках свиняче сало, а ще й залите смальцем печене м'ясо, теж у банках, але вже літрових, то заяложений гаманець із грішми старого Васильовича непомітно опинився в кишені шкіряної куртки шофера Горика, який увімкнув магнітофон на всю пельку. Над селом заgrimів хрипкуватий голос Володимира Висоцького.

Скоро вже прощались у поспіху, Мотря Варняга колющила в печалі витіпані брови, на руках у невістки

заходилося плачем хворе дитя, насуплений Васильович скидався на задерев'янілого польового кібчика, а Марко, цілуючи матір, весь тіпався, наче йому з грудей ось-ось мала вирватись розпечена лава. Кілька літніх жінок, зупинившись здалік через дорогу, дивилися сюди, на Мотрине подвір'я. Шофер Горик вимкнув магнітофон — і знагла обвалилась тиша, в якій материне схлипування було схоже на сплески вітру по лопушинню.

— По конях, — весело сказав шофер Горик, умикаючи мотор.

Хоч дитина й скімлила, невістка Надя на прощання подарувала свекрусі усміх, і на той усміх Мотря Варняга та накібчений Васильович якимось жалісливо так розпечатали губи. Обое й руки підняли, прощаючись, і жіноча рука плавала в повітрі чайним крилом, а чоловіча завмерла біля скроні, наче старий Васильович честь віддавав по-солдатськи.

— Щастя вам, діти, — прошепотіла мати.

А в старого Васильовича ще різкіше запавутинилося зморшками під очима, що в сухих мережах павутин скидались на спійманих й змертвілих метеликів...

Машина вискочила з села, як риба з верщі, й полинула-посрібдилась руслом польової дороги, збиваючи сірі хмари повільно танучої куряви, з польової дороги гулькнула на запружену транспортом трасу й побігла тут зі щучою спритністю. Дитя на руках у Наді спало. Магнітофон співав голосом Володимира Висоцького. Марко відхилив бічне скло й дим від цигарки намагався випустити з машини. З кишені, пришитої до чохла на передньому сидінні, дістав пляшку горілки, випив спрагло, наче воду.

— Не пий, — порадив шофер Горик.

Марко здригнувся, подавши тулубом уперед, і застогнав Горику на саме вухо:

— Гад я, гад!

— Авжеж, гад, тільки тихіше, дитину збудиш. Ніхто з тобою не сперечається, чого шипиш?.. Ми тебе до матері не посилали, це твоя ідея. Ідіотська, правда, як і всі твої ідеї, але вдалась. Помітив: чим дурніша твоя ідея — тим легше проходить? Надю, от скажи: і любимо його за ідіотські ідеї — й зневажаємо, правда? Чим більше любимо — тим більше зневажаємо, чим більше зневажаємо — тим більше любимо, дика логіка, але факт!

В'їхали в районне містечко, що тонуло в зелених хвилях кленів, тополь та яблуневих садів. Запримітивши

їхню машину, від під'їзду кінотеатру кинулась молода жінка в лимонній «надувній» куртці, і, зважаючи на літню спеку, з розгорнутою барвистою парасолею над рудовісяним снопом доглянутої в перукарні голови. Шофер Горик зупинив машину, й молода жінка під парасолею, беручи з рук у Наді сонне дитя, запитала не без цікавості:

— Ну, як операція «И»?

— Все о'кей, — відповів шофер Горик. — Ось тільки накладка дрібна.

— Накладка? — Молода жінка підозріливо глянула на похмурого Марка, що не дивився, а щидився осоловленим поглядом. — Яка накладка?

— З дитям твоїм. Усяких сосок і пляшечок із молоком та кашкою не захопили з собою, от воно й надривалось, як на пуп. Спасибі за дитину, дуже допомогла в нашій операції... Добре, хоч повзунки були...

— Хай із грудного віку звикає до операцій!.. Ах ти бідненьке моє! Зараз мамка погодує тебе, побігли додому... А на вас коли сподіватись?

— Чи ми тобі подзвонимо, чи ти до нас приїжджай... Все о'кей!

Машина покотилась, районне місто стало відсуватись назад. Надя дістала дзеркальце й блідо-ліловою помадою стала підводити губи, намагаючись видовжити в кутиках. Уже коли в густому, як вода, надвечір'ї їхали через дубовий ліс, який обступав дорогу зусібіч, вона обернулась до Марка, що сидів іззаду, покошлала волосся й засміялась:

— Ну, чоловіче, й чому не плачемо вдвох за рідною дитиною? Отак віддали — й ні сльози в очі? А кого ж бавитиме баба Мотря на дачі? Чуєш, Горику? Ми якось і не подумали про те, кого Мотря бавитиме на дачі в лісі!

— А ти, суко, не шелести, — процідив Марко.

— Значить, так, — сказав Горик, з'їжджаючи на узбіччя. — Надю не образати — раз. А два — ми з Надею тебе не поважаємо, хоч землю їж. Ну з ким із нашої компанії не буває, що засиплеться, заgrimить на відсидку! Життя є життя. Ось ти відсидів три роки за те, що втирався в довір'я до людей наївних і довірливих, що «бабки» брав у них і шмутки, за таке по голівці не гладять. Але ще не бувало, щоб утертися в довір'я до рідної матері!

— Бувало, — промимрив присмирнілий Марко. — Втираються, кожне по-своєму. Хто винен, як не ти? Якби

не програв тобі гроші в карти, якби з ножем не пристав, щоб віддати,— чи я б втирався в довір'я до матері?

— Надю, послухай! Я винен, що він програв! Я винен, що я виграв!

— А де б іще я дістав, як не в матері? На таку суму до інших у довір'я не втрешся.

— Інші за довір'я менше платять!— засміялась Надя.— А мати за довір'я віддала синові все, що мала. Й Васильович не поскупився!

— Факірові фокус удався,— засміявся й Горик.— По-перше, борг повернув повністю, на що я не сподівався. По-друге, мати з Васильовичем ніколи не зловлять його на гарячому, значить, ніякою відсидкою не пахне. Шкода, ой шкода, що ти в матері одинак!

— Чому шкода?— муркнув той.

— Була б сестра чи брат — зумів би втертися в довір'я до сестри чи брата, ось якась тисяча-друга ще накапала б!

— Пішов ти!..

— А тітки нема? Чи дядька? Такі, щоб крали, та боялись,— от би вони тобі заплатили за довір'я!

Горик і Надя не могли подолати нападку істеричного сміху. Марко зацьковано поглипував на них і лиш сопів із присвистом. Зрештою надпив із пляшки до дна, а пляшку пожбури в придорожні кущі.

— Ха-ха!— трясло Гориком.— Та ти такий, що до покійника втрешся в довір'я, артист!

— У нього батько покійник,— згадала Надя,— хай до покійного батька втреться!

— Ти й покійного батька зумієш пограбувати!

Несподівано губи в Марка сіпнулись, лице роздалось ушир, посоловілі очі стали осмисленіші, й він густо зареготав, котячи з грудей нестримні задущливі хвилі сміху, б'ючи себе кулаком у груди, наче з їхніх надрів підганяючи й виштовхуючи несподівані веселощі й дике торжество, які не збирався погамувати...

ПІСНЯ ПРО ДЖИГУНА ОВДІЯ ГОРУ

В Овдія Гори не тільки, здається, карі очі, а й усеньке його обличчя мовби каре, й губи карі, й лоб. Наче сьайливе світло погляду кидає відблиски на запалі щоки,

на довгасте — плескачиком донизу — підборіддя. Він часто всміхається, немов губи не в змозі втримати повинь світлої доброти, й вона хвиля за хвилею вихлюпує із надр його ества, проміниться, грає. Ті хвилі усмішок теж видаються карими.

Ось він іде через село. Славно йде — легко, гінко, голову тримає прямо, роззираючись по боках. Середній на зріст, худорлявий, смаглий природною смаглистю, він, здається, й не несе на вузьких, кутастих плечах ношу прожитих літ, а самі літа зараз дають йому крила, допомагають так вільно, безтурботно пересуватись.

Для Овдія Гори неабияка насолода з усіма вітатися. Доброго здоров'ячка! Здрастуйте! Добридень! Боже поможи! Як живеться-можеться? Як ся маєте? Добра вам і благополуччя!.. Ці та інші вітання самі злітають із уст, і, дивись, добрішають люди від Овдієвих побажань, від щирих зичень, яких йому ні для кого не жаль. І до молодиці радий обізватись, і до старого діда, й до школяра, й до незнайомого шофера, що копирсається в оглухлomu моторі своєї машини, — й кожне відповідає, й кожне теж чогось побажає, і Овдій Гора почувается так, наче чужі побажання — це живі, а не вигадані жарптиці, які йому так щедро потрапляють десь у самісіньку душу!

А треба сказати, що зараз Овдій Гора йде через село не сам, а з гармошкою, котра на ремені висить через плече. Складена, застебнута на металевий гудзичок, гармошка таїть у своїй співучій душі безліч мелодій, безліч пісень, і вони, притихлі, причаїлись зараз на Овдієвому плечі, наче діти-пташенята в надійному гнізді.

Йде Гора через село, всміхається карим усміхом, несе на плечі гармошку, в якій до пори до часу мовчать пісні, здоровкається з людьми. Сивина блищить у чорному зубі, наче озимина взялась інеем на осінньому полі; стрімкі, гострокриллі брови ось-ось напружаться і веселими птахами полетять понад городами, понад садами...

— Катерино, здрастуй!

Під могутніми ясенами біліє хатина, коло хатини стоїть жінка — хустка пов'язана довгим дзьобиком, щоб сонце не сліпило... Відказала Катерина чи не відказала, а Гора вже на подвір'ї, вже біля жінки, вже дивиться своїми карими в її безбережні сірі очі...

— Коші пов'яжу, післязавтра й на базар подасишся. Вже й не чекала, мабуть, а я таки прийшов, бо, думаю, лоза пропаде, негоже, щоб лоза пропадала.

— В хлівці лоза,— каже Катерина. Мовби Гора й не відає, де складено лозу, мовби й не сам зрізав над річкою, не сам складав у хлівці.

— Будуть кошики-дзвоники,— обіцяє Гора.

— Минулого разу, як винесла, відразу спродалась,— каже Катерина. — Й позаминулого разу так само. Спершу в мене розібрали, а тоді в дідка одного почали брати.

— Нав'яжемо ще кращих,— гомонить Овдій Гора, йдучи в прохолодний хлівець, де пахне минулорічним сіном, сухою глиною, павутинням. Знімає з плеча гармошку, кладе на рядюжці в кутку. Катерина прийшла слідом, стала на порозі.— Нав'яжемо таких, що співатимуть... Великі в'язати чи, може, менші?

— На менші більший попит. На вишні беруть, на черешні, на всяку ягоду. А великі вже відходять поtroхи.

— Співатимуть,— обіцяє Овдій Гора, сідаючи на ослінчику, який завжди очікує на нього в хлівці.

І починає в'язати коші. У відчинені двері б'є буйне сонце, завіває свіжий вітрець, залітають ластівки, щоб покружляти під стелею, подивитись, як-то чоловік мудрує над мудрою роботою, а чоловік той тягне й тягне лозинові жили з чималої купи, тягне й тягне лозинові струни, мовби з самого себе їх висотує, і, дивись, ті гінкі жили-струни вже пручливо повигинались, уже творять кістяк майбутнього коша, вже, дивись, за якийсь час їхні зелені лозинисті мелодії зібрались до купи, стали таки чепурним, ошатним кошем, і, зв'язаний Овдієвими вправними руками з окремих лозинистих мелодій, кіш уже й справді наче співає, співає дружню пісню, золотим, пахучим хором, і так приємно тримати її за міцну дужку в руці, так радісно дивитись на неї — готова, вивершена, світиться!

Овдій Гора в'яже коші-пісні, коші-писанки, а гармошка лежить у кутку на рядюжці й наче стежить, наче очікує на щось. Гармошка тьмаво мерехтить у півтемряві полудня, й Гора, здається, на жодну хвилю не забуває про сестру свою — то підморгне, то головою покиває, то словом обізветься. Мовляв, славні коші виходять із твоєю допомогою, гармошко! Мовляв, без тебе — як без рук!

Подеколи Катерина заглядає до хлівця. Йде на город — і голову просуне, йде з городу — поріг переступить. Жінка вона самотня, рада, коли навідуються сусіди, односельці, а найдужче радіє, коли приходять Овдій

Гора. Слухай, сказав яюсь, Катерино, садиба твоя до берега, в березі стільки лози росте, і все марно, то в діло треба пустити, а діло — це коші. І нарізав пруття молодого, і нав'язав кошів півхлівця. Та мені ж, сказала Катерина, так багато не треба, мені, сказала Катерина, і двох вистачить на базар носити всяку городину. Без тями ти, сказав Овдій Гора, в'яжи коші у велику в'язанку, просись на віз чи на машину — й гайда на ярмарок, матимеш непоганий виторг...

— Пора вже обідати, — каже Катерина.

— Нароблюся спершу, а вже тоді до обіду візьмусь. І коли сонце над обрієм схилилося — знову Катерина:

— Вечеряти пора, бо захлянеш зовсім.

— Ось іще одного коша, бо шкода кидати.

Зрештою смеркає, і Овдій Гора нарешті виходить із хлівця. Виходить не сам, а зі своєю вірною гармошкою, несе її на грудях, як дитину. Обережно кладе на лавочці під хатою, й Катерина зливає йому на руки. Вмивається холодною водою довго, пирскає, сміється й так само довго витирається рушником — витирає руки, обличчя, шию, груди.

Стіл застелено скатертиною, на столі накраяний хліб, пляшка горілки, дерев'яна ложка, ніж. Катерина проворно наливає гарячої страви в череп'яну миску і, паруючу, ставить перед Овдієм Горою. Для себе миску не ставить і сама за стіл не сідає — усе човпеться по хаті, наче й справді має багато всякої мороки.

— Ти б, Катерино, закропилась, га? — припрошує Овдій Гора, випивши чарчину. — Закропишся, то й розвидниться на душі.

Катерина, звісно, відмовляється. І крадькома стежить, як Овдій їсть. Спершу крадькома, а потім уже не криючись — як їсть страву, як хліб кусає. Вона зараз бачить його хазяїном у хаті, бачить намореним, виробленим, і їй такі приємні його втома, голод і виробленість. Дивиться на Овдія, а мовби бачить свого покійного чоловіка, якого вже десь у Німеччині вбило...

Повечерявши, Гора бере до рук гармошку і, підморгнувши Катерині, починає награвати. Спершу тільки настроюється — сам настроюється й гармошку настроює, а потім питає:

— То якої?

Катерина знічується, не відповідає — це ж музика із хати вирветься, ген куди полине по вулиці. Знову всі

знатимуть, хто до неї навідався, знову казатимуть, що вдова веселиться. Катерина мовчить, але Овдій Гора вже чує музику в самому собі, чує в легких грудях гармошки.

— «Посіяла огірочки!»— оголошує на всю хату.

Грає невимушено, легко, мелодія сама снується, в'юниться і, либонь, таки з його, Овдієвого, ества виливається, а не з гармошки. А може, гармошка зараз стала одним цілим із його душею, це вона озивається, тужить, радіє голосом гармошки?

І так само зараз грає весь він, Овдій Гора, якому вже піввіку, який так багато виніс на своїх плечах, але виніс не гнучись, не стогнучи, не скаржачись,— отже, грає зараз він своїми навдивовижу виразними карими очима, в які, здається, так легко закохатись; грає гострокрилими бровами, що весь час у лукавому, веселому польоті; грає усміхом на запалих смаглих щоках, котрі, мабуть, віддзеркалюють той усміх із безмеж сердечних; грає чуттєвими своїми губами, які перебувають у безмовному русі, але їхня безмовність така красномовна й виразиста! Грає Овдій Гора плечима, грудьми, головою, руками, ногами, й погляд його ширяє по хаті, найчастіше зупиняючись на Катерині.

— Пізно вже,— каже вона, коли Овдій Гора доводить мелодію до кінця, коли, здається, останній звук, танучи, тремтить і здригається не так у тілі гармошки, як у споночілій хаті.

— Будем грати,— заперечує він і, підморгуючи обома бровами, оголошує:— Вальс «На сопках Маньчжурії»!

Скінчивши вальс «На сопках Маньчжурії», Овдій Гора, без будь-якої перерви, переходить до «Шкільного вальсу», далі грає «Катюшу», «Яким ти був, таким зостався». Гармошка сміється й плаче в його руках, гармошка кожного разу силкується передати новий настрій, у який із новою мелодією впадає Овдій Гора, а в цей час Катерину мовби хвилі починають гойдати. Й чим довше, завзятіше й натхненніше грає Гора, тим вищі й густіші хвилі гойдають жінку, хвилі музики-журби, музики-радісті, і їй починає паморочитись у голові, б'є хмелем і гіркою, незрозумілою тривоگوєю...

Вже таки пізно, й Катерина береться стелити ліжко. Неквапно дістає зі скрині полотняне простирадло, покачане качалкою та рублем, неквапно стелить, ощадливими рухами збиває дві подушки, щоб вищі були, пухкіші. Постеливши, надовго виходить надвір, а може,

в комору й повертається вже тоді, коли Овдій Гора роздягнувся і, розкинувши руки, спить у ліжку, а поряд, на скрині, так само відпочиває вірна сестра гармошка. Обое напружувалися за день, наспівалися і, наморившись, відпочивають. Катерина, пересуваючись, мов тинь, уможується на лежанці й довго лежить із розплющеними очима — не дрімається їй і не куняється...

Наступного ранку Овдій Гора снідає й одразу поспішає в хлівець, де знову береться до кошів. З лугової лози й справді виходять коші-дзвоники, коші-писанки, коші-цяцянки, й чоловік порається біля них цілий день, до смерку... Вечеряє, Катерина знову побожно стежить за зголоднілим чоловіком, наче то для неї найбільше щастя — нагодувати намореного від роботи Овдія Гору! Й знову — «Підмосковні вечори», «Давно не бував я в Донбасі» та інші пісні, і музика, звісно, виривається з хати, плине по нічному селу, і, мабуть, не одне подумає — знову вдова веселиться, знову хата розсідається від гульбища.

У неділю вдосвіта, пов'язавши коші у дві великі в'язанки, Овдій Гора проводить Катерину на машину, що йде в районне містечко, помагає висадити барвистий лозиний товар у кузов, а потім стоїть і дивиться, як по дорозі віддаляється грузовик, Катерина в грузовику, а біля неї розкішні грона кошів. Машина віддаляється, вже й зникла за поворотом, і Овдія Гору повиває легкий жаль, наче щось було в його житті гарне, добре, легке — й зникло раптово, пропавши ген-ген у дорожній куряві.

Щось вабить Овдія Гору пройтись околицею сільською, околицею, де жито спіє, половіє, де вишні та черешні стоять у розсипищах дозрілих ягід. Із ярка в ярк переходить; із одних пахоців розквітлого, розбуялого зела переміщається в другі пахоці, — славно тут зараз, а ще краще буде восени, коли ожина чорнітме, наче хтось пригорщами накидає її під лапате листя; скільки тут терну, скільки калини — баби й дітиська не визбирають, хоч і скільки навідуються, то багато ягід на зиму застається — для пташок смачний корм, особливо ж у сніговії, в морози.

У низинці, затіненій вербами, Овдій Гора п'є з кринички воду — п'є довго, з передихом, відпочиваючи, п'є так, мовби хоче всю вибрати з грудей землі, забрати її силу, а потім лежить горілиць і дивиться в небо. Поряд на траві лежить гармошка. В Овдієвих, пойнятих неясною мислю, очах відображаються хмари, небо,

птахи, й вони стають такими бездонними, що, мабуть, здатні відобразити й те, що криється не тільки на цьому світі, а й на тому...

А що зараз відображається, що народжується в співчій душі гармошки? Мабуть, відображається щось, мабуть, народжується, та сама не скаже, очікує, коли Овдій Гора запитає в неї, тоді й розповідь.

Передрімавши, Овдій Гора зводиться...

За білими березами біліє хата на околиці, голубими вікнами переморгується, наче здалеку помітила Гору, припрошує. Іде — й на хату дивиться, а хата на нього, не відвертається. І так чудно чомусь стає Овдівві Горі, що він усміхається сам собі, а може, не так сам собі, як білій хаті за білими березами?

Русяве дівчатко з півнем на руках вигулькнуло з-за причілка; півень тривожно скрикував і силкувався випручати червоні крила; цвів барвистий гребінь, цвіло підгарля. Забачивши Овдія Гору, дівчатко випустило півня, побігло до воріт і, рум'яне, з червоним бантом у косах, було схоже на великий польовий мак, що хвилюється на вітрі.

— З півнями бавишся, Даринко?

— В чужий город іде й курей за собою кличе, то зловила, щоб волі не дати.

Розбишакуваті очі півнячі, тугі, наляті кров'ю, ось-ось, здавалось, вискочать од шаленства з очниць, вискочать і покотяться по землі.

— Заходьте, — припрошувала дівчинка, — мати на короварні, а я сама пораюсь біля хати.

Овдій Гора взяв півня у дівчинки, зачинив у погрібнику — півень кудкудакнув обурено, а потім став сваритися сердито. Даринка засміялась, а за нею й Овдій Гора зареготав, що покараний півень так гнівається.

— А я скучила за вами, — сказала Даринка.

— І я за тобою скучив. Що там, думаю, Даринка поробляє? А вона, бач, із півнем воює, ніяк не справиться. Ну, вдвох ми йому волі не дамо, вкоськаємо. — Покинув гармошку під кущем півонії. — Хай полежить отут... Хай полежить, а ми до діла приступимо... Бач, як покинув огорожу недогороджену, так і стоїть.

— На вас очікує, — пояснила Даринка.

— На кого ж, як не на мене. Треба до пуття доводити, правда?

— Треба, — згодилась дівчинка. — Й мати каже, що треба.

Овдій Гора взяв заступа й почав копати ями під стовпці. Викопав одну, другу, третю. Стовпці вже раніше заготував, і жердини, й штахетини. Тепер Даринка тягала з повітки по кілька штахетин і складала поблизу. Потім вона й стовпці помагала ставити в ями, помагала засипати землю, втоптувала ногами. Овдій Гора хвалив:

— Славна в матері помічниця росте.

— Грядки вдвох попололи, а кролів сама годую і курей. Батько наш де? Одцурався і листів не пише. А таку матір, як у мене, хай спробує знайти!

— А назад прийняли б, якби повернувся?

— Якби повернувся? — задумалась Даринка. І всмінулась: — Хай би повертався!

— Любиш батька, еге?

— Хіба я знаю? — посмутнівши, відказала Даринка.

— Батька треба любити...

— А мати каже, що він волоцюга!.. Не кажіть їй, а батька теж люблю.

Так вони розмовляли й трудились удвох — Овдій Гора й Даринка. Було закопано стовпці в землю, прибито до них поздовжні жердини-дошки, згори та знизу, й тепер Овдій прицвяховував штахетини. Городив огорожу, бо повз обійстя лежала дорога в поле, а по дорозі ганяли колгоспну череду на пашу, то не одна товариця норовила вскочити на город. Та й де ж це видано, щоб хата стояла необгороджена? Однаково, що чоловік забув підперезатись чи баба стара не накинула хустку на голову, йде між людей голомоза, світить вискубаною мичкою сивого волосся...

Свіжа, що не зчорніла від негоди, огорожа таки була схожа на святковий поясок, яким ось підперезалась біла хата за білими березами. Й Даринчина мати, повертаючись із короварні, ще з вулиці заглядела той веселий поясок, здогадалась, чиїх то рук робота — авжеж, Овдія Макаровича. Що вже добрий чоловік — увосени допоміг картоплю викопати й до погребя поносив, навесні помагав орати й садити. А то стелю в коморі пересипав, бо вже валилась, а то десь зайця вполює, принесе чи обновку для Даринки купить. Навідується раз чи два на місяць, а хотілося б, щоб частіше, — душа відкрита в нього, й Даринка тягнеться до щирого тепла...

Вже споночіло, огорожу доведено до пуття; норовливий півень із курми вже забрались на сідало; високий місяць палає над зеленим селом, над польовими безмежжями; в хаті на столі зібрано вечерю, а за столом сидять

трос — Овдій Гора, Даринка, її мати... Сидять, наче одна сім'я, вечеряють, і мати розказує Овдію Макаровичу за всі свої денні клопоти. Авжеж, бо мусить комусь розповісти — й за короварню, й за телятку, і за те, як позавчора вибракували худобу і як плакала доярка Настя, з чієї групи вибракували двох старих молочниць. А ще говорить за те, що Даринка восени йде до першого класу, і хай би дитина вчилась, бо метикована, вже читати навчилась і писати. Овдій Гора підтакує, і так у мирній бесіді минає їхня вечеря, й чомусь дедалі більше Даринці здається, що Овдій Гора і є її рідний батько, який нарешті повернувся додому і якого вона давно любила, любить, любитиме.

— А тепер хай гармошка пограє, правда? — по вечері озивається Овдій Гора до Даринки. — Хай пограє, бо за цілий день ох і змудилася за музикою, за піснею, еге?

І людям, які в цю пізню пору проходять мимо хати під білими березами, здається, що то, світлячи золотими вікнами, грає сама хата. Грає то тихіше, пригашуючи звуки, то лункіше, надаючи звукам сили, бажання рватися у нічний простір. Хата, здається, ось-ось розсядеться від тієї могутньої гри, розсядеться, стіни опадуть, і тоді перед враженими людьми, перед здивованими зорями постане не видиво, а сама жива музика, що зараз буйнує там. Постане, як чарівна казкова квітка, небачена, що весь час змінює свій вигляд, форму пелюсток, а пелюстки не застаються одного кольору, вони то пурпурові, то блакитні, прекрасна квітка-музика пульсує, дихає, живе.

Так грає вночі хата під білими березами. Звучать мелодії, що народились уперше і більше ніколи не повторяться. Хата грає також «Розпрягайте, хлопці, коні», а вже потім «Суліко», за «Суліко» чується пісня про Москву, про те, як «утро красит нежним светом стены древнего Кремля», потім «Рече та стогне Дніпр широкий», про місяць, про кохання, про розлуку. Надто ж ревно виграє хата пісень про розлуку, аж, здається, далекі зорі починають плакати золотими сльозами...

Зрештою, протяжно затремтівши останнім звуком, хата затиха, і той протяжний звук видається схлипуванням, зітханням, за яким криється так багато невисповіданого, невиспіваного!

Й тоді Даринчина мати йде до шафи, дістає там щось серед одягу й каже Овдію Горі:

— В місті була минулого тижня, купила...

— Для кого? — запитує, розглядаючи кремову сорочку в жіночих руках.

— Та для вас, Овдію Макаровичу... Приміряйте, чи підійде, чи комір не вузький...

Сорочка — саме впору, й Овдій Гора в обновці молодшає, вродливішає. І вони зараз утрюх раді обновці, а найдужче, мабуть, сам Овдій Гора, що полум'яніє карими гарячими очима так нестримно, наче в цю щасливу хвилю весь обернувся на їхній вогонь карий!

«Якби ж йому на десять весен менше — і не вагалася б, і не боялася б!.. Хто скаже, що на пенсію вийшов, що на фронті покалічило? Живе зі старенькою матір'ю, а жінку бомбою накрило — й треба ж таке горе людині! А хто скаже, що з дня в день носить горе з собою?.. Якби на десять весен менше — і не задумалася б!..»

Спить Овдій Гора на горищі в сні, що пахне лугом, а вірна сестра гармошка задрімала в хаті біля телевізора, й обом їм — гармошці і телевізору — мабуть, усю ніч сняться однакові сні, в які не зазирнути навіть меткій, допитливій Даринці...

А ще через день бачать Овдія Гору в сільському буфеті, біля автобусної зупинки. Тут вічно товчеться всякий люд — чи зайшли перекусити смаженим хеком, привезеним аж із району, чи «роздушити» пляшку червоного міцного на двох, чи вгамувати спрагу бочковим пивом, доставленим, кажуть, із Чехословаччини. Овдій Гора стоїть за високою, на дві полицки — верхню й нижню — стойкою, зодягнутий у нову кремову сорочку, поголений, виблискує карими очима, й усмішка в нього теж чи не кара. Люди заходять, виходять, і кожне подивиться на Овдія Гору, перемовиться, й кожному він щедро побажає — чи доброго дня, чи здоров'я, чи благополуччя. В руках тримає свою нерозлучну гармошку, яка ще до пори до часу мовчить, але до якої пори, до якого часу? Зрештою, хильнувши пива, яким мало не кожен вважає за честь пригостити Овдія Гору, він добуває з гармошки перший випадковий звук. Та коли за ним народжується другий, то перший уже не видається випадковим, перший був наче спалахом, сигналом, і тепер мелодія поснувалася, як молодий, із громом, дощ із літнього неба.

Про що той дощ і грім слухняної гармошки? А мабуть, про те, як живеться-можеться Овдію Горі, що йому за радість, а що за біль. І люди слухають, бо кому ж не цікаво заглянути в чуже серце, поспівчувати горю?

А потім починає співати. Голос у Овдія Гори щемливо щирий, пронизливо чистий, гострим крилом своїм він одразу черкнув по душах так, що стало добре й водночас жаль чогось. Жаль, що голос звучить — і тане? Жаль, що почуття зникає разом із голосом? Що не вернути радості, яка несподівано навідала єство?

Овдій Гора співав, сяючи навсібіч карими очима. Славне це було сяяння, якесь бездонне, нескінченне, й воно зараз виражало його натхнення, доброту; від сяяння цього було світліше, святковіше в тіснуватому приміщенні, й кожному воно діставалось — щедро, багато!

Я не тоскую,
только другую
я не смогу полюбить,—

співав Овдій Гора, співав так, що не можна було не повірити; й не одному подумалось про жінку, яка вразила колись серце любов'ю, вразила так, що й досі озивається болем.

До нього підходили, ставили кухоль пива, клали пірижок із капустою, просили заспівати щось. І Овдій Гора не відмовлявся, бо знав усі пісні, жили в його грудях — безкраїх, безмежних — так, як живуть птахи в цьому вільному неоглядному світі. Одні відвідувачі зникали, появлялись інші, а Овдій Гора все ще не міг награтись, не міг наспіватись, хмеліючи, здається, не так від спожитого пива, як від пісенного буйноквіту, що шалів у душі...

Куди ж це він подався сизого надвечір'я?

Ось простує через село, поминув сільраду, колгоспну контору, школу, клуб, ось уже й на околиці. На околиці не звернув ні ліворуч, ні праворуч, а білою дорогою в поле вийшов. Гармошка йому висить через плече, й на гармошці зараз тільки сонячне проміння виграє якісь беззвучні пісні. Та ще вітрець теплий налітає зрідка, теж хоче заграти якусь мелодію на гармошці і, мабуть, таки грає, але теж беззвучну. Ластівка, над житом стелячись, над самою землею летячи, мало не вдарилась грудьми в гармошку,— можливо, теж хотіла дістати з неї якийсь звук, тільки їй відомий...

Простує Овдій Гора до сусіднього села, що вже ген показалось на схилі балки. І там, на схилі балки, під яворами стоїть хатина, яку вже треба перекривати, авжеж, здирати старі сніпки й покривати хату шифером.

А шифер уже з місяць як завезено, і вже зо два тижні, як Овдій Гора пообіцяв навідатись і впоратися з усією роботою. Та й як було не пообіцяти, коли без чоловічих рук там не обійдешся, а чоловічих рук на хазяйстві нема, так і не прийшли туди чоловічі руки, ніколи не було...

Вже й звечоріло, вже й Овдій Гора до чужого села вступив.

Гармошка йому через плече висить, вірна сестра... Зів'ялий листочок упав із придорожньої акації на гармошку, наче й він заграти схотів. А може, загрив, а може, добув нечутний звук — і, кружляючи, злетів на землю...

БІС У РЕБРО

— Житимеш, дочко, разом зі мною, — гомонів старий Македон. — Ось твоє ліжко, глянь, скільки подушок, покійниця моя вишивала, Фроська... Чаю захочеш зварити — є газова плита в сінях... Кури несуться, маю старе сало, можу яєчню зготувати хоч зараз. На городі огірки й помідори доспіли, молода картопля. Криниця в дворі під грушею, вода смачна, з усього кутка ходять.

Дівчина вся блищала: мерехтіли туфлі лаковані на високих платформах, ляскотіла шкіряна спідниця, поблимувала глухими зайчиками куртка на замках-блискавках, золоті кліпси у вухах сяяли, металевий — великий, фасонистий — гребінь молочно відсвічував у світлому й пухкому, як витіпана мичка конопель, волоссі.

— Спасибі за яєчню, — сказала дівчина, — тільки я вже перекусила в буфеті на вокзалі, навіть випила кави. Пообідаю, мабуть, у колгоспній їдальні... Спасибі вам, дідуню, за притулок. Довго у вас не затримаюсь, день чи два, поки зберу матеріал до газети. А зараз побігла я в сільраду, потім у контору, повернусь увечері...

Й справді, не так вийшла, як вибігла з хати, і вся її тугенька, зграбна постать, обтягнута ремнями й замкнута на замки, зашелестіла, зашеберхала, затріщала, мовби стріляла електричними розрядами. Старий Маке-

дон якусь мить стояв розгублено під низьким сволоком посеред хати, а в вухах йому лунав отой сухий костричний тріск.

— Наслання якесь,— сказав Македон уголос.— Мана...

Але мана хіба б залишила в його хатині дорожню валізу, шкіряну, жовту, теж обтягнуту ременями, з широкими кишенями на роздутих боках?

Наблизився чомусь до шафи, в дверцята якої було вправлено дзеркало, вже подзьобане й полушене. Й на Македона звідти поглянув якийсь подзьобаний і полушений чоловік із обвислими вусами, вилицюватий, з кучугурками впертих брів над синіми струмочками очей. Чоловік був у басвій теплій сорочці, з розхристаного коміра випиналась жилага, схожа на півусохлий корінь зморшкувата шия...

На покуті висіла жовта, мов торішне сало, фотокартка: молодесенький Македон. У будьонівці з зорею, брови двома шаблюками занесено над ополонками карих очей, а очі ж бо грішні-грішні, як чорти в пеклі!

Македон поглянув на себе молоденького на поживклому знімку, далі поглянув на себе старого в полушеному дзеркалі, зітхнув і вийшов на подвір'я.

Сонце снопами проміння било з-за непорушних сливових хмар, що чередою заслали небо, й потужні снопи творили велетенське золоте шатро, яке напнулось над селом Сніжки, над горбами й садами його, над ставками й чорноземними полями. В цьому шатрі хати грали барвінковими вікнами, соняхи стояли по городах військом, що наступало буйним золотим цвітом, туркотіли горлиці на дубах...

— Маєте гостю? — спитав із-за плоту сусіда Пилип.

Сусіда стояв поміж гарбузового гудиння, яке повилось по ліщині, й голова його руденька була не більша за гарбуза, що повиснув біля плеча на кілку.

Сусіда Пилип колись служив у районній аптеці, згодом, вийшовши на пенсію, перебрався на батьківщину, в Сніжки. Пенсію йому перераховували на книжку, яку він завів у районній ощадкасі, а жив Пилип із городу, саду й чималії пасіки. Він і досі багатьох у Сніжках постачав пілюльками, мікстурами, давав поради. Македон мав од нього поради: як готувати всякі настойки з березових бруньок, від чого помагає сік цибулі чи редьки, як зберігати коріння татарського зілля...

— Газетярка з області, — сказав Македон. — Знайома Оксани, мої правнучки, знімають одну кімнату на двох... Може, ти пострижеш мене, Пилипе, бо вже так заросло, що скоро сороки моститимуться...

— Таж стриглись недавно, Македоне, — здивувався колишній аптекар, а тепер садівник, пасічник і городник.

— Росте, мов із води...

Невдовзі з допомогою ножиць та рогового гребінця Пилип стинав ріденьку стерню, під якою блищала дублена шкіра Македонової голови. Старий сидів на стільці під липою, що гула бджолами та мурашкою, а сусіда тупцяв довкола нього й гомонів:

— Чоловік ніколи сам себе не міг обійти без молодиці чи баби. Трудно вам, еге?

— Варвара Щелепата навідується, ви ж бо знаєте. І зварить, і випере, і підмете...

— Але ж самі ви, так? Нема жіночого духу в хаті, а без духу — не можна.

— Я зі своєю Фроською життя прожив, а тепер, може, кортить попарубкувати.

— Ви, Македоне, й на старість парубок хоч куди, це правда, — сокорів Пилип. — Обчиржив вас — наче двадцять чи й тридцять років ізняв із вас... То, кажете, дівчина з газети? Що ж вона шукатиме в нашому колгоспі? Щось добре чи недоліки?

Македон багатозначно промовчав, усім своїм виглядом кажучи, що чужі таємниці берегти вмів.

Виніс із сіней цинкові ночви і, обмівши віником від павутиння та порошна, поставив біля погрібника на сонечку. Далі заходився крутити корбу біля криниці й порипував нею доти, поки натягнув і наносив повнісінькі ночви води. Вода зблискувала відображеним хмарним небом, спалахувала срібляними жмурами.

За ворітьми спинився грузовик, із кабіни вискочила дідова гостя, затягнута в шкіри, зарипіла ременями, зашелестіла нейлонами і, стрімка, мов кульова блискавка, миготіла прямісінько на Македона.

— Це ви, дідуню? — сторопіла, й лице її пойнялось миттєвими рум'янцями. — Постриглись, я ледь упізнала... Помолодшали... А я ось магнітофон забула в сумці, — кинула вже в сінях, і двері за нею трахнули, як від пориву шквальної грози.

Шофер Гресь (його в селі знали всі, бо мав скалічене вухо; злі язики подейкували, що то відгризли пацюки в столі, де він, п'яний, проспав ніч) сказав дідові:

— Дівку гарну маєте!

Й підморгнув так, що двоє нахабних очей умить потонуло в зморшках лукавого обличчя.

— Маю, та не про твоє око!

— Ого! — реготнув Гресь.

— А ти думав!

Моторно поверталась до машини білява газетярка з пласким чорним ящиком, перекинутим на ремінці через плече. Вже з кабіни сійнула поглядом на Македона:

— Ждіть, дідуню, ввечері, а я тим часом гайнула до своїх героїв!

Шофер так круто взяв із місця в кар'єр, що хмара пилуки знагла огорнула Македона, й він, заплющившись, зозла плюнув услід грузовику?

«Скільки тому Гресю треба? — саме снувалось. — Одній жінці платить аліменти, з другою живе, мов кіт із собакою, а до третьої машиною возить як не паливо, то дошки, як не бляху на хату, то ще якусь хоробу...»

Хатні стіни вже западали в землю, вікна осіли низько, вишні зусбіч обступили, тому в кімнатці стояли сутінки навіть пополудні в літню спеку. Македон, повештавшись із кутка в куток, знайшов драпакувату мочалку, шматок хазяйського мила, полотняний рушник і виніс у півтемні сіни, поклав на ослоні. Далі спробував на дотик воду — уже нагрілась, і старий, перегнувшись у попереку й карячкуватоставляючи ноги, взяв ночви й поніс до сіней. Зачинивши сінешні двері на клямку, роздягнувся наголо, заліз ногами в ночви й став хлюпатись, намилюючи худе, драбинясте тіло хазяйським милом і тручись мочалкою.

Македон задоволено крєктав, пирскав, похоркував, бризкався, і той гармидер наполохав півня, що сховався від денної спеки під ослоном і там заснув. Півень вибрався з-під ослона й стривожено закудкудакав. І чим завзятіше Македон купався, тим більше непокоївся зозулястий півень, кидаючись із кутка в куток, б'ючись у двері, намагаючись злетіти до підсліпуватого віконця мало не під стелею.

— Тю, дурний, телесуєшся! — гомонів дід до півня, пирскаючи й ухкаючи від води. — Ось покупаюся і пушу тебе до курок, не терпиться... І мені треба помитись, предстати чистим, бо хіба гоже некупаним ходити, а людина ж у хаті. Хоч би своя, а то чужа, що вона подумає про Македона...

Півень знесамовитів од страху, пролетів од віконця до дверей над дідовою спиною, дряпнув пазуром, шкребнув крилом, — і старий розгнівався.

— Та вже випущу тебе, окаянного, коли такий сказ до тих курок.

І, ступивши з ночов босими ногами на долівку, відчинив двері. Півень прожогом полетів прямісінько на Варвару Щелепату, яка в цю хвилю наблизилась до ганку, і в жінки (чи то від ляку, що їй в очі летить настрахопуджена птаха, чи то від здивування, що на порозі вгледіла Македона в тому, в чому мати-покійниця народила) опустили руки, перекошилось обличчя, й вона зойкнула:

— Чорт!

І Македон, зачиняючи двері, краєм ока застеріг, що бабою крутнуло, наче вихром на дорозі, й хутко повело за ріг хати.

— Сама ти відьма, — бубонів Македон, миючись у ночвах. — І принесло ж не в пору...

Покупавшись, одчинив віко скрині й дістав чисті сподні — фланелеві, наче гусячим пушком покриті. Таку саму фланелеву сорочку зодягнув під спід, усім своїм тілом відчуваючи її ласкаве, нескупе тепло. Далі заліз у довгі й широкі штани, пошиті з синьої цупкої діагоналі. Штани зодягав нині вдруге, а вперше вбирався кілька років тому, коли одержував медаль «За трудову доблесть». Озув чорні модельні туфлі, проте озув їх із воланням, уперше, бо взуття, що не кажіть, було куповано на смерть покійницею Фроською. І, наче завершуючи хоч і клопітне, зате приємне діло, витягнув із шафи піджак із нагородами, засунув спершу ліву в рукав, далі праву руку, поправив комір, застебнувся.

Тепер із дзеркала дивився на Македона чоловік помолоділий, коротко стрижений, з міцним підборіддям. Груди обвішано всякими нагородами — тут тобі відзнаки і за військову, й за трудову доблесть. Цей чоловік, подумалось Македонові, мало чим був одмінний від того парубійка на фотознімку — з шаблями гострих, зламаних брів, із якимись чортячими, грішними очима. Цей чоловік, подумалось Македонові, навіть цікавіший: має нагороди, побачив світу, пожив, а хіба той за свій вік стільки набачився!

У прискринку лежала пачка всяких документів (чимало зібралось, а Македон побожно ставився до будь-

яких документів), і, поміркувавши якихось півгодини, старий розсовав найважливіші по двох внутрішніх кишенях піджака, так що груди відразу хоч і не вигнулись колесом, зате наче поздоровшали й подужчали.

Голову увінчав кашкетом, пошитим із зеленого, як молоденька отава, сукна. Кашкет мав твердий козинок і твердий околиц, на якому спереду й досі зберігся невицвілий слід і дірка: тут давно колись прикріплялася зірочка.

«Сказала, що прийде ввечері, — мимохить міркувалось Македонові. — Ще ж довгенько до вечора... Сонце ген у небі розсілось, мов п'яниця за чужим столом із дармовими напоями й закусками... А той пройдисвіт і волоцюга Гресь таки добалакається в мене!..»

Манило відчинене віко скрині, й Македон дістав навіщось ізвідти перкалевого полотна, вишиту червоними, зеленими та голубими нитками блузку баби своєї покійної Фроськи, розгорнув, задивився. Барви грали свіжим полиском.

— Либонь, не відмовиться, коли подарую, — вголос подумав про свою гостю. — Хіба тепер такі вишиває хтось? Де там, не вишивають, а по магазинах то й поготів не продають.

Згодом дістав зі скрині кашемірову хустину з рясними торочками. Від хустини, як і від блузки, йшов дух нафталіну, старого злежаного одягу.

— Й від хустки, либонь, не відмовиться.

У прискринку, поміж Македонових документів (посвідок, квитанцій, грамот), жужмом лежали разки намиста й коралів, і, погрібішись у їхньому холодному барвистому шереху, старий вибрав довгу нитку блакитної, мов розквітлий льон, бірюзи, снував задумливо між корінцями вузлуватих пальців, переливав із однієї дубової своєї долоні на другу, милувався мружачись.

І, хитро всміхнувшись, поклав до кишені піджака, а скриню зачинив...

На вулиці, поміж вишень, майнула постать Варвари Щелепатої, о, звернула на обійстя, — і старий щодуху кинувся в сіни, замкнувся. І слухав. Ось Варвара поторгала двері, пробубоніла щось, знову поторгала... Вже в хаті, обачно переходячи від вікна до вікна, старий бачив, як жінка зняла гладущик із кілка (сушився на тину), оглянула й назад настромила; заглянула до

хлівця; підмела віником курячий послід біля алюмінієвої миски. Подумки Македон гнівався: «Та чого ти ниньки внадилася, стара шерепо! Злякалася чорта — й добре, тікай в опуст, тікай за оболочки, а чорт і без тебе впорається. Таки прочула щось за мою гостю, стара нишпірка, так і нюшкує, так і нюшкує! Ну, обпираєш мене, годуєш, у хаті павуків розлякуєш, але ж схаменися, поглянь на себе! Куди вже тобі про чоловіка думати, гайда, киш із обійстя, не відчину, хоч і до смерку вештайся по грядках та по садку».

Доглянувши за чужим хазяйством, як за своїм, Варвара ще раз поторгала клямку на сінешніх дверях і почовгала за ворота, звернула у вуличку від поля. Й за якусь часину Македон вибрався з хати й спершу через садок, далі межею, потім поза городами подався до магазину.

В магазині жваво ходив од прилавка до прилавка, розглядав товари.

— Сонько,— звернувся до продавщиці,— а які там у тебе цукерки?

— Та які,— відказала Сонька, подивовано приглядаючись до вирядженого в усе новеньке покупця.— Карамельки всякі, подушечки, горошок.

— А таких нема,— спитав Македон,— у коробці? А на коробці намальовано кобзаря, грає на кобзі. Я в районі бачив.

— У районі й питайте, дідуню, а в нас село Сніжки.

Македон замовив по сто грамів усяких карамельок у найрізноманітніших обгортках, і вийшов чималий пакунок.

— Зуби у вас здорові, поїсте до другого пришествия Христа,— пожартувала продавщиця.

А коли дід попросив пляшку шампанського, здивувалась:

— Ви що, дідуню, справляєте свій столітній ювілей?

— Ага, треба ж якось відсвяткувати свою молодість,— засміявся дід.

— Ви сьогодні недарма при повному фасоні й при повному параді... Ще, дивіться, всієї пенсії не вистачить заплатити за покупки.

— Вистачить, у мене є в ощадкасі на книжці,— збрехав Македон. Він чомусь мало не всім у селі любив казати, що тримає книжку в районній ощадкасі. Й дуже

тішився з того, що йому вірять. — І дай мені, Сонько, оті духи в золотому флакончику.

— Духи дуже дорогі, — й зовсім отетеріла продавщиця. — Аж чотири й п'ятдесят. Може, візьмете одеколон за два карбованці?

— Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять.

— То ви ще й пахнути хочете добре! — Зняла з прилавка пляшечку духів із золотовою етикеткою. — Таки свято у вас!

— Не тільки ж тобі добре пахнути, — таки знайшовся впекти продавщицю, від якої пахло, як від парфюмерної лавки.

Йдучи додому, Македон почувався так, наче його обрано... до президії в сільклубі на святкових урочистостях. Дарма що за клуб йому зараз правило всеньке село Сніжки — з хатами й садками, з машинами й худобою, з хмарами й птахами! Дарма що не було на сцені довгого стола, застеленого червоним крамом, а слалась під ноги запилужена дорога! Однаково Македон почувався так, наче сидить у президії, а на нього всі дивляться: й молодиця з відром біля колодязя світить терновими ягодами очей, і довгошиї сонях, що вигнався вгору над погрібником, і табунець оксамитових мальв, і гусята, що дибцяють од води...

І раптом із кабіни грузовика, що наздогнав із погрозливым громом, у одчиненому віконечку майнула дівоча рука, далі всміхнулося знайоме дівоче обличчя — і вже відлетіло, і вже зникло, як зникає несподіваний сліпий дощ у літню годину, окропивши не тільки землю, а й душу своєю свіжою лагідністю... В Македона затремтіли ноги, затрусилась руки, сіпнулись губи, здригнулось обличчя — так його чомусь ударила несподівана зустріч, так потішило, що, іздячи по Сніжках, літаючи по ділу, впізнала старого посеред дороги, зраділа, всміхнулась!

Увечері обіцяла добитись до хати... Так мокро горить, як нині тягнеться день; туркочуть горлиці, розморені спекою; непорушне сонце між хмарами, як потопальник між латаття на ставу; дурманним чадом пахтять мальви по обійстях...

Варвара Щелепата вигулькнула з вулички, зіткнулися ніс у ніс. Здається, спершу не впізнала Македона, а впізнавши — руками сплеснула:

— Юхиме, це ти?

— Таж бачиш, — сказав Македон.

— Була, сіни твої замкнуті — нема тебе.

— Таж бачиш, нема.

— Кури в хліві несуться, повне гніздо яєць, ніхто не забирає. Хотіла ниньки забрати, а сіни замкнуті.— Варвара Щелепата дивилась на груди старого, осяяні блиском нагород, на пляшку шампанського в руці, на пакунок із цукерками в другій. І запитала раптом: — Юхиме, ти здоровий? Завжди ж бо жалуєшся на всякі болячки... То в потилиці крутить, то крижі судомить, то попереки...

— Здоровий, Варко!

— Ой, неправду кажеш,— журилася сухим, співчутливим поглядом.— Яке вже там здоров'я у нас із тобою... Треба шануватись, уже не до молодості, а до старості.

— Курячі яйця сам виберу з гнізда, вже не бий ніг до мене...

І Варвара посунула, мов тінь.

Македон спав на печі — і взимку, і влітку. А велике дерев'яне ліжко, що стояло біля скрині, тримав для гостей, а найперше — для правнучки, що жила в області й зрідка навідувалась до діда. Сьогодні в цьому ліжку мала спати її товаришка, юна міська гостя, й Македон надумав перестелити. Зняв рядно й натомість постелив свіже фабричне простирадло. Познімав із подушок наволочки, замінивши їх накрохмаленими й випрасуваними (крохмалила й прасувала Варвара Щелепата, вона ж і складала в скрині). Застеливши ліжко наново, старий схаменувся, що не збив подушки,— й тепер гандрабатими своїми руками збивав подушки, щоб були пухкі, щоб роздимали боки, щоб стовбурчились ріжками.

І, старанно заправивши барвистий ліжник, одступив убік, замилювався: сніжно-білі подушки легкою піною лежали, наче тобі лебеді поприлітали, поскладали крила й спочивають.

Ліжко манило до себе, й старий мимоволі всміхнувся.

І раптом дернуло морозцем по спині... От якби ще перину! Pokійниця Фроська і пір'я з гусей та курей скубла і дерла, але ж чомусь не хотіла мати перину. Ось подушок нашила та навишувала. Може, позичити? В кого б можна було позичити? Може, в Легейдихи, в неї дві, але ж у Легейдихи язик довгий, кожного в селі зачепить і дістане. Може, позичити на день-другий у тітки Горлички, але ж у Горлички дітей, мов грязі під

нігтями. А попроси в баби Шендрички, то клопоту не оберешся від Варвари Щелепатої, бо живуть через леваду, сусідки...

Боліло Македонові, що нема перини,— й позичати страшно, бо здогадаються односельці, сама вилізе голка з копиці сіна...

От питав недавно сусіда Пилип, чом не приведу хазяйку до хати — і доглянула б, мовляв, і кухоль води подала б... То й добре, що не привів, бо вільним козаком краще. Вільний козак до одної спідниці не прив'язаний. Хіба могло б таке статись, як нині, якби тут крутилась господиня? Лежали б на столі цукерки, горіла б сріблом пляшка шампанського, манило б ліжко лебединим табуном снігових подушок? І хіба він, Македон, був би такий фасонистий, при нагородах, хіба б його кишені були набиті всякими важливими документами? Та ні, бо товклася б із кутка в куток господиня (отака, як Варвара Щелепета, яку і не посій — сама скрізь вродиться!), не треба було б гору подушок тривожити, вбиратися в свій найкращий посмертний одяг, прикрашати груди високими урядовими нагородами, зодягати картуза з твердим околицем!

На межі росли мальви, Македон рвав квіти й наспівував — саме під ніс мугикалось... «Ой там, на точку, на базарі, жінки чоловіків продавали...» Пахучі мальви поставив на столі у глечик із водою... «Як прийдеться до ладу, то я свою поведу та й продам...» У хаті від квітів стало вільніше, просторіше, святковіше, й так само стало на душі в Македона... «Ой там, на точку, на базарі, жінки чоловіків продавали...»

На вулиці гуркнуло мотором машини, скрикнув злякано півень, кудкудахнули кури, якийсь вихор пробіг по сінях — і вже на хатньому порозі той вихор обернувся на дідову гостю, на дівчину-газетярку, що поскрипувала шкірою та ремнями, шелестіла цупким нейлоном, усміхалась губами, очима, бровами.

— Ой, який ви гарний! — сказала, навіть не спиняючись і, здається, й не глянувши на Македона, вже порпалась у своїй шкіряній валізі.— Це ж ви, мабуть, не дармували ні на першій світовій війні, ані на другій.

— А ще ж і медаль «За трудову доблесть» лежить у скрині, бо на грудях не вміщається, нема де почепити,— гордо сказав дід.

— Ви повний георгіївський кавалер?

— Може, й не повний, але кавалер.— Він поліз до кишені, дістав паку папірців.— От, дочко, можеш поглянути, документи є на всі нагороди. Тепер багато є всяких кавалерів, що й умудряються чужі нагороди носити, бо однаково ніхто не питає документів. А я не з таких, у мене все тут записано, поглянь.

— Дідуню,— сказала, тримаючи валізу в руках. І захоплено милувалась Македоном, що стояв перед нею, мов на картині.— Спасибі, дідуню, за все, їду. З усіма зустрілась, узяла матеріал, тепер маю квапитись до сусіднього колгоспу, там теж справи...

— А як же з ночівлею? — пролепетав Македон. У руці тремтіла пака пожовклих папірців.— Ти ж ночувати збиралась...

— Переночую в сусідньому селі.— Краєм ока помітила пляшку шампанського на столі, мальви в глечичку, всміхнулась.— Що передавати вашій правнучці?

— Хай приїжджає... Вдвох приїжджайте...

Македон відчув на своїй щоці миттєвий доторк студених дівочих уст — і вже крутнуло біля нього вихором, і вже вихор одчинив двері, гримнув порожнім відром у сінях, майнув у вікні.

— Ось так,— сказав Македон, прирісши ногами до долівки.— Ось такі вони, теперішні дівчата.

І, стоячи причмелений, додав перегодя:

— Їм вітер у голові... І одурять, і обмануть... Не пошанують сивини, де там...

Враз наче отямився, кинувся до скрині:

— Гостинець же свій забула взяти!

З бабиною блузкою в руках кинувся надвір, до воріт — і слід машини пропав, сонячна надвечірня пуста сповивала бузинову й вишневу вулицю. Македон ступив — сліпо, навздогін — кілька кроків і спинився. Так і стояв, озутий у чорні модельні туфлі, одягнений у штани з синьої цупкої діагоналі, в піджаку з нагородами, у форменому кашкеті з твердим козирком і широким околишем. Віяв вітерець, і блузка перкалевого полотна, вишита червоними, зеленими та голубими нитками, ворушилась як жива.

— Не пошанують сивини, де там...— печально прошепотів Македон.

І, згорбившись, почвалав до хати. Й краєчком свідомості думалось про те, що, мабуть, простудився в спеку, бо давить у грудях, коле, й добре було б, якби Варвара

Щелепата здогадалась прийти й поставити гірчичники, а може, й банки на спині, заодно й натерла б груди, вона баба тямуща, знається на всіх болячках і хворобах, на помічному зіллі теж знається...

ІНЦИДЕНТ

Гриць Паламар суботнього ранку рвав груші та яблука в садку, щоб завтра вдосвіта на власних «Жигулях» відвезти в район на ярмарок. Де стаючи на стілець, де залазячи на драбину, зривав найспіліші й найрум'яніші. Обережно клав у просторий лозиновий кіш — кілька таких кошів уже стояло в салоні машини і в багажнику, й осінній ароматний дух, яким промінились плоди, перебивав запахи бензину, масла й чаду.

Садок був старий, ще батьківський, і щороку родив так рясно, що гілля обвисало, вгиналось під сузір'ями папірочок, під розсипищами донешт, під хмаровинням джонатану чи кальвілю снігового. Не все з'їдали, не все встигали роздати чи розпродати, й тому земля біля стовбурів завжди була рясно встелена рум'янобокою падалицею, й тому восени чи навіть ранньої зими безлисте гілля пізніх сортів яблунь весело поблимувало жовтим воском, круглі краплі якого тримались на куцях корінчиках.

Гриць Паламар був нині в доброму гуморі, бо в нього, колгоспного ветеринара, ще залишалось кілька днів відпустки, і тільки вчора він повернувся додому. Цю відпустку, як і всі попередні, він проводив у роз'їздах по своїх родичах. Інші односельці діставали путівки до санаторіїв, їхали поїздами чи летіли на літаках десь у Крим чи на Кавказ, а він і досі ні разу не купався в теплом морі. Спершу їхав до батька й матері у Вапнярку, гостював тут найдовше; далі добирався до сестри Галини, що віддалась у Хотин за вчителя; звідтам його шлях лежав у Галичину, де мав двоюрідного брата бухгалтером колгоспу; заїжджав і в Козятин — тут у депо робив рідний дядько Василь, інвалід другої світової, балакун і жартівник... Іноді маршрут Гриця Паламаря мінявся, бо жили родичі й знайомі по всіх усюдах, і він вважав обов'язком душі навідатись, привезти гостинців, розповісти про себе й сім'ю, довідатись про новини чи зміни в їхньому житті.

Коли повертався додому, тих новин вистачало на тиждні й місяці для розмов із жінкою й сусідами, і, будучи єдиним їхнім власником, Гриць Паламар щедро ділився й почувався щасливим.

— Ходи снідати,— покликала жінка від ганку, провівши дітей до школи. А що чоловік не поквалився, вона поміж кущів агрусу й смородини ступила до саду і, відхилиючи русяву голову перед низьким яблуневим гіллям, наблизилась.— І коли та осінь підкралась — я й не зогледілась.

Повною рукою, на якій у лікті обвисала квітчаста блузка, вона зірвала фіолетову сливку і, смакуючи, наче аж боязко, давила соковитими губами. Її очі, мовби лісова бездонна вода, зусібіч затінена очеретом і вершками дерев, світились приглушеним, упокореним смутком, який ішов десь аж із глибини жіночого ества, і Гриць Паламар умить, несподівано відчув гострий приступ чи то жалю, чи то любові до своєї Анни, з якою було стільки пережито й зазнано!

— Мати знов казала, щоб тут спродуватись і перебиратись до них у Вапнярку, — чомусь повторив те, що говорив учора ввечері.— А батько мовчав, старий уже, старий...

— Куди нам звідси вибиратися? — заперечила Анна.— Вже вкоренилися, обжилися... Хай до нас переїжджають.

— Не захочуть сюди, ти ж бо знаєш, які старі. Воліють там померти, де народились... Жалко їх — самі, добувають віку.

— Всього жалко...

Анна так мовила глухуватим, рівним голосом, наче жалко було їй не тільки батька з матір'ю, а й цього великого, сутінкового саду у барвистих вогнях плодів, і тополі на причілку, що лопотіла підзолоченим листям, і сизого небесного безмежжя вгорі...

Складали яблука до коша, від якого роївся прохолодний медовий дух.

— Що я хочу тобі сказати... — з ваганням у голосі озвалась Анна.

— Кажі...

— За Петра Ендеберю, — роздумливо мовила Анна все ще в якомусь неясному ваганні.

— Знову щось накоїв? Утнув скандал чи набалакав три мішки гречаної вовни?

— Та ні... — Жінка, здається, зважившись остаточно, випросталась над кошом і, дивлячись прямим поглядом,

заволоченим сірим туманцем, сказала: — Приходив минулої неділі, коли ти гостював у Вапнярці.

— І що? — передчуваючи несподіванку, поспитав чоловік. — Хіба не знав, що немає мене вдома? Яке мав діло?

— Може, тому й навідався, що хотів застати саму... Зготувала обід, присіла з в'язанням на ліжку, а він і в хату. Щоб п'яний, то ні, а тільки чудний якийсь.

— Та він чудний, чудний, — згодився Паламар.

— Я в'яжу светрика для Тані, шерсть голубу дістала на руках, а він курить цигарку за цигаркою і мовчить. Я йому за погоду й за непогоду, про буряки в полі, за цьогорічний урожай помідорів у колгоспі, а він раптом: «Не про те говориш, Анно!» — «А про що, питаю, говорити?» — «Не про те, Анно, говориш». Аж якось мені морозко стало. «Приїде Грицько, тоді навідаєшся, поговоримо». — «Я до тебе прийшов, не до Грицька». Стало мені страшно з ним у хаті, покинула самого, подалась на город, тут, думаю, квасоллю визбираю в картоплі. Довго він сидів у хаті, потім, бачу, гримнув дверима й подався за ворота.

— Чого ж приходив? — зле спитав чоловік.

— А ти не здогадаєшся?

— Ні.

— Позавчора на мосту здибалася з Олькою, з сестрою Петра Ендебері... Те-се, я й сказала за ті чудні відвідини. Мовляв, без причини, без діла, тільки диму тютюнового напустив. А вона регоче: «Як то без діла, без причини? Хіба так ходять по хатах чужих? Любить він тебе, Анно!» А я тільки й здатна, що язиком теліпнути: «Як то любить? У нього жінка й діти, хай сім'ю свою любить! Звідки чула, знаєш?..» — «Од нього й чула, каже, хіба плескала б марно».

Під насупленими бровами очі в Гриця Паламаря стали тверді й блискучі, мов жолуді в опалому побурілому листі.

— Так і сказала Ольга?

— Вона чудна, як і брат її... Так і сказала. — Анна, зіпнувшись навшпиньки, дістала яблуко з гілляки, плавним рухом поклала до коша. Суха галузинка впала на пасмо волосся, й вона, гойднувши русавою хвилею, струсила її. — А вчора на фермі, якраз ми телят напоїли молоком, підходить до мене Дарка й те саме каже...

— Що каже? — вдарило морозцем у голову Грицьку Паламарю.

— Чула й вона від людей... за Петра Ендеберю.
— Від яких людей?
— Не сказала.
— По всьому селу плеще! Закон йому писаний чи ні?— в гніві скрикнув.— А ти що?
— Я?— винувато перепитала Анна.— Що — я?
— Слухаєш?
— А де ж мені дітись?.. Тоді з хати втекла на город... Закон йому й справді не писаний.

Гриць Паламар зривав сніговий кальвіль із яблуні, жінка ні в сих ні в тих стояла поряд. «Поки я гостював у батька-матері, поки навідував брата!.. Поки в Козятині мурував хлівець із дядьком!.. Поки я по світах!..— з гіркотою думалось.— Віриш людям, як самому собі, а вірити не завжди можна».

Кіш із яблуками поставив у багажнику машини, потім снідав — курячою печеною і молочним киселем. За сніданок і словом не озвався, наче проковтнув язика, тільки, видно, щось думав, бо ворушились брови, як дві гусениці волохаті.

— Ти куди?— спитала Анна, коли вже переступав поріг.

— Навідаюся в артіль,— збрехав.

Петро Ендеберя ніколи не тримався своєї хати, завжди вештався по чужих. Повертаючись із роботи, міг зайти повечеряти в дядька чи тітки, переночувати міг уклас-тись у кума, поснідати — у свата. Йдучи з чужої хати, міг попросити куфайчину на плечі, бо вчора, мовляв, було тепло, а нині похолодало,— й ту куфайчину тиж-день чи два носив, як свою. Так само міг у знайомих чи незнайомих людей забути головний убір чи гаманець із грішми — й не турбуватися за втраченим. Завітавши на родинне свято до сільського фельдшера, міг привсе-людно пригадати, як торік чи позаторік на їхньому мед-пункті не виявилось якихось потрібних таблеток, за-тіяти сварку,— й таким чином родинне свято у фельд-шера перетворювалось на якусь дивну суперечку, на сварку, на шарварок. Міг підійти на вулиці до когось із знатних чи заслужених і ні сіло ні впало сказати, що, мовляв, хоч цього знатного та заслуженого й відзначено справедливо медаллю «За трудову доблесть», однак дуже радіти не треба: тепер усе техніка робить, не те що після війни, коли баби гнули спини на буряках із сапками в руках, а вони ж не відзначені, хоч, може, більше заслужили.

Якось Ендеберя самочинно прийшов у школу на засідання педагогічної ради, послухав один-другий виступи вчителів, далі, наче з цепу зірвавшись, заходився повчати вчителів, як то дітей доводити до пуття, готуючи їх і до заводських верстатів, і на колгоспні поля. Педраду було зірвано, так і закінчилась на виступі Петра Ендебері, хоч директор школи інколи крадькома думав, що пристраснішого слова в сільському храмі науки ще не лунало.

Ендеберя був за перукаря в їхньому Будинку побутового обслуговування. Будинок звели років три тому, й тут іще містились фотоательє, швейна майстерня й «Речі напрокат». Фотограф Яшко за сумісництвом мав право видавати колгоспникам товари побутового та культурного призначення — радіоприймач, телевізор, пилосос. Щоправда, на всі ці речі не було в населення ніякого попиту з тієї простої причини, що пилосос, телевізор, радіоприймач завжди були зіпсовані.

Кращі рекламні фотознімки, які Яшко виставив у вікні свого ательє, зафіксували героїв їхнього сільського трудового фронту в найрізноманітнішій обстановці: ось дядько за штурвалом комбайна, ось механізатор на сівалці, ось шофер у кабіні автомобіля, ось тітка в білому халаті і з відром молока, ось дівка з поросятками на руках...

— Зроблю художній портрет! — пообіцяв Яшко, побачивши нарешті першого за весь день відвідувача на порозі. В Яшка було сонне, одутлувате обличчя. — Як героя нашого часу!

— Я до Ендебері...

— Авжеж, хай Ендеберя спершу намилить і поголить, постриже, наведе блиск і шик, щоб мати рідна не впізнала, а тоді вже до мене.

Ендеберя знімав машинкою куштрата патли з хлоп'ячої голови й гомонів:

— Голову треба доглядати, як грядку на городі, й засівати гарними думками, а не таке сороче гніздо носити, як ти носиш. Як сказав в умовах самодержавної Росії один великий дореволюційний ум? У людини мають бути красиві і думки, й почуття, і одяг. Ми, слава богу, режиму не застали, живемо в колгоспному селі, то від себе додаю: і голова має бути красива, тобто обстрижена, зрозумів? Бо куди це годиться: думки розумні, передові, а зачіска — чорті й що!

І коли обскубаний рукою перукаря-мораліста хлоп'як подався геть, Гриць Паламар нарешті привітався:

— З черговою трудовою перемогою тебе! На даному, так сказати, етапі...

— А тобі можу запропонувати завивку,— хрипким, прокуреним баритонем відказав Ендеберя, блимаючи білками чорних циганських очей.— Холодна завивка волосся й мозкових звивин.

— Мізки ти можеш завити і холодним, і гарячим способом,— не прийнявши жарту, похмуро відказав зоотехнік.

Ендеберя кашлянув у кулак, наче вдарив у барабан і зареготав.

— Твоя правда!.. А також умію зготувати їх у маринаді, з підливою, із грибочками, тушкованими, фаршированими!

— І під дурманом,— буркнув Паламар, уперто не приймаючи панібратського, жартівливого тону.

Ендеберя вмить прибрав гордовитого вигляду, і його смагле гостроносе лице потемніло мовби від грози, що озвалась у душі. Схрестив руки на грудях, на яких не сходились поли куценького халата (на верхній кишенці було вишито ініціали П. Е., хоча Петро Ендеберя був єдиним перукарем на весь сільський побуток-комбінат).

— Петре,— грубувато звернувся зоотехнік,— ти до нас приходив, коли я гостював у Вапнярці?

— Ну!..— Перукар гойднув хмарою блискучих кілець свавільного чуба.— Навідувався!

— Чого?

Ендеберя блимнув поглядом, наче полум'я свічок хлюпнулось на вітрі. Лівий кутик уст заміївся тоненьким, як павутинка, усміхом:

— Ти прийшов до мене з балачкою?

— З балачкою.

— То кажи, я слухаю.

— Позавчора моя жінка здибалась на мосту з твоєю сестрою Олькою.— Підійшов упритул до Ендебері, який і далі стояв зі схрещеними на грудях руками, і лівий кутик уст промінився злим усміхом.— Ольга сказала, що ти любиш мою жінку.

Гриць Паламар відчув, як важке гілля рук мимохить склалось у кулаки, й тепер кулаки обвисають пудовим камінням.

— Це правда?

Перукар одвів погляд, сів у високому кріслі перед дзеркалом, навіщось пересунув із місця на місце флакон

одеколону, пульверизатор, помазок. І сказав прямо в дзеркало до похмурого відображення Гриця Паламаря:

— Сестра сказала правду.

— А від кого вона знає?

— Від мене знає.

— А від кого знає Дарка, телятниця? Підходила на фермі до моєї Анни, теж казала за твою любов.

— Дарка? Почула від когось!

— Значить, всеньке село знає?

— Виходить, так!

— Слухай, закон тобі писаний?

— Закон? Може, й писаний. Тільки свій...

Ендеберя відповідав із викликом людини, яка не боїться й не приховує.

— Ти чого спиною сидиш до мене?

— Можу й лицем!— Він хвацько крутнувся в круглому перукарському кріслі, й на Гриця Паламаря весело глянули його пекельні циганські очі, що мерехтіли лукавою відвагою.— Ось так!

— До Анни приходив... чого?

— Захотілось побачити її, розумієш? Ну, випадково здибаєш у селі, перекинешся словом — і душа відійде. А тут — закортіло побачити, запекло, розумієш?— Ендеберя не так звівся, як скочив із крісла на довгі, як циркуль, ноги, в дивному грозовому пориві кинувся до вікна, затулив гострими плечима щедрю осінь в шибках.— Ти, Грицю, марно прийшов сюди. Й балачка наша марна!

— Як то марна?

— А так! Нічого наша балачка не дасть. Не договоримось...

— Як то не дасть?— усе дужче чудувався зоотехнік, і його біле, правильних рис обличчя певної себе людини пашіло рум'янцем.— Жінку Горпину маєш? Маєш. Двоє дітей нажив. Хіба мало тобі сімейних клопотів?

Перукар знову схрестив руки на грудях і саркастично всміхався.

— Нічогісінько ти не тямиш, Грицю, хоч і зоотехнік у колгоспі.

— При чім тут зоотехнік?— закипів злістю Паламар, почувуючись так, наче з ним затіяно якусь гру і в цій грі прагнуть ошукати.— Як то не тямлю?

— Бо тут ми з тобою не договоримось. Я своєму серцю не накажу, й ти йому теж не накажеш. Люба мені Анна, от!

— Як то любя? Анна — моя жінка!

— Значить, тільки ти маєш право любити, більше ніхто? — Ендеберя зареготав так лунко, що за вікном хмара горобців злякано злетіла з бузинового куща. — Тільки ти, більше ніхто, ха-ха-ха!

— Та не потрібна їй твоя любов!

— Згоден, що не потрібна... Жаль...

— Жаль?

— А жаль. Їй не потрібна, правда. Так що, Грицько, заспокойся, бережи нерви й високий авторитет зоотехніка.

— При чім тут нарешті зоотехнік? — лютував Паламар.

— Згоден, ні при чім.

— І перестань варнякати в кожне вухо в селі про мою жінку. Бо я знайду на тебе управу, замкнуть рота.

— Битимешся? — осудливо спитав перукар.

— Хай тебе грім поб'є!

Ендеберя не відповів на той шмалький прокльон. Задумався, й лице його смагле ще більше потемнішало; між бровами здригалася зморщена шкіра, наче там раз у раз проскакували невидимі електричні розряди.

— Ти, Грицю, дурний власник, егоїст, — приязним, товариським тоном сказав.

— А якби хто посягав на твою жінку?

— Я не посягаю на Анну.

— А любити — хіба не посягати? — начебто лобом бився об стіну чужого непорозуміння зоотехнік.

— Я, Грицю, люблю не так, як усі, я люблю по-своєму. Як би це пояснити толково, щоб ти зрозумів... Для душі! Душа моя сама любить, а не тіло, й тому живе, свято в неї весь час... Ось іде Анна з відром води від ставу, здибаюсь із нею в левадах — і годі на цілий день. Подивлюсь, як на фермі напуває телят молоком, як лоскоче за вухами та між рижками — і я вже щасливий.

— Ти й на ферму ходиш...

Ендеберя поглянув докірливо на зоотехніка, знову між змруженими бровами затремтіла шкіра, наче проскакували електричні розряди.

— Або несе з поля траву для кролів... Чи повертається в автобусі з районного базару, або вранці проводить дітей до школи... Здається, ніхто так не годен заговорити по-людському, як вона, і завжди кортить розказати їй усе про себе.

— Та чому Анна повинна слухати?

— Але ж слухає! Ти, Грицю, не думай усякої всячини, я рукам волю не даю,— пропікав зоотехнік смолистим зором. І виставив їх перед собою — гандрабаті, вузлисті.— Я б сам їх собі повідрубубав, якби спробували щось...

— Чи тобі мало дівок незаміжніх, чи, може, удовиць, розлучених?.. Любуйся, як вони по левадах там ходять, на городах пораються, корів доять... Нащо мою Анну любов'ю своєю неславиш?

— Може, й неславию, згоден, а тільки ніякого зла не завдаю.

— Завдаєш — і їй, і мені. І сім'ї своїй.

— Пробував забути — й сили нема.

— Пробував?

— Наказував собі... Таж як я люблю її? — Ендеберя вже зовсім відтанув. І забув, що розмовляв не просто з зоотехніком, а з чоловіком, який прийшов допоминатися за честь своєї жінки. Скуте обличчя його стало вільним, розпростореним, і жорсткі губи розгорнулись усмішкою. — Ну, як весну чи літо, як тополю осінню в жовтому листі, як дощик — теплий, із синенької хмари, вдосвіта... Розумієш? — І, не гасячи усмішки, приязно вглядався в обличчя насупленого Паламаря. — Отак, як воду криничну... як запах любистку... як усе в цьому світі, розумієш!

А що зоотехнік мовчав, завмерши посеред перукарні темною брилою дебелої постаті, Ендебері, либонь, здавалось, що той і справді розуміє — і правдивість слів його, і щирість незлих почуттів. І тоді його завжди похмуре, як беззоряна ніч, лице і зовсім розгодинилося, стало безбережним у своїй волі, й вугляки очей замерехтіли добром, а губи попливли в усміхові, заіскрилися.

Несподівано Гриць Паламар відчув, що мимовільно ось-ось відповість на ту довгу й несподівану для нього щирість, теж усміхнеться, — і, переборюючи себе, круто повернувся і з болісною гримасою подався геть.

— Прошу! — на порозі свого побуткомбінатівського фотосалону стояв фотограф Яшко, жуячи стручок зеленого гороху. — Буде портрет на рівні світових стандартів!

Зоотехнік, як смерч, пройшов по коридору, й опинився надворі, в погідному й золотому бушовиську ранньої осені. Проміння сонця лежало на дорозі, наче розгублена вівсяна солома. «Завтра на базар із яблуками», — подумалось. На клумбі цвіли жоржини, чорнобривці,

нахло прив'яленим духом долину. З яблуні, що росла біля клумби, впало яблуко, закотилось між чорнобривців.

Зоотехнік постояв, зітхнув, несподівано всміхнувся — й подався геть селом без мети...

ЯКАСЬ ЧОРТІВНЯ У ХВОЩІВЦІ

Вітер несамовито жужмав річку, яка текла хвилями-брилами, в'юнистими крижко-сипучими борознами, куйовдив зелені коси лепехи та рогози, раптовими сивими сплесками заголював листя на вербах і прибережній шелюзі. Коли поміж хмар проламувалась голуба ополонка з ребристими краями, світло сонця обвалювалось на річку, на луки, на село — й наче все довкола бралось срібним поливом, тремтячим, усміхненим. А коли небо заплющувалося — шпаркого сонячного полива як не було в світі, що зовсім по-людському супився на обличчі. В селі тріпотіли плахти городів, погойдувались і сяяли жовті бризки розквітлих соняхів, а верхи тополь, схожі на розбуяле віниччя, мітлами гребли й гребли над собою попелясте повітря.

Риба цього вітряного дня не йшла на вудку, й годі сподіватись, що ловитиметься. Стежкою, що слалась у шелюзі поза городами, наближався веселий чоловічий голос. Виспівуючи пісню, голос розгойдувався, як літня річка на вітрі, й незабаром його власник уже дивився на рибалку іскрами захмелених очей, граючи привітно розтягненими губами.

— Привіт,— озвався веселий голос, у якому наче побринькували музичні струни.— Як життя? Риба ловиться чи все-таки полюбляє там, де глибше?

— Привіт,— відказав Максим Лавровишня, вглядаючись у незнайоме обличчя, що розхлюпувало навколо приязнь і веселощі.— Риба полюбляє там, де нас нема.

— Давно ми з тобою не бачились!

— Давно,— чуючись ні в сих ні в тих, відказав Лавровишня, бо хоч убий — не пригадував цього вилицюватого, з кущистими надбрів'ями чоловіка років на тридцять.

Може, лукавить, бо чом би не полукавити, коли вогонь з чарки, видать, перевернуто прямо в душу!

— Життя котиться, як гарба з гори! — забринів стрункою музикою веселий голос. — А в гарбі й коней нема, о, їзда!

— Ну, так уже гарба й без коней, — заперечив Лавровишня, намотуючи жилку на вудлисько та збираючи рибальське причандалля.

— Чуєш, Фроську заміж віддаю! — вдарив себе в груди. — Ну я й Павло, ну й гицель!

— Яку Фроську?

— Сестру свою, — розцвітала музика голосу з лункої глибини грудей. Труснув корзиною, яку тримав у руці. — Ось у гарних людей на зеленого змія розбагатів, мо', допоможеш поборотись — чи змій нас подужає, чи ми змія?

Ступали бузиновою вуличкою поміж слонячими вухами лопухів, що по-живому здригались, коли їх скуб вітер. «Та не бачився я з цим Павлом ніколи, — досадував Лавровишня, зненацька заскочений чудною зустріччю. — Либонь, обізнався, хіба ж не трапляються пригоди...» Він, учитель із поблизького райцентру, дістався сюди, в Хвоцівку, на риболовлю, бо поклав собі за правило щонеділі виїжджати на природу. За кілька років уже добре винюшкував озерцята й калабані в лісах та полях, глухі болота в байраках чи яругах, куди ні трактором не заїхати, ні машиною. Ботанік і зоолог середньої школи, Лавровишня отак щонеділі тікав від холостяцької самотності, від надокучливості одноманітного побуту, а найперше, мабуть, таки від самого себе.

У вибалку, закучерявленому дубами, світилась хата дзеркалом цинкової покрівлі, наче пригашеним полум'ям. Над тим дзеркальним полум'ям вихорились голуби, аж поки їх змело пружкою мітлою вітру десь поміж кучері дубів. Під хатою сіріла стареча борода, розтягуючи гармошку, схожу на кажана в польоті, проте музики не чулось, її також змітав вітер. Та скоро вже вступили в хвилі-зойки музики, що клубочилась у дворі. Лавровишня розглядав порожнісіньке подвір'я, сподіваючись побачити бодай одного танцюриста, та тільки побачив у буді лагідну собачу морду, покладену на лапи.

Мабуть, їх угледіли через вікно, бо вмить через сінешній поріг викотилось двоє дітей — хлопці, рудий і чорнявий, обоє з гострими, як осока, очима, що наче аж дімили радістю. Гармошка під хатою заливчасто схлинула, хлопці крутнулися в якомусь реготливому танці, на їхніх кістлявих тілах пухирилися звітрені сорочки —

і вже скоро обоє гайнули за ворота, як дві лопотючі хмарини з розкриленими руками.

— Ільковичу, може, стомився ґрати для голубів та вітру, побратаємося із зеленим змієм, га?!

Старого Ільковича умовляти не довелося, він поніс на грудях замовклу гармошку, як приспану дитину, звисивши на неї шумовиння стріхатої бороди. Слідом за хазяїном та за дідом і Лавровишня ступив у хату, в якій повітря спершу здалося зеленкуватим від яблунь, що долоньками листя затуляли шибки в причілкових вікнах.

За заставленим наїдками та порожніми пляшками столом сидів, як місяць уповні, самотній чоловік із весільною червоною квіткою на вилозі піджака. Пшеничного замісу щоби його нависали над газетою, яку, здається, їв поїдом.

— Павле!— вигукнув.— Тільки послухай, що пишуть про київське «Динамо»!

— А де Фроська?— спитав той.

— Фроська?— Жених відлип від газети, понуднішав на пшеничному лиці.— Чмур тут один навідувався до неї, коники всякі викидав, то Фроська повела...

— Коників його повела?

— Ага, коників.

Яке ж це весілля, гадкувалось Лавровишні, коли жених читає спортивну газету, коли наречена в бігах із якимось «чмурем», коли з гостей — хіба що сонце, яке ось наглою лавою світла ввірвалось у вікно — й вигасло вмить.

Та, мабуть, весілля, раз оцей дідок колючої будякуватої постави — із гармошкою. А гості ще найдуть, бо де не люблять повеселитись.

— Ну, Захаре,— ніяк не зреагував на «чмура» веселий брат і ляснув жениха важкою долонею по плечах,— ох і дружинонька тобі дістається.

— Моя Фроська — наче комора з добром, не пропадеш із такою коморою,— подзвонювали співучі струни в лунких грудях.— Доки тобі, Захаре, гриміти порожньою бочкою по світах? До армії хіба не нагулявся? А після армії? Бігав із роботи на роботу, шукав, де легше, а воно скрізь однаково, бо скрізь ту роботу треба крутити, як баранячі роги.

— Ха-ха, як баранячі роги!— засміявся жених, округлюючи губи блідо-рожевим бубликом.

— Ось хай чоловік послухає й порадить,— кивнув на пильноокого Лавровишню.— Ти скільки разів оже-

нювався? Двічі! Й двічі кидав і жінку, й дитину, й квартиру. Й двічі мусиш платити аліменти, а платити нема з чого, бо на голій долоні гроші самі не ростуть, не наскобеш. Ну, скажи, що ти маєш? Дірку в кишені, а вік не чекає, вік пре. Ти на мене поглянь, Захаре! Жінка і в жінки славна робота — раз! Двоє дітей вчаться — два! Машина «Запорожець» — три! Квартира, гараж і сарай — чотири! Майстер зміни — п'ять!..

Наче грав марш на рахівниці, приклацуючи пучками пальців. Лавровишня тетерів од чутого та баченого, проте виду не подавав. Посоловілий Ількович лиш ротом зіпав, марно спромагаючись на слово.

— А що в тебе, га? Тільки футбол у голові. Замість голови — круглий м'яч. Ото жінки й футболять твоєю головою, як хочуть. А Фроська не здере з тебе квартири, бо має свою хату, приймаком станеш. Там позалишав дітей, а тут готових маєш, от!

— Яких? — вирвалось у Лавровишні.

— Є діти, є, — озвалась нарешті борода. — Славні хлопці.

Жених із ясною розмисловістю в очах ствердно похилив голову на груди.

— А Фросьчині діти! — реготнув Павло.

— Так це ж весілля ось...

— Буває, діти знаходяться й до весілля!

— Чом би й ні, — докинула стареча борода.

— Племінники в мене, — хвалився Павло напідпитку, — подавалися у своїх батьків, а батьки в хлопців — дай боже кожній дитині, чуєш?

— Та чи я не вірю? — згоджувався жених.

— Очі бачать, від очей не втаїш, — докинув Ількович.

— Хоч без батьків, а не скажеш, що безбатченки! — і далі хвалився Фросьчин брат. — У рудого Валерки — батько з Дніпропетровська, а в чорнявого Юрка — з Вінниці, три роки різниці в хлопців. Фроська — дівка прийомна, вона їх, шоферів, і приймала на постій, коли автоколона возила буряки з колгоспу. Та й по хлопцях видно, що батьки в них — дай боже кожному, правда?

— Всі ми — не чийсь, а людські, — ввернув Ількович.

— Золоті слова, — сяяв щирими зубами Павло. — Нема таких, щоб не людські.

— А Фросьці на них аліменти йдуть чи ні? — запитав жених.

— Які аліменти! — наче аж образився Павло. — Вона має дітей із любові, а за любов хіба стягують гроші?

Хоча я тебе розкусив, ой розкусив! Раз сам платиш на двох своїх, то й хочеш компенсації, щоб ішли гроші на Валерку та Юрка.

— Вона, компенсація, не завадила б, — сказав старий Ількович.

— Не треба мені тої компенсації!..

— А що ти скажеш про любов? — озвався Павло до Лавровишні. — Любов і голод правлять світом, чув?

Мружився, думаючи про щось своє, а потім поспитав у жениха:

— Ти не знайомий із цим чоловіком? То познайомтись. І ви, діду, познайомтись.

Лавровишня, не кажучи й слова, потиснув руки весільчанам, наче вві сні.

— Ну, тепер усі як нерозлиийвода, — засміявся Павло. — Побажаємо ж любові цьому чоловікові, бо гріх не побажати добра людині. І щоб здоров'я мав, і щоб у хату, а не з хати, і щоб вороги йому виздыхали до ноги.

«Либонь, не за того мають, чортівня якась, і як тільки влип у цю чортівню?! Весілля, а в молодій двоє дітей позашлюбних, а в молодого дві кинуті жінки і двоє кинутих дітей. Ось і втям, учителю, хто правий, хто винуватий, ось і втям, як тобі святкувати на такому святі...»

— Моя Фроська — ого баба, вона і від тебе з дитям не забариться, хай собі народжуються діти, бо світ на дітях стоїть. Маєш двоє своїх, тут тобі теж двоє — не заскучаш! От із ними й награєшся у футбол, правда, Ільковичу?

Ількович, задрімавши за столом, здер із очей жовті повіки.

— Нас у матері було семеро, я сьомий, то я сьомий лишився, а всі переставились.

Жених стужавів зіницями, а погляд свій наче сплів у кілька сталок, щоб міцніший.

— А я один от висіявся, тепер бурлака бурлакою.

— Висіявся один, а скільки насіяв, а скільки ще насієш, — це Павло.

Тут Фроська навинулась до хати — хоч і літо, а вона задля холодного дня у в'язаному вовняному платті, що іскриться-мерехтить снігом на стегнах випнутих, наче то замети в жінки, а ще ж заметами в неї і груди воружкі. Вся розпашіла, наче то рвучку грозу одягнуено в плаття, а ця гроза сяє густою зеленню жіночих очей, вихориться коричневою хмариною летючого волосся.

— Без тебе, сестро, віддаю тебе заміж, а ти де цвітеш і пахнеш?

Фроська на довшу мить прикипіла до обличчя Лавровишні, мовби пила, гамуючи спрагу, з його обличчя, й мовила:

— Та все от відбивалась од Лукаша.

— Так довго відбивалась?

— А як ти хутко відіб'єшся, коли ірод надумав націлуватись востаннє.

Заїжджий учитель милувався Фроською, якої тільки лиш і не вистачало в хаті, й тепер хата наче наповнилася зсередини непогамованою жіночою грозою, що хоч і всілася за столом, та, здавалось, кипить, пульсує, й невидимі струмені тривоги розбігаються від неї.

— Хай націлується,— засміявся жених.— Я не скупий!

— А він у тебе не питав,— і собі засміялась Фроська.

Брат перевів балачку:

— До якої роботи пристроїш Захара?

— Хай іде до свиней. Я корів глядітиму, а він свиней, заробітки славні.

— Можна й до свиней, чом не можна,— показеннішав на лиці жених, і тепер його пшеничного замісу щоки немов зачерствіли.— Тільки я по будівництву завжди, муляр...

— Будівництва в Хвощівці доста на всяку голову, і на його.

Старий Ількович, переставши куняти, бринькнув голосом, наче сухою бадиліною:

— Без роботи не пропаде, з кельмою по людях — буде хліб і до хліба. Ось як я — з гармошкою завжди маю діло. Хто з чим! — і старий тицьнув на Лавровишню: — Ось він, скажімо, з вудочкою.

— Я тобі, Фросько, не привезу казна-що, сама бачиш.

— Я твого Захара не гудю, а тільки ти вже привозив одного, з лісоторговельного складу на залізниці... Видно, він біля того лісоторговельного складу вдосвіта бігав пиво пити, а ввечері лазив рачки.

— Ну, Фросько...

— Що Фросько?! Тиждень поспав отут — і в сінях барложився, і в хліві, й на городі беркицьнувся був, і в погрібнику. І все з заплющеними очима, з вух йому цідилося. Відпустка, бачте, в нього, відпущений — от і зіпає після роботи. То так відзіпуватись — каторжніше від роботи... Ні, я твого Захара зовсім не гудю...

— Фросько, не забувай, що й ти не першої молодості, та й товар не на всякого покупця, а на любителя.

— Теж мені — любителі!

Зайжджому Лавровишні звестися — й гайда звідси, а його як прицвяхувало. Тут у дворі гуркнув мотоцикл, із коляски мотоцикла рудою бризкою бризнув рудий Валерка й чорною бризкою чорнявий Юрко. А з-за керма звівся бичачої статури окоренок у рябому мотоциклетному шоломі.

— О, Лукаша несе... — озвався Павло.

Бикуватий гість зігнувся в порозі, а як випростався — мало стелю не підпер маківкою голови. Хлопці в нього під лівою та правою руками стояли, як гриби.

— Знов тебе наворожило! — з радісною мукою в голосі мовила Фроська.

— А чом би й мені не повеселитись на твоєму веселі? — І погладив долонями дітей по вихорах: — Правда, хлопці?

Хлопці в човниках уст гойднули по хисткій усмішці. Лукаш важким лантухом усівся навпроти жениха з червоною весільною квіткою на грудях і сипнув розсипчастим, глузливим голосом:

— То гірко чи не гірко? Чого понадимались, як сичі в гаю?

Він укліщився шорсткими очима в помідорної барви обличчя, що сяяло через стіл, і не відводив погляду. Передчуваючи недобре, Павло поспитав:

— Ти чого прийшов?

— Я у Фроськи напросився прийти, от і прийшов.

— Ні, чого ти прийшов?

— Та наче ж я не чужий для Фроськи!

— Прийшов сюди зі сваркою?

— Де зі сваркою? За Фросю хочу добре слово сказати, розхвалити, бо хто ще її так добре знає, як я. Правда, Фросю?

— Кому твоя правда потрібна, га? — навідав Павло.

Сестра позирала у вікно, де вигойдувалися соняхи й кукурудза, де по картоплі прокочувалися гривасті хвилі.

— Діти, ану киш надвір, нарвіть кролям якогось бур'яну, — кишнула на дітей, що відразу ж слухняно пошнуркували за поріг.

— Фроська — це скарб! Ген які пацани за жінкою дістануться на дурницю, самому гріти лоба не доведеться. — І, помітивши, що старого Ільковича звело за

столом та виколисує, Лукаш поклав корчувату долоню на плече, посадовив старого.— Та не лияйте ви зі своєю гармошкою, як же ми тут без музики! Полюбовне діло — і без музики...

— Полюбовне діло? — Лице у Фроськи побіліло, наче сніжком присипано по рум'янцях.— Яке любовне діло?

Раптом очі її набубнявіли сльозами, що провисли по щоках вогкими стьожками. Й до мовчазного Лавровишні мовила:

— Хоч ви захистіть, чи що... Такий базар, а на базарі за мене торгуються.

— Ти сама просила привезти й познайомити! — зовсім не злостячись, а так само весело нагадав Павло.

Жених м'яшкорив пальцями губи, що сіпались криво.

— Фросю, Фросю,— сказав.— Ти сама й готувалась, бач, скільки на стіл наставила, не пропадати ж добру.

— Та хай пропадає все добро, коли таке щастя! Полюбовне діло, еге! Діло! Не хочу я такого діла й вас не хочу бачити!.. До мене і моїх дітей — із любовним ділом! Ха-ха!

— Фросю, ти сама, сама... Захар — серйозний мужчина, ось тільки нема щастя в житті.

— Не хочу я такого щастя, ну! — Знетямлена, блищала слізьми, і злість дзигоніла в її голосі.— Все, рихтуйтеся!

Старий Ількович, либонь, уже б ізвівся й тюгнув із хати, але чавунна Лукашева рука знову лягла на його плече.

— Ви, дідусю, сидіть, ще пограєте мені,— мовив Лукаш.— А ви, хлопці, таки йдіть, бо чуєте, що хазяйка сказала.

— Які ж ви всі!.. До всього ще й наруги закортіло, щоб геть упитись... Ой горе яке жінці, що вона жінкою вродилась...— Біль грубо зіжмакав їй лице, й губи зіжмакав, що корчилися словами.— Поприходили в чужу хату й розперезались...

— Ну, сестро, тебе не вгадаєш... По-іншому не вмію...

Хазяйка ступила до Лавровишні, вчепилася за шкіряну куртку на грудях.

— Чого ви мовчите, хоч би ви сказали... Обороніть, бо в кого ж мені просити порятунку?..

Павло здер червону весільну квітку з грудей Захара, що вже шукав свого картуза, в обох метушливі руки

повтузились безпорадно. Лукаш зачепився плечем за одвірок, аж на миснику задеренчав посуд. Старий Ількович ішов із гармошкою так, наче ось-ось упаде й розтечеться підлогою.

Фрося припала обличчям до грудей учителя, що задерев'янів деревом. Ось уже, щось бурмочучи, й Павло із Захаром подались геть, у хаті повисла тремка, як павутина, тиша. Лавровишня боявся поворухнутись чи бодай слово мовити. Коси Фросьчині пахли чебрецевим привіллям, чадом полину. Хотілось обійняти її за плечі, пригорнути ближче, проте переборов це миттєве бажання.

Ластівка вдарилась у вікно, й тугий звук удару ніби пробудив жінку. В спопелілому її погляді бузковим жаром лежали живі зіниці. Вона мовби нітилась від того, що сталося недавно.

— Ви не думайте, я не лихого серця... — Заходилася збирати посуд із столу й складала в цинкову балію на лаві. Над зсутуленими плечима сиділи високою хмариною гречано-коричневі коси, приковуючи зір Лавровишні. — Хай собі йдуть, хай наберуться розуму... Ви не думайте, я вас не жену. Побудьте, а то ще повернуться, від них усякого дочекаєшся... Що ви тут, у Хвощівці, поробляєте?

— Рибу ловлю в річці, от і зустрілися з Павлом. — Заїжджий учитель сам ухопився за свої слова. — Ополудні кльову ніякого не було, може, хоч надвечір братиме.

Вивівши гостя за сінешній поріг, стала в проїмі дверей, наче в дерев'яній рамі, дивилась, як він збирає свої рибальські снасті. Вже стомилась від гніву та сліз, постаттю повеселішала, обличчям наче повеснянішала.

— То чекати, що на юшку наловиться?

— Ось до річки піду — й запитаю в риби...

А риба мовчала. Річка впокорила, вітер уже не стриг піняві баранці хвиль, і поверхня брижилась тремкими віспинами. Лавровишня й сам до пуття не відав, чому подався на берег, а не до автобусної зупинки, щоб їхати додому. Навпочіпки палив цигарку, й недавнє оте весілля, чи заручини, стояло примарою перед зором. І несподівано для себе озирнувся на стежку в шелюзі поза городами, ніби знову сподівався почути там веселий чоловічий голос. Проте шелюга німувала, зрідка озиваючись короткими спалахами горобиноного щebetу.

Невдовзі риба таки озвалася, і Лавровишня опустил до саджалки дзеркального підлящика, а за ним і сазана. За підлящиком та сазаном клюнуло кілька йоржів, далі чималий краснопір, і вчитель зрадів удачі, на яку й перестав сподіватись. Якби тут, у Хвощівці, знати рибні місця... Й ще не встиг додумати шпаркої думки, як на гачку вже тріпотіла густіра.

Вітер улігся, зоставивши в лузі на траві витоптаних лежбиська та до найдалшої прозорості вимівши небо. Річка дихала свіжими подихами, й скрадливі хвилики по-мишачому м'яко шаруділи біля ніг. Лавровишня, згадавши про автобус і дорогу до райцентру, витягнув саджалку з води — й риба завихорилася срібно-малиновим вихором, розбризкуючи краплі, що пахли мулом, куширем і слизом.

Бузиновою вуличкою рудий Валерка і чорнявий Юрко вели на налігачі теля з пасовиська. Теля присвічувало собі та хлопцям білою латкою-квіткою на лобі. Поспінялись мимохіть у пахучій бузині, й теля заслиненими губами потяглося до риби в саджалці, сапко пирхнуло, а хлопці дружно засміялись тугими, як недоспілі яблука, басками.

— З паші? — озвався Лавровишня. А що теля схарапудилось, то й собі взявся за налігач. — Утрюх втримаємо, еге? Чи, може, ви несіть рибу, а я теля вестиму...

Хлопці слухняно взяли вудку, рибу й торбину з усякими припасами, а Лавровишня вів на мотузку квітчасте теля, що раз у раз впіралось в землю гнутим патиччям ніг.

— Ти диви яке, — бубонів Лавровишня, — безроге, а хвостом крутить, наче рогате. Скрутили б тобі роги, та де їх візьмеш, правда, хлопці?

Ген у надвечірніх сутінках, що гірчили кропивою, у плескатуому вибалку на тлі стемнілих дубів блимнуло пригасле дзеркало цинкової покрівлі. Над зеленим розливом молоді картоплі тихенькими вогнями жевріли соняхи. Хлопці покрадьки перемовлялися за спиною в чужого дядька, і їхні незміцнілі баски порипували, як недоспілі яблука. На мить Лавровишня почув у душі легку й солодку певність, наче повертається додому, де на нього чекає родинний затишок.

Фроська, пов'язана білою косинкою, з-під якої врунились гречано-коричневі коси, стояла на хатньому причілку й дивилася з-під дашка долоні, як вони наближаються бузиновим руслом вулички до обійстя...

ДУЖЧЕ ЯСНОГО СОКОЛА

— Ганю, агов! Іди-но сюди...

Кликав дядько Трохим, стоячи біля колодязя, над яким шатристом гіллям зеленів клен. Жовті, мовби від тютюну, очі дядькові грали хитрим жаром, як чорти на цимбалах, а на розтягнутих вустах в'юнилась усмішка.

— Ось поглянь, якого тобі парубка привів, — підморгнув споловілою бровою, коли Ганя наблизилась до колодязя. — Правда, хвацький?

Поряд із дядьком Трохимом стояв чужий, не з їхнього села чоловік, у якого голова з коміра сорочки стриміла на довгій шиї, як горщик на кілку. І не рудий, і не білявий, а просто наче розквітлий — і все! Не тільки волосся в незнайомого чоловіка цвіло, а й лице червоніло веснянками, а й невинні по-дитячому очі голубили ранковим туманцем.

— На комбікормовому в нас робить, мурує цех, — сказав дядько Трохим, котрий, маючи скалічену ліву ногу, сам сторожував на комбікормовому заводі. — Трохи потовкся з хлопцями у вагончику, потім криком закричав, що не хоче в гуртожитку, а в людській хаті. Ти, Ганю, живеш сама, півхати гуляє, то пустила б на постій. А він і по хазяйству pomoже, бо чоловічі руки є чоловічі руки, й за плату договоритесь, бо ж не задурно...

Отой хвацький парубок дивився на Ганю, мовби котив на жінку голубий ранковий туманець свого погляду. Наче не пройдисвіт і не зарізяка, та й не став би дядько Трохим стренчити казна-що.

— Я ще ніколи постояльців у хаті не тримала, то й не знаю, як їх тримати, — озвалась Ганя, облизавши перешерхлі на літньому вітерці губи.

— Дурне діло не хитре, — заспокоїв дядько Трохим. — Його можна не тримати, сам себе триматиме, правда, Романе? З ранку й до вечора цілий день на роботі, бо саме не змурується. На заводі є їдальня, то їстиме там. — І дядько кивнув головою, наче кинув її назад себе — туди, де за хатами й деревами стоїть не видний звідси комбікормовий. — А коли захочеш пригостити, Ганю, то постоялець не погордує, еге ж?

Довгоший Роман подарував делікатну усмішку-гостинець:

— Хто ж відмовиться від хліба-солі!

Голос м'який, мов шовк, виказував добру людину, й той голос розтопив якусь крижинку в жіночій душі, Ганя сказала:

— Зайдіть до хати, хоч подивитесь.

Гості слідом за нею, позгинавши голови в порозі, ступили в сіни, а в сінях вона відчинила двері ліворуч, до тієї половини господи, в якій ніхто не жив. У нежилій кімнаті на двоє вікон стояли ліжка та стіл, під стіною тислись геть старі, обшмугані лавки. Пахло порохнявою, липовим цвітом і полином, які заготовляла щороку: з липового цвіту варила чай від простуди, а полин — щоб під матрац підкладати від бліх, які, щоправда, ніколи й не водились.

— Такі ось хороми,— пожартував дядько Трохим.

— Ну не хороми,— заперечила хазяйка,— а прихилитись можна.

А що гість мовчав, то з дивною стурбованістю поглянула: чи не відмовиться часом?

— Я зараз подамся у вагончик по свої манатки,— мовив Роман,— та й сюди, щоб обживатись хутчій.

Ганя провела поглядом гостей, що зникли за ворітьми, а сама — до хати. А в хаті — несподівано до дзеркала в кутку за телевизором. Із дзеркала поглянули на неї двоє потривожених карих очей, що золотіли зіницями. «Скільки ж це мені років?» — майнула думка. Гай-гай, двадцять сім, як льоду, й коли стільки сплигло — не спом'яне. Смагляве, як печена картопля, обличчя мовби її — й мовби чуже, чорно-сизе волосся над прямим чолом мовби її — й мовби чуже. Невже це вона з молодії так міняється, й на кого?

Тьху, на кого ж, як не на себе!..

У надвечір'ї повернувся Роман, в одній руці приніс чемодан із запалими боками, а в другій — баян. Походжаючи з кутка в куток по хатчині, де хазяйка вінюком підмела та мокрою ганчіркою пилюку полякала, він горбився під низькою стелею й потирав долоні:

— Тепер, Ганю, будемо з музикою. Ти ж і танцюєш, і співаєш?

— Е-е, відтанцювалось моє і відспівалось. Що сусіди подумують, коли мої пісні почують?

— Сусіди не злякаються, й ми сусідів не станемо боятись.— Він лягнув долонями, притупнув ногою. Очі, ставши порськими, скочили під лоба.— Як почують музику, то позбігаються на танці й на пісні.

— Тепер уже не танцюють і не співають так, як колись. Ледачі стали, до телевізорів поприкипали.

— Хіба краще від того, що не танцюють і не співають? Коли понадуваються сичами чи на роти почеплять замки? А ми — з музикою.

Дивлячись на балакучого постояльця, Ганя відтерпала душею, душа її спроквола розгорталась пелюстками до цього чоловіка. Хутенько виставила на стіл старого жовтого сала, хліба, цибулі. Розмова заструмувала тиха, наче павутина бабиного літа.

— Бачу, Ганю, самотою вікуєш? І куди ваші сільські парубки досі дивились, що під носом тебе не розгледіли?

— Такого насіння, як я, в кожному дворі насіяно! — сказала з серцем, однак порадувана отим «тебе не розгледіли».

— Такого, та не такого, — заперечив.

— А звідки ти сам такий?

— Не сам, а з баяном, Ганю. Бо що я без баяна вартий! За Котюжинці чула? Тамтешній, корінний.

— Коли тамтешній, то чого до нас добився?

— Нема щастя в житті, тому й добився! — Зчепив цупкі пальці рук, хруснув, наче жили собі рвав живцем. — Я вже їй так годив, так годив, а вона сплуталася з агрономом. А він же такий глист новоспечений із інституту, що торкну пучкою — й роздавлю. Ну, думаю, треба далі від гріха тікати, бо чи його вгроблю, чи жінку скалічу.

Веснянки на лиці його цвіли жаром, а голубизна очей поїнялась такою ненавистю, що очі наче аж диміли нею.

— Хату їй лишив, усе лишив, тільки ось баян забрав, бо мій баян, та й не вмів її ухажор грати на інструменті.

— Тепер багато казяться з жиру. Ще гнізда сімейного не змостили, а вже й поруйнували. А з того гнізда мале зозулення й вивалилось у світ білий.

— Ну! То вона що? Синові сім років, глядіти не стала, а спровадила до батька-матері, спровадила, аби не заважав гуляти.

Постоялець геть здичавів на кістлявому лиці, тонкі губи його наче полум'ям дихали. Такому й справді близько до гріха, подумала Ганя, переймаючись остережливим страхом до цієї людини, що — нате! — знайшла прихисток у її хаті.

— Якось воно буде,— озваласьь.

Раптом у постояльца хмари зсунулися з лица, стрільнув зіницями:

— Авжеж, якось воно буде, бо ще так не було, щоб якось воно та не було! — Й поторгав рукою баян, залишений на лаві.— Потанцюємо, га?

— Ніч, які ж танці вночі...

Хоч узавтра вдосвіта на корівник, проте вклататись у ліжку не квапилася, знайшла якесь шиття, а в думках літала, мов колись у дитячих снах на птахах. Це ж перед сусідами доведеться виправдовуватись за постояльца, а найперше — перед Олькою, в Ольки й око бистре, і язик, як радіо. Ну взяла, бо чом не взяти, коли чоловік по-людському проситься, й дядько Трохим замовив слово, а в дядька слово правдиве... Вкладаючись, замкнулась ізсередини на клямку, та сон чомусь не йшов, і все здавалось її чутливому вуху, що чи в сінях зашаруділо щось, чи під вікном протупало ногами...

На перших порах ніяк не могла призвичаїтись до постояльца: раніше почувалася господинею в хаті, а тепер-от мовби сама в гостях опинилась. Роман щоранку, збираючись на комбікормовий, наспівував густим голосом, що наче не з грудей, з підземелля пробивався. А що мовчки позиркував на жінку, то диво почало з нею коїтись: ось наче ловить погляд на собі навіть тоді, коли його і поряд нема, коли десь там на муруванні. Й так само голос став причуватись: зайде на корівник чи в промтоварний магазин купити чого — й знагла голос його озветься, немов тут-таки чоловік...

Сусідка Ольга, листоноша на пошті, раніше перекиньтись словом-другим та й хапається за всякі домашні клопоти, а тепер нема-нема та й загляне до Гані на подвір'я: то спитати щось, то розповісти про віщось. Хоч і без чоловіка законного, та з проворних, ще в дівочтві нагуляла хлопчика білявого, наче в молоці скупаного. Вона й тепер не цуралась мужської статі, й мужська статя не цуралась її: як не свій сільський підночовує-зорює в молодички, так приїжджий-перелітний, що й сліду по ньому не зостається.

Якось увечері, шпортаючи в городі молоду картоплю, сказала Гані:

— Слухай, Ганю, й де ти собі такого постояльца упіврвала?

— А тебе завидки їдять?

— Завидки чи не завидки, а тільки пильнуй, бо вже приглядаються до нього.

— Може, ти приглядаєшся?

— І я приглядаюсь, бо очі маю! — засміялась Олька в якій завжди сидів біс, от не виходив із неї — й край. — Похватний до роботи, перед пляшкою не кланяється. Може б, він мені грубку пересипав, бо кадить димом проти негоди.

— Він майстер, ти в нього й питай.

— А за нього, як за майстра, ти ще не відповідаєш?

— Олько, ми з тобою сусідки, ще ніколи не сварились, то надумала посваритись?

А що Ганя темною сиззю на лиці взялась від гніву, то Олька проворно залопотіла до неї по картоплинню, обняла за плечі:

— Та я ж тільки лясю точку, а ти відразу в страхополохи — і боїшся. Хай кадить моя грубка, не кликатиму твого постояльця.

— Клич, коли хочеш, бо я йому не указ.

І, здавалося б, відтерпни душею, раз Олька запобігає твоєї ласки, але душа не відтерпала. А допитати б, чого стала виряджуватись про будень? Раніше не виряджалась на свою пошту, а тут ось на подвір'я вигулькне — і вже в обтислому платтячку, клуби так і випирають, а тут ось на город ступила ногою — і вже в такій вузькій блузці, що з цієї блузки груди так і біжать у білий світ, що сам чорт їх і зловить. Якби я, Олько, твоїх коників не зучила, а то я зучила, хай тобі добро!..

Повернувшись до хати, Ганя полізла до шафи, де на полицях лежав попрасований її святковий одяг. На ферму до телят не повиряджаєшся, але доки обновкам тут пилукою припадати? Можна ж, стара дівко, просто на вулицю зодягнутись, коли по воду йдеш до криниці чи коли до сусідів за якою позичкою подалась, бо від мертвого лежання воно більш пропадає, ніж від живого носіння.

Й очі розплющились — давно в хаті не мазано й не білено, в сінях курми насліджено. Бовдур у підтьоках сажі, хоч у печі не палить, бо має газовий балон і плиту на дві конфорки. То поклала собі в ближчу неділю хоч трохи лад навести, бо там осінь, бо там зима! У неділю ж таки й постоялець не подався на комбікормовий, а в дворі під вишнею огинався, латав сорочку під пахвою, бо хіба не порветься на муруванні. Все позиркував на Ганю, як та готується, а коли забачив у її руках кропи-

в'яний мішечок, із яким зібралась по руду глину, обливши латання:

— Е-е, Ганю, давай мішок, бо ще підірвешся.

— Це я підірвусь? Моя робота хутчій підірветься, ніж я.

— Та й не жіноче діло — на плечах ричити глину.

— Я не звикла ділити на жіноче й не жіноче, — не відступала. — Та й хто я тобі така, щоб чорним волом біля мене крутився?

— Раз живу в твоїй хаті, чом не допомогти?

Й забрав із її рук мішечок, подався з двору. Проказала тихцем сама собі:

— Бач, помічник знайшовся...

Постоялець і глини приніс, і діжки переставив у сінях, і на драбині замість двох щаблів струхлявілих набив цілі поперечки. Чоло його, засвітившись, помудрішало, а сам він по-хазяйськи став розважливий у рухах, поста-течнішав. Ганя шпарувала глиною стіни в сінях і знай мовчала, тільки ж її уста несподівано здригались від нежданого спалаху усмішки, а слова так і свербіли на язиці, щоб обізватись до негіданого помічника. А найбільше дошкуляло таке, в чому сама собі, може, не хотіла б зізнатись: якісь чутки йому з дому, з Котюжинців, доходять чи не доходять? Ота жінка-лахудра й досі пече в серці?

Либонь, пече, раз від неї збіг далеко, та й син упомку, авжеж. І водяться поміж жіночого кодла пройди, що ладні крутити чоловіком, як циган сонцем. Та чи вона, Ганя, стала б віднаджувати батька від сина, чи стала б сиротити дитину при живому батькові?.. Може, й не хотілось їй про чуже горе гадкувати, так воно саме гадкувалось, аж чудно, мовби не було її голові чим боліти.

— Ганю!

Той голос ізлякав, бо наче не у вуха влетів, а в душу вдарив каменем.

— Другий раз кличу, а ти не озиваєшся. Про що задумалась тяжко?

Та чи скаже, що про нього задумалась? Крив шугонула до щік.

— Верзеться всяка марниця, — ледь спромоглась на слово, спаленівши від наглого сорому, що в живі очі бреше.

— Бачу, що в тебе погріб осипається... То, може, приніс би я цегли й цементу, підмурував, поки надворі тепло й погріб порожній.

- Я б і заплатила, — вирвалось у неї.
- Ще роботу не зроблено, а ти вже — платити!
- Задурно я ж не хочу!
- Задурно чи не задурно, а якось помиримось...

Коли посутеніло, взяла Ганя на лавці під вишнею сопочку, яку постоялець брався латати під пахвою й не долатав. Постъобала ниткою, де слід, ще й гудзик під коміром пришила. Стуманівши зором, сиділа за столом, прислухалась до сіней: може, шеберхне звуком, може, двері супротивні в сінях скригнуть...

А того дня в обід погарикалася з завфермою Чернегою за гній на телятнику, що не викачується, за підстилку, яка не завозиться. Хоч як подумати — й чого тобі насідати з мокрим рядом на чоловіка, краще бережи нерви, бо замість зношених нервів не купиш нових у промтоварах. І не тільки за гній, не тільки за підстилку, а й за сморід і страшну задуху, що з вулиці маєш носа затикати, поки обзвичаїшся.

— А ти не дихай! — глухим бубоном собачої шкіри бубонів завфермою Чернега, й розплюснуті ніздрі гудзикуватого носа зле роздimalись.

— Я хоч на волі надихаюсь, а телята заперті цілоденно й цілоношно!

— Отож-бо й воно, що позвикали й не сваряться, а ти сваришся.

— Не сваряться? А ревуть як!

— Поревуть — здоровші виростуть, — відказував той мудрагель.

— Еге, від їхнього реву багато м'яса наросте... Хоч би в кормоцеху готували корми як слід, а то від ваших раціонів телята скоро з ніг попадають.

— Якось воно буде, ти не сікайся.

— Якось воно буде? А як не сікатись, коли від такого догляду оплата з пучку?

— І не бреши, бо коло телят на фермі маєш справнішу копійку, ніж учитель на дітях у школі!

— Та куди та моя копійка судна, коли телята — сама шкура та ребра.

Значить, ковтнула злого вогню, коли з Чернегою посварилась на фермі, а потім того злого вогню не видихнула з грудей. Та й як ти видихаєш, коли здибалася з Олькою, саме розносила пошту, ну, сусідка й тицьнула їй листа для постояльця: мовляв, оддай. Тицьнула конверт — і повіялась, а в Гані стали долоні мовби попече-

ні: зворотна адреса значилася — село Котюжинці, по черк жіночий. Не тямлячись, розпечатала — й у пригірці їй спурхнула фотографія, геть мала, як листочок. Із фотографії чистими очима дивився хлопчик років семи, тильний бік списано кривулями: «Дорогому татові скучательний Ваня». Й ніякого листа в конверті.

Еге, це та шльондра вісточку прислала, бо дитина сама не здогадалася б, це та хвойда зманює назад, бо вже нагулялась, це та пройдисвітка мізками своїми мізкує, як би хазяїна додому вернути.

В рукав блузки сховала конверт із фотокарткою, нізащо не віддасть! І гнів отой, запалений в душі сваркою із завфермою, аж завихорив-захурделив злі думки.

До вечора всяке в голові їй варилось, усього не переповіси... Ген постоялець у сутінках уступив на подвір'я, в руці несе сітку з кількома буханцями хліба. Бач, старатливий — і для неї прихопив у лавці. Повечеряють картоплею, уже вмлїває в каструлі, зараз ось шкварок підсмажить на пательні та вирве на городі молодій цибулі, знайде огірочків на грядці. Дивно, і страви захотілось готувати, відколи дух чоловічий затеплів у хаті, й смачніші стали страви.

Як переступив хатній поріг, як авоську з хлібом поклав на лаву, то все приглядалась до його веснянкуватого виду, наче з лиця хотіла напитись води.

— Тільки ось купив, посолонцюємо, — озвався, даючи їй згорточок із пряною тюлькою.

Сіли до столу, вечеряли. Ганя розказала про сварку з завфермою, а потім — саме так сталось, наче хтось наврочив проти її волі — дістала з рукава отого листа. Роман, звівши брови, прихмареним зором розглядав фотографію. Все сподівалась — ударить запитанням, чом конверт розпечатано, чом у конверті листа нема, та не спитав. Лиш ізлетіло йому з уст:

— Гм, скучательний Ваня...

— Діти, вони такі, — сказала, хоч тягло за язик, що не дитячої руки це послання, що дитячою рукою водила хитра материна. — А чуєш? Може б, ти взяв хлопця сюди, раз від матері догляду нема, раз крутить хвостом? Тут йому воля вільна, і вже б не скучав за тобою. І грається є де, і школа близько.

Запала в хаті тиша, лиш годинник цокав на стіні, сипав неживі звуки.

Знову неділя випала, й цієї неділі вони з Романом багато поспіли, бо як ти — на телятнику, бо як чоло-

вік — на муруванні, то в який день обернутись трудящій людині, як не в неділю. Вже раніше затівав балачки про поросятко, мовляв, тепер, коли має жінка постояльця, то найдків усяких більше, чому ж мають пропадати? І витягнув її в район на базар у неділю, тут вони вже надивились тих поросят — і сисунів, і підсвинків, і кнурців, і льошок. Ганя уже взяла б, котре дешевше, та він таки радник із радників, приглядався — довгі ноги чи короткі, високо черевице чи низько, яка холка, яка шерсть — лежить чи сторчма стирчить, який загривок, яке рило, які вуха, як закручує хвостика. І зрештою вибрав до смаку, щоб воно, казав, не гасало хортом в загороді, щоб не рило під собою, щоб до харчів охоче й нагулювало сало та м'ясо. А що в Гані забракло десятки на поросся, то не пошкодував своєї десятки, авжеж, має платити за житло, то хай десятка піде в аванс.

І не втямиш, хто з них більше тішився вдалою покупкою, а тільки обоє в попутному автобусі цвіли обличчями, прислухаючись, як воно, сховане у мішечку під сидінням, порожкує та кувікає.

Тієї самої неділі, щойно поросятко притаковили в хлівці, як уже мали квапитись на весілля.

Ще дівуючи, Ганя знала весілля, бо де то молодим ногам не закортить потанцювати. А як засиділась у дівках, як стала дівкою-перестарком, то, може, ногам іще праглось до танцю, але ж... Товаришки повіддавалися заміж, глядять дітей, а молодші вже не кличуть, у молодших і подруги молодші. Й тут раптом — покликано...

Покликано не нареченим чи нареченою, а батьком нареченого дядьком Трохимом, отим, що й постояльця привів до хати. Дядько Трохим знав, що по весіллі молоде подружжя захоче звити своє кубло, бо кому охота ворохобитися з тещею чи зі свекрухою. Звісно, самі хату не зведуть, вони тільки на язик шпаркі, а до діла — як ведмідь до горобців. Доведеться класти йому, дядькові Трохимові. Якби не скалічена нога, то впорався б, але ж через ногу скалічену мусиш кликати помічника, а кращого помічника від Романа — тільки пошукати, муровщик умілий. То як не покликати на весілля, задалегідь заручитися згодою?

Ганя знала, що її кликано задля Романа, але не зовсім і зізнавалася собі в цьому. Раділа, що кликано як пару — чоловіка й жінку! Зодяглась у святкове, а коли вгледіла перед собою вирядженого Романа, то наче очам

не повірила: в костюмі, при галстуку, гладенько причесавши свиріпового чуба, зовсім був не схожий на захлялого муровщика, яким увечері повертався з комбікормового, а на бухгалтера чи вчителя. Й постоялець так само вражено припав голубим поглядом до хазяйки, бо — в квітчастій спідниці, у вишневій блузці з короткими рукавами, підбравши червоною стрічкою волосся над опуклим смаглим чолом — видалась малознайомою молодичкою, якій, здивавши на вулиці, хочеться мимоволі всміхнутись, хочеться обернутись їй услід.

— А подарунки! — розпачливо скрикнула Ганя. — Хто ж на весілля без подарунків іде?

— Можна й без подарунків, — сказав Роман. — Тепер заведено конверти вручати.

— Які конверти?

— З грішми. В тебе є конверт? Дай-но...

Ганя кинулась шукати конверт — нема. То гайнула до сусідки Ольки, до листоноші, гаразд, що вдома застала, повернулася з конвертом. Засапавшись і зашарівшись, вступила до хати — і раптом себе ляснула долонею по лобі:

— Тю, причинна, а мені й невтямки, що грошей катма, що на порося потратилась, а слова теплого в конверт не покладеш!

Роман до чого додумався? Засунув до конверта пачечку своїх грошей, послинив конверт, заклеїв, далі надписав олівцем: «Від Гані й Романа». Як угледіла оте «від Гані й Романа», спитала сипким і чужим голосом:

— Що ж там подумують, га? Отак — від Гані й Романа!

— Хай думають, що хочуть.

— Може, не підписувати?

— Е-е, не підписувати не можна. Загубиться наш конверт поміж інших, забудеться їм, що ми з грішми гостювали, а не з голодними ротами. Знаєш, як тепер молодята проводять свою першу шлюбну ніч?

— Хіба я знаю...

— Коли гості розійдуться, вони складають списки, хто з якими подарунками приходив. Що дали родичі молодого, а що дали родичі молодої. І лічать гроші. Так у них та перша шлюбна ніч і минає.

— Ти глянь! — вразилась Ганя. — Хто б подумав!

І коли на вулиці постоялець узяв за лікоть, земля вже сама несла її. Земля сама несла, а Ганя роззиралась, чи хто із знайомих та незнайомих бачить їх у парі, як, ви-

ряджені, йдуть дружною сім'єю. По садибах кожне клопочеться своїм клопотом, кому яке діло до них, то Ганя сама зачепила бабу Варку, далеку родичку по матері покійній. Баба Варка дрібцювала з костуром назустріч, посвічуючи жовтаво-восковим лицем, наче свічкою.

— Дай боже здоров'я, бабо Варко! — значить, сама зачепила зупиняючись. — А ми от на весілля вибрались.

— До кого на весілля, дочко? — спитала стара.

— Син дядька Трохима жениться.

— Це ж якого Трохима? — знову стара.

— Кривого на ногу, сторожує на комбікормовому.

— Ага, ага, — мовила стара й кивнула на Романа. —

З чоловіком ідеш?

Ну хіба ж ти розтолкуєш, що з постояльцем, якого до хати впустила? Хто ж із постояльцем по чужих весіллях веселиться?

— З чоловіком, а з ким іще! — мовив той.

— Ага, з чоловіком! — зраділа вона.

— То ходіть здорові, діти, — мовила баба Варка та й подрібцювала, тримаючись за костур.

— Комедія, а не стара, — вирвалось у Гані.

— Чому комедія? Стара як стара.

— Чоловіком тебе назвала!

— А хіба не чоловіче в мене звання? Правильно сказала.

Й мружився лукаво, й кутики вуст сіпалися в усмішці.

Молодий із молодого, може, й не грали б весілля в літню пору, а восени, як то споконвіку водилось у селі. Проте цього року голова сільради по-своєму закомандував. Мовляв, розписуйтесь улітку, перед жнивими, коли в полі роботи обмаль, або розписуйтесь пізньої осені, коли з землі зібрано врожай. Бо торік хіба не зіграли в селі десяток весілля у гарячу пору, коли земля просила рук? А на теперішні часи як весілля, то ого скільки народу збирається першого дня на гульню, а другого дня на похмілля! Що ж виходить? Виходить, скільки труда вклали в землю, і вродило добре, а тепер, коли гримлять весілля, врожай має пропадати, бо робочі руки тримають у руках чарку, а не важіль трактора чи кермо автомашини?

Ось про це й розгомонілись весільчани. Мовляв, за головою сільради резон, у здоровому глузді не відмовиш, але хто раніше, в спеку, женився чи заміж виходив?

Женились і заміж виходили при осінньому скупуватому сонці, при першому сніжку та перших міцних морозах, одружувались узимку, коли хурделило, коли й на саях пролетиш по селу, тримаючи зміїсті віжки в руках. А страви тоді які! Риба смажена і риба холодна, ковбаса домашня і драглі, шуляки капусти кислої, що в роті хрумтить, мов хром на холоді, а огірки чи квашені яблука такі, що...

Весільчани гомоніли, проте й на літні харчі ніхто не скаржився, бо столи заставлено всякою всячиною. Ганя з Романом-постояльцем примостилися скраєчку, адже за тим базаруванням припізнались на торжество. Молодий із молодого то цілувались на вимогу гостей, то сиділи з чинними обличчями. Обое не пили, тільки пригублювали, обое не їли, тільки вустами торкались. Ганя прошептала на вухо Романові:

— Таки мудрий, що підписав конверта! Молодий і не глянув, а сунув одразу в кишеню. А завтра дістане й побачить, що від нас, що й ми, як люди...

Весілля гомоніло, грало, і співало, і танцювало, як то водиться на всіх весіллях. Гані здавалось, що не тільки лицем розпашіла, а й душею розквітла. Здавалось, що музики грають для неї, і, горнучись до Романа, заливчасто сміялась. Той тягнув до танцю, та вона як приросла до лави, мовляв, я таких-от танців не зумію, от якби полька, от якби краков'як, от якби вальс, а то ж поглянь — стрибають одне перед одним, товчуться на місці, лиш куряву збивають.

— Ну як знаєш, — сказав, — а я піду подимлю.

І як же здивувалась, коли скоро вгледіла: між натовпу в дворі під липами танцює і Роман, тримаючи в зубах цигарку незапалену, танцює з Олькою-сусідкою, і таке в неї святенницьке лице, наче в богоматері, хоч яка з неї богоматір, тьху. Спритна, чатувала — й дочатувалась, тепер ген як уп'ялась пазурами в плече, як укліцилась лівою рукою в спину, а в'ється, а вигинається, хай би тобою вило та вигинало на широкій дорозі...

Вистежила, заскочила Ольку саму, коли музика втихла, й за причілок хатній відвела, тут, поміж мальв розквітлих, що бджолами дзвеніли, сказала:

— Де чуже мелеться, ти свою пригірщ не підставляй!

— Що мелеться? Яку пригірщ? — Розгарячила Ольга здмухувала пасемко волосся, що лізло на око. — Чого ти, Ганю, з копит зриваєшся?

— Тобі одної нагуляної дитини мало?

— Не ти нагуляла!

— А чого ти Романові на шию кидаєшся?

— Я? Кидаюсь? Та він сам!.. Ну, я й танцюю.

— Дивись, Олько, ти в мене потанцюєш і дотанцюєшся.

— Геть здуріла! Як не здурієш, коли сидиш і сидиш у дівках, а іншого діла нема, тільки сидиш і сидиш. Таж під лежачий камінь вода не тече, не те що... В мене такого зілля знаєш скільки? Раз кахикнула — сімох прикликнула.

— То й кахикай собі на здоров'я.

— Думала, постоялець... Ти не казала, що вже з одної ложки їсте.

— І з одної ложки їмо, і в хаті дали ось лад, і ниньки ходили на базар і купили поросятко, — зізналась.

— Ну, коли поросятко — значить, на спільне хазяйство, — не без здивування заздрісного сказала Олька. І майже провинно: — Як не потанцюєш, коли просить.

— Й ти ще собі знайдеш пару, хоч і з дитиною, — з несподіваною великодушністю мовила Ганя. — Тепер ті, що з дітьми, виходять хутчій заміж, ніж бездітні.

— Ой Ганю, славно кажеш, та нема чого слухати... Ну, подалась я додому, бо це ж мій урвитель малий бігає без прив'язі.

Ганя, злагіднівши, стала між людей пробиратись до столу, де розпашівся веснянками її постоялець, а в голові товклося: цікаво, як музику замовляли, бо з музикою, мабуть, також не просто, скільки господинь допомагало готувати на весілля, бо весілля ох і просить рук, ох і просить!..

Уже ніч накинула на землю чорне рядно, хтось розсипав по тому чорному рядну золотих яблук і яблучок. Уже б давно пора з комбікормового вернутись, чому ж його досі нема? Ганя заглянула в хлівець до поросяти, що сонно рожкнуло, тоді й на дорогу ступила, чи не маячить де знайома постать, бо міг із чоловіком забалакатись. Дорога слалась пустельна і німа о цій нічній порі, не війнуло від неї надією, а лиш безнадією. Мерзлякувато шулячи плечі, Ганя роззиралась на село, що обляглося до сну, де-не-де ще поближуючи вогниками вікон. Може, його, муровщика, хтось покликав пособити, марудився з кельмою допізна, а потім не зумів могорич переступити, той могорич і звалив із ніг? До кого йти, в кого питати?

Чи не до Ольки повівся?..

Думка ця наче морозом прошила, й Ганя скрадливо одчинила хвіртку на сусідчине подвір'я. Дригонячи, припала спиною до стіни, а вухо шорошила ближче до вікна: може, вдасться почути щось? Хата німувала, як загадкова безодня, хоч би сплеснуло звуком із-за скла. І не стямилась Ганя, як її рука сама до вікна сахнулась, щиколотка гупнула в засклену темряву хати, розбивши зачасну тишу.

— Хто там? — Відчинились двері, й Ольга довгою до п'ят сорочкою забіліла в чорній проїмі одвірків.

— Це я, Ганя, збудила тебе, — вимовила неслухняні слова. І, вже остерігаючись запитати прямо, як збиралася, стала брехати: — Купила свіжої риби, почистила, а солі нема! Це ж до ранку з тієї риби сам сморід зостанеться. До кого ж піду, як не до тебе?

— Зажди, зараз винесу, — сонно позіхнула сусідка.

Ганя ж не стала ждати під дверима, слідом за хазяйкою ступила в хату, мовляв, хоч ти хитра, та й я не з лопуцька. Поки та потемки шпорталась пальцями коло печі, шукаючи пачку солі, то Ганя візьми та проворно ввімкни електрику.

— Щоб видніше! — пояснила.

— Погаси, дитина спить! — прошепотіла Ольга і хутко погасила світло.

Хутко погасила світло, та й за коротку мить Ганя укмітила, що сусідка справді лише з дитиною, повкладалася спати в одному ліжку, а більше нічиїм духом не пахне. І, взявши пачку солі, зненацька поцілувала в щоку, в губи.

— Гатій на тебе, розціловуєш за сіль!

— Бо виручила, бо врятувала!

Муляло їй у постелі, що видавалася твердою. Все наслухала, чи не скрипне в сінях.

А хатні двері залишила відчинені...

Вранці гайнула на ферму, поралась коло телят. Поки напувала молоком, поки те-се, вже й під обід. Завферою Чернега, роздимаючи розплюснуті ніздрі гудзиковатого носа, все крутився поряд, видать, хотів почути від неї добре слово. Аякже, гній вичищено, солом'яна підстилка під телячими ратичками шарудить, уже не ревуть, як не перед добром. Гані ж не до Чернеги було, поправшись, подалася з ферми до комбікормового: побачить Романа на муруванні чи не побачить. Ось тільки

перевдягнеться вдома, бо запацав молодняк та обмалював хвостами.

І тільки в двір югнула, як назустріч із сіней Роман випірнув.

— Ти? — звела руками.

В очах його снувалися сутінки, й губи як зачерствіли.

— Ти ж не ночував удома!.. Де взявся?

— Знаєш, Ганю, вчора попутна машина трапилась до Котюжинців...

— То й що? — все ще не тямилася.

— Ну, я скочив у Котюжинці, бо дуже стало жаль сина, що таку фотокартку прислав, що не бачились давно.

В душі їй загірчило, наче потрушено весняним любистком.

— То як там? — спитала. — Ваню свого бачив?.. Скутательного?..

— Еге, Ваню бачив, — на лиці сплеснула ясна хвиля. — Вже до школи на цю осінь...

— Де ж він до школи піде?.. Чому не забрав?

— Я казав їхати, але дід з бабою не пустили, бо він у них пустуном.

— Не міг умовити? — дорікала.

— Вмовляв, але ж і старі тягнуть до малого.

На язиці крутилося запитання, чи бачився зі своєю хвойдою, чи взялась хвойда за розум. Як би вона зраділа, почувши, що хвойді й досі гудуть вітри в голові, що про неї чорна слава котиться по світах! Що малий і живе в діда-баби через матір, яка загубила материнську совість...

— Кепсько ти вмовляв! — учепилася за ті слова. — Я б таки вмовила.

— І ти б не вмовила... Ех!

Подався з обійстя, наче очі ховав, наче утікав од розмови. Господи, подумалось Гані, й чого я причепилась до чоловіка? Є в нього сім'я, є малий синок, що любить батька. Мало хто в наш час не свариться, посваряться — й помиряться. Прийшов у мою хату на постій, а постояльці не вічні, сьогодні — є, а завтра чи до іншої повіявся на постій, чи на своє гніздо спромігся. Ну підмастили хату, ну купили удвох поросся, так що? Просто в нього руки без діла не руки. Ну повеселились на чужому весіллі...

Все ще посеред двору човпіла, коли за ворітьми несподівано вигулькнув постоялець.

— Ганю, — покликав, зостаючись за ворітьми. Й коли хутенько наблизилась, якоюсь вітряною тривогою сповнена, він різко звів брови над сухими очима. — Я ще поживу в тебе тріхи...

— Чи я перечу, — зів'ялим голосом. — Хоч і завжди...

— Бачиш, я нині подав заяву на звільнення.

— А тебе звільнять? — не могла повірити.

— Як напишу, то звільнять. Поживу, поки роцот візьму.

— Чи я перечу, — повторила. — Надумав до своїх повернутись?

— Раз кличуть... раз таке діло... син... Бач, як написав? Скучатільний Ваня...

— Хіба тобі в нас не з медом?

— Чи кажу, що не з медом? Вік би з тобою вікував, Ганю, бо є в тебе сочувствіє в серці, та, видно, як уже кому поведеться.

— Полюбиться сатана дужче ясного сокола...

— Дужче ясного сокола? Може, й так.

Не довго й тримали на комбікормовому, скоро поїхав постоялець, якраз okazія трапилась до Котюжинців. Пожитків обмаль, хіба що порожній чемодан та баян, на якому хотів пограти перед розлукою, та Ганя вблагала не грати. Вже коли хата спорожніла, ковтнула Ганя одну-другу сльозу, що обпекли знагла. А як туман пеленою заслав очі, то з тим більмом у зорі й у город вийшла, щоб кілька стручків квасолі вирвати до юшки. А тут через межу Олька порастється на грядці, вибирає в пелену огірки. Звелася поміж гудиння, поміж стебел зеленого кропу, приглянулась до сусідки, наче в воду опущеної. Озвалася:

— І чого б це я так переживала, га? Ну приїхав, ну поїхав. Хто він тобі такий, щоб ревний жаль так за серце брав?

— Та ніхто, — видушила.

— Винувата сама, бо не вмiла тримати.

— А як його ще тримати? Взяв роцот — і гайда...

— Як тримати? Так, як усі жінки тримають, Ганю, чи тебе ще вчити треба?

— Вчити не треба, а тільки я не вмiю.

— Ну, раз не вмiєш, то тепер плач... Дядько Трохим привів тобі чоловіка в хату, з рук у руки віддав, якої ще хвороби треба? Не до мене, а до тебе привів. Та якби до

мене, чи він у мене б вислизнув? Ото знов іди до дядька Трохима й проси.

— Що просити?

— На комбікормовому всякий народ припливає до берега. Один живе у вагончику, а другого нудить від гуртожитку, хоче в хаті. Проси в дядька Трохима, хай знову приведе тобі постояльца. А як приведе, вмій тримати. Тільки вже такий, либонь, не трапиться, як Роман, що не п'яниця й не бабій. Якби ж він бабій, то легше б склалось у вас. А то обоє якісь однакові...

Хіба ж переслухаєш все те, що Ольці з язика спливає!

Зайшла в хатчину, звідки постоялець вибрався, покотила погляд по кутках, наче сум тут свій шукала. Глядь, а на підвіконні фотокарточка ота біліє, що в конверті пошта принесла, це ж він забув в поспіху. Глянули на Ганю очі дитячі, круглі, як равлики, і такі чистенькі й довірливі!.. Скучательний Ваня ледь нахилив голівку до плеча, ніби тим рухом кликав до себе.

— Та чи тут тобі школи нема!.. Та й поросятком грався б, таке славне поросятко удвох із батьком купили...

ЖІНКИ Є ЖІНКИ

Коли хто під'юджував Ксеню Шатоху, мовляв, уже літечко твого життя минулось, уже поліття, уже ота пора, коли осінні дні полинуть-посрібляться, як павутини бабиного літа, а дітей своїх не надбала для затишнішої старості, жінка відказувала:

— А маю тих шибеників доста!

— Де ж вони розсіяні по світах, як на обійсті жодного не видно?

— На моєму не видно, бо всі збираються на шкільному подвір'ї.

— Таж то людські збираються.

— А хіба людські — не мої? Стільки, як зірок у небі...

Ксеня Шатоха була в школі за технічку, себто — за технічного працівника, тому-то й мала право казати так. Знала не тільки всіх школярів, а й батьків їхніх, а й дідів. Заміжжя не звідала, дівування її припало на пору післявоєнну, коли переспівали на пні тернівські дівчата

при здоров'ї та вроді, а Ксеня в спадок від матері вроди не взяла.

Може, й до школи подалась технічкою тому, що хата стояла побіля школи, дитячий щебет залітав у вікна з досвітку до смерку. Обносили в неї вишні й сливи, яблука й груші, рвали на городі огірки й помідори, трощили голови доспілим соняшникам, Ксеня знай обсварювалась, але так велося з навчального року в навчальний рік, і, мабуть, вона здивувалася б, якби дітлахи дали спокій грушці там чи сливці.

— І чого я, дурна, лаюсь? — казала сама собі. — Вже коли маю стільки дітей, то мушу годувати, чим більше дітей — тим прикріші клопоти.

Похватна в руках, жвава жилавим, виробленим тілом, гнівно-гаряча шпарким поглядом зелених очей, віддалік вона гай-гай іще як видавала за молоду жінку. Наїжджаючи щороку в гості з сусідньої області, рідний брат Михайло так і казав сестрі: «Як ти, Ксеню, за кілометр, то можна ще сімнадцять дати, а за півкілометра — уже вдвічі більше, а за якийсь десяток метрів — то й зовсім багато». Ксеня відповідала: «То щоб знову стати сімнадцяткою, маю обігати чоловіків за кілометр?» Михайло сміявся: «Жінки ще й не на таке вдатні». Ксеня зітхала: «Я б і за кілометр, і за два кілометри забігла, якби тільки могла вибігати своє дитинство, а в ньому не ревла війна...»

Брат Михайло навідався й цього літа. О денній порі, коли в небі погуркував грім, обіцяючи грозу, переступив хатній поріг, осміхаючись теплою усмішкою, якою завжди всміхалась їхня покійна мати. Бо, диво дивне, в брата й сестри навпаки повиходило: йому, вродженому в матір, вдатися б дівчиною, а їй, вродженою в батька, вдатися б парубком... Вже як поцілувались, гість каже:

— Я тобі, Ксеню, жениха привіз.

— Якого жениха? — питає сестра.

— А який жених буває? Натуральний. — Поміркувавши, брат Михайло додав: — Щоправда, з лисиною, але декотрі іще з дитячих літ лисіють, бо атоми з дощем випадають.

— Горе яке, чи я в тебе просила жениха?

— Просила чи не просила, а брат сестрі повинен помагати.

— Жениха привіз!.. Таж завтра треба поминки батькові справити...

— Й поминки справимо, одне одному не завадить.

Високий, вбираючи в плечі кутасту голову, чимось невловно схожий на верблюда, які ніколи в Тернівці не водились, він провалився за сінешній поріг — і так само скоро ввалився до хати, підпихаючи в спину чужого чоловіка.

— Ну от, здрастуйте, — привітався гість, спиняючись перед хазяйкою. — Не чекали?

— Гостям завжди раді, — відказала Ксеня, — доброго дня.

Чужий чоловік і справді світив лисиною, схожою на гарбуз; ця лисина-гарбуз наче цвіла жовтою шкірою на пухкій моховій подушці сивенького обвислого волоссячка; вуха з-під цього волоссячка сторчма стриміли, як у теляти. Кирпатий приплюснутий ніс надавав лукавства круглому обличчю, де ясні очі горіли полум'ям свічок, які ще не скоро загасить вітер часу.

— Христецький Павло, — назвався лисоголовий, простягаючи руку, а дивився якимось так чудно, мовби давав карбованця — й боявся, що справді візьмуть.

— Ксенька... — мовила хазяйка і, повагавшись, ледь-ледь простягла свою руку.

— Ксеня Гаврилівна! — підказав брат і підморгнув так, начеб їхня мати покійна підморгнула. — Павло спеціаліст, він зоотехнік, для нього робота і в Тернівці знайдеться, правда?

— Знайдеться чи не знайдеться — не знаю, бо зоотехніки є свої, ніяка хвороба не побрала, — з серцем сказала Ксеня, оговтуючись потроху. І, вже не нітячись під чудним поглядом лисоголового зоотехніка, поспитала: — У вас не стало своєї роботи, чи що? Аж у такий далекий світ мусли бити ноги?

— Та кажу, Ксеню, що жениха тобі привіз! — скрикнув брат Михайло — і не втямиш: жартує чи й не жартує.

— Не мала баба клопоту! — аж притупнула ногою. — Найдіть молодшу, щоб глузувати... Не ждала від тебе, Михайле, що приїдеш до мене сватом, та ще й не з порожніми руками, а з отаким гостинцем.

І кивнула на примовклого Христецького, який наче тільки чекав, щоб на нього кивнули, щоб назвали гостинцем. Умить його пришерхле від остороги обличчя розтануло воском, плеснуло добротою, й губи повні хлюпнули усмішкою.

— Бо таки не з порожніми руками, а з гостинцями,— підхопив.

І з пузатого обшмуляного портфеля, якого тримав у руці, заходився діставати пакунки, пляшки, банки консервів — і все це клав на лаві коло вікна.

— Давай, Ксеню, пополуднаємо, заодно й побалакаємо,— сказав брат Михайло.— Бо ми здорожились, пора перекусити.

Де ж у Тернівці бачено, щоб гостей не пригостити, не погодувати! Ксеня метушилась по хаті прудко, наче миша в пастці, обидва чоловіки пасли її очима, зрідка брат Михайло підморгував до зоотехніка, мовляв, ще славно маю сестру, хоч і не молодиця, зате ж і не баба бабою, до якої не женихатись і з якою не цілуватись. Павло Христецький згідливо покигував лисиною, мовляв, хоч і за сім верстов добились киселю посьорбати, але ж не марно били ноги, не марно.

Обідали. Спершу гомоніли те-се, потім брат Михайло з особливою урочистістю надав обличчю виразу підкреслено святкового й сказав:

— Тепер по-всякому женяться й по-всякому розженюються, так що нічим не здивуєш, Ксеню, я казав Павлові за тебе, ось чоловік і запалився: познайом та познайом. Якби ж ти до нас в Овечаче навідалась, то звів би вас в Овечачому, а не їдеш, ось у Тернівку прикотили автобусом, гординя не спаде.

— В мене зроду сім'ї не було,— озвалась,— бо жінкам не завжди таланить, а в чоловіків так не трапляється, чоловік собі завжди сім'ю зіб'є.

— У Павла жінка торік переставилась, дочки замужем, але зять там такий, що ні скажеш, ні змалюєш, ось і надумав утекти від рідні. П'є, б'ється, ганьбить — ось який зять.

— Зле, коли без дітей живеш, і зле, коли з дітьми,— сказала Ксеня.

— Я б тобі не стренчив казна-що!

— Та я ж іще й разу не була замужем...

— То й що, як не була?

— Не звична я.

— Так, не звична, бо не була, а побуваєш, то станеш звична.

— Ге-ге, легко сказати... Й невже так приспічило жінку?

— Ну, жінка є жінка. Ксеню, повір, казна-що стренчити не стренчив би!

— Та вірю,— сказала й пильно поглянула на Павла Христецького, що сидів за столом навпроти, однією рукою тереблячи китиці скатертини.

— Жаль, не тримаєш свиню чи корову, Павло подивився б — краще за нього ніхто не подивиться. Він у своєму ділі мастак.

— Вважайте, Ксеню Гаврилівно,— озвався гість,— що я з дрібнесенького пуцьвірінка — вже зоотехнік. Я теорій не розводжу, я руками все бачу, руками розумію, руками роблю.

— Добре, як є голова на плечах,— мовила Ксеня,— а до голови та ще руки. Бо взяти школу, вчителів узяти. Після інституту в того вчителя наче й головата голова, але ж руки такі бувають дурні, не приведи господи, руки наче в інституті не вчилися.

— Славно ви сказали,— зареготав Христецький, показуючи в усмішці два вінки зубів, наче зубців часнику,— що руки в інституті не вчилися.

— Го-го, наші руки такі інституту попроходили, що держись! — сказав брат Михайло.

Якось водночас повикладали на столі руки свої — окоренкуваті в кожного, репані, мотузовані жилами, вузласті. Ну, не руки, а коріняччя, яким вони чіпко тримались і за роботу щоденну, й за життя мозольне. Брат Михайло опустил свої на коліна, а на руки Христецького кивнув:

— Вважай, привіз до тебе як не професора, то академіка.

— Всі ми академіки такі,— відповіла сестра.

Вони гомоніли про всяку всячину, прислухаючись до літнього грому, що перекочувався в небесах над Тернівкою.

Краплини дощу поцяткували вікна, подзьобавши їх прозорим вісповинням. Зрештою пообідали, й Ксеня намірилась іти в школу, бо закінчились уроки, мала попорати після дитлашні в класах та в коридорі.

— То ти так нічого й не сказала,— докірливо озвався брат.— Чоловік ось у далеку дорогу ноги бив, а ти...

— Яка вже з мене жінка? Баба як баба, тільки не жінка.

— А з яких пір баба не жінка?

— Я йому кращу від себе знайду, раз добився в Тернівку здалеку.

— Кого ж ти знайдеш? Я знайомий із нею?

— Як не знайомий, то познайомишся.— І до Христецького: — Готуйтеся, приведу вам наречену. У Тернівці вистачає наречених усякого віку — від сімнадцяти років і до сімдесяти год. То вам яку — сімнадцятку чи сімдесятку?

Зоотехнік мовчав, подивований балачкою. Озвався брат Михайло:

— Сімдесятка ще встигне з козами на торг. А сімнадцятку він побоїться злякати своїм великим життєвим досвідом. Давай безстрашну молодицю, яка не злякається піти чорту на роги.

Зоотехнік провів долонею по лобі, наче шукав там роги.

— Але ж таку,— мовив,— щоб і я не злякався.

— Біляву, чорняву? — серйозно й водночас жартома питала Ксеня.— З дітьми, щоб менше було мороки для вас? Чи навіть із онуками, щоб мороки ще менше? Зубату, щоб кусалась, чи беззубу, щоб не могла вкусити?

— А що, такий широкий асортимент? — мовив брат Михайло.

— Асортимент такий, якого і в магазині не побачиш.

— Славну веди, щоб про неї хороша слава.

— За славною діло не стане, й такий товар водиться в селі, то чого має марнуватись.

— Ну й сестра в тебе! — прицмокнув язиком Павло Христецький.— Бій-баба!

— Еге ж, була вона в нас козир-дівка, а тепер бій-баба.

Ксеня подалась до школи. Вже ступила за ворота, аж тут наздоганяє під теплим дощем брат Михайло. Підстаркуватий, а бач — кинувся, наче солі йому на хвіст сипнули.

— Ксеню,— сапає,— тут мені така думка стрельнула в голову.

— Кажі хутчій, що тобі стрельнуло, бо дощ.

— Це ж я до тебе в гості добивався, так? У гості. Значить, не по одній, а всіх зразу їх клич до хати, мовляв, хай гостя пошанують.

— Кого всіх кликати?

— Ну, своїх сімнадцяток і оїмдесяток, себто наречених.

— А навіщо ж усіх гамузом?

— Ну, по-перше, тобі дешевше обійдеться за одним разом опоштати всіх гостей. Звісно, ми з Христецьким докладемо грошей, але ж і в нас не державний банк,

а кишеня. По-друге, коли всі зберуться вкупі, можна порівняти, яка з них краща, яка гірша, та й, гуртом порадившись, вибрати щось путнє для чоловіка, бо чоловік таки вартий добра.

— Михайле, сам додумався чи з зоотехніком зварили в двох головах?

— А хіба я бовкнув нісенітницю якусь?.. Тільки-от жінкам не признавайся, чого їх кликано. Мовляв, на поминки по батькові, та й усе. Щоб не готувалися спеціально, а такі, як є, бо ваш брат жінка вмє з відьми стати янголицею, як приспичить.

— Як приспичить, то ваш брат чоловік теж умє з чорта стати янголом.

— Бо хіба чорт у відьми не вчиться, а відьма в чорта, ха-ха-ха!

— Ось дивись, розкажу твоїй Насті, як ти в Тернівці за свата виступав.

— Думаєш, не повірять? Повірять, бо за мою грішною душею ще не таке знає.

Ксеня побігла до школи, що ген-ген голубіла стінами за стіною зелених дерев, а Михайло почалапав по споришу до хати. Увімкнув телевізор, що показував якусь нечувану досі свинофабрику і якусь нечувану птахофабрику, й гомоніли.

— Ну, Павле, тут тобі й амба, женишся в Тернівці. Бач, думалось Ксеню тобі вручити в персональні руки, але сестра страйкувала все життя — страйкує й ниньки.

— Сестра в тебе толкова, по слово в кишеню не лізе й діло знає.

— Авжеж, чи я б тобі підсував казна-що? Ха-ха, каже, нема заміжнього досвіду.

— Еге, заміжній досвід — наживний...

— Добре, що на Ксені світ клином не зійшовся, добре, що ти не вперся рогами — давай тільки Ксеню! Дипломатія — велика штука: на одну бабу дивишся, про другу думаєш, а третя сама тобі в голову лізе.

— В чоловіка і в жінки — своя дипломатія, так що дипломатія пре на дипломатію.

— Знаєш, що сестра сказала? Голова в неї — вистачило б її одної голови на всю Тернівку, а то й на цілий район... Сказала, що не хоче тягнути це діло через пень-колоду, як ото мокре горить, а хоче відбути кутко й недорогим коштом. Сказала, що всіх своїх сімнадцяток і сімдесяток позбирає разом, щоб порівняв і вибрав, яка з них краща.

Від несподіванки лице в Христецького подовшало, наче йому щелепа відвалювалась.

— Не панікуй, Павле, ти — зоотехнік, ти в своїй роботі й не таке бачив!

— Я не панікую, бачити бачив, але...

— Бачив у своїй роботі і смаленого вовка, не звикати, ось не лякайся тернівських жінок, бо який тоді ти мужчина! Раз серед них має бути твоя суджена, то суджену возом не об'їдеш. Покажи їм себе з кращого боку, а в тебе є що показати. Одній бабі закрутити мізки можеш, а тут за одним трибом спробуй закрутити мізки цілій бабській ватазі.

— Кажеш, щоб я накаламутив води? — побадьорішав Христецький.

— Ну! А в каламутній воді половиш рибки, бо якої холери добивався сюди? Кому охота вертатись назад із порожніми руками...

Дощові хмари відпливли, й Тернівка, наче звабниця, закуталась у голубу шовкову хустину небес, і на цій хустині квіткою цвіло сонце. Гості замислили прогулятись, бо й вродливе літо кликало їх із хати. Розглядаючись, ішли дорогою, що текла між двох високих зелених берегів, творених вербами, тополями, яблуневими садами. Тернівчани впізнавали Михайла, вітались, але то старші впізнавали й вітались, а молодше покоління позирало, як на чужого, бо ой як давно виїхав із села! Він казав до Христецького:

— Ти, Павле, приглядайся до нашого народу. Тут люди хоч і не янголи, але люди... Лишень поглянь, яка молодичка ген-ген почесала, як моторно перебирає ногами. Подобається, еге?

— А як подобається, то що?

— Чудак ти чоловік! Значить, добре, коли подобається. Може, саме її приведе Ксеня додому на оглядини.

— Саме її? А ти звідки знаєш?

— Бо жінки є жінки. Я ж не кажу на всі сто процентів, що саме її. Може, її! Так що ти, Павле, вже зараз приглядайся до жінок, вивчай. І давай сміливіше, груди вигни, щоб вони теж приглядались до тебе вже зараз. Слухай мої поради — не пропадеш.

І Христецький, слухаючи добрі поради, розправляв плечі й випинав груди, а лице його світилось наче геройством, чи що.

Бо хоч круть хоч верть, а він таки жених, і хто відає, яка з тернівчанок судиться йому...

За пізньою вечерею Ксеня мовила гостям:

— Уже декому загадала прийти на завтра. Мовляв, збіглося: і брат приїхав не сам, і вже рівно год, як батько переставився, то зберемось, пом'янемо заодно.

— Ти загадувала чоловікам і жінкам?

— Чого б я мала кликати чоловіків? Адже вмовилися за жінок. А як навіть навідається чоловік, то хіба переплутаєте з жінкою? Обіцяли. Бог завтра дасть день, ще декого покличу.

— Щоб вибір був!

— Еге, щоб вибір був, а в Тернівці є поміж кого вибрати. Ось тільки, — з туманним смутком в очах поглянула на Христецького, — у вас шляпи нема? Щоб, може, прикрити лисину.

Зоотехнік закліпав повіками, постатечнішав поглядом:

— Який є — такий є, нащо маю ховатись? Правду однаково не замаскуєш, відкриється.

— І як він у шляпі за столом сидітиме? — підхопив брат Михайло. — Е-е, Христецький такий, що за правдуюматку горло перегризе.

— Дивіться, я хотіла як краще.

Наступний день видався погожий, Тернівка знову запнула шовковою хусткою голубих небес, де гарячою квіткою цвіло буйне сонце. Ксеня ще з досвітку мала стільки мороки, що й не скажеш: тут і до школи біжи, тут і коло печі крутись. Гаразд, що брат із Христецьким помагали — й до продовольчого магазину ходили, й двоє курей попатрали. За клопотами не стомились, а наче помолодшали лицями, посвіжішали очима. Хоча, здавалось, чого молодшати й свіжішати, коли гостей кликано на поминки.

Нервуючи, Христецький знай наспівував чудну пісеньку:

— Я ні бум-бум, ти ні бум-бум, удвох ми ні бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, бум-бум!

З тією пісенькою вони й на цвинтар ходили, клали квіти на могилу покійного Гаврила Шатохи. До гранітного надгробка прицвяховано керамічний фотознімок, із якого в нинішній день на них, живих, глухою селянською печаллю світилися провалля очей. Важко було витримати той погляд людини, що пішла зі світу, — так наче й не приходила в світ.

Щойно повернулися з цвинтаря, а на лавчині під хатою сидить, спираючись на костур, геть старенька бабця,

суха та біла, наче конопляна пачіска. Михайло переглянувся з Христецьким, що трохи подурнішав сторопілим лицем, а Ксеня прошепотіла обом:

— Не лякайтесь, бабу Глухарку я не кликала, баба Глухарка сама прийшла.— І вже голосно до гості:— Спасибі, бабуню, що навідались, ходімо до хати.

В сінях Михайло пробубонів на вухо Христецькому:

— Поголос пішов такий, що біжить до тебе мале й старе.

— Поки не бачу, щоб бігли, тільки рачки лізуть та носом землю орють.

Баба Глухарка сиділа в хаті за столом, сокоріла гугнявим голоском:

— Гріх не згадати й не пом'янути Гаврила, це вже маю скоро здибатися там із ним, то привіт від вас усіх передам йому. А як спитає за Тернівку, то розкажу, що знаю, а чого не знаю, того не розкажу. Й чого воно так, що вже більше не знаю, ніж знаю?

Вступила до хати тітка Вустя, дебела в клубах і крижах, а що вже рум'яна налитими щоками, наче хто їй буряковою юшкою ті щоки порозмальовував. Тітка ступала міцно опецькуватими ногами, наче довбнями гупала по підлозі.

Вона потисла чоловікам руки, й Христецький подумав, що така могла б і ведмедя подужати. Зразу встряла в розмову з бабою Глухаркою, гула соковитим голосом.

— Їмо, щоб жити, а живемо, щоб їсти, й отак усенький вік-перевік. То вже краще добре та смачно їсти, ніж гірко та солоно.

Одразу кілька жінок увійшло до хати, перегодя ще, ще,— й коли повсідалися за стіл, то Христецький знайшнурував поглядом по обличчях, вибираючи та прицінюючись. Найчастіше позиркував на обличчя супокійне й лагідне, мов ранкова вода в річці Гнилоп'ять, те обличчя світило тихими, наче аж здивованими очима, що, здається, цвілі зачасними почуттями. На вигляд можна дати менше сорока років, хоч подумки зоотехнік охрестив її жінкою-сороківкою.

Жінку-сороківку звали Юлиною, вона була за доярку в колгоспі, отож зоотехнікові аж язик свербів затіяти з нею балачку, звісно, про худобу.

— Пом'янемо небіжчика, царство йому небесне,— мовила Ксеня.

— Земля йому пухом,— докинула баба Глухарка.

— Земля йому пером,— прогула тітка Вустя.

Випили, стали закушувати в скорбній тиші, яку кожне остерігалось скаламутити голосом, а коли вже по другій випили, то такі скаламутили. Згадували покійного Гаврила, його вміння і кравцювати, й шевцювати, й печі мурувати, й теслювати.

Звісно, часи змінились, але хіба й нині завадило б людині оте вміння, оте ремесло?

Тут Христецького почало розбирати, наче вовка опеньки на сьомий день.

— І тепер кожен тримається за ремесло, без ремесла не проживе,— сказав.— К приміру, Михайло Шатоха у нас завжди був за муровщика, мурував і мурував.

— Ще в батька Гаврила перейняв хист,— мовила Ксеня.

— У старі часи кожен дядько був сам собі і за зоотехніка, й за ветеринара,— гримнула голосом тітка Вустя.— Бо кожне тримало якусь скотиняку — і вівці, й кози, й коні, бики та корови. А теперішній дитині покажи бика — вона знає того бика, бачила? Куркупівня народ тримає, гуску-качку, а де вже та худоба в селі?

— К приміру, зараз багато тримає свиней,— знов Христецький.— Я тих свиней знаю, як маму рідну.

— Якщо вже тримають, то найбільше собак,— стиха озвалась Юлина, сяйнувши заводями вічно здивованих очей.— Наче в чоловіка й нема що стерегти, а сторожа на ланцюгові годує.

Христецький зрадів, що озвалась Юлина, він так палко всміхнувся жінці-сороківці, наче їй душу свою дарував. Дедалі дужче впадаючи в амбіцію, заговорив до неї через стіл:

— Еге, сторожів на ланцюзі годують, але ж не завжди й на ланцюзі. Що не село, то бродячі собаки, а бродячий собака завжди може заразитися сказом, покусати жінку чи дитину, ось уже й людина заразилась на сказ!

Ксеня знай підсовувала зоотехнікові смачніший шматок — чи печені курячої, чи драглів. Поглядала так, наче здибалася з ним по довгій, терпкій розлуці й полинтієї розлуки гірчить і гірчить.

— Ви їжте, підкріпляйтесь...

Баба Глухарка туманіла за столом, а потім і каже:

— А то ще якось здивався покійник зі мною біля криниці, прийшов із відром по воду...

— Який покійник?— здивувався Христецький.

— Та Гаврило, що поминаємо, земля йому пухом...

Баба Глухарка стала бубоніти про ту давню-предавню зустріч біля криниці, коли ще обоє молоді були.

— А скажений пес може покусати здорову людину, — перегодя повторив Христецький, знову звертаючись через стіл до Юлини.

— Де ж він заразиться на сказ? — поспитала.

— Раз бродить, значить, набреде. Найчастіше перехоплюють від лисиць, а коли не від лисиць, то від борсука, а коли не від борсука, то від вовка. Чим більше в полях і лісах водиться лисиць, тим частіше вони скаженіють... А коти? Не тільки собаки, а й коти, га? Гай-гай, скільки тепер котів дуріють від сказу! А кіт скажений — у хату, а в хаті — дитина чи, к приміру, баба, ну?

— А чого ви лякаєте? — раптом бухнула голосом Вустя.

— Я не лякаю. А тільки покусана баба скаженіє, га?

— Їх кусай чи не кусай, — усміхнувся Михайло, — однаково скаженіють.

— Біля вас хіба не оскаженієш? — дорікнула Ксеня.

— А я зоотехнік, то я знаю, і як не допустити до сказу, і як лікувати сказ. Таке в мене ремесло, я за нього тримаюсь, а ви кажете, що народ нині перевівся, вже без уміння в руках, машини все роблять. Але ж машина робить не сама, на тій машині чоловік сидить, він тій машині за мізки править.

Христецький шаснув руками до кишень, дістав щось, підніс над столом.

— Легко образити, як не знаєш людини, — говорив на загал, та більше звертався до Юлини. — Ось шприц і термометр у мене, завжди ношу з собою. А чом ношу? Ну, здибають на вулиці, ну, скажуть, що заслабło теля чи корова заслабла, то не бігти ж мені додому по термометр чи шприц — поки туди, поки сюди!

Переводив погляд із тітки на бабу, з баби на тітку:

— Свиной маєте? Може, в кого свиня прихопила рожу? То я в Тернівку привіз сироватку проти рожі, штрикну шприцом — і готово. Може, бешиха в якій свині? То я проти бешихи пеніциліном, кольнув — і діло.

— Бог милував наших свиней від рожі і від бешихи, — мовила тітка Вустя. І, щоб повернути русло балачки, стала згадувати: — Ксеню й Михайле, ваш батько вернувся з фронту на милиці, то й сам навчився майструвати милиці для людей. Нам корбу до криниці хто лаштував? Гаврило. Як витягую воду корбою, завжди впомку Гаврило, ваш батько на милиці. Та й тепер:

побачу кого на милиці — й пом'янетесь Гаврило, чого воно так...

Жіночі голоси шелестіли, як лепеха на вітряній воді, а Христецький, покусуючи губи, терпляче перечікував. Зрештою озвався:

— В кожного своє вміння. Ось я зоотехнік, так? А ваша свиня переїла, а в неї запор, так? Самі ви зі свинею не впораєтесь, кличете зоотехніка. Я беру касторове масло, ставлю свині клізму, а ви мені допомагаєте, — бо свиня — не є людина, свиня верещить, брикається...

— Та що ви про собак, про свиней? — докірливо сказала тітка Вустя.

— А не можна? — здивувався Христецький.

— Хай чоловік розповідає, як там у їхніх краях, — мовила Ксеня. Гіркими очима наживувала на зоотехніка, наче впізнавала в ньому баченого колись чоловіка, що запікся їй у пам'яті, болів у пам'яті...

— Хай розкаже, хай, — кивнув головою брат Михайло.

— К приміру, в свині понос, так? — Христецький тепер уперто дивився на Юлину, наче казав тільки їй. — Я той понос у вашої свині переб'ю біоміцином чи септоміцином, а то пораджу вам відварів наварити, трохи навіть кави зготувати... Я вам і кабанчика зчищу. Чим менший кабанчик, тим краще для нього й для вас: кабанчику легше страждати, а вам легше тримати його за ратиці.

— Пом'янули небіжчика, піду вже я, — мовила баба Глухарка, збираючись із-за столу.

За нею подалося з хати ще кількоро жінок, zostались тільки Юлина й тітка Вустя. За вікнами вечоріли дерева, що тулились гіллям до шибок, над деревами вечоріло небо. Ксеня, спершись головою на руки, геть зажурилась; хвилі смутку позастигали в хаті, давили на них.

— А от здується ваша телиця, — похмуро озвався Христецький. — До кого побіжите по глауберову сіль? Побіжите до зоотехніка, бо самі глауберової солі не тримаєте.

— А нащо тримати глауберову сіль, коли телиці нема?

— Га? — не втямив зоотехнік.

— Та кажу, що ні телиці нема, ні глауберової солі!

— Я к приміру! — образився Христецький.

— Пора й мені, — сказала тітка Вустя, — бо сонце в небі не жде.

Як ступала через поріг, то — ширша, ніж довша! — здавалось, і двері висадить та й понесе на обідді могутніх плечей. Христецькому полегшало, що здихався язикатої баби, що Юлина сама зосталась, гомонів до неї:

— Треба знати, як худобу доглянути. Є така сіль, називається лизунець. У нас там один до чого додумався? Узав цієї солі й розсипав по траві. Надіявся, що корови краще напасуться, дадуть більше молока. То здохло дев'ять корів, довелось дорізати. А вона, — тицьнув рукою в світ, де зникла тітка Вустя, — не тямить, вона зоотехніків не шанує.

— Піду я, — звелася з-за столу Юлина. — У нас теж є зоотехніки два, так вони обидва співають.

— Співають? — геть збовванів на лиці Христецький. — На фермі коло товару?

— І на фермі коло товару, й на людях.

— А я коло товару не співаю, а роблю!

— Та ви робите не тільки біля товару, а й на людях, — сказала Юлина.

Христецький отетеріло поглядав на стуманілу в зажурі хазяйку, на напівсонного Михайла, що кам'яними очима втупився у звечоріле вікно.

— Тому й плани в колгоспі тріщать, — буркнув Христецький.

— Які плани тріщать?

— А всякі — по молоку, по шерсті, по м'ясу, по яйцях. Байдужі до всього, лиш думками вміють багатіти, а від діла відхрещуються. А в мене душа болить за діло та ще за тих болить, у кого вона не болить.

— І в інших болить, тільки не однаково, бо душі не однакові. На добраніч...

Подалась жінка-сороківка Юлина в літній вечір, у води його зелено-бузкові. Скам'янілі очі в Михайла ожили, відірвав од вікна в'язкий погляд.

— Ну, — озвався, — то не малий тобі вибір?

— Який вибір?

— А вибір на жіночому ярмарку. Вподобав Юлину чи Вустю? А може, бабу Глухарку?

— Вподобав чи не вподобав, — буркнув.

— Ну, ну! — підохочував Михайло. — Товар усякий зібрався... Значить, порівняв — і вибрав, еге? Хто ж тобі закрутив голову?

Й Ксеня запитально зорила на зоотехніка, з докором чудним і добротою терпкою.

— Хто ж вона така з-поміж наших? Женитесь у Тернівці, а не женитесь, то можна в прийми пристати.

Тут Михайло геть ожив, завовтузився верблюжою своєю постаттю, засміявся:

— Ха-ха, скликали ярмарок — і для покупця знайшовся товар. А то поки Pérezнайомився б із кожною окремо, поки придивився б. А так — швидко й недорогим коштом.

Христецький, ставши пісним на обличчі, мугикав:

— Я ні бум-бум, ти ні бум-бум, удвох ми ні бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум.

— То признавайся!

— А що признаватись? Якби не суперник, то, либонь, і мене котрась уподобала, а так...

— Суперник? Лиш двоє нас чоловіків, а я тобі не суперник.

— Не за тебе мовлю.

Брат і сестра підсліпуватю мружились на Христецького.

— За батька вашого покійного кажу.

— Він — суперник?

— Атож. Затіяли за нього балачку, тільки Гаврило та Гаврило, а мене й слухати не хочуть. Він їм ближчий навіть у могилі, ніж я в білому світі.

— Таж поминали батька, — нагадала Ксеня. — Бачте, досі живий для них.

— Еге, навіть живіший від мене живого.

— Та візьми свої нерви у кулак, Павле, бо батько вже нікого з-поміж них вибрати не годен.

— Він не годен, а вони вибрали.

— Хто ж міг подумати, що так обернеться? Живий батько в жіночій пам'яті, жіноцтву не закажеш. Ти вже не ревнуй, бо до небіжчика хіба ревнують?

— Е-е, Михайле, в нашому житті, трапляється, ревнують і до небіжчиків. — Христецький ходив по хаті, сіріючи наче повапленим від досади лицем. — Він там у себе мовчить, а я їм і про сказ, і про бешиху, про запори! Слухають — і не хочуть слухати, а він мовчить — і вони слухають його! Дива, та й годі...

— Що ви хотіли з жінок? — озвалась Ксеня, беручись розігрівати на плиті воду, щоб змити посуд. — Жінки є жінки, з котрої й пучка шерсті не скубнеш, а що вже там женихатись до неї.

— Гей-гей, Павле! — підохотливо скрикнув Михайло. — На твій вік цього добра ще вистачить. Якщо не

Ксеня, то Олена, якщо не Варка, то Одарка, якщо не Галина, то Килина! А тільки такого не буває, щоб штани не мали спідниці, а спідниця ходила без штанів.

— Я вже такі плани строїв на Тернівку — й тепер мушу повертатись в Овечаче до зятя? Ото в кого яка доля...

— А чого квапитись?— мовила Ксеня.— Погостуйте, раз Тернівка в серце запала. В селі ще не одна жінка, яку можу вам постренчити. А то якось вийшло... Вони шанували пам'ять батька, а вас не пошанували... Покличемо інших... У колгоспі хоч і є зоотехніки, але ж і для вас знайдеться робота, без роботи в Тернівці ще ніхто не вмирав. А жінки є жінки, бо як інакше.

— Еге, жінки є жінки!— мовив Михайло. Якщо не Леся, то Феся, якщо не Пидорка, то Немидорка.

Зоотехнік саяв жовтою лисиною при електричному світлі, весело мугикав:

— Я ні бум-бум, ти ні бум-бум, удвох ми ні бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, бум-бум!

Ксеня, зігнувшись над балією, жилавими, вузластими руками мила полумиски й миски, лице в неї здригалось, скривлені губи сіпались, а очі були наче набиті товченим склом: то мерехтіли, не скапуючи, їдкі сльози. Зрештою заквапилася йти з хати.

— Куди ти?— поспитав брат.

— До дітей подамся, в школу.

— Вже й навідувалась ниньки.

— Навідувалась, а не можу...

Й пішла, й потанула в літній ночі — в лагідності її темно-сизій, від м'ятного духу п'янкій.

ЗА ДВОМА ЧОЛОВІКАМИ

Минуле поростає травною забуття, що має гірко-тужливий цвинтарний запах, а цю траву забуття наче гартовано шнурками зеленого барвінку з синіми вогниками-спалахами квіток. Отакий барвінковий вогник-спалах своїм раптовим світлом повертає в мою пам'ять Парасочку, яку завжди мали в селі й поза селом за велику хитрунку. Зграбна й ловка, наче перев'язаний тугим перевеслом золотий пшеничний сніпок, вона щебетала таким солодким, медовим голосом, що на солодощі того голосу враз озивалась будь-чия душа, особливо ж — чоловіча.

Це про неї, хитру Парасочку, казали, що розумне телятко дві матки ссе.

Солдатська вдова, Парасочка відати не відала, аби її жіночим руками та й порати чоловічу роботу. На тому тижні, дивись, приходив до неї дядько Трохим, різник і колій, щоб засилити підсвинку гострого дрота в писк, аби не рив у хліві й спокійніше нагулював сало. На цьому тижні, дивись, дід Неживий привіз на її обійстя грабарку лугового сіна, хоч телиці в Парасочки ще нема, лиш на зиму збирається її купувати. А вже вчитель Петро Петрович, який газети читає на десятихатці й розказує про міжнародну політику і внутрішнє становище нашої держави, сам зайде до Парасочки в хату, щоб вона за тими новинами не бігала по сусідах.

Не бувало так, щоб Парасочка не замогоричила зробленої роботи. А підпилому своєму помічникові — хай то дядько Трохим, дід Неживий чи учитель Петро Петрович — знай розказувала про загиблого на фронті свого законного Герасима, котрий як пішов — то й досі: наче вітер його розвіяв. Підбивають до Парасочки клинці всякі залицяльники, обіцяють по сім мішків гречаної вовни, та й ті неповні, але куди їм усім, разом узятим, проти одненього Герасима...

Як фронт стояв у селі, то вона галіфе виміняла для Герасима, бо хто ж знав, що не повернеться. Галіфе — чудернацьке, мабуть, кавалерійське, ген якою блисковою жовтою шкірою обшито коліна й матню, а кишені такі глибокі, що бомба вміститься, не тільки кисет із тютюном. Те галіфе приміряв не один завсідник у хаті, тонучи в розтрубах холош мало не по шию — всім штани були завеликі.

— А Герасиму — якраз у пору! — запевняла Парасочка. — Такі штани перешивати — товар губити, хай полежать, свого ще дочекаються.

Кавалерійське галіфе таки свого дочекалось.

Наше село вухам своїм не повірило, коли одного разу почуло, що галіфе знайшло хазяїна, що йому штани якраз підійшли, що новий хазяїн не збирається ні сам із себе стягувати галіфе, ні Парасочці не дозволить, коли їй раптом замандюриться. Та чого б це їй із доброго дива стало мандюритись, вона радіє, що нарешті зловила в галіфе такого чоловіка, як Сава Неруш.

Ми, діти, натішитись не могли на Саву в тих розвіяних, наче хмари, велетенських штанях, що блищали жовтою шкірою на колінах і на матні. Ось він править

кіньми, стоячи на лункому возі й тримаючи віжки в руках, а коні в'ються зміями, а віз громом гримить, а руда голова соняшником цвіте, а жаристі очі такими чортами скачуть із мідної смаглості лица, що ось-ось таки вискочать — і покотяться попереду коней і попереду воза... Ось Сава у жнив'яному полі нахромлює на зуби вил сніпок за сніпком колосисте жито, кидає й кидає буйні, чубаті голови в барабан молотарки. А в неї паща ненажерна, їсть і їсть, а Сава не стомлюється годувати залізного звіра, що реве, плюється остюками й пирхає курявою... Ось він, закасавши галіфе до колін, місить білими, наче аж березовими, тичками ніг глину на толоці, білими березовими ногами місять глину услід за Савою тітки й дядьки...

Либонь, найдужче нам, дітям, кортіло побачити, як Сава нестиме на руках хитру Парасочку. Бо не в одній хаті переповідалось про те, як гралось-гулялось весілля в тернівської красуні Задорожної Ганни, за якою в'янули серця у сільських парубків, як Сава за весільним столом хлюпав туманом печалі з-під заломлених брів, як у садку видирав музику із трофейної гармошки, наче з душі своєї гримлячої видирав. Казали, хотів Задорожню Ганю повести до танцю, та, мабуть, об сині ножі її холодних очей порізався, як не раз уже різався об них доти, а тільки несподівано вихопив із жіночого гурту вишневощоку Парасочку і, наче зірвану квітку, поніс на руках до танцю. Не опускаючи на траву, закружляв із молодницею, а вона у веселому гніві кучмала йому голову, дзвонила дзвонами кулаків по грімкотливій спині.

— Отак і носитиму на руках! — сміявся Сава Неруш. — Із моїх рук, Парасочко, ти вже не вирнешся.

А вона й не виривалась, паморочачись щасливою головою у весільному вихорі і все дужче обіймаючи Саву за окоренки плечей.

Регочучи, він і за ворота поніс її.

З тих пір і почали казати в селі:

— Поніс, як Сава Парасочку з чужого весілля.

А що привселюдно тоді, на весіллі, обіцяв носити її все життя, то ми, діти, здибаючи Саву, приглядались, чи не сидить у могутньому гнізді його рук хитра Парасочка, горнучись до нього лагідною горлицею.

З того літа пристав у прийма, а Парасочці ох і заздрили за такого приймака: не п'є, не курить, на чужі спідниці не заглядається, до роботи всякої вдатний — хай то молоток, сокира чи терпуг, хай то весло, батіг чи

кермо машини. Вшити сніпками хату — просять Саву, зчистити кабанчика — Сава за помічника, прищепити яблуню — Сава вже й садівник.

А Грицька, що в Парасочки від загиблого Герасима, інакше й не називав — тільки сином. Ловити рибу на річці — вдвох, у ліс по черешні — вдвох, відвезти в район бідони на молокоздачу — вдвох. Грицько вдався недужий, поміж дітлахів йому перепадало на горіхи, та відколи Сава пристав у прийми до Парасочки й зодягнувся в кавалерійське галіфе, хлопця ніхто й пальцем не чіпав.

Переповідали, начебто тітка Лукія, мати Савина, кілька разів приходила до Парасочки і, обзиваючи хвойдою та потягухою, слізно благала дати волю її синові, бо він кращої долі вартий, ген скільки дівочого цвіту без заміжжя в'яне в Тернівці, парусобі знайде славу й надійну.

— Я вашого Саву на ланцюзі не тримаю! — відказувала Парасочка.

— Та не якась хмара, а ти, Парасочко!

— Беріть за той ланцюг і ведіть додому!

— Еге, візьму, коли ти не відпускаєш ланцюга з рук...

У Парасочки в дворі під вишнями глиняний посуд сохнув на рогатому стовпці, — то до чого додумалась тітка Лукія? Дочекавшись на їхню з Парасочкою сварку цікавих сусідів по ближчих дворах, узяла замашного дрючка — й трах по горняті, аж порхавкою розпалось на череп'я.

— А дай вам боже здоров'я! — побажала хитра Парасочка.

Трах! — і репанім гарбузом розлетівся гладущик.

— А щоб ви кріпкі були! — знову Парасочка весело так — і руки склала безпечно на грудях.

Трах! — і макітра сухими друзками бризнула на сприш і калачики.

— А щоб вам господь-бог помагав!

Тітка ще хрест-навхрест оперіщила по горнятах, наче груші збивала з дерева:

— Оце тобі, хвойдо, за те, що хвойдаєшся з моїм сином!

— А мед би пити вашими устами, — у відповідь хитра Парасочка, здається, навіть рада, що тітка Лукія відвела душу, що обсмалене у вогні череп'я лежить купою.

Довідавшись про цю пригоду, Сава найближчої неділі вдосвіта повівся кудись. Парасочці голову всякі мульки

думки опосідали. Аж повернулась увечері від річки, пригнала табун качок від води, — Сава посеред обійстя стоїть із мішком, а з мішка всякі покупки виймає, бо оце, значить, із недільного базарювання в районі вернувся.

— Тут, Парасочко, і чавун, і залізо, і алюміній, — сміявся, виставляючи на траву новенькі чавунчики й каструлі. — Е-е, це не глина, дрючком не поб'єш, без доброго здоров'я не потрощиш.

Авжеж, тітка Лукія побила б отой куплений сином для Парасочки посуд із чавуну, заліза й алюмінію, та чи не їй було знати вдачу Савину? Знову купить — і вже такий, що з дрючком не впорасься. Авжеж, Парасочка на збиток не стане жалітись, але який би то був Сава, щоб не виручив із біди. Тому й казали, що їй добре живеться за Савою.

— За двома їй живеться добре, — додавали інші. — За живим Савою і за загиблим Герасимом. Загиблій піклується про сім'ю з кожним роком усе дужче.

Авжеж, дужче, бо з кожним роком виростала шана людська не тільки до тих, що з фронтів не вернулись на рідні пороги, а й до їхніх матерів, жінок, дітей. Прізвиська загиблих фронтників посписували на гранітній стіні посеред села, тут поміж багатьох значилось: Герасим Полікарпович Дикань. Їхні імена шанобливо називались на святах, коли колгоспники сходились у клубі на День Перемоги чи то коли діти в школі збирались на свої піонерські й комсомольські урочистості. Вдовам у першу чергу голова колгоспу виписував чи то корми для худоби, чи то вугілля й дрова на паливо. А скільки разів язиката Парасочка домагалась у колгоспі за державну ціну поросятко на відгодівлю? Коли електрифікували село й ставили стовпи під майбутню проводку, то Парасочці в числі перших і стовпи закопали, й електрику до хати провели, хоч, може, багатьом односельцям ще довгенько випало чекати, мушили гасові лампи світити. Й нікого завидки не брали, й ніхто не обмовляв: бо вдова фронтвика, бо настраждалась і набідувалась, кому ж тоді поспівчувати, як не Парасочці й тисячам таких, як вона?

Якось увечері Парасочка в хату, а посеред хати на жердці, на якій одяг розвішує, оте кавалерійське галіфе висить — мало не від стелі до долівки, а за столом, за слонений штаньми, Сава підпер кулаками важку вогнисту голову.

— Чого це ти роздягнутий, що далі нікуди? — питає Парасочка.

А він із очей такий густий дим печалі котить, що вчадіти можна.

— Ти чого про Герасима свого мовчиш? — це він до неї так.

— Хіба я мовчу? — це вона. — Все знаєш...

— Знаю, та не знаю, бо ти мовчиш.

— Якусь обмову вклали в твої вуха, не інакше.

— Парасочко! — мало не ввірветься йому чавун голови з кулаків. — Кажі правду, не мовчи!

— Сава золотий, та я сказала б, але ж нема чого казати й слухати! — защебетала. — Ну, дзвонили по телефону в сільраду, дзвонили з району. Мовляв, не вбито Герасима, лиш скалічено тяжко... Ти про це почув?

— Ну, ну! — важко так вивернув голос із грудей.

— Мовляв, скалічений, лежить у госпіталі. Стільки років мовчав, аж ось надумав озватись до своїх... Так то зовсім і не Герасим!

— Як то не Герасим?

— На свого Герасима документ маю, ось! — засміялась Парасочка. — Подивись, коли не віриш, у документі все записано, як є.

Парасочка відчинила віко скрині, дістала з прискринка перев'язану тасьмою пачку всяких папірців, вийняла з-поміж них зіжмаканий і зжовтілий, як старе сало.

— Глянь, і печатка є...

Сава Неруш із глухою волячою впертістю трудив скам'янілі очі на тому папірці, завіреному підписами й печаткою.

— Ну, бачиш?.. Хіба Герасим стільки років мовчав би, не захотів до жінки й дитини? Хай би який скалічений, а таки добився б... Мовчав, мовчав — і нате, голос подав! Де так буває?.. Хай би листа написав!

— Може, він ще й без рук, не тільки без ніг...

— Ой, не кажи!.. В документі чорним по білому!..

— В документі сказано, але ж... Скільки траплялось, що «похоронка» — в хату, а за «похоронкою» — й солдат на поріг, не завжди на війні документацію оформляли до ладу... Один чоловік у Самгородку прийшов аж через два роки, а жінка його замужем за другим чоловіком, то хіба не розлучилась, щоб із першим зійтись?

Із того дня Сава засумував та й від Парасочки перебрався до матері Лукії. То, хитра, надумала Грицька малого намовити, хай би впросив названого батька

вернутись назад, бо ти ж, синочку, так його любиш, так його любиш! Грицько подався з чередою в поле (хлопець пас колгоспну худобу влітку), а ввечері повернувся додому хмара хмарою.

— То бачив Саву? — поспитала мати.

— Бачив на корівнику.

— Просив його вернутись?

— Просив...

— А Сава?

— Сказав, що не вернеться, сказав, аби я свого батька ждав...

— Свого батька ждав? — скрикнула. — З могили не ждуть! І документ є на батька...

— Так Сава сказав, а чи я знаю...

— Е-е, де він дінеться, сам прибіжить.

— Мамо! А як батько справді живий, раз Сава каже?

— Ти слухай, наслухаєшся...

Село наше гомоніло й гомоніло, що хитра Парасочка не хоче забирати з госпіталю свого чоловіка, який лежить там без рук, без ніг, навіть листа не годен написати. Начебто хотіли прізвище його зняти з гранітної стіни, але Парасочка таку бучу вчинила в сільраді, що напис не зачепили. От якби Герасим справді об'явився в Тернівці, а так — нема чоловіка, й документ ніякий не прийшов на живого чоловіка, щоб скасовував документ про його смерть. А по телефону подзвонити в сільраду — не штука, на телефонній балачці печатка не стоїть, подзвонити й набалакати казна-що й зловмисник годен.

А на святах, на яких віддавалась шана полеглим, таки перестали згадувати Герасима, перестали й Парасочку називати солдатською вдовою. Сидить на зборах, жде, а тільки як відрізало. То вона лиш бубонить собі під ніс:

— Правда гору візьме...

Хто зна, чи взяла правда гору, а тільки через якийсь час Сава Неруш знову ходив по Тернівці в широченному кавалерійському галіфе, що палахкотіло жовтими шкіряними нашивками на колінах і на матні. Втік-таки від матері Лукії, що настренчувала йому найкращих тернівських дівчат. Начебто не так до хитрої Парасочки вернувся, як до Грицька, бо до хлопця прикипів душею.

— Таж у неї чоловік десь обрубаний! — гриміла Лукія чи то в сільській крамниці, купуючи сірники й мило, чи то на березі річки, перучи сорочки. — Авжеж, не хоче

брати каліку, авжеж, мій дурний лобур кращий від розумного каліки.

— Воно чи так, чи й не так, — відказували. — Всяке плели й плетуть... Але ж знову колгосп їй виорав город як удові.

— Бо викричала!

— І жому виділили для корови!

— Бо видерла!

— І шиферу виписали, щоб хату перекрити.

— Бо вициганила!.. При живому Герасимі! Той Герасим завжди козир козирем ходив, от і не хоче потикатись до села без рук, без ніг. Либонь, зна, що до такої Парасочки вертатись не варт. Людоньки, а мій Сава!.. Обплутала, ну й обплутала, що сокирою не розрубаш. Добре їй жити за двома — за небіжчиком та за моїм Савою! І для сина її Грицька теж вигода двох батьків мати. Чи в якій вдови нашої більше кебети, ніж у Парасочки? Е-е, хитра Парасочка, куди до неї нашої писанці Задорожній Гані, що чоловік її по всій Тернівці вештається, а вона побивається за ним! Не я буду, коли Саву з Ганею не зведу...

Скільки часу сплигло-відринуло долями людськими!

Ім'я Герасима й досі вирубано на гранітній стіні в Тернівці.

А десь же він, безрукий та безногий, таки є у світі, бо такі не гинуть і не вмирають.

ПІЗНЯ ДОРОГА ДОДОМУ

Того вересневого дня, пізно повертаючись із сільради додому, Семен Олександрович Семигайло при світлі круглого місяця, який саме вивалився з-за хмари великим срібнолускатим колом, ще зоддалік запримітив поблизу свого подвір'я чудну тінь. Чудна тінь горнулась до стовбура старої розсохатої верби, що шатром нависала над оспалою стежкою біля воріт.

— Льоньчику, це ти? — підійшовши ближче, здивувався Семигайло, впізнаючи в чудній тині під вербою дев'ятирічного хлопчину, що з батьком та матір'ю жив через кілька садиб од нього. — Ти чого в цю пору не спиш, чого під вербою стоїш? Чи, може, сталося щось удома? Ходімо, заведу.

Семигайло взяв якусь аж закоржавілу від нічної прохолоди дитячу руку, щоб відвести заблуканого малого сусіду додому, як несподівано Льоньчик потягнув убік за вербу, за кущі бужку, посаджені вздовж штахетів:

— Дядьку Семене, ходіть-но сюди...

За кущами бужку на лавці, де вечорами для бесід збирались дрімучі бабці з ближчих обійсть, сиділа його мати Явдоха Василівна. Висока й худа, вона попелясто сіріла довгообразим скорботним обличчям у рамі чорної хустки, що китицями звисала на плечі й на груди. Під пахвою в матері примостилась кругленька, як печеричка, семирічна дочка Рая, заморочена курячим сном, коли спиш — і зорі бачиш.

— Чого це ви тут ночуєте, а не в хаті? — зривались із язика ошелешені слова, бо ніяк не міг отямитись від побаченого. Невже Сидір Притика розбуянився і з хати вигнав? Але ж за ним начебто не водяться такі фокуси, як за іншими.

В їхньому селі неподалік від школи діяв заготівельний пункт від районної контори, де на бойні Сидір Притика був і за колія, і за різника: якщо треба, він заколе різницьким ножем вгодованого кабана, якщо треба, з таким артистичним хистом ударить ножем корову по шиї, що вона враз із чотирьох ратиць — мов розчახнулась на кризі. Завжди в нього — свіжа кров'янка й свиняча свіжина, скрізь він жданий і шанований гість, бо кому на теперішні часи не знадобиться товч для відгодівлі поросятка, гусей чи качок, а в Сидора Притики товч завжди на заготпункті є в руках, тому-то до нього завжди слід мати підхід...

— Ходімо з нами, — сказала Явдоха Василівна, зводячись із лави та беручи маленькі руки обох дітей у свої — великі та обвислі, мов наморені пташині крила.

Колись, замолоду, Явдоха Василівна була дояркою в колгоспі, та мусила кинути худобу: пішли діти, а з ними і всякі недуги, з якими випадало марудитись іще більше, ніж із дітьми. Рум'янощока, тілиста дівка, на яку мимоволі заглядалося старе й мале, вона обернулась на пласкотілу й пласколицю страдницю, що зорила на світ карим болем змучених очей.

— Куди ходімо? — завагався Семигайло.

— Ви голова сільради чи не голова?

— Голова сільради.

— Значить, ходімо з нами, раз уже в цю пору дочекалася з дітьми на вас.

Явдоха Василівна рушила, як буря, підхопивши дітей, що двома слухняними листочками повіялись по стежці.

Ось і їхній дім — цегляні хороби за дощатими ворітьми, що темніли неприступним китайським муром. Молодий голова сільради Семигайло геть отетерів, бо Явдоха Василівна грозовою бурєю пройшла мимо свого обійстя, й діти слухняно повіялись у вітрі материної ходи.

— Та куди ви тікаєте від своєї хати! — намагався зазирнути у вовчу глухомань неосвітлених вікон і, не почувши й слова у відповідь, наддав ходи, начебто і його підхопив шквалистий порив.

Явдоха Василівна спинилась під гінкою березою, що свічкою здіймалась на краю вулиці. Тут, у старій хатині під пожолобленим шифером, жила вдовиця Галина Сорока, яку можна б назвати вдовицею вільної поведінки. Щоночі під березою-свічкою простоював якийсь грузовик якщо не з їхнього району, то з сусіднього, удосвіта акуратно вирушаючи в трудовий рейс, бо Галина Сорока працювала на пошті, а тому раненько спроваджувала гостей.

— Їхній батько, — труснула обох дітей за руки, — в Сороки ось зараз. Із ким іще заберу його додому, як не з дітьми та не з головою сільради? Хай сором його поїсть — більше не вчашатиме.

И що zostавалось молодому голові сільради Семигайлу? Треба було слідом за нею йти під вікна чужої хати. Шибка під п'ястуком озвалась щербатим дзвоном — і совине безгоміння у відповідь. Знову шибка брязнула — і заколосилась тиша. Втретє в колосистій тиші підпадьомкнула дерев'яна рама...

Галина Сорока, світлячи в темряві потоками сніжнолляного волосся, вглядалась у нежданих гостей і спершу не могла дібрати мови Семигайлової, а коли дібрала — хрестом руки склала на грудях:

— Схаменіться, людоньки, чи ви не пооб'їдались маківників на ніч?

Явдоха Василівна, підтручуючи плечем голову сільради, посунула з дітьми у війстя дверей, хазяйка мимоволі влипла в одвірок, бо куди ж їй, жіночці й справді-таки з сороку-білобоку, та й спинити наглу бурю з градом.

Семигайло, мружачись від електричного світла, винуватим поглядом кинув по хаті:

— Бачте, нікогісінько...

— А стіл! — показувала Явдоха Василівна на стіл у завітчаному рушниками кутку. — Ви краще подивіться на стіл.

Стіл було заставлено тарілками — й огірки, й капуста, й ковбаса. Довкола пишної паляниці стояло кілька пляшок — й пиво, й мінеральна вода. Два стільці наче зовсім недавно порозбігались один від одного.

— Ось підпокувала й підгодовувала, наче вдома голод! — глухими словами вибухнула Явдоха Василівна. — Шукайте, десь мій Притика заховався.

— Не в ліжку заховався, бо й подушки не збиті, — спробував пожартувати Семигайло.

А що гнівна Явдоха, тримаючи дітей за руки, стояла посеред хати чорною хмарою, яка ось зараз розпережеться блискавкою й громом, голова сільради нехотя заглянув під ліжку, відчинив і зачинив дверцята шафи.

— Подивися, чи нема сокири під лавкою, — порадила хазяйка, що й досі тримала руки хрестом на грудях.

— Для когось же ти, Галю, накрила на стіл! У таку пізню пору...

— Для тебе й накрила, Семене.

— Хіба знала, що я прийду?

— Знала, що прийдеш. Тільки не знала, що не сам, що з обшуком. А хто тобі дав право на обшук?

— Явдоха з дітьми дали, а я й узяв те право, так що даруй.

З сусідньої кімнати, заставленої всякою консервацією на зиму — банками грибів, ягід, слив, огірків, помідорів, подався в сні. Для годиться, міркував, слід і на горище зазірнути, бо від скритника Сидора Притики всього сподівайся. Та навряд чи подерся б по забризканих курячим послідом щаблях розхитаної драбини. З сіней окремі двері вели в якусь прибудову. Натиснувши на електровимикач, Семигайло штовхнув ті двері. Увійшов до прибудови в раптовому вибуху світла, що пробудило дебелого кабана у відгородженому закуті. Кабан зарохкав, блимаючи закислими очицями, а Семигайло сам собі не повірив: за кабаном скоцюрбилася людська постать обличчям до стіни. Семигайло взяв лозину, що стояла біля клітки, й спершу полоскотав кабана, який зарохкав удоволено, а тоді вже полоскотав за вухом і лежачого чоловіка:

— Вставай, Сидоре, вставай! Чого біля свині влігся? Хіба тобі біля чужої свині солодше спати, ніж удома біля законної жінки?

Сидір Притика зводився важко, обтрушуючи з себе підстилку-потеруху, а очі в чоловіка бігали, як сірі пацюки.

— Ну й чудний ти! На пункті колеш свиней різницьким ножем, а тут ось обіймаєш свиню, наче молодицю! Чи, може, і на бойні цілуєш свиней, перш ніж загнати їм ножа під серце?.. Ану вставай і гайда до жінки та дітей, чекають на тебе.

Може, Сидір Притика спробував би ще випроситись у голови сільради, але як ти випросишся, коли жінка із дітьми стоять у їхньої сільської влади за плечима й поглинують у шестеро змучених очей? Невдатливий залицяльник видобувся від кабана, взяв сина й дочку за руки, відібравши дітей у матері.

— А ви чом не спите у цю пору? — буркнув. — Людські діти давно сплять, а ви літаєте безпритульними совами, ну-ну... Це ж якби мати спала, то й ви спали б, а то... Ходімо додому, бо ж і до школи завтра.

Возз'єднана родина посунула в ніч, морок хутко поглинув їх.

— Ну й артист! — пожартував Семигайло. — Прийшов, Галю, до твого кабана залицятися.

— А чи я не казала, що нема в мене? — озвалась жінка, плямисто рожевіючи щоками.

— Авжеж, не до тебе навідався, а до свині... Можу посвідчити як голова сільради... Завдав клопотів опівночі, звиняй... Тільки от що, Галю... Кабанчик у тебе славний, правда, кому не закортить погостювати в такої свині, та от чи не забагато до цієї завтрашньої свіжини вчащає коліїв?

— А як подобається людям мій кабанчик, то чи я винувата? — усміхнулася, вже й не така роздосадувана, як перше.

— Авжеж, свиня винувата! — жартував.

— Хіба ж ти, Семене, свиню не тримаєш?

— А хто в нашому селі свиню не доглядає? Тільки ледарі не доглядають, а я теж не чекаю ковбаси з магазину.

— Гадаєш, до твого підсвинка не приноровлюються колії вже зараз, хоч, здається, ще й ранувато? Оксана твоя казала, після різдва заколете, а вже колії точать на нього різницькіі ножі, аж дзвін по селу стоїть.

— Не чую дзвону,— захмарився лицем Семигайло, здогадуючись, куди гнеться круте коромисло їхньої пізньої розмови.

— Бо чути не хочеш! А ти ось вийди надвір — і нагостри вуха. А як навернешся додому, не забудь поглянути на свого кабанчика: чи хто не підночує під тепленьким свинячим боком?

— Отак мстиш, еге?.. Мене служба привела сюди, а ти...

Справді мстила, бо хотіла віддячити кривдою за кривду. Молитовно склавши долоні, засвітила над ними племінки свічки в очах.

— Присягаюсь життям рідної матері! Назвати? Назову, хресій-бо!

Холодна крижинка болю вдарила в серце, струм холоду дійшов до скронь, де зашуміло рясною весняною зливою: так не брешуть, так у гніві кажуть правду, щоб відомстити. А самі губи сказали:

— Все брехня! Своїй Оксані вірю, як самому собі.

У відповідь хльоснуло зливою сміху, знущальна зневага полиною тугою стояла в скаламучених карих водах очей.

— Ага, боїшся знати правду?

— Не боюсь ніякої правди, а боюсь обмов. Тільки на мою Оксану ще ніяких обмов не стулено й не стулять. — Злі хрипи стали в горлі, й через чагарі тих хрипів слова ледь продирались.

Зсутулений, вийшов у вересневу ніч під високі зорі. Гіркі, зів'ялі пахощі осінньої землі раптовою живлющою снагою спершу запаморочили й через мить пронизливо ясно осяяли свідомість. Гостро й болісно відчув і цю студену ніч, що з похмурою величчю владарювала кругом, і власне горе, що так ізнагла звалилось. Як риба, викинута на берег, вбирав соковиті пахощі повітря — й не міг надихатись, не міг відійти душею.

Тут, під високими шелестами-сплесками гінкої берези, й лягла на плече жіноча долоня, й невеличка Галя Сорока вже подивилась на голову сільради знизу, з розкуйовдженого снопа свого сніжно-ляного волосся.

— Я набрехала тобі зі злості. Оксані й слова не кажи про мою брехню, бо чого має страждати через мій язик? Тобі пощастило з Оксаною, а їй із тобою, я від задрості...

— Я знаю, що неправда про мою жінку,— зронив.

— Заприсягтися?..

— А-а,— видихнув гіркоту.— Ти вже заприсягалась... Матір'ю...

— Бачу, не віриш.— І раптом вона заскімлила тоненьку, струмок зойку ллявся їй із рота, жебонів сухим пісочком розпачу: — Ну чого ж я така дурна, га? Чи мені горя свого мало? То ще мені чуже горе треба? Та не хочу я горя ні тобі, Семене, ні твоїй Оксані. Бо не винуваті ви, що моє життя так склалося. Й ти не винуватий, що Явдоха за руку привела в мою хату, мені Явдоху жаль і двійко діток її жаль, не винуваті... Чого воно в житті все колотиться отак, чому не по-людському в людей?

— По-людському, Галю. Тихіше, бо ще почують, село і вві сні чує та бачить.

— Хай бачить, хай чує... Прости за обмову та наговор, коли можеш.

— Тут уже так: прощай чи не прощай — однаково.

Несвідомо гладив долонею шорстку її сніжно-ляну голову, через його сорочку проступили її сльози, які чулись на тілі теплою раною-садном.

— Повір мені,— благала,— повір мені, що збрехала. Нічого не прошу, лиш прошу, аби повірив, що зі злості.

— Зі злості, авжеж,— не заперечував.

І, м'яко відірвавши її руки від себе, подався вулицею, що вже спала. Оглянувся — під березою видніла постать, ледь освітлена білим волоссям — таким, як білі зорі в осінніх високостях неба, якби з тих зірок та наткати лляних ниток... Ось і хата Сидора Притики. Похмура, вікна й не блимнуть вовчими зіницями. Постояв хвильку під дощатими ворітьми, вагаючись — зайти чи не зайти? Й мимо подався, наче поніс на плечах кам'яну брилу мороку, на яку обернулась хата.

Розплющував і заплющував очі, мовби грався Семигайло в дивну гру з самим собою. Бо коли на мить заплющувався, тоді пропадала їхня вулиця нічна, а разом із нею — й те, що сталося. А коли розплющував очі, недавнє поставало навіч разом з вулицею. Отак він грався сам із собою, а пам'ять пашіла спомином, і цей спомин не пропадав, хоч заплющуйся, хоч розплющуйся...

Ось і хата його, стримить висока телевізійна антена, біля якої цілий день хурделяться голуби. А о цій нічній порі ні голубів не приймає антена, ні телепередач. Стоячи біля хвіртки, уявляв собі Оксану, яка зараз спить у ліжку, й лице її примарно мерехтить у чорних водах

довгого, розметаного на подушці волосся, уявляв п'ятирічного Валерку, що спить у своїй окремії, заставленій квітучими вазонами, кімнаті, де врозкидь по підлозі валяються іграшки. З подвір'я струмували терпкі пахощі м'яти, а ще пахло тютюном: його, Семигайла, так у дитинстві паморочив дух тютюну, якого насіював батько, що в цьому році й сам насіяв на подив усього села, що давно перейшло на фабричні цигарки.

Не ступлю до хати, поки не засвітиться вікно, вирішив Семигайло, бо має ж Оксана почути, що стоїть отут під ворітьми. Ген телевізійна антена як далеко ловить сигнали, відтворює на екрані, а вона-от... Ні, Валерка хай спить, хай дитина не встає... Ніжність до сина пронизала серце, яке полегшало від тієї ніжності й попливло, попливло...

Вікна чорніли невидючими чорними більмами.

Авжеж, усе брехня, хотів переконати сам себе, зозла набалакано, в гніві обмовлено, сама ж обмовниця зізналась у брехні, плакала й випрошувала прощення... Яка халепа, яка халепа! Міг же він сьогодні й до кума податись у гості, бо похвалявся кум привезеним із Вінниці пивом та свіжими раками. Якби подався до кума, то за пивом та раками засиділися б до ранку, це вже не вперше. А вже від кума й додому не заходив би, подався б одразу на ранковий автобус до району: сьогодні з десятої години в районі нарада для голів сільрад. От би й не лягла йому нині пізня дорога додому, от би й не зустрівся під цією похнюпленою вербою з Явдохю Василівною та її дітьми, от би й не довелося іти до самотньої вдовиці з обшуком, от і не довелося б чути речі, які залетіли до вух, а вилітати звідти — не вилітають.

І чому ж йому вчора така тяжка й гірка дорога судилась додому?..

ПОГРЕБИЦЯ

Все, що дано батьком-матір'ю, знадобиться, в діло піде. Ось як у мене, Ганю, є ноги, то ноги мої в роботі, як воли, то ноги бігають, як сірі вовки надголодь, а коли навіть сидять, то сиденьки для ніг хіба не робота? Ген скільки буває, що просидиш цілий день, як бовдур у сінях, аж ноги не тримають, наче в них чавуну вліто!.. Й очі роботу мають, чи що стільки вибігає, як очі? Та

дівка за парубками стільки за всеньке дівування своє не вспіє, як вони за день!

Я вже за руки, Ганю, й згадувати не стану, бо руки є руки, вже скільки пороблено оцими моїми двома! Руки й у сні роблять, руки і вві сні не наробляться, їм діла вистачить і на тому світі: як у пеклі, то гарячою смолою шию собі мити, а коли в раю, то вже хоч тримати оте рум'яне яблуко, яке від змія.

Людина знайде роботу для ніг, для рук роботи доста, для очей... То що вже, Ганю, за язик казати? Ні, я за нього не казатиму, хай язик сам за себе скаже.

Вже такий робітник, що і їсть — трудиться, і п'є — надривається, і бреше — не стомлюється. Ось мій язик собі не ворог, міг би й відпочити, сили набратись, але ж хіба я командую своїм язиком? Язык командує мною, я состою при своєму язику, як солдат при танку, а танк уже стріляє й стріляє із своєї пушки по всьому білому світу.

Слухай, що настріляє ця пушка-робітниця. Ото ми сідали в автобус, а зі мною на автобусній поздоровкався чоловік у чорній кухвайці, фонар під оком. Ну, фонар не світить, але ж хтось йому засвітив. Бачила, кишка ліверної ковбаси в нього з кишені висіла, як гад на гілляці. Так то наш сільський чоловік, Микола Карпіка, а кишку він додому не повезе, він до тої кишки ще хоче півлітру вибігати або його самого півлітра вибігає.

Як-то люди встроюються і живуть? Той живе для жінок та дітей, той живе для копійки, бо копійка йому світ-сонце заступила, а той живе для пляшки, бо пляшка для нього — як цариця небесна. Тільки небесну царицю не побачиш, молись чи не молись до неї, а пляшка — така цариця небесна, що й молитись не треба, раз — і вже зранку стоїть перед тобою, голенька, а ввечері вже друга, й роздягати не складе труду.

Заливають собі очі й заливають, уже їм і в горло не лізе, уже через вуха вихлюпується, а вони садять і садять у горлянку. Як Петра мого не стало, земля йому пухом, то хіба не женихались до мене, ще й скільки женихалось, та тільки ж усі такі, що як не залле, то не дихне, такі, як ганчірки, що візьми й викрути, візьми й висуши. А хіба я за Петром не натерпілась, що, п'яний, завжди сукав кулаки до мене, а кулаки в нього, зліші від скажених собак, хіба ж не рвали моє тіло!

То кажу своїм женихам, аби йшли собі вітрами від моєї хати, бо замужем добре, а без замужа краще. Бо

замуж — це війна удень і вночі, а я хоч і не з лякливих, але навоювалася з Петром стільки, що сита. Ну, прийму якого приймака, то маю знову з ним воювати? А хай йому трясця, а хай йому атомна бомба в печінку!

Якби не пляшка, то Микола Карпіка був би й чоловік як чоловік, він би себе показав, бо при розумі. Знає, скільки горошин увійде в один стакан, знає, скільки горобець ступить кроків за сім років, та й те знає, куди цвях били, як Київ будували.

Хоч я й без чоловіка, але ж чоловіча робота завжди знайдеться на хазяйстві. Тра було мені погреблицю змурувати. Дістала цегли, припасла цементу, припірила глини з глиняників на своїх в'язах і кличу Миколу. Прийшов — у одній кишені кельма, а в другій — пляшка пива, щоб спрагу погасити після вчорашнього, видать. Порався коло погреблиці чи не порався, а обідати дай, мурував чи не мурував, а вечеряти дай і півлітру постав. Не скажеш, що діла не знає, таки майстер, але ж майстер і пельку свою запхнути. Сидимо, вечеряємо, а Микола стріляє на мене очима, як злодій, і все руками потирає, наче попик.

— Де ж ти мене, Фросю, покладеш спати? — питає.

— Таж до Надьки підеш спати, додому, — кажу.

— Та ноги вже не понесуть мене, хоч би й хотів, — каже.

— Тоді закидай свої ноги на плечі — й неси їх, — кажу.

Він до тієї пляшки допався, як вужака до молока, вже вона порожня, як брехливе слово. Лице його наче полисіло, й очі полисіли, й губи полисіли, такий він став на виду, аж чудно. Заточуючись, дочовгав до ліжка й давай роздягатись.

— А трясця твоїй матері, — кажу, — Надька ж мені очі повибирає за тебе!

— Повибирати не повибирає, а ще й подякує, — каже.

— Та яка жінка дякує за таке? — питаю.

— А моя Надька дякує, — каже.

І вже беркицьнувся на подушки, зубами стріляє, як горохом, і пальцем до себе манить.

— Йди, — каже, — Фросю, поки я живий і теплий, поки не заснув.

— Думаєш, як я без чоловіка, то зі мною можна отак? — питаю.

— Не придурюйся, Фросю, всі баби іднані, гайда хутчій, — кличе.

— Іднакі чи не їднакі, та я не їднака, зодягай свої лахи — й ген поріг,— кажу.

Він руки хрестом розкинув на подушках, вилігся — ну чистісінько тобі Ісус Христос. Бачу, що лиса б викурила димом і вогнем із нори, а такого ось із своєї хати не викуриш нічим.

А хороба б узяла ту погреблицю, що у таку халепу вскочила.

Тут хтось у вікно постукав — моя душа й отерпла спершу, а далі шугнула в п'яти, мов камінь у воду. Миколі хоч би що, ірод грає зубами, як на патефоні.

Хто б то постукав? Це ж побачить гостя в ліжку — до ранку вся Тернівка знатиме і язиками чесатиме.

— Хоч би накрився,— сичу,— сира земля б тебе накрила.

— Коли накриватись, то вдвох,— знущається.

Я — в сіни, я — надвір, місяць світить, видно як удень. Отак липа росте на причілку, за липою колодязь, а біля колодязя хтось бовваніє, наче по воду прийшов, підходжу — аж це Надька! Вовняною хусткою закуталась, хоч і літо, й дивиться очима так, наче кропивою січе.

— Фросю,— каже,— Микола в тебе погреблицю мурував чи не мурував?

— Мурував,— кажу,— тільки не домурував.

— А чого ж це його досі додому немає? — дивується.

— А ти в нього спитай,— дивуюсь і я.

— Ну, раз він у тебе випив, то могло понести на штири вітри і на п'ятий шум,— каже.

— То ти його й шукай там, де штири вітри і п'ятий шум,— кажу.

А сама думаю, аби того зараз нечиста сила не винесла з хати в самих споднях, бо тоді недалечко й доведеться шукати штири вітри і п'ятий шум.

— Домурував погреблицю чи ще й на завтра зосталось труду? — питає.

— Лишив і на завтра того труду, бо ж то дармова випивка,— кажу.

Посула Надька з обійстя, наче сум сумний, а я ж себе клянущо, що брехня моїм язиком брехала. Що хай би забрала жінка свого чоловіка з чужої хати та й мала б із ним той клопіт, що він од мене домагається. Нехай ходить квочка біля свого кілочка...

Бачиш, Ганю, як водиться: маєш чоловіка — не з медом, а з редькою, не маєш чоловіка — не з медом,

а з хроном, тільки ж бо хрін від редьки не солодший.

До хати — а Микола спить, наче від маківки. Ох ти, сучий-пресучий сину, — думаю, — то це ти так у моєму ліжку погреблицю муруєш, хай би тебе пранцями обмурувало! Спиш, а я маю від твоєї жінки заслонятись брехнею, як заслоняються хресним знаменням від чорта. Вставай, стусаю в боки, а він і в вус не дме, тільки спросоння губами плямкає. Зозла зжужмала його вбрання й надвір викинула, а потім до чого додумалася?

Славне опудало стояло на городі, то я посеред ночі проти місяця нарядила опудало в Миколу Карпіку! І штани примудрилась нацупити на жердїну, й сорочку жовту, як соняшниковий цвіт, причеплено до сорочки значок із футбольним м'ячем, а згори — біленький його картузик із куценьким, як палець завширшки, козирком. Ну викапаний чоловік стоїть на грядці огірків і помідорів, аж страх мене саму поиняв. Постовбич, думаю, на городі, знатимеш, як лізти в чуже ліжку, коли тебе не просять.

Оглянулась від хлівця — стоїть опудало страшко страшком, як здивається кому опівночі, то переляку ніяка ворожка і яйцем не викачає.

Хату свою кинула напризволяще, раз така халепа, а сама пішла спати до сестри, розказала їй пригоду, посміялись, хоч воно й не до сміху. Вдосвіта я на корівник до телят, бо наспіла моя зміна, з дівчатами напуваємо молоком молодняк, а в голові одна думка вариться, як сокира в окропі: чи вже прокинувся мій ухажор, чи вже знайшов штани та приступив до тієї погреблиці? Бо що хоч кажіть, а погреблицю ж має домурувати, і півлітри горілки шкода, аби не вийшло, що марно замогоричувала.

Гай-гай, якби не оте опудало, то, може, легше обійшлося б мені з погреблицею, там тієї роботи на півдня зоставалось для такого майстра, як Микола Карпіка. А то ж на свою голову надумала обмундирувати опудало.

Вже до полудня вся Тернівка знала про опудало, що стояло на моєму городі. Хе, якби ж то наперед відати, що годилось кінці поховати у воду, але ми завжди хрестимось уже тоді, як прогуркотіло і грім ударив.

Розказували мені, що Микола додому добирався голяком, то поза городами крався, через куці, але то я вже пізніше довідалась. А коли йшла з телятника додому, думала, що він спить перебравши. Так думала, бо ще не знала, що Надька вже прибігала на город до опудала,

поздирала картузик і сорочку, штани стягнула з дрючка. А переступила хатній поріг — ніде нікого, тільки рейвах на ліжку та горілчаний дух.

Господи, Ганю, за моє жито та мене й побито!..

Добуваю воду з криниці, як прибігає Надька — така проворна, що її зараз хоч круг землі пусти, вона тобі за годину обернеться.

— Значить, — прискає, — Микола в твоєму ліжку лежав, як я приходила?

— Я його в своє ліжко не клала, — кажу, — він сам уклався.

— А погреблицю хто кликав мурувати? — прискає.

— Де погреблиця, — показую рукою, — а де ліжко!

— А могорич хто ставив? — прискає.

— Спробуй не постав твоєму Миколі могорич! — у відповідь січу-рубаю.

Їй як заціпило, тільки очима-круками на мене шугає, ось-ось роздере.

— Ну, Фросю, я тобі цього вік не забуду! — каже. — Краще б ти з ним уже перележала, ніж не перележала.

— Тьху! — кажу.

— Тоді було б шито-крито, тоді б Тернівка не знала і я б не відала.

— Тьху! — кажу. — Таж нема Тернівці про що знати, бо вода не освятилась, — кажу.

— Отож уся Тернівка й знає, що вода не освятилась, — каже.

— Тьху! — кажу. — Таж нема про що знати й на отакеньку пучку.

— Зате сорому не менше, а більше, — каже.

Та й посунула з двору, як зарізана ягничка у вовка на спині суне з кошари.

Ну, я пожаліла Надьку по-жіночому, бо як не пожаліти. Справді, якби не відбрикувалась, якби опудало не виставляла, то хто довідався б за гречку, молотили чи ні. Я із теревенями не побігла б на базар, але навіщо мені та гречка?

Микола Карпіка хоч і п'яничка, хоч і при тямковитій голові состоїть, правди ніде діти, але ж діло навіть не в ньому, Ганю! Діло в родичах, яких у нього півсела й трошки. Люди б собі посміялись, бо їм роти хустям не заткаєш, та й перестали б, але ж родичі! Всі якоїсь хвороби понадувались, наче то я їх на посміх виставила.

Федір, племінник Карпіки, автобуса водить з району до села, таке велике цабе, то хіба перед самим носом не

зачинив був двері? Довелось ще півдня простовбичити на автобусній, доки поїхала, то я вже й не дивлюсь на Федора-мармизу, як здибаємось.

А Денис у лавці за прилавком стоїть. Прийду взяти ниток чи сірників, то стоїть мальованим стовпом, а на роті в нього отакенний замок висить, а очі в нього шторами зашторені, то я вже обминаю нашу лавку.

А батько Миколи, уже підстаркуватий і підсліпуватий, в бібліотеці за бібліотекаря й досі, бо до чоловічої роботи не судний, то хіба не сказав якомсь:

— Через тебе мені кажуть на пенсію заяву писати!

— А це ж чого? — питаю.

— Знаєш добре чому, сміються всі!

— Та ви ж не лягали в ліжку, щоб із вас сміятись.

— Отака правда в світі, що я не лягав, а сміються.

— Я вас на пенсію не посилаю, — кажу.

— Не посилаєш, та інші через тебе посилають, — каже. — Ох Фросю, Фросю, й нащо ти городнє опудало зодягнула під Миколу?

І, бачу, заблищали в старого сльози за скельцями окулярів, наче дощ за вікном. Ну, думка моя — без ніг, а біжить, без крил, а летить. Кажу:

— Й не гадала вам зло заподіяти!

— Вже не вернеш, — каже.

— Якби можна вернути — вернула б!

— Еге ж, — каже, — не почепила б Миколині штани на опудало.

Отаке, Ганю, звалилось на мою голову. А найкривдніше — стоїть погребіця недомурована, а я ж уже й заморичила роботу. Стрілася з Миколою біля ставу, зіпер велосипед на вербу, накачує насосом колесо, бо спустило. І так йому хочу сказати за ту погребіцю, язик свербить, наче перчистого перцю лизнув. Повіриш, Ганю, слова перцем горять у роті, мушу видихнути той вогонь, мушу, бо задихнусь. Уже й губи розтулила, мабуть, вогнем факнуло мені з рота, як Микола Карпіка озивається.

— Здорова, Фросю! — озивається.

— Здоров, коли не брешеш, — кажу з серцем.

— А чого ти йдеш і не дивишся в мій бік? — питає.

— Дивлюсь, не повилазило, — кажу.

— А я вже подумав, що загордилась, — каже.

— Та чим же мені гордитись, — натякаю, — коли погребіця недомурована стоїть!

А самій б'є в голову: це ж він мені зараз отим насосом і віддячить за опудало. Й міркую, як легше втікати від

Миколи: чи наліво між верболозами, чи направо між гарбузами та буряками.

— То, може, — натякає Микола, — прийти й домурувати?

І зиркнув на мене, мов кіт на сало. Й тільки він зиркнув на мене, мов кіт на сало, як якась відьма й каже моїми губами:

— Може, я й справді горджусь, що погребниця недомурована!

— Та чи хазяйка таким гордиться? — питає.

— Хоч погребниця й недомурована, зате опудало славне в городі, — кажу.

Та й понеслась від нього, наче мені солі на хвіст сипнули, наче я оте маленьке, кривеньке, збігає поле всеньке. Й чому, Ганю, так із людиною коїться: ти їй варене, а вона хоче парене чи смажене, ти їй солене, а вона хоче прісне, хоч трісни?!

А ниньки ось здибали на автобусній, це ж він десь той фонар під око дістав, це ж він ту ліверну ковбасу в кишеню постарався... Поздоровкався й посунув якихось пригод шукати — шукати оте ліжко, з якого не виженуть утришия.

Ну, послухала, Ганю, мого язика, вже ген скільки настріляла ця пушка-робітниця. Сама себе переслухати не годна, отож і дивуюсь, що ти ще не заснула, хоч автобус ресорить і гойдає?

Бачиш, тільки поздоровкався! А чого це мій могорич за ту погребницю має всохнути, а чому ж це він забув домурувати її?!

ВИІЗНИЙ ТОВАРИСЬКИЙ СУД

Шофер Петро Шевчик зостався в машині, оторопіло потер долонею сіре, наче рубане з граніту, чоло, а коли відняв долоню, то на круглому обличчі грала блудлива усмішка.

— Всяке бачив, а такого не доводилось, — мовив уголос. — Може, й собі зайти на цей виїзний товариський суд?

Одчинив дверцята й, запаливши цигарку, роздумував. Блудлива усмішка сяяла сонячним жмуром.

— А якщо Зіньки немає вдома? Товариський суд тільки поцілує замок...

Проте цього суботнього ранку Зінька була вдома, електричною праскою прасувала білизну, що горою лежала на ліжку. Як удосвіта зодягла куценьку спідницю, забувши накинати блузку чи кохтину, то так і поралась. І коли відчинились хатні двері, то Зінька обернулася на їхнє рипіння, відкинула з лица лляні пасма волосся, і в її очах — великих та синіх, як цвіт весняних будяків, — спалахнуло здивування.

— З суботою, Зінько Максимівно...

З суботою привітав голова сільради Васянович. Лисий, мов протез, він пишався цупкими, як помазки, вусами, котрі доглядав дбайливо й невсипно. Потай носив у кишені дзеркальце, в яке міг зазирнути чи в своєму кабінеті, чи на риболовлі, чи перед тим, як просто зайти до сільського промтоварного магазину.

— Доброго ранку, Зінько...

Доброго ранку побажав Макар Хомич, учитель на пенсії, людина зовні щупла, мов захлялий горобчик, якому й м'якина перепадає зрідка. Макар Хомич у довоєнні роки зажив слави як самодіяльний актор їхнього сільського клубу, в післявоєнні роки прославився агітатором десятихатки. А коли ввійшли в моду товариські суди, став його першим і — до останнього дня — незмінним головою.

— Здрастуй, Зінько!

Поздрастувалась дорідна, як пшеничний книш, тітка Федоська, балакуча, мов радіо на стовпі біля колгоспної контори. Якби не одяг, то тіло тітки Федоськи розповзлося б, мабуть, так, як розповзається рідко замішане тісто по сковороді чи по деку.

— Привіт, Зінько...

Привітала доярка Ганя Хутірна, активістка (не тільки добре доїла закріплену за нею групу корів, а й любила та вміла виступати на зборах, зустрічала чужі делегації і їздила в складі своїх делегацій, запозичувала чужий передовий досвід і щедро ділилася своїм, теж, звісно, передовим). Висока й худа, Ганя Хутірна в своєму квітчастому одязі скидалась на грабову тичку, по якій знизу вповилась в'юнка красоля.

Господиня, тримаючи в руках праску, дивилась на ранкових гостей, що табуном спинились у порозі.

— Здрастуй, Зінько! — ще раз поздрастувалась тітка Федоська. — Запрошуй сідати.

— Сідайте, — відказала, гарячково міркуючи над тим, чого це вони опинились у її хаті в цю ранкову годину.

— То, може, до столу?

— Хай і до столу,— згодилась господиня, забираючи недопрасовану сорочку, кухоль із водою, якою збрикувала білизну.

Макар Хомич, покиваючи, мов качка-пірникоза, старечою головою, почовгав до столу й, сівши на лаві проти вікна, наче вставив свою щуплу постать у раму картини. Обіч нього посідали голова сільради та тітка Федоська.

— Ганю, сідай,— не так запросив, як буркнув голова сільради Васянович до похмурої доярки, що підпирала стелю в порозі.

Ганя Хутірна, горблячись, щоб не вдаритись об сволок, пройшла мимо зачудованої господині й сіла біля голови сільради.

Якісь дивні очі були в гостей... Погляд у Хутірної прямий, гострий і довгий — як ніж-різак, яким колють кабанів під ліву лопатку. Карі очі тітки Федоськи схожі на двоє живих, пухнастеньких створінь, на двох ласкавих цуциків із закрученими хвостиками, які ось-ось зіскочать із доброзичливого обличчя й довірливо покотяться до Зінки, щоб погладила долонями, полоскотала пальцями... Жовті, наче прокурені тютюновим димом очі вчителя на пенсії Макара Хомича чи то сльозою сяяли, чи мудрістю промінились. А Васянович, настовбурчивши вуса, дивився на Зінку так, наче й зовсім не бачив її оголених ніг та рук, повних грудей, що здригались високим молочним шумовинням, а тільки якийсь параграф в інструкції чи директиві.

— Що ж я вам на стіл зберу? — вдавано забідкалася Зінка.

— Ми до тебе не в гості,— сказав Васянович.

— Як же це так, Макаре Хомичу, що прийшли в хату — й не гості?

Учитель на пенсії відповів хіба що ширшою усмішкою, ніж та, яка постійно не зникала з його обличчя. Дивне це було обличчя! Наче дублену шкіру готували на більший череп, та в поспіху — випадково, не догледівши,— нацупили на отакий маленький, із гострими вилицями, й тепер ця шкіра висить, мов на тину.

— Ми, Зінко, гості й не гості,— засокоріла тітка Федоська.

— Вважай, Зінко,— проказав Васянович,— що ти в гостях у нас, от!

— А це ж як?

— А так! Ми тебе викликали минулого місяця до клубу на збори? Навіть в оголошенні було зазначено, що стоїть твоє питання.

— В оголошенні? — кров одлила від Зіньчиного обличчя, й тепер воно стало бліде.— В отому, що біля контори висіло? Там тільки про виконання плану писалось!

— А другим пунктом ішло «різне». Оте «різне» — якраз ти, Зінько... товаришко Нагірняк. Не з'явилась, хоч і кликали? Не прийшла коза до воза, то віз прийшов до кози.

— Може, й краще,— озвався Макар Хомич зі своїм вічним загадковим усміхом,— що не в клубі, а в тебе вдома, Зінько...

— Ага, без зайвого ажіотажу,— звернув Васянович.

— Отак по-доброму, по-домашньому...

— По-людському,— докинула тітка Федоська.

— Сідай,— наказав голова сільради.

Зінька взяла руки в боки:

— В моїй хаті порядкуєте? Чи я в своїй хаті не знаю — сідати чи стояти?

— Бери стільця й сідай,— повторив Васянович.— Зараз у твоїй хаті відбувається засідання товариського суду.

— Якого суду? — скрикнула.

— Виїзного! Під головуванням Макара Хомича. А ми з тіткою Федоською та з передовою дояркою Ганею Хутірною — народні засідателі. Чи, може, тобі публіки бракує?

— Я й вас не просила! Кажете, сідати? Краще ляжу, бо памороки дзвенять.

— Громадянку Нагірняк,— попередив голова сільради,— до вас прийшли не женихатись, а розбирати на товариському суді.

— Судить,—байдуже мовила Зінька, змирившись.— Тільки хутчій, у мене робота не жде.

Ганя Хутірна дістала з сумочки папір і авторучку, а вже потім поспитала:

— Протокол вести чи не треба?

— Умовились як? Значить, вести...

— Бачте, з протоколом прийшли до мене? Хто вас просив?

— Зінько,— обізвалась тітка Федоська,— таж із добром до тебе! Хіба лиха бажаємо?

— Чого ж тоді з протоколом?

— А він тебе не вкусить, чи ти не знаєш ціни тим протоколам? Запишуть — і під сукно покладуть чи в шухляді миші струблять.

Макар Хомич звівся за столом і відкашлявся. На його пергаментному обличчі блукав блаженний усміх. Заклавши ліву руку за полу застебнутого піджака, правою повів у повітрі й поворушив пальцями, наче обмацував знайдене слово.

— Товариші, — проникливим і вкрадливим голосом звернувся голова товариського суду до присутніх, — дозвольте наше виїзне засідання суду оголосити відкритим. — І запитально схилився над столом: — Чи, може, є якісь інші пропозиції?

— Які ж можуть бути інші пропозиції? — здивувалася Зінька, сідаючи в ліжку.

— Отже, нема, — констатував Макар Хомич. — Товариші, на порядку денному в нас одне питання: про моральне обличчя жительки села Веселинівка товаришки Нагірняк Зіньки Максимівни... Слово надається голові сільради Васяновичу Геннадію Мойсейовичу.

Васянович звівся різко, наче його дебеле тіло підкинула катапульта. На бурому обличчі вуса-помазки летіли в протилежні боки, чіпкі очі стриміли двома сухими реп'ярами.

— Товариші, — гуркнув голосом, наче каменем по каменю. — Всі ми добре знаємо, яке тепер міжнародне становище, знаємо, що визволяється з-під гніту імперіалізму колоніальна Африка, знаємо, як повсюдно зріс авторитет нашої держави. Молодь іде на БАМ, на комсомольські будови п'ятирічки, і ніякі маоїсти не затулять нам світлого дня.

— Це записувати? — спитала Ганя Хутірна від свого протоколу.

Макар Хомич ствердно кивнув, а Васянович вів далі:

— Навіщо далеко ходити, візьмімо нашу артіль. На даному етапі маємо більше досягнень, ніж недоліків. Значно вирости економічні показники, поліпшується добробут, невпізнанно зріс культурний рівень трудящих. У кожній хаті дивляться телевізор і слухають радіо. В селі є школа-десятирічка, клуб на п'ятсот місць, два магазини...

— Два магазини, — буркнула Зінька, — а модного взуття не завозять...

— Але, товариші,— строго блимнув Васянович на хазяйку,— подеколи ще трапляються серед нас такі, як Зінька.

— Значить, я трапляюсь, еге?

— Та, Зінько,— мовила тітка Федоська,— тобі дадуть слово.

— В моїй хаті мені дадуть слово?!

— Та, Зінько, ти хоч і в своїй хаті, але на суді.

— На жаль,— повторив Васянович,— іще трапляються такі, як Зінька, ніде правди діти...

В цей час гупнуло в сінях, рипнули двері — й на порозі став їхній сільський завклубом Невкипілій. Стріха житнього чуба нависала над косо зрізаним лобом, а брови скидалися на дві вуглини, приліплені на банякуватому обличчі снігової баби. Нанизані на зелену лозину з сучком, у його руці поблискували линки, окунці та карасики. Оторопіло поглянувши на людей за столом, завклубом Невкипілій мовив до хазяйки:

— У тебе гості, Зінько, даруй, а я тут тобі рибки приніс.

— Заходь, Андрію,— зраділа йому тітка Федоська, як, мабуть, у цю хвилину рідному синові не зраділа б.

— Якраз тебе й не вистачало,— гуркнув каменем по каменю Васянович.— Таких свідків, як ти, Невкипілій, нам і треба.

— Я ось із рибкою,— бачачи, що непереливки, виправдовувався завклубом.

— Тебе яка холера принесла? — розгнівалася Зінька.— Ану вимітайся з моєї хати сам, бо зараз як не віника візьму, то коцюбу!

Ось стояв у хаті завклубом Невкипілій із рибкою в руці, стояв, як вихор на дорозі,— і вже не стало, щезнув, пропав, тільки двері зойкнули, гойднулись.

— Бач, Зінько,— осудливо мовив голова сільради,— за прикладами далеко ходити не треба, живі приклади самі до хати не протовпляться.

— Я його просила, того Невкипілого? Хіба не бачили, що втришия витурила?

— Не кличеш,— озвалась похмура Ганя Хутірна,— то приманюєш. Якби не приманювала, то не зліталися б із усього села.

— Чим приманюю?

— А то сама не знаєш? Добре знаєш!

І Хутірна всміхнулась так, наче в неї вкрадено щось, а тепер того злюдія — Зіньку, звичайно, кого ж іще! — зловлено на гарячому.

— Спробуй ти примани,— зласкавлюючи голос, без гніву сказала Зінька. Й підморгнула: — Може, хто й зглянеться на таку сушену воблу, як ти. А не приманиш — вік пронидієш у дівках, як і нидієш.

Учитель на пенсії Макар Хомич сторожко, як чапля, задер голову:

— Закликаю до порядку! Увага, товариші!

— Значить, так, Зінько,— озвалися, загули в грудях жорна у Васяновича.— Викладаю короткі факти з твоєї біографії. На фермі трудишся, тут до тебе нема ніяких претензій від громадськості,— раз. Своєї міцної сім'ї по нинішній день не маєш,— два. Сім'ю Катерини Капиці розбила,— три, тепер Катерина з малим дитям перебралась жити до своєї матері, а Степан Капиця сам гибіє в нетопленій хаті, вже немає від нього нашому колгоспові такої віддачі, як перше. Правильно кажу, товариші?

Товариші дружно мовчали, Зінька теж як у рот води набрала.

— Тепер другий приклад. Усі ми раніше знали Петра Калача як передового виробничника, кращого механізатора нашої артілі. На жаль, тепер не видно на Дошці пошани портрета цього, з дозволу сказати, трудівника. Став заглядати в чарку, знизив показники! А все тому, що зв'язався з Зінькою Нагірняк. Ми вживали заходів до Калача, але з Петра тепер користі — як із козла молока. Правильно кажу, товариші?

Товариші ні пари з уст, Зіньці теж заціпило.

— Візьміть приклад із Данилом Гуслистим. Людина в літах...

— Ой у літах... — зітхнула тітка Федоська, й губи її склались тоненькою павутинкою.

— Має онуків, одержує пенсію, перебуває на заслуженому відпочинку. Торік артіль виділила Гуслистому путівку на безплатне санаторне лікування в Кисловодську. Їдь, лікуйся, зміцнюй своє здоров'я колгоспного пенсіонера, щоб потім передавати досвід і знання підростаючому поколінню! Так ні ж, Гуслистий відмовився від безплатної путівки. А чому? Бо зв'язався з Зінькою! Що ж виходить, товариші? Виходить, що Зінька негативно впливає на наших передовиків, факт її присутності в селі Веселинівці розбиває міцні сім'ї, а також

шкідливо позначається на здоров'ї заслужених пенсіонерів. Пропоную засудити вияви негідної поведінки Зіньки Нагірняк, а також узяти з неї слово!

— Так, так,— згодився Макар Хомич,— треба взяти слово.

— Рано брати слово,— втрутилась Хутірна.— Хай спершу визнає.

Учитель на пенсії замріяним поглядом гайнув по кутках, поворушив пальцями правої руки, наче обмацував блаженку, мов пух, думку:

— Хай визнає.

— Засудить і покається,— додала Хутірна.

— Слово надається Зіньці Максимівні Нагірняк,— оголосив голова товариського суду.

Хазяйка, склавши повні білі руки на грудях, німувала.

— Скажи, Зінько,— попросила по-сусідському тітка Федоська,— та й ми підемо, бо в нас теж робота сама не зробиться.

Зненацька Зінька зареготала і, звівшись із ліжка, ступила до столу, за яким засідав товариський суд.

— Ви мана чи наяву? — сміялась.— Справді тут чи ввижаєтесь? Це ви, Макаре Хомичу, що вчили мене в школі? Це ви, тітко Федосько?

— Це я, не сумнівайся,— оторопіло мовив Васянович, відводячи Зіньчину руку, що вже намірялась торкнути його плече.

— І я,— з викликом сказала Ганя Хутірна.

— Ти, Зінько, визнай і покайся,— порадила тітка Федоська,— та й ми підемо. Ти ж бо знаєш, що нічого з тобою не зроблять, а так треба.

— Ваше слово, Зінько Максимівно,— повторив голова товариського суду.

— Раз прийшли в хату — вже не відчепитесь... То слухайте... — Зінька поторгала рогачі в кутку біля печі, потримала коцюбу в руках. Васянович пильно стежив за кожним її рухом, Хутірна щось записувала до протоколу, Макар Хомич глибокодумно дивився в стелю, тітка Федоська пасла на соковитих губах усмішку — ситу й гарну, як павичка. — Критися ні з чим, та й у селі не сховаєшся, слухайте... Степан Капиця і на вулиці, і в магазині, і в клубі не тільки до мене чіплявся, а й до всіх, бо така вже в нього поведенція.

— До мене чомусь не чіплявся,— озвалась Хутірна.

— Й не вчепиться,— запевнила Зінька.— Разів два чи три гримав у вікна вночі, люди чули, та я не впус-

тила. А що побив горшки зі своєю Катериною, то й добре, нащо той бабій такій славній жінці здався!

— Але ж трудові показники впали! — нагадав Васянович.

— То чого це я маю відповідати за його показники? Коли на те пішло — хай Катерина мириться з ним і законно відповідає.

— А недобрі чутки про Петра Калача, колишнього кращого механізатора артілі?

— Сватався він до мене, — зізналася Зінька.

— То й що?

— А що? Дала гарбуза, ось Калач і сказився, пустився берега.

— Ти ж, Зінько, незаміжня, — дорікнула Хутірна, — а коверзуєш. Годилося б і честь знати!

— Коли тобі, Ганю, так жаль Калача, то піди забери гарбуза того, що я подарувала. А що незаміжня — це не гріх!

— Досвід красномовно свідчить, — сказав голова сільради, — що на даному етапі в умовах нашої Веселинівки це гріх. Слава про тебе негарна йде, що справді приманюєш...

— Сама про себе славу не розпускаю!

— Ми й не кажемо, що сама розпускаєш, недобра слава має широкі крила. А ми гуртом повинні дбати про здорове моральне обличчя і твоє, Зінько, і всієї Веселинівки.

— Дбайте, — порадила Зінька. — Дбайте, я вам на заваді не стану.

— Що скажеш про діда Гуслистого?

— А що казати?

— Не крути, Зінько!

— Скажу, що старий уже дід, порохно з нього сиплеться, тут лікуйся чи не лікуйся — однаково не допоможе, здурів, мабуть, сирих опеньків об'ївся.

— Як то об'ївся сирих опеньків? — не втямив Васянович.

— Бо чого надумав на старість свататись до молодих? Чи йому замало було молодих тоді, коли сам був молодий? А якщо кортить баби, то хай надібає таку, як сам. От ви, товаришу Васянович, голова сільради. Що б ви перші сказали, якби дід Гуслистий привів мене до вас у сільраду розписуватись, брати шлюбну посвідку? Сказали б, що обоє дурні, так?

Васянович грізно мовчав.

— Та ви зізнайтесь, чого там! — підохочувала Зінька.

— Ось така чиста в усьому, — відірвалася від протоколу Хутірна, — то чому ж тоді завклубом до тебе приходив? Прямо на суд утрапив.

— Мабуть, тому, Ганю, — в'їла молода хазяйка, — навідався до мене, що не знає дороги до твоєї хати.

Обличчя Хутірної стало схоже на червоний транспарант.

— Значить, Зінько Максимівно, — спроквола озвався вчитель на пенсії, — ви цілком і повністю визнаєте, а також розкаюєтесь?

— У чому повинна розкаятись?

— Розкайся, — порадила тітка Федоська. — Так заведено, тоді всі гріхи списуються. Диму без вогню не буває.

— Значить, я винувата в тому, що незаміжня?

— Питання складне, — резюмував Макар Хомич.

— Якщо хочеш, — вигукнув Васянович і знову звівся за столом, — то винувата. Інші дівчата в твоєму віці як? Стала на порі — шукає пару, виходить заміж, народжує дітей. Бо того життя не так і багато, а план треба виконати: і майна розстаратись, і хату побудувати, й дітей доглянути. А ти, Зінько, якимось не так живеш, як інші. Перебираєш, комизишся... А поглянеш на тебе — нівроку собі, чоловік ніякий мимо не пройде, щоб оком не накинути, щоб не подумати сяке-таке...

— Яка ж моя в тому вина, га? — в розпачі розвела Зінька руками. — Інші квапляться натягнути на себе той хомут сімейний, а мені не горить, встигну з тим хомутом, людоньки!

— Не заведено так! Молода, здорова, вільна, каламутиш чоловіків, навіть дідові Гуслистому скаламутила мізки. От говорили про погану славу. Про тітку Федоську такої слави нема. Й про Ганю Хутірну чомусь не чути.

— І не почують про Ганю, — шпигнула Зінька.

— Треба тобі заміж виходити, — ласкаво мовила тітка Федоська.

— Та я знаю, що треба, — згодилася Зінька.

— Тоді де та слава й подінеться, — підхопив Васянович. — Треба, Зінько, щоб слава була хороша, а не така, як у тебе. Трудова! Як у Гані Хутірної. Чуєш, Ганю? Не соромся в протоколі записати, що тебе наведено за приклад. Чуєш?

— Чую,— відказала Хутірна, ведучи протокол.

— Якби, Зінько, стільки балачок про тебе не балакалось у Веселинівці, то, може, цього виїзного товариського суду й не було б. Ми, громадськість села, повинні були зреагувати.

— Мабуть, хтось у тебе й на приміті є? — спитала тітка Федоська.

— Нема!

— Ось я й кажу, що дарма гуляє! — Васянович настрюював вуса.— Ніяких клопотів!

— Той, хто подобається, і не гляне в мій бік, а кому я до вподоби — той байдужий.

— Хіба так можна, Зінько? — дорікнула тітка.— Заглядайся на того, хто заглядається на тебе. Не довелося б весілля чекати довго.

— Вже справили б тобі весілля! — пообіцяв Васянович.

— Значить, слухали справу Зіньки Максимівни Нагірняк... А що ж записати в рішенні нашого товариського суду? — запитала Хутірна.

— Так, має бути рішення,— глибокодумно згодився вчитель на пенсії.

— Хай Зінька виходить заміж,— засміялась тітка Федоська.

— За суттю так, а за формою не дуже,— мовив голова сільради Васянович.— У протоколі товариського суду рішення слід сформулювати так: а) засудити моральне обличчя доярки Зіньки Нагірняк; б) зобов'язати доярку Зіньку Нагірняк зміцнити свою трудову славу; в) сприяти доярці Зіньці Нагірняк щасливо вийти заміж.

— У кого будуть інші пропозиції? — звернувся Маркар Хомич до присутніх.

— Може,— розсудливо озвалась тітка Федоська,— написати так: активно сприяти?

— Ага, активно сприяти,— згодився Васянович.

— Слово надається Зіньці Максимівни Нагірняк,— оголосив голова товариського суду.

— А що казати? — за звичкою хазяйка взяла руки в боки.— Ви вже все самі за мене сказали. Й засудили ні за що, й вирішили за мене. Тепер маю жити за вашим протоколом, а не так, як складеться. То, виходить, уся біда тільки в протоколах? Записали, вирішили, зобов'язали — й кришка? А далі все піде як по писаному?

— Зінько, ти по суті, — осмикнув Васянович.

— А я по суті! Думаєте, я так дуже вдоволена своїм моральним обличчям? Або трудовими показниками? Чи не хочу вийти заміж? Хочу взяти шлюб! Бо кому не хочеться!

— Ганю, запиши до протоколу: визнала помилки, бере зобов'язання вийти заміж.

— То, може, запишете в протоколі й таке: за кого мені вийти заміж?

— А за кого ти хочеш?

— То ви напишіть будь-кого, я за нього й вийду.

— Зінько, тут суд товариський, а не хатні посиденьки. Ми, громадськість села, з добром! Дякувати маєш, а не підсміюватись.

— То спасибі, спасибі...

— Ганю, запиши до протоколу вдячне слово підсудної.

— На цьому, товариші, — оголосив Макар Хомич, — виїзне засідання товариського суду дозвольте вважати закритим.

— Тепер, Зінько, — озвалась тітка Федоська, — ти вже знову хазяйка в своїй хаті. А ми, виходить, наче гості, раз суд закінчився.

Члени товариського суду вже не видавались такими строгими і, не кваплячись уставати з-за столу, всіхались. Навіть Ганя Хутірна, така неприступна й непримирена, що й рідну матір могла б витягти на засідання такого виїзного суду, всіхалась очікувально. Васянович загострював вуса кощавими, наче аж полірованими, пальцями.

— То, слава богу, йдїть уже, — мовила Зінька, — бо правду казала, що нема чога на стїл поставити.

Суд дружню спохмурнів і почав висовуватись із хати. Учитель на пенсії Макар Хомич, прощаючись, подав пергаментну руку хазяйці:

— Щастя вам, Зінько Максимівно! Тепер ви на порозі нового життя!

Вже надворі Васянович сказав ображено:

— Своєї суботи не пожаліли для неї, а вона... Ох і народ у нас!.. Так і не зуміла по-справжньому оцінити нашого міроприємства. А, здається, пройшло непогано?

— Добре, — згодилась Ганя Хутірна. — От чи Зінька зуміє оцінити...

— Мабуть, по достоїнству й не оцінить.

Уже посідали в машину, Петро Шевчик сказав:

— Не тільки ноги, а й душа затерпла, чекаючи вас. Довгенько!

— А нам, Петре, свого часу не шкода, — озвався Васянович. — Бо для загального добра.

— Свого, може, не шкода, то хоч пожалійте чужий.

— А ти, Ганю, гарно оформ протокол і даси нам на підписи. Без підписів протокол буде недійсний... Тепер, Петре, газуй до Федора Хруща, він, ірод, позавчора напився і знову жінку свою побив, дітей порозганяв із хати, йому теж треба організувати виїзний товариський суд, він до клубу на наші запросини квапитись не стане.

СВАТАННЯ У ЯБЛУНІВЦІ

До воріт на велосипеді під'їхав хлопчина. Яблуня з подвір'я прослала гілля на вулицю, й хлопчина спершу зірвав яблуко-папірковку, надкусив, а тоді вже покликав:

— Дядьку Грицько, вам лист!

Грицько (у важких штанях зеленого габардину, підперезаних ременем із хвацькою замашною бляхою, в червоній кримпленовій сорочці, на грудях біліє широкий галстук) підійшов до воріт у модельних туфлях на мелодійних рипах.

— Од кого лист? — запитав повними викоченими губами, в сердечку яких сріблились вставні зуби.

— Від Лариси! — мовив незнайомий хлопчина, подаючи лист.

І, тримаючи правою рукою кермо велосипеда, а лівою надкушене яблуко, поїхав собі по сірій курній дорозі, де кублились кури й гелгали гусячі виводки.

Коли Грицько розгорнув листа, його жовті, мов кусючі мурахи, очі перестали мерехтіти сміхом, а на запалих щоках ураз проступили пластівці хворобливого рум'янцю. Прочитавши листа, звів колосисті брови й мовив у землю:

— Що вона пише?

Прочитавши вдруге, знову спитав невідь у кого:

— У неї всі вдома чи гуляють?.. У буфеті гуляють, га?!

Зіжмаканого листа впхнув до кишені і з хряпом-виляском одчинив хвіртку.

— Грицю! — покликкала з ганку мати, йдучи до помийниці з повною балією картопляних очистків, цибулинного лушпиння, риб'ячих тельбухів, луски, пір'я. — Ти куди?

Й застигла з балією в руках, подивована, що син і не оглянувся, гайнув по вулиці хутко, наче бабське веретено.

Грицько йшов хутко — в праву ногу чорт уступив, а в ліву вступив біс, от вони й несли чоловіка. Жовна грали на запалих щоках, по шиї сновигав хрящуватий борлак. У червоній сорочці скидався на пожежну машину, що пре на пожежу, тільки ніхто смертельних сигналів не чує, бо сигнали ті народжуються в грудях — і гаснуть у грудях...

Лариса на веранді ліпила вареники з товченою картоплею, заправленою смаженою цибулею. Чорне лискуче волосся сріблилось на плечах, і облямоване його водоспадами обличчя видавалось надміру блідим. На гостя глянула чи то з викликом, чи то з досадою.

— Це ти написала? — Грицько дістав із кишені зіжмакане послання. — Чи не ти?

— Я, — навіть не глянувши, мовила вона й далі ліпила вареники.

— Й передала через якогось школяра?.. На велосипеді приїхав...

— Передала через школяра. То мій сусід.

— Ха! — різко так хакнув Грицько й сів коло дверей на табуретку. — Через школяра!

— Може, ти хотів, щоб я по пошті послала?

— Еге, поштою!

— Поштою довго йшло б, — сказала спокійно.

Грицько звівся з табуретки, підступив до газової плити, що блідо синіла полум'ям, — і вже скоро оте послання взялось огнем, обвуглилось, попикши йому пучки пальців.

— Значить, так, — мовив із притиском, — ти листа не писала.

— Писала, — тихо заперечила.

— Ти його не писала, й ніхто про нього не чув і не бачив, чуєш!

— Може, й ніхто, а ти бачив і чув.

Грицько лизнув язиком обпечені пучки. Вузькі й жовті, мов кусючі мурахи, очі зараз блищали гострою отрутою.

— А ти подумала?

— Подумала.

— А раніше не думала?

— Раніше не думала.

Лариса поставила на конфорку каструлю з водою, набавила вогню і знову взялась ліпити вареники. Її, невеличку й смагляву, Грицько в листах називав «ягодою».

— Слухай, ягодо,— сказав,— але ж пізно тобі передумувати. Й мені пізно. Все готово, запрошено гостей. На післязавтра! Якби хоч за тиждень сказала...

— Грицю,— мовила «ягода»,— не вмовляй. Я все написала. Не хочу — й край. Я передумала. Не хочу виходити заміж за тебе й не хочу їхати на край світу. Я звикла до свого села, от. На що я здатна без батька-матері там, на чужині? Не поїду — й край.

Грицько стояв коло газової плити, мов кам'яний бовван, ніяк не йняв віри...

— Батько-мати і вмовили тебе, еге?

— Сама.— Й, не дивлячись на нього, ліпила вареники.— Ну, переписувалися з тобою. Знаєш, у листах добре пишеться про все. А дійшло до весілля, чую — не так у душі, не так. Порожня душа, геть порожня. А з порожньою душею не можу. Не хочу без любові.

— Значить, хочеш полюбити... тільки не мене.

— Знайдеш іншу. Чи в нашому селі, чи в світах. Тепер оженитись — що пригірц води випити.

— Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригірц води випити.

— Ну й засиділась у дівках, то що? Сиділа багато — посиджу більше!

— Ще згадаєш колись, яку наругу вчинила!

— Наругу? Це якби любили одне одного, а так...

Грицько шугонув із веранди, наче з полум'я виривався. А як ти вирвешся з того полум'я, як порятуєшся, коли весь гориш, усередині палить, жар у мізках? Ішов по вулиці, а здавалось, що всі вже довідалися про ту притичину, яка сталася з ним, насміхаються, глузують. Село! Такого ще в них не траплялось, тепер і в двадцять першому столітті переповідатимуть, як він, Грицько Лозовий, женився!

Розчервонілий, мов кормовий буряк, мовив із порога матері:

— Мамо Фросю, весілля не буде!

Мама Фрося патрала півня-галагана над балією і вся обібралась пір'ям, наче її обсмолили й виваляли. Пух сніжком тремтів навіть на кущих брівках. Подивована почутим од сина, мама Фрося впустила голого довгошийого півня в балію, кліпала очима-метеликами.

— Як то не буде? — поспитала.— Вже зготувались...

— Мамо Фросю, весілля закривається.

Полум'яний, наче міхур на вогні, Грицько сів за стіл, затулив долонями обличчя й завмер, закам'янів. Важко

стоячи на посмугованих жилами ногах, мама Фрося звисла довгі і якісь покручені, мов гарбузове гудиння, руки. Бубоніла:

— Закомандував весілля, а тепер уже розкомандував. Це ж хто з вас сказився — ти чи Лариска? Обоє однакі... Стільки порізала курей, а вони ж яйця несли. Баба Саламаха півсвині продала, все м'ясо зготувала, і як тепер, хто поїсть? Хай пропадає, еге? А скільки тієї горілки настаралась, і бочку пива ти в буфеті випросив. Я згорбатіла біля драглів, готуючи, та біля смаженого й печеного, весь погріб заставила мисками й полумисками.

— Не пропаде,— глухо мовив Гриць у долоні.

— Авжеж, то на весіллі мій труд пропав би, а це без весілля пропаде.

— Мамо Фросю,— знову глухо в долоні,— кажу, не пропаде, поїмо.

— Роздамо, еге? Чи з вулиці покличемо, щоб нажирались? — І так човгнула дерев'яними ногами по долівці, наче шмарувала глиною.— Чого ви так пізно горшки побити? Не могли раніше побити?

— Закомизилась!

— Лариска закомизилась? А чого їй, такій хорошій, комизитися? Стільки сиділа незасватана й ще стільки сидітиме.

— Хай сидить, раз є на чому сидіти!

— Спасибі мала б казати, в ноги кланятись, що береш її, сину. Закомизилась... То й добре, що зараз почала комизитись, гірше, якби гедзь укусив її замужем, чуєш? І якби щось добре, а то... Щастя такого можна знайти в базарний день по три пучки на ламану копійку! Бач, перебирати надумала... Пізно їй перебирати, ще покається, та пізно покається.

Мама Фрося задумалася-запечалилась, і очі її посивішали, мов туман над ранковою річкою.

— Ти, Грицю, і за тиждень женишся,— сказала.— Хай та Лариска ще спробує хоч за рік заміж вийти!.. Брати які в неї? Филип шофер, а взяв учительку, Микола стоїть на горілці й вини в магазині, жонатий на бухгалтерці... Кого ж це тепер Ларисці замандюриться, коли ти їй кісткою поперек горла став?.. Не інакше, всією сім'єю відраджували від тебе... Мати яка в Лариски? Дід у матері дячком служив у нашій церкві, пив по-чорному, а гонор, видать, від діда-дячка... Але ж і ми, Грицю, з гонором-самосадам.

— Із чим? — недочув син.

— Із гонором-самосадам, кажу. З таким, що й садити не треба, сам росте.

Мама Фрося не стала чекати, поки спитають, чому розладналось весілля. Закинувши важкі свої розтоптані ноги на плечі, сама понесла новину по Яблунівці. Здибаючись із сим чи з тим, розказувала, як мусила готуватись, як потратилась.

— Людоньки добрі, — гомоніла мама Фрося, — ви ж подумайте й розсудіть! Є в Гриця рідний дядько Максим, а мій брат, значить, живе на Донбасі, робить на шиферному заводі. Вдарили Максимові телеграму, щоб приїжджав на весілля. Добре, як не приїде, а коли прибіється в таку дорогу? А ще ж і Максимовим дітям послали телеграму — Вадикові в Нафтокумськ, Діні в Чернівці й Василеві у Козятин. З Козятини близько добиратись, не страшно, а з отого Нафтокумська? Далечінь яка! Приїдуть, а весілля нема. Ото свято для людей придумала дівка! Що робити?

Всяке радили, та поради не могли зарадити ділу. Страви не пропадуть, запевняли. Й напої не скиснуть, втішали.

— А з музикою що робити? — допитувалась мама Фрося. — Духовий оркестр із цукрозаводу!

— Музика хай грає.

— А з якої хороби їй грати?

— Варилось усе й смажилось, щоб під музику їсти? Й питиметься під музику веселіше!

— Веселіше? А що ж то за весілля без молодой? — тетеріла мама Фрося. — Такого ще не чувано...

— Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише.

— Авжеж, коса не клепана, жінка не бита — то все одно, — згоджувалась мама Фрося. — А тільки вилюдніла б Лариска, бо він її б любив, як душу, а трусив, як грушу.

Бігала по Яблунівці, бідкалась, що отак єдиного свого Гриця одружує. А коли ополудні навинулась додому, то застала в хаті гостю. Гостя глянула зеленими, як трава в маю, очима, а що причмелена від горя господиня не привіталась, то гостя привітно озвалась перша:

— Здрастуйте, мамо!

Сиділа за столом, набивши рот шоколадними цукерками, привезеними сином для дівчаків, котрі мали

позбігатись на весілля, а сам Гриць спроквола цідив пиво й гриз в'яленого окуня.

— Здрастуй, Катре, — відказала. — А чого це ти мене мамою називаєш?

Шовкова трава Катриних зелених очей була немов грозою омила. Гриць, розтягуючи губи в кривій усмішці, мовив:

— Підсідайте, мамо, до столу, побалакаємо... Катря заглянула до нашої хати, гомонимо тут, радимось...

— Що ж Катря може порадити? — спитала смутно.

— Е-е, мамо, не кажіть. Дві голови — добре, а три — краще.

— Та в нашому ділі й трьох голів мало.

Грицеві очі несподівано грали, як мальки краснопери на річковому перекаті.

— Ви, мамо, знаєте Катрю? — озвався.

— Знаю Катрю, — мовила, сідаючи край столу. Й поспитала в неї: — Ти, дочко, на пошті робиш?

— На пошті, мамо, — відказала Катря.

Господиня знову подивувалась на оте «мамо», але вже змовчала, тільки пісні губи підтисла.

— Оце вийшов у леваду, аж понад ставом, бачу, йде Катря. Спершу не впізнав, так вигналась і поповніла, а ще ж недавно дівчинкою гасала, каченят і гусят пасла. Ну, розбалакались... Вона, мамо, збиралась післязавтра прийти на весілля, а я й кажу, що відміняється весілля.

— А я, мамо, й кажу, — скоромовкою озвалась Катря, показуючи гострі мишачі зубки, — як то весілля відмінити? Це ви готувалися, стягувалися, гості з'їжджаються, за музику вмовлено — й нате! Чого вам Лариска має воду каламутити? Скаламутила, а ви вже й скисли?

Мати Фрося слухала блідими лопухами вух, у Гриця олійний усміх лиснів на запалих щоках.

— Коли перебаранчає, хай іще спробує такого знайти, як Гриць! Тепер хлопці не дуже в Яблунівці тримаються, тепер, може, дівці треба побігати за хлопцем. А часи минулись, що хлопці бігали. Бач, не хоче з Грицем їхати з Яблунівки! Але ж правда, Гриць не може зостатись у Яблунівці, раз він закрійник в ательє, тут ніякого ательє нема.

Син вдоволено мружився, бо й сам так думав. І мама Фрося так думала.

— Сватати треба не норів, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця й можна було тримати в їжачих рукавицях, — сипнула словами, наче спілими горішками,

Катря.— Бо в сім'ї як? В сім'ї нехай буде гречка, аби не суперечка!

— Мамо, Катря правду каже, весілля негоже відкла-дати,— сказав Гриць.— Я з такої далини добився, ви потратились, музика прийде, гості.

— Хто ж собі гірше хоче, сину?

— Ми з Катрею поговорили — й надумали побра-тись,— мовив Гриць і звівся за столом. Губи йому сіпну-лись так, наче мусить усміхатись, хоч і муляють чоботи на обидві ноги.

— Вірте, мамо, чи не вірте,— засокоріла Катря,— що минулої ночі Гриць ваш снівся мені!.. Річка біжить, а Гриць узяв на руки мене й несе по воді!

— Ага, сон такий приснився,— мовив син.— Мабуть, неспроста, еге? Ви ж, мамо, вмієте сни толкувати... Про-ти четверга приснився, чуєте?

— Проти четверга?..— перепитала мама Фрося.— Сон у руку, либонь, бо всякий сон важить... Я що вам, діти, скажу...

Лице в неї світилось, як вимолочена вівсяна солома, а над зіницями очей немов сяяла золотава пара.

— Якось так, наче не в людей. Але ж тепер чи не в усіх людей так, як не в людей. То я до вас не мішаюсь. Надумали, то й робіть. А я своє вже зробила — наго-тувала з сусідками, що слід, і ще наготую. День-два пе-рекліпаєте, вам у Яблунівці однаково не жити. А тільки й справді весілля вже призначено, то чого відміняти.

— Ти, Катре,— мовив Гриць посуворілим, хазяй-ським голосом до дівчини,— підеш зараз на пошту і вдариш телеграми своїм родичам, хай приїжджають.

— Може, ще встигну з телеграмами? Завтра зранку дам, сьогодні вихідний у мене.

— Е-е, дочко,— докірливо сказала мама Фрося,— годиться сьогодні. Бо раз весілля на післязавтра, то доб-ре, аби сьогодні вже мали телеграми на руках. Знаєш, без подарунків не приїдуть. От і мали б завтрашній день, щоб по магазинах крутнутись.

— У мене такі родичі, що по магазинах чи й біга-тимуть за подарунками.

— Такі чи не такі, а краще заздалегідь.

— Бачите, мамо, вже пополудні, то я про сукню ве-сільну думаю, про фату... Яка ж із мене молода, коли без весільного наряду!

— Та є ж бо в нас наряд, готовий! — скрикнула мама Фрося.

Гриць лиш кркнув досадливо, а Катря запалахкотіла зеленими, як трава в маю, очима:

— Де наряд? Який наряд? Готовий?

— Він ось,— мама Фрося кивнула на зніченого сина,— там у своєму ательє й пошив геть-чисто все — і сукню білу батистову, і фату гіпюрову, купив білі босоніжки. А що вже рукавиці — аж поза лікті!

— Значить, є наряд? — тишилась Катря, щоками порум'янівши, й голос щebetав ластівкою весняною.

— Та є,— нітився й супився Гриць.

— Авжеж є,— мовила мама Фрося,— а тільки наряд у тієї Лариски. Він як приїхав минулої неділі, то відразу й побіг до неї з нарядом...

— Ну, мамо!..

— А що — мамо? Тепер хоч лікті кусай! Сам винен, а мені — мамає!

— Хто ж гадав, що так скоїться...

— Розумніший би догадався, розумніший би не квапився бігти з нарядами. А Лариска яка? Лариска хвостом од весілля крутнула, а наряди поховала. Дивись, Грицю, в тих нарядах за другого вийде, а з тебе посміється, і вся Яблунівка посміється! Ген яка — і на чужому коні хоче наїздитись, і в чужому добрі нахвастатись. Добре, що не матиму таку за невістку, от!..

— Без паніки,— мовила Катря, і в її гострих, бронзової барви зіницях спалахнув мисливський блиск.— Наряди матимемо, наряди не пропадуть.

Ласочкою ступила до мами Фросі, пишним сердечком уст поцілувала в шкарубку щоку. Далі тим самим сердечком уст чмокнула у скроню Гриця, що, високий, нагнувся над нареченою й теж торкнувся губами її скроні в дражливу пушку світлого волоссячка, — це були перші між ними поцілунки.

Коли zostались удвох із сином, мама Фрося сказала:

— Еге, не хвали жінку тілом, а хвали її ділом... Ти хоч цю Катюку знаєш?

— Вчилися разом колись — я в десятому класі, а вона в п'ятому «бе», здається...

— В п'ятому «бе», здається,— перекинула мама Фрося.— Ото з тебе, либонь, такого — сліпого, глухого та німого — й найліпший чоловік для неї!

— А з неї? — буркнув Гриць.

— Із неї? Горе дворові, де корова розказ воліві!.. Якось виходить, що Катря тебе женить на собі, а не ти женишся на ній. Та в неї тих женихів було мов дрантя,

й ні один чомусь не взяв, не накинув такого хомута на шюю.

— Мамо, та що ми тут станемо роздебендювати про її женихів? Я мав наречених, вона мала женихів, от, хіба річ у тім? Річ у тім, що весілля в нас готове, не відкладати ж!

— Хіба що, — прикро згодилась мама Фрося.

Тим часом розбитна Катря на попутній машині гайнула на пошту, де сиділа на видачі кореспонденції сільським листоношам, і вдарила телеграми дядькам, тіткам, братам, сестрам, племінникам і племінницям: виходить, мовляв, заміж і запрошує на весілля. В місто Ригу, в управління судноплавством, теж послала телеграму якомусь Аркадію Богдану такого змісту: «Приїхати не зможу. Наші дороги розійшлись, як у морі кораблі. Цілую міцно і востаннє. Вже не твоя Катря».

— За кого ж ти виходиш? — поцікавились дівчата на пошті.

— За фразера, — сказала Катря.

— В тебе їх багато.

— За того, що вступає в законний шлюб.

— У нього є машина?

— Раз є калимна робота, все буде, не тільки машина.

— Довго, Катре, ти шукала!

— Шукати не штука, а головне — знайти.

З пошти подалась до Лариски, яку й застала вдома за пранням. У ситцевому халатику, з міцними засмаглими литками, стояла коло пральної електричної машини й мугикала якусь пісеньку.

— О, видра явилась! — Лариска повеселішала, зрадівши появі Катрі, яку вони колись у класі, де разом учились, прозивали відрою. — Привіт, давно не бачились!

— Привіт! — весело відповіла Катря, нітрохи не ображаючись за «видру». — Як діла в бухгалтерії?

— Бюлетень узяла, якась ангіна посеред літа.

— Говори, ангіна в неї посеред літа! — зареготала Катря. — Кажуть, заміж передумала виходити?

— Передумала, — посмутнівши, відказала.

— А чому в останню хвилину?

— Краще в останню хвилину передумати, ніж після весілля розлучатись.

— Люди готувались, гостей скликали, а ти! — весело щebetала Катря. — Мама Фрося смутна, бо побачила

тебе в невістках, наче свою потилицю, і Гриць ото з'їв облизня.

— Чужі ми з ним, Як подумала, що світ собі зав'яжу з ним, — хоч у безодню провалися. Здуріло серце, а воно вперте, як лапоть: скільки лаптя не вари, а він усе догори!

— То я надумала тебе підмінити на весіллі.

— Як це підмінити? — здивовано поспитала Лариска й вимкнула електричну пральну машину, бо гудінням своїм заважала слухати.

— Ну, ти була наречена, а тепер уже я! — усміхалася Катря. — Я вже й телеграми дала своїм родичам.

Лариска мимовільно ввимкнула пральну машину — й відразу вимкнула. В очах темнів роздум...

— А коли ж ви встигли домовитись?.. Раніше?

— Сьогодні. Ти ж закомизилася, сама винувата.

— Я не винувачу тебе...

— Я в лавку йшла над ставом, здибалися з ним у левадах, побалакали.

— Й одразу домовились?

— Ну! — Й сипнула скоромовкою, наче виправдовуючись: — А скільки ще ждати мені на свою пару? Тепер кавалери які? Кавалери тепер гуляти люблять і до тридцяти років, і до сорока, а женитись не поспішають. Скільки мені ждати? А в Гриця й весілля готове, тільки згуляти.

— Й згуляєте?

— Згуляємо післязавтра.

— Ти ж, Катре, на весіллі погуляєш і після весілля гулятимеш.

— То й що? Тепер усі гуляють замужем.

— Ну, не всі.

— Не всі, бо дурні не гуляють! — відрізала Катря й навіть ногою притупнула, роздосадувана чужою нетямковитістю. — Знаєш, чого навідалась до тебе?

— Скажеш, раз навідалась.

— Авжеж, скажу. Гриць привіз наряди на весілля, тобі віддав, еге?

— Віддав.

— Раз тепер він зі мною жениться, то нащо тобі наряди? Повертай. Ми з тобою росту однакового, мають підійти й на мене...

Лариска, похмура та мовчазна, скоро винесла на веранду кілька пакунків. Катря, яка майже не вірила в таке чудо, вихопила пакунки, притисла до грудей — і

вже хотіла чкурнути через поріг. Та спинилась і, щасливо всміхнена, поспитала:

— Я приміряю тут, добре? А якщо не підійдуть?..

— Мір'яй,— з глухою байдужістю сказала Лариска і ввімкнула пральну машину.

Катря тут же, на веранді, при відчинених дверях, проворно стала знімати з себе буденний одяг, у якому ходила на пошту. На підлогу полетіли спідниця, блузка, рожева комбінація, зчовгані літні туфлі, приношений ліфчик. Із пакунка дістала чохол світлого кольору, покvapливо натягнула на туге й жовтаве, як віск, тіло,— чохол виявився впору. А вже під чохлам надівала новенький ліфчик, бузкові трусики. Далі нацупила білу сукню батистову, світлі чеські колготки, взула босоніжки.

Особливо зраділа, що підійшли на її ногу босоніжки — з золотавими заціпками, на платформах. Аж притупнула ногою, завуркотівши грудним голубиним сміхом.

— Поможи фату надіти,— попросила мовчазну Лариску.

Байдужа Лариска спокійно допомогла надіти фату з гіпюру, мережану по краях, а що вже довгу — впала піною на дерев'яну підлогу веранди.

— Я таку й хотіла,— сміялась Катря грудним голубиним сміхом: — Таку самісіньку!.. Де в тебе дзеркало?

Їй сама подалася з веранди в кімнату, й сама знайшла дзеркало. Вглядалась пильно, впізнаючи й не впізнаючи в святково зодягненій нареченій себе, не когось. У дзеркалі відображалась неначебно зовсім інша дівчина, якій судилось інше життя — цікаве й незнайоме.

Вихором вилетівши до Лариски, що похмуρο стояла на веранді коло пральної машини, розцілувала в обидві щоки.

— Все як на мене шилось,— гомоніла, перевдягаючись із святкового в буденне.— Добре, що ми з тобою одного росту, правда? Й фігурами схожі.

Звісно, мала квapитись, бо клопотів їй сьогодні й завтра — не позичати. Проте на подвір'ї спинилась — обличчя розцвіло усміхом, як сонях, пакунки з подарунками міцно притискала до грудей:

— Лариско, може, й ти на весілля прийдеш?

Либонь, за гурчанням пральної машини Лариска й не розчула, бо не обернулась.

НОВА МОДЕЛЬ МАШИНИ

Нарешті святковий оранжевий автомобіль «Жигулі» покотився, наче гумовий м'яч, гнаний пружним вітром. Урочистий Юрко тримав у жилавих руках кермо так, як тримав би за крила жар-птицю, коли б вона опинилась у його долонях, а дзюбаті кутики вуст ледь павутинилися стримуваним усміхом. Такими самими загнутими, дзюбатими кутиками тремтіли уста і в його матері Василю Михайлівни, котра, на відміну від сина, усміху не гамувала, а мовби хлюпала з обличчя сонячними хвилями, від яких просторіше стало в салоні машини. Напівобернувшись до Тані з малим Сергійком, що вместились на задньому сидінні, Василю Михайлівна гомоніла низьким голосом соковитого тембру:

— Ми щонеділі з Юрком у дорозі. Можна купити дачку, якусь хатинку на Дніпрі чи на Десні, але свій клопоть землі з житлом — це хомут на шиї, а хомут не відпускає нікуди, тримає в неволі. Машина — це воля: сьогодні ти поставив намет біля річки і ловиш рибу, через тиждень у лісі збираєш гриби, ще через місяць вибрався за місто в якісь чагарі та й рвеш собі черешні, до яких ніхто не добереться, якщо ти не доберешся. Коли б я не з села, то й не тягло б за місто. А Юрко хоч народився в місті, зате має душу селянина й любить усе те, що я люблю. Інші діти знай сперечаються з батьками, а в нас мир і лад. Правда, сину?

Юрко згідливо кивнув лобатою головою, що дзеркально поблискувала жовтою шкірою залисин.

— І Степан Гаврилович скрізь із нами їздить, еге ж? — І Василю Михайлівна погладила чорну болонку, що примостилась у неї на колінах, сяючи блискучими гудзичками очей. — А знаєш, Таню, чому називаю болонку Степаном Гавриловичем? Так мого начальника звуть... Ось я гладжу його, дорогого начальника Степана Гавриловича, поміж вушок, бо він дуже любить, щоб його гладили поміж вушок. А ще голублю його за шерстю, голублю проти шерсті — мій дорогий начальник Степан Гаврилович любить усі мої пестощі.

Несподівано малий Сергійко зареготав, і сміх із його горла посипався рясно й дзвінко, мовби срібні ялинкові горішки. Чорна болонка, стріпнувши лискучими вухами-бантами, тонесенько дзвякнула. Дорога текла з міста

в сторону кленів та лип, ось уже й село вигулькнуло, а за селом прослалися святковій скатерті полів, залиті молодією пшеничною повинню, що билась об стіну лісу на обрії.

— Я недавно була на Пташиному базарі, — озвалась Таня. — Купила петрушки та кропу на зелений борщ, а кропиви сама нарвала на кручах біля річки... Так от, ходила поміж кролів і нутрій, поміж голубів та папужок... І поміж собачників. Так чудно, я довго приглядалась, повірити не могла: кожен хазяїн собачки на Пташиному базарі схожий на свого пса. Чудеса: не собака схожий на хазяїна, бо де б пес тієї схожості надбав, а хазяїн — на собаку!

— На Пташиному базарі, може, й так. — Шовки забриніли в голосі Василини Михайлівни, вона пестила болонку за шерстю й проти шерсті. — Ось тільки я зовсім не схожа на оцього свого Степана Гавриловича, правда?

І, піднісши болонку Степана Гавриловича вгору, фарбованими губами розцілувала веселий і розумний писок...

Листяний ліс раннього літа притьмом розступився перед машиною і, щойно похмурий із відстані, тепер обертався перед їхніми очима на живу бурштинову брилу, пронизану потоками сонця. Звернувши на узбіччя, машина стала вигойдуватись на піщаному путівці, й малий Сергійко бешкетливо вигуцував, мерехтячи в усмішці березовими плашками зубів.

— А тепер полюбуйтеся на озеро! — голубиним голосом протуркотіла Василина Михайлівна, коли машина завмерла в текучих зелених кучерях лозняків. — Ніде нікогісінько, будь певна, Таню.

Ліс ізгори мовби кутався в шовки блакитної небесної хустини, по якій живими розмаяними квітами текли білі хмари. Одна така хмарина пливла по воді, що здавалась аж наче випуклою на рівній місцині, й озеро скидалось на вічно розплющене око, яким земля задивилась у небеса. Ото хочеш прочитати таємниці лісу, його думки — спробуй прочитати з цього врунистого ока, по якому пливе лиш одна хмарина (воно маленьке, й другій хмаринці немає де віддзеркалитись).

— У нас як? — гомоніла Василина Михайлівна, вдихаючи лісове повітря на повні груди й ледь мружачись від утіхи. — У нас — подавай масштаби! Коли на пляж — то до Дніпра або до Чорного моря, коли на

курорт — подавай Кисловодськ чи Сочі. Відпочивають — натовпами, стовковиськами, вертепами!.. А тут — нікогісінько, а тут — ліс лише твій і озеро лише твоє... Сьогодні в нас із Юрком оце озеро в лісі, а завтра — зовсім маленький струмок у гайку, але не запаскуджений, не зритий машинами, з найчистішою на світі водою.

— Спасибі вам, Василю Михайлівно!

— За що дякуєш, Таню?

— Що привезли сюди мене з Сергійком, інакше б ми не вирвалися. Якби в Сергійка інша мама, а то ж — бібліотекарка... Люди мають на роботі якийсь навар — і ті, що по гастрономах чи промтоварах, і ті, що по ресторанах та кафе. А що доводиться чути про ясла та дитячі садочки... Навіть немовлят уміють пограбувати! А я — в бібліотеці! Який навар із графа Льва Толстого чи з Федора Достоєвського?

— Юрку, ти тільки послухай Таню! — цвіла мальвами щік Василина Михайлівна. — Виступає, як прокурор!

Юрко мовчки обдарував їх поглядом розумно-карих очей, наче двома оберемками щойно зірваних лісових квітів. Проворно дістав із багажника старий брезент і розстелив під осокою на березі озера, кинув накрохмалену лляну скатертину, привезену в целофані. З жовтовощаного верболозового коша підіставав пакунки з редискою та парниковими огірками, з хлібом та маслом, із ковбасою та шинкою. Вродилася скляна баночка чорної зернистої ікри, мінеральна вода, а також термоси з чаєм і кавою, а ще — ножі, виделки, мельхіорові чарочки, пачка мережаних паперових серветок.

Болонка Степан Гаврилович, неспокійно вовтузячись на руках у своєї господині, дражливо пирхав ніздрами, сапко втягував повітря, а що вже хляпкотів язиком рожевого оксамиту в пащі — немов намагався погасити негаснучу пожежу.

— Давайте, діти, пообідаємо тим, що нам послав, як ось каже Таня, граф Лев Толстой разом із Федором Достоевським... Та ще й інші світові таланти, бо чим більший талант — тим більша радість для народу.

Василина Михайлівна працювала у великій книгарні, перед тим — у меншій, а ще раніше — у книготоргівельній конторі республіканської ваги. Отже, як почалось її свідоме життя з першої книжки — з букваря, так на книжках міцно стояло й понині, тому-то мала право

казати зі здоровою іронією про графа Льва Толстого й Федора Достоевського, які начебто послали їм нинішній обід.

Уже коли примостились на брезенті довкола святкової скатертини, Василина Михайлівна протуркотіла:

— А Таня все приглядається до мене, все очікує насторожено, чому запросили її з Сергійком на пікнік. Бо діло є! Давайте, діти, докладемо зусиль, щоб діло наше щасливо залагодилось.

— Докладати — й не знати до чого... — озвалась Таня.

— Навіть не знаючи — в накладі не зостанешся, правда, Юрцю? — звернулась до сина. — Якийсь ти сьогодні такий, наче язика собі відкусив... Ну, за наше діло!

Широколиций, смагливий вродженою засмагою, Юрко вправно орудував ножом, виделкою, штопором, наче предмети становили спільно з ним одну сутність. Так само вміло він вів машину, наче машина складала невід'ємну частку його душевної субстанції. Так само в злагоді перебував із матір'ю, їхні стосунки творили живу гармонію. й Василина Михайлівна висловлювалась не від свого імені, а від імені їх обох, власне, вдвох, мати й син, творили одну сутність.

— Такі вони, технократи! Юрко знає лиш своє конструкторське бюро, лиш креслення, лиш схеми, а ми ж із тобою, Таню, гуманітарії все-таки.

Сергійко пожадливо їв усе, що потраплялось до рук, і животик усе дужче напинався під сорочечкою, перевалюючись через гумку жовтих колготок. Болонка Степан Гаврилович виказував, на противагу Сергійкові, цілком вишукані манери: наївшись, сидів перед Василюю Михайлівною й захоплено заглядав їй у рот, що не вмовкав роальною музикою соковитої мови. Зрештою вона важко звелася з землі, дістала з багажника менший та більший лозові кошики.

— Хай наші мужчини-технократи ближче познайомляться, а ми, Таню, ходімо по суніці та гриби.

Ледь ступили від озера, як килим сунічного листя заяскрів жаром доспілих ягід. Василина Михайлівна, зриваючи ягоду за ягодою, затуркотіла голубиним голосом, що не танув у морі пташиного співу, розлитого в лісі.

— Не повезло мені з невісткою, а Юркові з жінкою... Дітей у Люсі нема, й лікарі сказали, що не буде. Вину-

ватить у всьому Юрка, а сама — як із цепу зірвалася, кидається на всякі чоловічі штани.

— Кгм,— тільки й мовила Таня, не відаючи, навіщо сусідка по поверху в кооперативному будинку сповідається перед нею.

— Тепер ось у відпустці, повіялась у Гагру навіть без путівки. Ото вже нагуляється, аж штормитиме на Чорному морі! А ми з Юрком тільки про одну милість у бога просимо: аби вже хтось здурів, на неї дивлячись, та забрав до себе, звільнив нас від скаженої Люськи.

— Господи!— безпечно зітхнула Таня.— Хай розлучаться — й не мучаться!

— Таню, хіба так можна?

— Тепер чи не всі розходяться — і знову чи не всі сходяться, тільки вже з іншими.

— Е-е, краще хай на Чорному морі хтось полюбить нашу Люсю... Ми з Юрком добра їй бажаємо. Хай би хтось забрав її до себе, от!

— Хай і так...

— І Люсі краще, й нам, бо житлоплощі не доведеться ділити. Тепер тільки й знай: розбіглись — і судяться за площу. Хоч площа та — за мої гроші... Тож хай краще там, на Чорному морі, хтось покохає нашу Люсю!

— А чого ж, вона симпатична...

— Таню, скільки живемо на одному поверсі — не наamilуюсь тобою! Правда, мовчазна й потайна вдача в тебе... Крутишся — як білка в колесі. Бібліотека платить мало, та й навару там — хіба що порох на книжках. Ти ж і на друкарській машинці друкуєш усякі дипломні, курсові роботи, кандидатські дисертації. І все робиш сама!

— Сама!— тішилась Таня похвалою.— Ось оці дерев'яні сабо на ногах моїх бачите? Сама вирізала, сама клеїла, всякі металеві набойки клепала. Хіба потайна? Розказую ось...

— Наче імпортні!— захоплювалась Василина Михайлівна.— Чоловіки так не вмюють! Чоловіки тепер — як захребетники в своїх жінок. А ти — сама собі за чоловіка й за жінку, та ще — добра, не скаржишся на долю, не скнієш у глухій злості. Поглянеш на тебе — наче тобі краще від усіх ведеться.

— Таж не гірше,— зривала червоні ягоди в листі, і в кутиках її уст пурхали усмішки-сонечка.— Сама собі таку долю вибрала, то чого скаржитись? Ну, маю

Сергійка, а чоловіка нема, то що?.. Хіба розумніше, якби розписались на рік-два, потім — розлучились, а я з батька брала аліменти на дитину? Сама зароблю. Батько десь є, тільки він про нас не знає, а ми про нього не чуємо... Ось така потайна, як ви кажете.

— Таню, а в тебе постійний друг є?

— Постійний друг? — ледь оторопіла від запитання.

— Ти молода, здорова, а якій молодій та здоровій не захочеться мати постійного друга? По очах бачу, що є... Потайна... Авжеж, не осуджую, аби тільки постійний, хай навіть у нього сім'я, діти. Щоб серйозно дбав про законну жінку й законних дітей, але ж мав сердечні обов'язки перед тобою та Сергійком... Постійний друг не для флірту, а для життя, от!.. Ах ти ж мій Степан Гаврилович!

І вона підхопила болонку, що випірнула з тремких вод високої трави.

— А у вас є... постійний друг? — спідлоба дивлячись, глухо спитала Таня.

— Юрко мій — не від божого духа, помер його батько, а я от — удова... Є, чому ж нема, кожній жінці хочеться чоловічої ласки... Ах ти ж вередуля і пузанчик, ах ти ж Степан Гаврилович!..

Цілувала болонку у вогкий писок, чмокала в еластичну шкіру на животі.

— Звик до ваших пестоців! — усміхнулась Таня.

— Хто ж не любить жіночих пестоців, навіть собаки люблять. — І з долоні пустила щасливу болонку в траву. Обличчя у Василини Михайлівни ледь посутеніло, а в голосі побільшало довіри: — Юрко мій — розумний і слухняний, хоч мотузки з нього сукай, ось тільки не тій дістався... Все в нього є, бо про кого мені ще турбуватися, як не про сина? Ще не встиг подумати про магнітофон, а я вже несу йому магнітофон, ще лиш закралось бажання мати дублянку, а я вже несу йому дублянку. А чом не купити для своєї дитини, коли гроші є? Гроші в наш час не засолиш, як оселедці в діжці, вони й існують для того, щоб їх тратити... Ось оці «Жигулі» продам скоро, а куплю для Юрка нову модель, бо в новій моделі машини й людина міняється, наче вона вже новішої моделі, правда?

— Не знаю, не міняла машини.

— Зате одяг міняла! Коли набридне стара сукня — ой як хочеться нової, та модного крою, а коли дістала — наче вдруге на світ народилась, покращала й помолод-

шала. Так із усіма жінками, то й з тобою так, Таню. Жінка в новому модному одязі — вже інша: нова модель машини!

— Знаєте, в мене стільки клопотів, що нема часу... як би це сказати?.. переобладнувати себе на нову модель машини.

— Ха-ха! Ти молодець, Таню!— Регочучи, витерла батистовою хустинкою очі, а хустинку знову сховала за викот плаття.— Ось саме така розумниця найбільше й підійшла б за дружину моєму Юркові.

— Але ж у Юрка є дружина!— чудуючись, відповіла Таня.— Скоро повернеться з Чорного моря.

— Хіба то дружина? Лиш числиться формально. Знаєш, Таню, от якби домовитися з тобою...

Вони стояли в молодому дубняку, де літали строкаті дятли й чувся сухий та твердий перестук пташиних дзьобів по стовбурах дерев. Земля між дубками аж пахла квітчастим різнотрав'ям, граючи бджолиним дзвоном.

— Якби домовитися з тобою, що ти не проти... ну, згодом вийти заміж за Юрка... Тоді, коли він оформить через суд розлучення з Люсею.

— Я... так дивно... казали — на пікнік, на природу... казали, без діла, — не могла зібратися з думками Таня, заскочена зненацька чудними речами.— У них свої стосунки, я не хочу вплутуватись...

— В їхніх стосунках я наведу лад.

— Але ж Юрко... чи я симпатична йому... як він ставиться до мене...

— А що Юрко? Раз мені симпатична — значить, симпатична і йому.

— Він знає... про оцю нашу розмову?

— Авжеж, ні. Це моя ініціатива. Якщо попередньо домовимось, то скажу, а не домовимось, то Юрко так і не довідається. Він би сам не зумів до ладу й поговорити. Завжди все я, все на мені. Єдине, що йому за життя вдалося самому, — це познайомитися з Люсею. Вскочив у халепу, а я тепер — хлебчи їхню кашу. Е-е, годі з нього самостійності!

— Може, Юрко не пристане на нашу угоду?— вже посміливішала Таня, оговтуючись від несподіваної розмови.

— Юрко? Ще й дякуватиме!.. Я не помилюся у тобі, Таню, правда?.. Та й твоєму Сергійкові потрібен батько, а потім і своє дитя знайдеться у вас.

Загледівши поряд місцину, схожу на суничний килим, Таня стала коліньми на той суничний килим і зривала одну за одною ягоди якоїсь запаморочливої, неповторної духмяності. Довкола над барвистими вічками квіток золотавіли бджоли, а голос Василини Михайлівни долинав ізгори, наче волохате бриніння джмеля:

— Скільки тепер дівчат і жінок, яким не таланить, які не знайдуть своєї долі, а начебто вікують чужу долю, яка судилась не їм. Дивлюся на тебе, Таню, й торопію: ну така ж ти славна, так любиш свою дитину, а ніхто з чоловіків не здатен пошанувати твою душу. Наче посліпли всі... І, видно, ще б хотіла дітей мати?

— Хотіла б, — дивилась Таня своїми конюшинно-синіми очима на рожеві сузір'я суниць, що не гасли, хоч рви їх пригорщами.

— О, підберезовики!.. — Василина Михайлівна заходилася збирати гриби, що зграйкою білили в траві, а неподалік — іще черідка грибків молоденьких, у гарно скроєних капелюшках. — Це не ліс, а царство для нас, грішників... Ось тільки ми в своєму царстві не вміємо жити по-царському, бо грішники... Таню, ти не думай, що Юрко не послухається моїх порад, він у всьому кориться мені, а після того, як обпікся на Люсі, — й поготив!.. Ну, яка твоя відповідь?.. Авжеж, із відповіддю можеш не квапитись, але хоч натякни. Хоч натякни, аби я знала, як далі планувати, бо я не сидітиму склавши руки й не дивитимусь, як мій єдиний син мучиться, як його життя переводиться на пшик. Я не для такого життя народжувала Юрка!.. Ах ти мій шоколадний Степане Гавриловичу! Правда ж, Таню, Степан Гаврилович у мене шоколадної масті?

І, забувши про суниці та гриби, розчулена Василина Михайлівна тулила до пухких грудей та до щік болонку, що знову знайшла їх у лісі. Відпустивши песика поміж стрілчастого листя конвалій, враз поспитала:

— Бачу, Таню, ти вагаєшся?

— Вагаюсь?.. Та ні... суниці збираю...

Конюшинно-сині очі в Тані блищали туманною ранковою росою.

— Іще не знаєш, що тобі скаже постійний друг? Авжеж, не знаєш. Таню, в мені ти матимеш таку товаришку, якої ніколи не мала!.. Згодна й на те, щоб ти на перших порах, коли зійдешся з Юрком, не поривала зі своїм постійним другом. Щоб він заставався на перших порах, якийсь час. Знаєш, від таких постійних друзів буває

неабияка користь для родини, вони допомагають підтримувати нормальний мікроклімат у родині, коли між чоловіком та жінкою трапляються негаразди... Юрко ніколи не здогадається, він на все дивиться моїми очима... Не вагайся, Таню, хоч натякни... Повір, із вас була б така славна пара! Не сумніваюсь, тобі ще траплятимуться шанси, але при тих шансах не буде мене, а я всю душу вклала б у нашу спільну родину, бо нічого більше немає. Крім болонки Степана Гавриловича. Раніше була болонка Микола Васильович, іще раніше — Володимир Микитович... Дивна звичка у мене — називати болонок іменами своїх начальників чи співробітників...

Їхні мужчини-технократи з берега озера зачаровано розглядали ропухатих жабок із витріщеними, наче від базедової хвороби, очима. Жабки сиділи на лапатовому листі латаття й розглядали мужчин-технократів. Заворожений Сергійко у панамці-шестиклинці сам був схожий на жабку, що розсілась на березі. Юрко перочинним ножиком стругав із верболозової гілки свисток — біля них кучерявим віялом лежали невдалі свистки та обчухрана лоза. Його приязне лице зараз скидалось на колись зодягнену маску, що приросла назавжди. При появі жінок біля озера ця маска ожила й помітно зласкавилась.

— Юрко сердиться, що ми забарились у лісі, — мовила Василина Михайлівна. — Сердиться, бо зголоднів, мужчині для доброго настрою завжди треба підкріпитись. Ну, шершні, налітайте!

Знову посідавши на брезент довкола розстеленої скатертини, вони й справді — посвіжілі на лісовому повітрі й ледь припалені вільним полум'ям сонця — нагадували шершнів, особливо ж кирпатий Сергійко, що ладен був ухопити всі бутерброди. Василина Михайлівна, жуючи, переганяла жовна на щоках так старанно, наче камінчики на бухгалтерській рахівниці: туди-сюди, туди-сюди.

Таня, сама собі здаючись мишею, що залізла в нірку і звідти приглядається до білого світу, намагалася зловити на собі Юрків погляд, бодай жевріння якоїсь цікавості до себе. Проте його погляд клубочився туманцем холодної утоми, наче він перебував хтозна-як далеко від цього лісу й озера в лісі, наче не чув ні передзвону пташиних пісень, ні голосу своєї матері, наче не бачив і її з Сергійком, що, наїдаючись усмак, чудно так грав чорними пірцятами брівок.

Ледь захмелівши від коньяку, Василина Михайлівна змовницьки сказала, помахуючи пальцем у коштовних перснях, які мерехтіли вправленим рідкісним камінням:

— Таню, тільки без чорних підозр!.. У мене з тобою така розмова — перша! Ні з ким не вела таких розмов, чуєш? — І поглядом показувала на сина: мовляв, не здогадується, бо не втаємничений у наші жіночі таємниці. — Сподіваюсь, не тільки перша, а й остання.

Конюшинно-сині очі в Тані обважніли від сяйливої роси, що несподівано потекла по веснянкуватих щоках струмками сліз.

— А чого ж, поплач, поплач, — нітрохи не запечалившись, мовила Василина Михайлівна, загадково позираючи на сина, що їв сир із молодю цибунею та кропом. — Такі переміни в житті — поплач... Ех, скільки ми ще об'їздимо отак гуртом! Душа відпочиває на новому місці, а щоб відпочила найкраще — треба не прирости до одного місця. Юрку, обіцяла тобі нову модель машини — й скоро куплю, а цю продамо, бо вже намотала кілометрів на колеса, барахлить.

Василина Михайлівна пригорнулась до Тані й зашепотіла на вухо:

— Моє слово тверде, ми з тобою за твого постійного друга домовились твердо, йому теж доведеться не з редькою, ти не сумнівайся.

— Мамулька моя! — раптом Сергійко кинувся на захист, молотячи кулачками-яблучками чужу тьотю, яка, здалось дитині, хотіла забрати його маму. — Моя мамулька!

Згодом, коли вже зібрались, коли вже їхали з лісу, Василина Михайлівна, розпашіла від сонця, повітря та випитого коньяку, гула роздосадуваним джмелем:

— Захисник у мами росте! З кулаками — на старших. Оце така вдячність за суніці й гриби? За жабок на озері? Е-е, Сергійку, ми тебе з мамою більше не візьмемо до лісу. Знайдемо слухняного хлопчика, який не битиметься.

Сергійко обома руками обхопив маму за ший, схлипував, губенята від образи тремтіли, як два смарагдово-весняні листочки.

— Правда ж, Юрку? — вирішила Василина Михайлівна покластись на авторитет свого сина.

Юрко чув чи не чув, а тільки за всю їхню сьогоднішню мандрівку так і не розімкнув уст, у дзюбятих кутиках яких промінився-вітрився усміх павутинчасто-тремкий.

Сергійко горнувся до мами, що намагалася сховати обличчя в лляному й довгому його волоссячку, яке немов пламеніло на вітерці, що задував у машину, розвихрене волоссячко лоскотало їй губи та повіки, наче колючо-дражливі доторки вогнища дитячої голівки обпікали її...

На колінах у Василини Михайлівни крученим клубочком згорнулася болонка Степан Гаврилович, подеколи зблимуючи точеними візерунчастими горішками очей, в яких туманною втомою склюпувалося вдоволення.

НА КРАСНОМУ ХУТОРІ

У вйсті напіводхилених воріт стояв рудий пес, грудастий, на струнких і дужих ногах. Витягнувши вперед гостру морду, пес дивився на подвір'я. Поряд завмер цибатий хлопчина в волошківій сорочці, а з розхристаного коміра на тонкому стебельці шиї тяглась не так голова, як біла шапочка відцвілої кульбаби.

Хлопчик теж дивився на подвір'я. І в хлопчика, і в пса були схожі очі: наче молоді жолуді, що випали з кошиків.

— Ходіть-но ближче! — покликала жінка, стоячи на дерев'яному ганку.

Жінка від голови до п'ят була зодягнута в самі тільки квітки — великі, пишні. Ці квітки полум'яніли на довгій сукні, що загорнула її юне тіло: мовби й не жінка, а велика лялька в сповитку. Але ця велика лялька в барвистому сповитку мала привітну дорослу усмішку і лункий оксамитовий голос.

Ні хлопчик, ні пес ніяк не відгукнулись на той поклик.

Тоді жінка по низьких приступцях ганку спустилась на землю й подалась до воріт. Здавалось, що пливе в повітрі, бо не було видно ніг. А тому зачаровані пес і хлопчик не відривали поглядів од неї.

Наче йшла не людина, а сама тільки жіноча усмішка.

— Ферাপонт не кусається! — попередив хлопчик, коли жінка була за кілька кроків од них.

— Такий гарний собака — і не кусається! — зі здивуванням і захопленням сказала вона. — А чому Ферапонт?

— Можна було б і Джульбарсом назвати,— серйозно мовив хлопчик.— Або Джеком.

— Та вже хай зостається Ферাপонтом, славне ім'я.

На ганку появився чоловік у срібному пенсене на перенісці. Чорні вуса та борода надавали похмурості добродушному обличчю. Він дивився, як жінка повільно стала опускати руку, як її пальці лягли на голову пса, й тварина ще в передчутті дотику витягла морду, примружила очі, й шкіра на шиї затремтіла. Далі жіночі пальці стали гладити між вухами, які нащулились і ледь здригались, мов од пронизливого вітру.

Чоловік стояв на ганку й мовчки стежив, як собака приймає жіночу ласку, як усе більше звекає до тих доторків, що дають насолоду, й раптом, зробивши пружний хвилястий рух усім тілом, сперся передніми лапами на жіночі груди.

— Обережно! — мимоволі вирвалось у чоловіка.— Може покусати, Галю!

— Він не кусається! — не обертаючись, відповіла жінка.

Чоловік іще якийсь час стежив, як жінка й пес, схожий чи то на добермана-пінчера, чи то на дога, продовжують своє знайомство, а хлопчик захоплено спостерігає їхню гру. Пес, роздимаючи ніздрі, вже торкався очищеною пащею до її шиї, до щоки, а жінка, ухиляючись, реготала, й то однією рукою лоскотала поза вухами, то другою гладила по лискучій дузі вигнутого загривка.

Тільки звідки в цьому глухенькому селі міг узятись доберман-пінчер? Або дог? Ні, пес, либонь, не чистої крові...

— Ну, тепер ти не скучатимеш! — кинув чоловік із ганку.— Маєш компанію...

— Славна компанія,— згодилась жінка.

Потім чоловік стежив, як вони втрюх подались у ліс, що починався зразу ж за воротами. Власне, це мале сільце було тільки на одну вулицю: з одного боку садиби з хатами, городами та подекуди садками, а з другого боку змішаний ліс. Жіноча постать майнула між білими стовбурами беріз, далі посеред дубів, уже й зникла їхня весела, безтурботна зграйка.

— І де ти таке чудо знайшов? — запитала тітка, коли небіж повернувся до хати.

Вони приїхали до тітки вчора пізно ввечері, й лише сьогодні тітка нарешті мовила слово про Галю. Те слово, на яке він і сподівався.

— Довго шукав, але знайшов-таки, — відказав не без гордості, сідаючи на дубовому ослоні. — Тепер нікому не віддам.

— Бережи, не віддавай, — порадила тітка.

В хаті стояла прохолода, хоч надворі смажило сонце, перед вікнами хлюпав зелений сутінок дерев. Невисока, з жовтавим обличчям тітка була схожа на свою стару госпуду, в якій опустилася стеля, підперта сволюком, на поточену шашелем розсядисту скриню, обшпуговану залізом, на похмурий мисник, що світився, наче очима, кількома поставленими на ребро мисками в голубеньких малюночках на дні.

— Й не віддам, — пообіцяв небіж. — Уже все вирішено.

— Напарубкувався, пора й про сім'ю подумати, Василю, — сокоріла жінка. — Вчився — то добре, науку за плечима не носити. Але ж малюєш і малюєш... Хіба можна змалювати все? Ну, змалюєш, то що? Без сім'ї не можна, без дітей не годиться.

— Хіба живемо в ім'я дітей?

— А хіба ні? — На тітчиному обличчі була всім її життям випечена певність у справедливості цих слів. — Тільки в ім'я дітей, більше нема чого й жити.

— А діти живуть в ім'я чого? — усміхнувся ледь іронічно.

— А вони в ім'я своїх дітей.

— І так без кінця?

— То й добре, що без кінця, таке людське щастя.

— Щастя?

Не міг повірити, що смисл людського існування в цій простій істині. Що ця проста істина відповідає на всі запитання, сумніви, проблеми... Бач, тітка — непомітно для всього людства — розкусила тавмницю буття, призначення людини на землі!

Увечері сиділи на ганку, з якого відкривався розлогий краєвид. На цьому краєвиді вміщувалися берег, петляста річка, луг, стіна лісу ген-ген. Усе було повите бузковим серпанком, здавалось легким, невагомим, як і обрій. Як і обрій, який — коли напружити зір — відсовувався все далі, в безвість, а на видимій картині можна було запримітити значно більшу кількість подобиць.

— Як у пустелі, — сказала молода жінка. — Як у прекрасній пустелі.

— От і чудово!

— Аж не віриться, що в наш час можна так усамітнитись.

— Знаєш, — мовив художник, поблискуючи скельцями пенсне, і голос його прозвучав глухіше, ніж завжди, — тут на тебе ніхто не посягне.

— Хіба я хочу, щоб на мене хтось посягав? Хіба дозволю?

— Хай місяць нашої відпустки так і промине... Тут я буду спокійний, що ніхто не зазіхне на тебе не тільки бажанням, а й поглядом. — І зізнався в тому, в чому раніше не осмілювався зізнаватись. — Ревную, коли на тебе навіть дивляться.

— Але ж не заборониш! — забринів її сміх.

— От і жаль, а то заборонив би. — І, відчувши на своїй щоці вдячний поцілунок, сказав: — Можливо, ревності свідчать про обмеженість, але...

— Але, — перебила, — ревнуй, я люблю твої ревності.

В небі займались перші зірки; рідкісні звуки в первозданній тиші мовби набирали первозданного смислу; на гострих крилах пташок наче ширяли тіні вже близької ночі. Далеко в лузі золотою цяткою проткнувся вогонь багаття, й тільки тоді там, удалині, завидніла людська постать, народжена чаром надвечірнього багаття...

У ночі раптово прокинувся-збудив неясний страх, що, мабуть, весь час жив у його підсвідомості. Безтямно полапав долонею обіч себе — молода жінка спала поряд на ліжку, і йому відлягло від серця. І зразу ж осяяло: уві сні здалось, що втратив її, позбувся, навіть уривки сну клаптями туману майнули в свідомості.

Проте спокій не повертався, й художник босими ногами почалапав надвір, наче надворі мав спізнати розраду своїм острахам і побоюванням. Зорі були такі великі і сяяли так близько, що здалось, наче ступив поміж їхні розсипища, поміж їхні хащі крижаного сяйва, і це відчуття наближеності зірок принесло якщо не полегшення, то бодай піднесеність...

Уранці, за сніданком, тітка розказувала:

— Їздила до Петра в город, чом не їздила... Зачинила віконниці, забила дошками двері, яких курей зарізала, а яких сусідам роздала. Ну, думаю, прощай, Красний Хутір! А в городі лиш два тижні пожила, більше не змогла. Все мені не так, і я їм не так. Не пускали, казали, що звикну, а я наврипилась — і гайда назад. Ступила на рідне обійстя — й наче вдруге на світ народилась. Оддираю дошки на дверях — і плачу... Тоді й

одкрилось мені, що з Красного Хутора більше й ногою нікуди, що тут уже й віку добувати. Хоч смійтеся з мене, а таки біля чоловікової могили легше. Бо ж, виходить, не сама тут. І на могилу подивишся, і згадується все... Петрів дробовик зостався, то тут один свій, тракторист, щозими просить: дай, походжу лісом, може, якусь дичину встрілю. Я й дала б, може, а жалко розлучатись. Ото як випущу з рук — наче саму Петрову душу випущу. Це ж він колись і зайців приносив, і вовка вполював.

— Ану покажіть дробовика,— несподівано озвався небіж.

Галя, сяйнувши лукавим зором, спитала:

— Та чи ти вмієш тримати зброю?

Тітка з комори до хати внесла промаслений мішок у павутинні, де, загорнуте, вгадувалось важке тіло дробовика.

— І є набої?

— Є, в мішку.

— Сховайте,— благально мовила Галя.— Сховайте, бо він не знає, як і торкнутись, ще ненароком вистрелить.

— А чого ж, буває,— згодилась тітка,— коли ненароком і вбивають.

Тільки вийти за ворота — і вже ліс, тільки спуститись по схилу поміж кущів жостеру — і вже луг. А цьому луку нема краю, і трава тут зросла висока, й зорями зазоріли квіти скрізь, і над ними тчуть медову музику бджоли, й птаство заповнює щебетом простір від землі до неба. Ото як немає межі цьому простору, так немає берега пташиним пісням. Літають пісні на крилах пташок, і вже тільки на крилах тих пісень здатне триматись таке високе й чисте небо!

— Медоносна пора...

— Ти ні разу не взявся за олівець...

— Безнадійна справа...

— Чому?

— Ще надірвусь. Хіба хтось здатен дорівнятись у своїй досконалості до рівня природи?

— Раніше ти був зухваліший.

— Спокій теж не позбавлений мудрості.

Вони перекидалися словами, йдучи через розквітлий червневий луг, і тут не те що зашелестіло у верболозах, а наче дріж і сивий тремт пройняв їхні живі налякані душі, і з того дрожу та тремту в хвилю високої трави щось упало, звалилось, далі випірнуло, пострумувало

дужим потоком — і вже скоро перед їхніми очима вигулькнув пес гнідої масті.

— Ферапонт! — впізнала молода жінка і засміялась.

Пес оббіг довкола них, гайнув назад у кущі, вискочив і, радісно повискуючи, припав на передні лапи перед жінкою, тулячи морду до землі й б'ючи хвостом.

— Ти сам? А де твій хазяїн? І як ти зумів знайти нас у лузі?

Видно, була втішена цією зустріччю і, нахилившись, почала гладити долонею понад очима, горбкуватий лоб, відчуваючи, як під пальцями здригається гаряча шкіра.

— Дивний пес, — мовив художник, спостерігаючи за ними збоку. І, наблизившись, спробував погладити собаку. — Так ти полюбляєш ніжність, еге?

Ферапонт завмер, стежачи за рукою, що підкрадалась, і раптом, ошкіривши ікла, озвався коротким погрозливым гавканням. Художник якусь мить тримав руку непорушно, й собака пильно стежив за нею очима-жолудями.

— Еге, то ми не з усіма ласкаві, тільки з жіночою статтю! — мовив іронічно, проте не без легкої досади.

— Та ти всміхайся йому, а не витріщайся вовкулакою!

— Гаразд, усміхнемося, — згодився художник і, надавши своєму обличчю якомога добрішого виразу, загравиши переливами голосу, мовив: — А тепер, собачко, не гарчатимеш?

Пес знову насторожився, і знову почувся погрозливий звук. Добрий вираз на чоловічому обличчі пропав, мов полум'я свічки від вітряного подуву.

— Ти не вмійш, треба отак... — Молода жінка, зодягнута в довгу сукню до п'ят, гойднулась квітчастою хвилею, присідаючи, долоня її в ласкавому доторку припала до лискучої шиї. — Правда ж, Ферапонтику, ти розумний, всіх любиш, нікого не кривдиш?

Пес покірно приймав жіночу ласку, проте не спускав настороженого погляду з художника, що відчужено стояв поряд.

— От бачиш, Василю, — торжествувала, — все дуже просто. Попробуй так, як я!

— Не вдасться...

— Чому? Тільки лагідно, він і відповідь лагідністю.

— Не вдасться, бо для цього принаймні потрібно бути жінкою.

Почувши сказане, молода жінка зареготала так, що, знесилівши від сміху, сіла в траву. Мабуть, стривожений

і підстьобуваний тим нападом сміху, пес підвівся з землі і, високо підстрибуючи, став носитись довкола. Його навальний біг виражав якусь гостру тваринну радість, він носився по колу, толочачи, б'ючи грудьми травостій, і з паці його розтуленої разом із надсадним диханням вивалось коротке скімлення.

— Перестань сміятись! — різко наказав художник.

Проте жінка чи не розчула, чи не могла перебороти сміх — у безсилій позі відкинула назад голову з розкошланим волоссям, а пес і далі гасав по траві.

— Та годі! — не тямлячись, крикнув чоловік.

І тут із верболозів вихопився хлопчик у волошковій сорочці.

— Ферапонт, до мене! — скомандував. І, коли пес винувато наблизився до хазяїна, коли молода жінка, переборовши сміх, звелася з трави, сказав: — Ішли через горішину, а він шасть у кущі — й нема! Я кликав, слідом побіг — нема. Аж це він почув у лузі вас! — І посварився на пса: — Зачиню в хаті й не пускатиму на волю!

Пес винувато крутив головою, наче обіцяв слухатись...

Ото й усі пригоди у Красному Хуторі за перші дні їхнього перебування. Звісно, якщо ці дрібні оказії можна назвати пригодами. Чи були й інші? Та, либонь, були, коли, скажімо, так поставитись до цілком звичайнісінького. Наприклад, до неправдоподібно великого місяця, що вночі князював у чорній голубизні небес, а ватага зірок стояла неоглядним табором, як вірні джури. Чи коли так поставитись до лося, що ополудні пройшов через лісову галяву, пройшов неподалік од них погордно, війнувши духом звіриної сили, й вони ще якийсь час прислухались, як він тріщить гіллям кущів. Чи коли так поставитись до короткочасної грози, що знагла громом ударила у велетенський бубон небес, шаманствувала, карачи прекрасний світ шмалькими блискавками, затоплюючи його потоком прозорої води, та вже скоро змінила гнів на милість, перестав гриміти апокаліптичний бубон, гнівні вибухи блискавок обернулись на сяйво дня, а вода потоку — на коштовні краплі, якими обнизалось усе те, що зеленіло, цвіло, йшло в ріст.

Якось уранці художник подався до річки на рибалку. Біля берега текла не вода, а сон блакитного молока, що повсюдно парувало. Співав луг, омийтий досвітніми росами. Душа сама налаштувалась на високий лад, сповнилась любов'ю до всього суцього. Чи зловилося, чи не зловилося, а від річки повертався з отим високим

ладом думок і почуттів, яких зараз нітрохи не соромився.

На ганку, осяяний сонцем — наче виліплений із рудої глини й обпалений у печі на найсильнішому вогні, — сидів пес Ферапонт. Сидів, статурний, виставивши дві вузласті жердини передніх ніг, і поза його виражала велич.

— Ти ж бач! — скептично всміхнувся художник, мимовільним — і непотрібним — рухом руки поправляючи пенсне. — Сфінкс!.. Цезар Нерон!..

Зневажливі «Сфінкс» і «Цезар Нерон» прозвучали марно, бо пес ніяк не зреагував, сидячи й далі в монументальній позі.

Художник, поставивши вудочки на причілку, ступив до ганку, як пес звівся на всі чотири й, ошкірившись, гавкнув.

— Ти що, в себе вдома? — здивувався художник. — Чи здурів? Ану гайда з дороги!

Ферапонт завмер, блимаючи очима, що наллялись кров'ю.

— Гавкай у себе вдома, а тут ти в гостях, зрозумів? Давай не сваритися, зійди геть!

Шкіра на гострій морді тонко тремтіла.

— Слухай, чому я так тобі не подобаюся? — запитав художник, силувано сміючись, а своєму сміху надаючи саркастичних відтінків. Тільки чомусь саркастичні відтінки йому не вдалися. — Я тебе не бив, дрючком не замахувався, а зараз іду не до твоєї хати, яку ти повинен стерегти... Слухай, Цезар Нерон, ти мене ображаєш, і я попрошу сатисфакції...

Пса, видно, не могли підкупити лестощі, які звучали в прозвіську «Цезар Нерон». Та й, вирісши в селі, він не втямив погрози, що крилась у слові «сатисфакція». Тому й не збирався відкрити дорогу до хати.

— Виявляється, ти не тільки неосвічений, а й невихований!

І раптом у несподіваному здогаді лягнув себе долонею по лобі:

— Ага, ти не просто не пускаєш у дім, а не пускаєш до жінки! Ха-ха! Ха-ха!

Дурним реготом реготався прямисінько в насторожену морду пса. Мабуть, Ферапонт зрозумів, що з нього глузують, бо в беззвучному оскалі показав гострі ікла.

Художник постукав кулаком у вікно. Скоро до шибки припало жіноче обличчя з німим запитальним виразом в очах.

— Пусти до хати! — сміявся художник.

Постать у шибці нетямковито стинула плечем.

— Цербер не пускає!

Скоро жінка показала на ганку.

— Не пускає цербер оцей! — повторив художник.

І вже не сміявся, відчуваючи злість і несподіване приниження. — Відведи пса, і хай його прив'яжуть, чи що.

— Ми так славно гралися з ним! І в ліс бігали, поки ти ловив рибу. Чи повернувся з порожніми руками? Сніданок готовий...

— Відведи пса, — роздратовано сказав художник.

Молода жінка взялась рукою за нашійник, і пес слухняно подався разом із нею до воріт. Художник сів на колоду, до якої рубали дрова, й запалив цигарку. Роздратування не минало, як і недавня злість.

— Ти сказала, щоб собаку тримали на прив'язі? — поспитав, коли жінка повернулася.

— Навіщо прив'язувати? Він звик до волі...

— Звик до волі? Але ж не пускав мене до хати.

— Всіх пускає, а тебе чомусь ні. Мабуть, ти налякав чи погрожував йому... Василю, й чому ти такий роздратований?

— І ти не знаєш, чому я роздратований?

— Справді, чому?

— Пес стеріг тебе, ось тому й не пускав мене в хату. — І, уникаючи дивитись на жінку, вів із досадою: — Є така популярна легенда, чи то правда, про змію...

— Яку змію?

— Що закохалась у людину. Й коли людина померла, то змія якимось чином знайшла її могилу серед тисяч інших. Змія і днювала, й ночувала на цій могилі. Може, сподівалась на чудо? На те, що людина постане з могили. Але так і не дочекалась, умерла з туги на могилі.

— Нічогосінько не розумію, — мовила жінка. — Чому ти розповів цю легенду?

— Може, й не легенда, а правда... Ще зрозумієш.

Із того дня художник замкнувся в собі, в погляді випуклих, сливових очей появилсь щось недобре. І нарешті взявся до малюнків із натури, скрізь носив із собою альбом, олівці, туш. Не те що набрався відваги на аркушах паперу рівноцінно відтворити картини природи чи колоритні постаті людей, а просто, мабуть, намагався сховатись у знайомій атмосфері роботи. Так, у його альбомі появилась тітчина хата, де під вікнами цвітуть

мальви та соняшники. Колодязь із задертим журавлем, на журавлі стримить цебро, а внизу телятко задерло морду з міткою на лобі, просить пити... Хлопчик і дівчинка їдуть верхи на коні, хлопчик тримає в руках гусака, а дівчинка якимось наче розпачливим рухом притискає до грудей гребенястого півня... Ось тітка сидить у вимощеному сіном передку воза, поряд із тіткою лежить коза зі зв'язаними ратицями, й очі в цього пекельного рогатого створіння схожі на тітчині.

А ще він малював Галю — ось вона, підібравши поділ плаття рукою, забрела у воду, всіяну розквітлими глечиками латаття; Галя, перехилившись, несе від криниці двоє відер води на коромислі (навмисне впросив, щоб узяла те коромисло та саме так принесла води); ось Галя має довгі коси над великим дерев'яним коритом, що відсвічує барвою липового меду, має під зірчастою вишнею в садку; ось Галя спить, простеливши на подвір'ї ряденце, а біля неї кіт умивається лапкою; ось Галя йде по вулиці, несучи обома руками горнятко з молоком; а вже тут Галя підгортає картоплю на городі; ось Галя сидить на лаві під грушею, а голуб клює кришки мало не з її долонь...

Якоїсь ночі він прокинувся, вдруге вві сні переживши той самий страх, наче втратив Галю, наче й ніколи не зустрічався з нею і вони обоє не забилися сюди, в Красний Хутір до тітки. І хоч знав, що не слід вірити химерній маячній сну, усе ж полапав рукою, торкнувшись до м'яких жіночих губ, і їхнє тепло оживило й збадьорило його.

— Чуєш, Галю... — покликав тихенько.

І довго лежав, прислухаючись до її майже нечутного дихання, і був радий, що маячня сну зосталась маячною, що Галя поряд із ним тут, у Красному Хуторі. Й переодя, зовсім не збираючись розбудити жінку, проказав пошепки:

— Чуєш, Галю...

Це вже сталося незабаром, коли наспіла пора сінокошу. Художник ходив у луг до косарів, подеколи малював їх, подеколи брав косу в руки, щоб подолати в гурті одну чи дві загінки. А то просто баглось йому пройтись поміж покосів, відчути, що в різні пори дня скошена трава пахне зовсім по-іншому і її ранковий прив'ялий дух одмінний від ополуднього, а вечірній не схожий на денний чи досвітній. «Я дегустую запахи скошеної трави, — кпив сам із себе художник, мимовільним рухом поправ-

ляючи пенсне, — й ніхто не заборонить мені бути луговим гурманом, матері вашій трясця».

Ніхто не забороняв, звісно, дегустувати дух червеного сіна, але художникові чомусь кортіло звертатись до уявних опонентів і брати над ними гору в своїх примхах або чудних забаганках...

Громадили сіно, виростили копиці в лузі, наче шатра степової орди, якими віяло та хурделило в минулому. Косарі сиділи гуртом, їли вечірній куліш, блакитними пасемками снувався димок від пригаслого багаття. Генген дві чаплі ходили по болітцю, що зблискувало більмом невидючої води, й художник звівся, неквапом подався ближче до них. Може, тому, що давно не бачив цих птиць, що стають усе більшою рідкістю, чи просто кортіло побути якусь часинку наодинці.

Повертаючись назад, іще здалеку побачив, що косарі сидять кружкома, як і сиділи, а Галя, бігаючи біля копиці сіна, грається з Ферапонтом. Звідки він тут узявся без хлопчика, свого малолітнього хазяїна? Яким чином угадав?

Рудий пес присідав то на передні лапи, то на всі чотири відразу або кидався стрімголов за молодою жінкою, що кокетливо тікала від нього, або вже вони борюкались груди в груди, й передні лапи Ферапонта лягали на жіночі плечі, його морда тяглась до обличчя, намагався лизнути язиком.

Хутко підійшовши, блідий художник наказав:

— Негайно перестань!

— Але ж він грається! — нестримно сміялась Галя. — Тримає в полоні, хіба вирвешся.

Косарі зацікавлено поглядали на ту гру й зовсім не тямали гніву художника.

— Облиш ці забавки! — мало не крикнув він.

— Та що тут такого? — присоромлена тим криком, спробувала захищатись молода жінка. — Хай собі трохи покажиться пес.

— Авжеж, хай пес покажиться, а тобі нема чого казатись!

По-дитячому ображено склались губи молодої жінки, вся її постать зів'яла. Тільки пес ніяк не міг второпати, що з нею сталось, і далі телесувався поблизу, вимагаючи ласки, бажаючи гратись, благально зазираючи в обличчя.

— Пішов геть! — з притиском видихнув художник.

Пес застиг, наче перед кидком, і загарчав. Косарі позводились від вечері, хтось узяв граблі. Та враз

Ферапонт зірвався з місця й прудко подався до річки — там появилвся хлопчик у волошковій сорочці, голосно кликав собаку до себе.

За кілька наступних днів у альбомі появились нові малюнки. Ось клапоть пшениці, вибитий і витолочений градобоєм, кущ польового маку теж потрощений, лежать посічені пелюстки. Ось із козубком стара жінка, тримається за костур, а той костур вищий за неї вдвічі. І — малюнки з Галею: йде по вузькій кладочці, розставивши руки, вже тут тримає на руках сусідське дитинча, а ось на голові їй красується вінок лісових квітів, і підперезана вона пояском, виплетеним із квітів, і ноги босі...

Знову віддавшись малюванню, художник зосередився в собі, появилась у погляді гіркота мудрості, відблиск лиховісності несподіваного життєвого досвіду.

Недільного ранку тітка взяла з собою Галю — подались у сусіднє село по всякі продукти, бо маленький Красний Хутір і досі обходився без свого магазину. Художник, зоставшись сам, сидів без діла за дубовим столом, обмірковував якусь думку, дивлячись у сволок. Далі пішов у комору, зняв із гака мішок, у який було загорнуто зброю, і виніс надвір. Біля ганку дістав із мішка дробовик, зламав на коліні, подивився в ствол і загнав у магазин заряд, що теж лежав у мішку. Тримаючи зброю в руці, вийшов із воріт, поминув вулицю й подався в ліс...

Туркотіли горлиці. Наче з хворих грудей, через астматичні бронхи, виривались їхні кволі й водночас лункі голоси. Поблизу озвався одуд, а потім, замайорівши барвами оперення, пролетів над стежкою, зник у гушавині.

В траві зоріли достиглі суниці, й достиглі ягідки серед соковитої зелені здавались краплями живої крові, яку зронули підстрелені птахи, б'ючись над землею в останньому передсмертному польоті. Художник збирав суниці, кладучи дробовик у траву, а потім, визбиравши ягоди поблизу, повертався й брав зброю. Залишав знову — під кущем кінського щавлю чи біля розбуялого куща ведмежого вушка — і рвав солодкі ягоди, що пробуджували спомини дитинства, далі, схаменувшись, повертався по зброю, яка весь час видавалась важчою, ніж сподівався.

І — пухирячись звуками, булькаючи голосами — туркотіли горлиці, не перестаючи ткати й ткати свої нехитрі мелодії.

Цікаво, якому поету належать оці рядки, що мимохіть спливли в пам'яті: «Сьогодні зрізав у лузі калинову гілку — й почув плач Ярославни»? Отже, озвалась-таки дудочка живого дерева гірким голосом княгині, озвалась через млу століть!

Береза посилала до берези, осика до осики, від ліщини вело до черемхи, з галяви на галяву, роїлись думки в голові, напливали спогади, починали звучати колись кимось сказані фрази, зринали читані рядки — в такому настрої блукав у лісі, аж поки опинився на згірку на узліссі. Зі згірка відкривався той самий безмежний луг, на якому лежали покоси сіна й поодинокі копиці, синій ліс удалині.

Скільки часу він так сидів, дивлячись у простір? Мабуть, багато.

Й раптом побачив, як унизу, по стежці поміж султанів розквітлих будяків, біжить пес рудої масті. Це був Ферапонт. Пес то зупинявся, когось, мабуть, очікуючи, то знову кидався вперед. Зі злою рішучістю рука художника потяглась до зброї. Миттю прилігши, він прицілився — легко цілилось, і, мабуть, не трудно буде влучити, бо пес біг за кущами будяків зовсім близько.

Палець твердо завмер на спусковому гачку, і в цей час на стежці вигулькнула моторна постать хлопчика у волошкській сорочці...

— Ферапонт! — кликав хлопець охлялим голосом. — Не поспішай!..

Наступного ранку художник виїжджав із Красного Хутора.

Коли в газику, випрошеному в голови колгоспу, лежали спаковані речі, тітка витирала сльози й наказувала небожу:

— Ти ж, дивися, бережи Галю! Й матері передавай, що дуже б хотіла здибатись, бо, чує моє серце, не так багато лишилось, пора збиратись у дорогу вслід за Петром.

Тітка, підперши щоку долонею, стояла в рамі розчи-нених воріт. Біля її ніг, вилізши з городу на вулицю, лежало гарбузове гудиння в грамофонах жовтого цвіту. Машина віддалялась, а тітка стояла й стояла непорушно, підпираючи щоку, наче боліли зуби.

— Прощай, Красний Хутір! — мовила Галя й поглянула на художника так, наче сподівалась на його підтримку й розуміння.

Але художник не відповів поглядом на погляд, змусив себе не обернутись.

І вже на виїзді з Красного Хутора — лишенько, скільки ж того виїзду, скільки того хутора! — глянув назад. Глянув назад, проймаючись холодком, дрижем, подумки лаючи все на світі — збіг обставин, містику, самого себе, найізолюваніший на світі Красний Хутір, цей ре-лікт минулого...

Бо, відстаючи й відстаючи, не в змозі зрівняти-сь у швидкості з машиною, біг слідом рудий пес, біг і відста-вав, біг і відставав, меншаючи, стаючи неправдопо-дібним...

СИНЬОШИЙКА-ВАРАКУШКА

Ранок, роса притрусила сивиною молоду траву в саду, а сад схилом горба збігає до річки Гнилоп'яті. Вода в річці справді така дзеркальна, її поверхню не роз-биває ні сплеск риби, ні вітер, і лиш де-не-де куриться туманець. Біля хати цвіте бузок, наче скипаючи важки-ми фіолетовими гронами, й цвітуть яблуневі дерева, мов-би вибухнули й застигли блідо-рожевими хвилями. Гар-монію цієї весняної вроди довершують солов'ї. Співали звечора, не вмовкали вночі, а тепер їхні голоси ще там і сям спалахують поміж зелені, щоб невдовзі розта-нути — як ранкова паморозь тане під сонячним про-мінням.

Степан Іванович, учитель на пенсії (ми з ним учора вмовились піти на риболовлю), бере край хатнього при-чілка наготовані звечора снасті, бляшане пуделко з чер-в'яками та марлевий ворочок із пахучою приманкою, а ще стареньку саджалку прядив'яної нитки, — й стеж-кою через сад ми спускаємось до Гнилоп'яті. Свою лева-ду, від самої води, він обсадив вербами, поміж них збив дощаний поміст, і з цього помосту, що сягає в лепехату заводь, зручно закидати вудочки туди, де глибше, де має більше водитись риби.

Славно о цій ранковій порі на річці, коли день уже на-родився, коли в блакитному неводі небес пливе, чуючись вільно, велика срібнолуסקа риба-сонце, коли весь види-мий світ видається молодим, а в цьому молодому світі й почуття твої по-юнацькому свіжі, й дивишся довкола по-юнацькому гострими очима! Славно о цій ранковій порі, й не хочеться думати про плин часу та минуцність життя, а хочеться вірити в невмируцність усього суцього, у незнищенність часу...

Не клює: поплавці заков'язли у застиглій воді, не здригнуться. Неподалік від нас, сидючи в надувному гумовому човні, з очерету рибалить старий із молочними вусами, що лагідно пообвисали. З гумового човна стримлять горіхове та бамбукове вудлиська, проте і в старого хоч би разок тобі повело.

— Ну, якщо в Архиповича не ловиться, тоді кльову, либонь, нема по всій Гнилоп'яті, бо хто-хто, а він мастак у цьому ділі.

Голос у літнього вчителя ледь шарудить на вустах, як суха солома на вітрі.

Незабаром Архипович згортає снасті і, гребучи веслом, пристає до берега. Якимось незграбним, конвульсійним рухом виборсується з човна і, накульгуючи, йде між верболозів. Припадає на ліву ногу, до того ж допомагає двома милицями. Скоро огузкувата, важкоплеча постать зникає за деревами.

— На фронті став інвалідом? — питаю про Архиповича.

— Ще до фронту, — відказує Степан Іванович.

— Як — до фронту?

— В дитинстві.

Ми стоїмо зі старим учителем на дощаному помості, настеленому поміж лепехи; вода віє свіжістю, від помосту пахне характерним запахом дерева, що добре намокло у воді, а тепер ось нагрівається на сонці. Обличчя в Степана Івановича — це обличчя хлопчика, що передчасно постаріло. Він розповідає з селянською неквапливістю про свого сусіда Архиповича, якого знає стільки, скільки стоїть на землі Тернівка.

Розповідає про те, як у громадянську війну Архипович, котрий тоді був іще просто тернівським хлоп'ятком дванадцяти років Кузьмою, разом із продзагоном трусив зерно у куркулів. Сталось так, що всіх їх переловили озброєні дядьки з банди. П'ятьох продзагонівців, а з ними й дванадцятирічного Кузьму, позагортали в кулі соломи, позв'язували ті кулі перевеслами. Й по черзі стали підпалювати.

— Ген отам, у присілку...

Й Степан Іванович показує рукою через річку на тернівські горби, що чорніють зраною та скопаною землею городів, біліють розквітлими садами.

А коли озброєні дядьки намірились підпалити загорнутого в солому малого Кузьму, добровільного продзагонівця, то до місця оказії вже набігало чимало

молодиць та бабів. Жіноцтво лементувало, дивлячись, як із смертельним криком палахкотять живі люди, як один сніп вогню побіг у поле, а другий помайорів язиками полум'я у вулицю, так і жди, що спалить усю Тернівку. Ну, вони й порятували хлопця, кільоро з них кинулись до нього, збили вогонь, здерли недогорілу солому. І вже коли нажаханий розправою юний продзагонівець дременув у балочку, то хтось із озвірілих куркулів таки не захотів відпускати здобич, стрельнув із обріза, влучив у ногу.

— Ось із тих пір...

Уява моя відмовляється намалювати, як у полум'ї горять живі люди, ні в якій фантазії не хочеться бачити, як у вогні мають зотліти дитячі очі.

— Усе життя він — бондарем, теслею. Досі маю діжечку його роботи під огірки, помагав хлівець ставити мені.

— Женився?

— Звісно, женився, його баба Ганна померла позаторік, Архипович доживає віку біля сина. П'ятеро синів спроворив, усі на минулу війну пішли, то з війни тільки один вернувся, Карпо, возить фураж на колгоспний корівник. А четверо так і не повернулись у Тернівку, десь їхні кості тліють, якщо не зотліли... Архиповича часто просять вчителі до школи, виступає перед піонерами. Ще жиливий дідок і пам'ять має гостру, почне розказувати — й старе не переслухає, не тільки мале.

Сонце звелось над Тернівкою, небо зглибіло попелястою глибинню, річка перед нашими очима лється — цвіте свіжими зеленими та блакитними барвами. Попід осокою йде хлопець у червоній, як мак, сорочці, а з коміра тієї сорочки на довгій шиї тягнеться руда, як соняшник, голова. Притискає обома руками до грудей невелику кліточку, напівзагорнуту в перкалеву шматку. Всідається на землі під вербою й дивиться, як ми рибалимо. Його дикуваті очі нагадують пелюстки шипшини поміж колючок. Мовчить, бо знає, що риболовля — це тиша, яку не можна каламутити голосом.

— Не ловиться, Васильку, — озивається Степан Іванович.

— Та й дідусь нічого не приніс додому, — каже Василько. — Стільки просидів, а вернувся з порожніми руками.

— Ну, раз в Архиповича ні ока ні луски, то що вже тоді про нас балакати!

Згортаємо нехитрі снасті, сходимо з дерев'яного помосту на берег.

Василько легкою пір'іною зводиться з трави, його шипшинові очі м'якшають і добрішають від усмішки, що хлопнула по всьому весняному виду.

— Степане Івановичу, це для вас.

І, лівою рукою знявши перкалеву шматку, в правій руці простягнув дерев'яну клітку.

— Що тут у тебе? — мружачись, поспитав учитель.

— А ви подивіться!

Лице в дитини замерехтіло від радості, наче кожна веснянка зазолотилась.

— Якась пташка?..

— Степане Івановичу, це соловейко!

— Соловейко?

— Еге, синьошийка-варакушка!

Сірувато-бурий, соловейко мав синій зуб, синю шию й звався синьошийкою. Здригаючись на тонких ніжках, показував жовтаво-білі груди та черевце з поперечними смужками — руденькою й чорненькою.

— Де ж ти дістав цього варакушку? — поспитав Степан Іванович.

— Зловили з хлопцями капроною сіткою.

— Навіщо? — дивувався вчитель.

— Хіба ви не чуєте, як вони зараз співають? А цей у чагарях над Гнилоп'яттю заливався найкраще, вже такий мастак, уже так витинав, що держись!

— І ви зуміли зловити?

— Ну! — тішився вчителевою недовірою Василько. — Поставте клітку з солов'єм у кімнаті, співатиме для вас удома, як у саду.

— Хіба ж він у неволі співатиме?

— Така пора, що співатиме.

Степан Іванович узяв клітку з варакушкою, роздивлявся дрібну пташку, що так скидалась на горобця.

— А це не солов'їха? — поспитав.

— Соловей, а не солов'їха, — запевнив Василько.

— Якщо соловей, то в нього має бути солов'їха. Десь вони над Гнилоп'яттю й гніздо змостили з сухої трави та корінців, а солов'їха знесла яечок, так? Кажеш, учора зловили варакушку? Значить, солов'їха не дочекалася свого хазяїна ні вночі, ні вдосвіта. Як же вона сама висидить малих солов'ят? Мабуть, не висидить.

Шипшинові очі на веснянкуватуому виду прив'яли, стали знову колючо-дикуватими.

— Васильку, я ніяких птахів удома не тримав і не тримаю, та й догляду за ними не знаю. Чим годувати? А як затужить у неволі й занедужає?..

— Комахами годувати можна, хлібними крихтами, а поїти водою,— торохнув тріскучою скоромовкою.— Навчитесь.

— А восени, а зимою? Солов'ї до вирію відлітають, як же йому в хаті, коли надворі сніги та морози вдарять?.. Е-е, Васильку, не хочу я брати гріха на душу.

Й повернув клітку з варакушкою.

— Може, випустити? — озвався Василько, в якого ледь побураковіли кінчики вух.

— Випусти,— порадив учитель,— хай летить до своїх.

Хлопчина відчинив дверцята, просунув руку в клітку, й скоро його пальці обережно стискали соловейка-синьошийку. Приплющившись, чіпким зором подивився на пташку, мовби запам'ятовував її назавжди, а потім розімкнув пальці. Відчувши волю, варакушка спурхнув із дитячої долоні, перелетів між вербового гілля й миттю розтанув у прозорому безмежжі весняного дня.

Василько, звівшись на груди вогнисто-руду голову, подався берегом річки, й макова його сорочка цвіла-спалахувала, поки й погасла.

— Внук Архиповича,— мовив учитель, провівши хлопця поглядом.

Ми йшли вгору стежкою в саду, вздовж якої жовтіли щирі вічка кульбаби. Цвіли яблуні, мовби позастигали над землею біло-рожеві хмари. Вже на хатньому причілку, де духмянились бузкові пахощі, Степан Іванович зупинився й заговорив:

— Так, Василько — внук Архиповича... Тільки в Кузьми з Ганною четверо синів народилось, а не п'ятеро, і всі четверо не вернулись з фронтів... А Карпо — прийомний, інтернатський, доглянули з пуп'янка. То Василько — від Карпа, чужа кров за рідну на старості... Кмітливе дитя, 'метке! Бачте, синьошийку-варакушку зловило!.. На всіх збитках у селі, а дід Кузьма не натішиться...

ПОЛЮВАННЯ З ГОНЧИМ ПСОМ

Товариш залишив мене тут, на острові, а сам, сівши в моторний човен, подався в село по всякий надібок: хліб, олію, сірники, сіль.

Людина, котра мріє про самотність, не відає, що чинити зі своєю самотністю, коли її — вволю! Здавалося б, розкошуй, втішайся, але, не звикнувши до самотності, не можеш спершу ні втішатись, ні радіти. Виявляється, до неї треба звикнути. Виявляється, в собі слід виховати смак до самотності, культуру її використання.

Острів був схожий на вітрильник, що плив посеред Дніпра. Мабуть, схожості з вітрильником йому надавали не тільки піщані береги, а й дві довгі коси, що біліли серед блакитного простору води. Коси були всіяні черепашками. Чайки, що здавались голубуватими, плавали біля однієї та другої коси і зрідка скрикували. За такої літньої спеки голоси їхні звучали зів'яло, непевно.

Наш намет стояв на березі, поміж верболозів, а рибу ми ловили неподалік зі стовбура верби. Верба тут опинилась невідомо як — дерева на острові не росли. У річку було закинуто вудочку і два спінінги. До верхка кожного спінінга ми прикріпили по дзвіночку, які озивались мелодійними, сяйливими голосками. Не клювало. Подеколи я діставав із води нехитрі снасті, перевіряв наживку, а потім знову закидав якомога далі від берега.

Зумисне повільним поглядом стежив за небом (наче аж зотлілим, вигорілим від гарячого сонця, від спеки). Блукав очима по лівому берегу, по численних заводях, по заростях очеретів, які вкрили безліч заток, рукавів. Далі вглядався в правий берег, крутий, з жовтої та сірої глини, подекуди порослий лісом. Там, під лісом, горіло вогнище, ледь-ледь бовваніли юнацькі постаті, білили намети. Чи то студентський табір, чи то молодіжне туристське стійбище — важко втямити до пуття.

Ми з товаришем сиділи на цьому острові третій день. Ввечері розкладали багаття, варили юшку, розмовляли. Він мав прекрасний оповідацький хист: лукаво посвічуючи сірими, як равлики, очима, одну за одною дарував мені кумедні оказії зі свого сирітського дитинства, що випало на роки війни, розказував про перебування на шахтах Донбасу, навчання в ремісничому училищі, про парубкування — в позичених штанях і сорочці з чужого плеча. Тепер він працював у якійсь конторі, яка чи то пропагувала, чи то вивчала всілякі народні обряди та звичаї, — тут теж не обходилося без курйозів...

Сухе повітря — хоч би ворухнулось, хоч би повіяв вітрець. Навіть близькість води не освіжала. Після

дощової, холодної весни настало палке літо, яке, здавалося, запрагло нарешті відігріти людей, птахів, тварин і рослини, що скучили за теплом. Розморений спекою, я вже був не такий уважний до вудки та до спінінгів і невдовзі задрімав...

Пробудившись і розплющивши очі, я закліпав повіками, примружився: так гостро біла, так полум'яніла, наче розпечена магма, поверхня річки. Вже хотів забрести у воду й хлюпнути собі в обличчя пригорщами прохолоди, як раптом почув на протилежному боці острова звук моторного човна. Хто б то міг причалити чи відчалити?

Згодом я побачив, як по річці мчить голубий дюралевий човен із потужним двигуном. Човен узяв курс на правий берег Дніпра. В човні сиділо трое парубійків — засмаглих до антрацитного блиску. В одного на грудях зблискував медальйон на довгому ланцюжку, у другого на шиї було пов'язано фіолетову косинку, а третій мав розкішну руду бороду. Ось і всі їхні особливі прикмети, які мені вдалось помітити. Таких хлопців за день по Дніпру пропливає армада, якій нема числа.

Скупавшись, перевірів снасті (на спінінгах було об'їдено гірлянди черв'яків, а до вудки ніяка риба й близько не підпливала). І зловив себе на тому, що з непевною тривогою думаю про той човен, який приставав до острова тоді, коли я задрімав.

Ішов по високій траві, густій і некошеній, що, здавалось, ледь-ледь остуджувала підосви босих ніг. І озирався довкола. Завжди, перебуваючи на Дніпрі, з дивним зачудуванням оглядався кругом себе, намагаючись поглядом увібрати якомога більше простору — і не ближчого, а саме дальшого. Того, що стелився ген-ген по ріці, по заплавах, по чагарниках та очеретах, які стриміли по заводях зеленими отарами; того манливого простору, який добігав до обрїю і там, на обрїї, ставав невиразним, втрачав свої реальні обриси, повивався туманцем, блакитним серпанком. Осягаючи безмежну дальину очима, водночас начебто опановував її своєю душею, і відчуття, — що цей простір, належачи собі, також належить і тобі, — підносило душу, надавало їй об'ємності. Якої? Та чи, мабуть, не рівної одухотвореному дніпровському простору.

Так само я розкошував і тоді, коли навмання, без видимої мети йшов через острівця на протилежний берег.

І справді, острівець наш був схожий на розкритий легкий вітрильник, який пливе по ріці, пливе — й ніколи не знайде ніякої гавані, пристані!

А скільки таких островів, більших і менших, розкинулось на привільних дніпровських водах, скільки їх плывуть — і так ніколи не дістануться ні до гирла ріки, ні до легендарного козацького моря!.. Бо, може, саме до цього моря вони й верстають свою путь, якій є початок, зате немає кінця?!

Дивний звук почувся, і цей звук змусив мене зупинитись. Може, чайка? Вони літали над островом, опускаючись мало не до самої трави, і якусь мить я стежив за їхнім польотом, напружуючи слух. Дивний звук не повторився, і я знову рушив, положаючи метеликів, коників та мурашву, що почманіли від спеки.

І вже коли я ступив на піщаний берег, що ряснів рудими корчами та жилами зогнилих верболозів, то дивний звук, народившись неподалік, видався живим стогоном. А може, не стогоном, а скімленням? З дражливым острахом-вболіванням у душі я ступив іще кілька кроків.

У розкуйовдженому гіллі шелюгового куща, вирваного з корінням із землі, лежав собака. Поза його свідчила про повну безпорадність: ноги безвільно відкинута вбік, морда — на зів'ялому шелюговому листі. Тварина й не поворухнулась, наче й не чула мого наближення. І тільки коли моя тінь упала на піску зовсім близько, собака повів оком, зверненим догори.

Запалене, в кривавому обідку, око почервоніло, пашило сухим блиском і виражало таку смертельну тугу, що не можна було не перейнятися раптовим болем... Із роззявленої пащі важко висолопився язик, і на його синювато-кумачевому тлі білі гострі ікла світилися коротенькими фосфоричними сірничками, а що в них відбивалося сонячне проміння, то здавалось, що вони мало не горять... Запалене око якусь мить із чисто людською мукою дивилось на мене й жодного разу не кліпнуло.

Якийсь звук, либонь, продирався тварині з горла, бо собака хрипко кашлянув, а вже тоді почулось — переборюючи надсадне дихання — сухе, переривчасте скімлення.

Мабуть, поранений. А може, здихає від якоїсь хвороби. Як же він опинився на острові? Адже ні вчора, ні позавчора тут нікогісінько не було — ми з товаришем

обстежили острів і вздовж, і впоперек: і тоді, коли шукали місце для наметів та риболовлі, і тоді, коли збирали паливо для вечірніх і ранкових багать.

Невже собаку привезли оті хлопці, які приставали до острова на голубому дюралевому човні? Думка майнула мимохідь, бо увага моя була прикута до тварини, та вже наступної миті я не сумнівався, що, мабуть, так і є: собаку, який здихав, хлопці спровадили далі від себе, на дніпровський острівець, що видавався їм безлюдним.

У скімленні тварини причулись і скарга, і благання. Та чим я міг зарадити, чим порятувати? На піску лежала бляшанка з-під консервів, і я, зачерпнувши води, підніс до роззявленої пащі, став капати потроху на язик. Спершу струмок стікав по шерехатій лопатці язика, та скоро язик здригнувся конвульсивно, і так само конвульсивно здригнулася шия — собака намагався ковтнути рятівну вологу.

А що їй в бляшанці вже не було, я хутчій кинувся до річки, відчуваючи лихоманкову, хворобливу радість. І навіть дорікав собі за те, що стояв безпорадно хвилину-другу біля тварини й не відразу здогадався дати пити.

Хіба на фронті тяжко пораним бійцям не давали води, коли, марячи, вони просили про допомогу? Думка про тяжко пораних бійців видалась мені такою доречною, такою справедливою, що, ллючи воду в пащу собаці, я казав:

— Та пий... Пий же... Пий...

Майже вся вода проливалась на пісок, та все-таки якась дециця потрапляла і в горло, бо собака вже енергійніше ворушив язиком. Його набрякле червоними жилками око начебто видалось мені не таким стражденим, а бадьорішим.

Знову кинувся з бляшанкою до річки — швидко, немов боявся згайнувати бодай одну мить. І вже веселіше припрошував пити:

— Вода вилікує. Оклигаєш, правда? Ще не таке, либонь, доводилось перетерпіти...

Мабуть, у моєму вдавано веселому тоні була фальш, бо собака поглядав на мене байдужим оком.

Йому, ослаблomu від недуги та спеки, я носив воду доти, поки собака стулив пащу, раз і вдруге клацнувши фосфоричними іклами.

— Ти, мабуть, голодний. Зажди, ось я тобі принесу їсти.

Я сказав «зажди», хоч він і не збирався зводитись, лежачи на зів'ялому шелюговому куці з тією самою приреченістю. Все ж таки яка хвороба доконала цю нещасну тварину? Таки доконала, й собака, либонь, був у безнадійному стані — інакше трійко отих парубійків із голубого дюралевого човна навряд чи б викинули його здихати отут, на безлюдному дніпровському острові.

Авжеж, здихати... І коли я біг підтюпцем до намету, а потім так само підтюпцем вертався назад, мене не полишала гірка думка про те, що моя поміч навряд чи вилікує, що собака може здохнути будь-якої миті. І ще в таку задуху, коли сонце пряхить немилосердно, ллючи додолу спеку, як розпечену смолу.

Проте собака вже — відчувши моє наближення — напівпідвів морду й повернув її так, що тепер глянув не одним, а обома очима. Цей рух видався обнадійливим, і я, повеселішавши, всміхнувся.

— Ех ти, бідолахо-пацієнтику...

Дав собаці понюхати ковбасу, а потім одламав шматочок, поклав на язик. Рожева лопатка язика здригнулась, клацнули ікла.

Отак, відламуючи по шматочку, я клав ковбасу прямисінько в пащу, а собака глитав. Щоправда, глитав із перепочинками — в мить перепочинку він опускав донизу морду й дивився десь убік із сухою печаллю в зорі.

— Яка ж у тебе хвороба? — тим часом допитувався я. — Може, сказ?.. Та ні, не сказ, бо інакше ти сам себе намагався б погризти або ж кидався на мене... А чи справді сказ, і ти вже паралізований, і не можеш рухатись? — І сам себе намагався заспокоїти: — Ні, не міг ти захворіти на сказ, інша зовсім у тебе хвороба, правда?

Знову приніс бляшанкою води й поїв собаку — трохи таки потрапило в горлянку, а решта розлилась на пісок.

— Не чума, так?.. Чи, може, вештався в лісі, а там хіба довго захворіти від лисиці чи енота?.. Але ж собаки хворіють на чуму більше восени та взимку, а не в таку пекельну спеку... Та й не захотів би ти своїми вірусами заразити мене, правда? Адже дав закропитись тобі водою, підготовую...

Собака знову ковтнув шматочок ковбаси, клацнувши іклами. В очах його світився біль — це був ясний, майже прозорий, відкритий біль тварини, який мені видавався мало не людським... Собака був не з дворняг-доходяг, що

тиняються без прив'язі будь-де, харчуються чим трапиться, можуть пристати до кожного, хто на мить приголубить, кине кусень хліба, покличе за собою. Незважаючи на майже повну безпорадність, на безпомічність, що викликала живе співчуття, собака, однак, зберігав те характерне благородство, яке виказувало в ньому породу. Чи не гончак? Він мав чорно-рябі круп і плечі, чорні плями покривали спину; білили ноги й запале черево; череп довгастий і широкий, вуха розкішні, трикутної форми. Якого кольору очі? Та, либонь, карі. Хвіст — неначе холодна зброя тих часів, коли воювали на конях і ходили в січі з найрізноманітнішими шаблями. Під еластичною шкірою, покритою короткою шерстю, проступали міцні м'язи.

Можна було собі уявити цього собаку не в такому безнадійному стані, а здорового, сильного, коли він біжить осіннім лугом через сухе, барвисте різнотрав'я, женеться за якоюсь звіриною, котру поклав собі вполювати його хазяїн-мисливець, — скільки ж бо краси й легкості мало бути в тій натхненній гонитві, скільки природного, тваринного торжества життя, торжества хижої, здорової плоти!

— Агов!

Я звівся на той несподіваний оклик — ген біля намету видніла постать мого товариша, який повернувся з інтендантських мандрів. Угледівши мене, він сягнистими кроками став міряти зелену лугову верету, над якою мало не видимими хмарами клубочилася спека.

— Ти над чим там гибієш? — іще здалеку пролунав його соковитого тембру голос. — Риба пооб'їдала всю наживку, а тобі хоч би хни...

В його сірих і круглих, як равлики, очах наче аж диміла раптова хмільна досада. Розхристаний до пояса, спітнілий і яскраво-рум'яний від повітря, від літнього дня, від швидкої ходи, він у цю хвилю зовсім не скидався на міського жителя, а швидше на зятятого рибалку, який кожну вільну днину віддає річці, вудкам, човну.

— Ти з ким тут? — вирвалось у нього, коли опинився поряд зі мною.

І в цю мить собака, що досі лежав на одному боці й не подавав ніякісінських звуків, загарчав. Гарчання те, схоже на рик, було тихе, слабке, проте зла погроза пробивалась. А ще наступної миті собака зробив лапами і всім тілом такий рух, наче ось-ось зведеться.

— Собака, — здивовано сказав товариш.

Собака зводився трудно, та все-таки встав на чотири лапи. Вигляд мав жалюгідний і острашливий водночас. Знову загарчав, і коротка шерсть на холці стала дротом. Я не міг повірити своїм очам: невже тварина, яка ледь переводила подих, тварина, яка конала, ось зараз таки звелась? І не просто звелась, а й, маючи мене чи не за хазяїна, силкується захистити від стороннього, від чужого?

— Де ти взяв цього пса? — спитав товариш. — Адже раніше на острові не було нічого.

— Та тут... підкинули з човна.

— Підкинули? Не розумію. — Товариш, не зводячи погляду з собаки, що завмер у погрозливій позі, ступив убік і з якимось надмірним здивуванням поспитав: — Слухай, а що з цим собакою?

— Хворий... Трудно сказати...

— Трудно сказати? Ти тільки поглянь! Та на ньому живого місця нема — хтось висмалив чи вирвав півбока, мало ребра не світять.

І справді... Той бік, яким собака лежав до землі, здавався суцільною раною, яка захопила здухвину, частину передньої лопатки. Шерсть облізла, шкіра подекуди також відвисла, відкривши криваве м'ясо. Не можна було без душевного болю дивитись на цю рану, ще зовсім свіжу, яка й не збиралася загоюватись.

— Гончак, — сказав товариш. — Справжнісінький мисливський гончак.

Собака відповів погрозливим риком.

— Спокійно, — сказав я. — Ляж на місце.

Гончак, зрозумівши мою команду, втягнув язик і стулив пащу, шерсть уже не стриміла на холці. Слухання ліг на землю — й знову пораненим боком на м'яке шельгове гілля.

— Ховає від сонця, — здогадався я.

— Що? — озвався товариш.

— Бачиш, лягає раною до землі. Щоб сонце не пекло болячку...

— Що ж вони йому заподіяли? — вголос міркував товариш.

— Хто?

— Як хто? Юне покоління, хто ж іще! Оті, що підкинули на острів до нас. Відтарабанили, щоб здихав далі від їхніх очей! — Він вилаявся. — А куди вони попливли?

— Здається, до того стійбища, яке ген-ген на тому березі.

— Треба давати якусь раду,— зі злом сказав товариш.— Треба лікувати.

— Як же лікувати таку рану?

— Не можу я дивитись, як він здихає, чуєш! — раптом закричав на мене.— Може, втечемо з острова, далі від цього нещастя?

— Вгамуйся, чи я раджу тікати?

Товариш з гострим жалем подивився на собаку, який був зовсім байдужий і до нас, і до нашої дражливої суперечки. Вуха йому обвисли, як зів'яле листя евкаліпта.

— Гаразд, але ж не можна стояти склавши руки. В човні щось таки є...

Він повернувся хутко, несучи в целофановому кульку все те, що зумів знайти в своїй похідній аптечці.

— Шкода, ножиць нема,— сказав, опускаючись на коліна перед собакою.— Але йод і стрептоцид таки маємо. Та хіба на таку рану вистачить мого стрептоциду чи йоду? Адже я брав мало, про всяк випадок — чи палець поріжу, чи обпечусь, чи гачком сам себе зачеплю.— І з благальними нотками в голосі мовив до собаки: — Давай повернись на другий бік, візьмемося за твоє лікування.

Собака, либонь, зрозумів прохання, та й товариш обережними рухами долонь намагався перевернути тварину. І я не стояв без діла, теж заходився помагати... І знову перед нами відкрилася страшна суцільна рана. Товариш эле видихнув повітря крізь зціплені зуби.

— Хіба не варвари? Канібали!.. Годилося б рану очистити від піску, від бруду, а як ти її очистиш? Чим? І спирту в нас нема. Промили б легким розчином — і порядок.— І з раптовим невдоволенням гаркнув на мене: — Завжди треба думати наперед!

— Та хто б міг угадати, що вскочимо в халепу?

— Думати треба!

І я відчув вину, мовби й справді не додумався, не передбачив. Подались на річку не на один день, отже, слід було запастись усім необхідним.

— Спершу промиємо рану водою, а там побачимо... Понесли його, чи що...

Нести не довелось, а тільки допомагали переставляти лапи. Товариш брав пригорщами дніпровську воду, й жива цівка сріблилась поміж його пальців, розбігалась віялом по рані, змиваючи налиплий пісок; смужки

і клаптики відмерлої шкіри тріпотіли, короткі шерстинки здригались і лисніли.

Собака, наче не сумніваючись у наших добрих намірах, стояв сумирно, та, либонь, доторки води завдавали болю, й він то сіпався, то щулив тремтячі вуха, то мружив очі.

— Отак, отак, — гомонів товариш. — На фронті собакам ще не таке випадало терпіти. Чи гадаєш, собаки не воювали? Воювали, ще й як, по-геройськи. Може, навіть медалі одержували, хто знає... А ти молодець, терплячий! Може б, і на фронті був серед найвідважніших. Ну, гаразд, а тепер ходімо на сухеньку травичку.

Собака після купання і посвіжішав, і побадьорішав. Одвели тварину від берега поміж шелюгових кущів. Наскубли м'яких пагінців та листя, встелили місцинку.

— Лягай, — наказав товариш, — тільки не на хворий бік, а на здоровий. Хай твоя рана спершу трохи обсохне на сонці.

Собака таки справді відчував наші добрі наміри, бо не гарчав, слухався.

— Геройський ти хлопець, — хвалив товариш, коли собака лежав на м'якій підстилці й косував на нас то одним, то другим оком. — Такі, як ти, зі зв'язкою гранат на боці йшли під німецькі танки. Такі, брате, як ти, міні допомагали шукати. Такі, голубчику, як ти, ворожих шпигунів затримували.

— Але ж це мисливський гончак, здається, — заперечив я, — а не службовий пес. Не вівчарка, скажімо, і не сенбернар, і не дог.

— Багато ти тямиш, — з награною зневагою мовив товариш. — Багато тямиш, а не визнаєш звичайнісінької психотерапії.

— Ну, якщо психотерапія!..

— Авжеж, психотерапія. Чи вважаєш, її можна застосовувати лише на людях, а тварини вже не годяться? Вже такі хоробрі собаки не підвладні психотерапії?

— Підвладні, ще й як, — охоче піддався я на осудливо-грайливий тон товариша.

— Либонь, пора стрептоцидом присипати... Ех, шкода, не взяли спирту! А сухим вином хіба промивають рани? Віднині завжди возитиму з собою спирт, для профілактики... Ну, то давай свою баночку з водою...

В бляшанку, де бовталось трохи на денці води, він накапав йоду з ядуче-жовтого флакончика. Вмочив у той слабкенький розчин вітик вати й легенько торк-

нувся рани, провів по ній. А що собака ледь здригнувся, товариш на мить зупинив у повітрі руку з віхтиком, щоб, очевидно, тварина свідомо призвичаїлась до скоєного болю. А потім знову мазнув по рані, розмашистіше — й знову витримав паузу. Вже не озивався, равлики сірих очей зникли у вузькому прижмурі, губи стиснуті обернулись на тонку травинку, зів'ялу й посірілу від спеки. Вмочав віхтик вати в розчин йоду, змащував рану, всім своїм настороженим еством прислухався до тварини, — і я потай дивувався із тієї несподіваної для мене природної віртуозності, яка прозирала в його рухах.

— От бачиш, — майже пошепки озвався товариш. — І змастили болячку. А тепер і стрептоцид наш знадобиться.

Із руденького паперового пакетика брав пучками білий порошок і обачно сів на змащену йодом рану. Порошок, розчиняючись у слизі й кров'янистій рідині, що проступила на боці, спершу втрачав білий колір, та чим більше товариш сипав і сипав на рану, тим помітніше, зернистіше білів.

Дивно, я відчував, як у ці хвилини сповнююсь чи то співчуттям, чи зазнаю співпереживання — дарма що ми лікували тварину, а не людину.

— А тепер знімай свою сорочку, — наказав товариш, коли рану було посипано стрептоцидом.

— Навіщо? — не втямив я.

— Ти й справді не годен думати наперед? — В кутиках його уст позбиралися злі зморшки, схожі на їжачків. — А де ж бо інакше ми візьмемо бинтів для нього?

— Щоб перев'язати? — здогадався я й відразу заходився знімати свою світлу лляну сорочку. — Так би й казав...

— А ми так і кажемо! — Товариш спритно роздер сорочку якраз на грудях, і тепер вона обернулась на лляну шматину з двома розтрубами рукавів. — Помагай...

Не без труднощів ми перев'язали поранений бік собаки — його тулуб обкрутили сорочкою так, позв'язувавши рукави вже на спині, що комірець опинився біля самісінької шиї.

— Тепер у твоїй сорочці він дуже схожий на тебе, — не без іронічного захоплення сказав товариш.

— А я без сорочки, мабуть, схожий на нього?..

— Чого ти ображаєшся? — Він одм'як душею, і в очах появилось приязне тепло. — Завжди в біді чи гори

слід допомогти своєму другові. Ось ми й допомогли... Бач, він такий красивий, що хочеться й називати твоїм іменем.

І він, лукаво жартуючи, назвав забинтованого собаку моїм іменем. І — дивно — той і справді, либонь, знався на гуморі, бо повернув до нас морду і крутнув хвостом.

— Ось і матимеш тезка! — стримуючи регіт, дошкуляв товариш. — Адже хто першим прийшов йому на допомогу? Ти! Тепер ви побратими.

— Годі тобі дражнитись, — мовив я, та в душі відчув, що якась частка правди в його щирих жартах таки є.

— А тепер треба захистити його від спеки. Зведемо курінь — палац у стилі рококо.

Отже, далі ми зводили над собакою «палац у стилі рококо»: на розкарячкуваті патики, встромлені в пісок, наклали зеленого шелюгового віття. Тепер наш чотириногий пацієнт лежав у тіні, схований від літнього сонця, що стояло в zenіті, шлючи на землю шмальке проміння. Це проміння кусалось, як шершні, й мої плечі, не прикриті сорочкою, стали гарячі, мов черінь.

Товариш сидів на піску, ворушив пальцями ніг, наче збивав із них невидиме полум'я денної спеки.

— Ти коли-небудь бував на полюванні із гончим псом?

— Із гончаком? Доводилось, та не часто.

— Яка розкіш, правда? — Бліда шкіра на його глекоподібному, вилицюватому обличчі раптом заграла відтінками втіхи і захоплення, які були пережиті колись, а тепер яскравим спомином хлюпнули у свідомість. — Досвідчені мисливці розповідають: є такі гончаки, які знають, де причаївся звір. От інший гончак може метушитись між кущами та деревами, йти навмання, наосліп і, дивись, випадково наполохає і підніме звіра. Такий гончак може пройти мимо звіра, не підніме, той так і зостанеться лежати. Але ж є майстри, які не тільки піднімуть із землі, а й потім переслідують із розумом, із толком... Знаєш, які зайці хитрі, як вони петляють, як вивертаються? Щоб іти за зайцем і читати його карколомні сліди, потрібні не тільки досвід, нюх і завзяття, а й талант інтуїції, отієї тваринної підсвідомості, про яку ми можемо тільки здогадуватись.

— Інтуїція, підсвідомість...

— А ти ж думав!.. Чуття, нюх!.. Може, наш пацієнт саме з таких? Може, він тонко вміє читати заячі сліди? Може, він гарно йде за красним звіром — вовком чи лисицею? Може, він артист свої справи, бо в кожній справі насамперед цінуються артисти, митці.

Дивно було вести розмову в таку літню спеку про осіннє чи зимове полювання.

Раптом наш «палац рококо» здригнувся, зашелестів, і мій тезка, зодягнений у мою ж таки сорочку, вибрався на волю. Там, де була рана, сорочка червоніла прямою вже присохлої крові. Собака, вправно перебираючи лапами, спершу ступав неквапко, а далі все хутчій і хутчій — до берега, до води.

— Агов, ти куди? — вражено поспитав товариш. — Бач, оклигав, ожив...

Мені в першу мить не повірилось, що все те відбулось насправді. Собака, ставши на березі передніми лапами на мокрий пісок, ледь-ледь задер морду і завив-заскімлив. Скімлення було розпачливе й тужливе, але, звичайно, могло долинути недалеко. В усякому разі, не могло подолати обшир дніпровської води й долинути до протилежного берега, де в затінку лісу, поміж кущами та деревами, біліло наметами молодіжне стійбище. Те стійбище, яке вечорами і вночі відгукувалось у наших вухах піснями і гітарними переборами.

— Сумує, — стьмянівши поглядом, сказав товариш.

— Може, від болю виє?

— Раніше ж дужче боліло, та не завивав... А тепер — від туги... Бач, очуняв, отямився, тепер уже має силу та тугу...

Так, правда, собака тужив за своїм хазяїном, за тими хлопцями, що привезли його на самотній острівцець, щоб здихав на безлюдді. Скімлення то звучало жалібно й тоненько, мовби подзвін павутинки, а то набирало на силі, відлунювало глухою безвихіддю.

— Буває ж! Від нього відреклись, живцем здихати змусили, а він не здатен осягнути людської жорстокості, відплачує за жорстокість незрадливою любов'ю. Вірність! В кого ж тоді вчитись вірності, га?

Хай запитання мого товариша зостанеться риторичним, бо що я міг відповісти?

— Врятуємо гончака. Не може бути, щоб не врятували такого породистого пса. А масть яка! Чистокровний! Я на моторці гайну до села, попрошу в лікарні ще деяких ліків — риб'ячого жиру, марганцевокислого

калію, бинтів. А не зможу дістати в лікарні, то в колгоспі на зоветпункті, правда? Не відцураємось від твого тезка... Уявляєш, як восени підемо з ним на полювання?.. Ну, я побіг!

Скоро почулось хрипкувате пострілювання мотора, яке все віддалялось — і згасло. Собака, наче отямлений тими механічними звуками, вмовк, а потім став бігати по білій смужці піску над річкою. Бігав повільно, туди-сюди й весь час позирав на безкрайї дніпровський простір. У мій бік не дивився. І раптом чи то розчулення, чи то співчуття гострою судорогою пройняло моє тіло, в горлі засудомило, запекло, й очі спалахнули отим бодем, який передує сльозам. Зусиллям волі я переборов хвилину слабкість...

Слід було навідатись до рибальських снастей, і я став кликати собаку з собою. Він ніяк не реагував на мої прохання, та коли я рушив і вже йшов по гарячій, шелесткій траві, очманілий від спеки, він таки побіг слідом.

— Ховайся в намет! Хай буде тобі за лікарняну палатку. Зрозумів? Гайда в госпіталь...

Проте він сів біля входу до намету, міцно поставивши білі передні лапи й зовсім по-товариському висолопивши тремтячий віхоть довгого язика. Він був самою лагідністю, слухняністю і доброзичливістю. Кинув йому шматок ковбаси — й скоро ковбаса зникла в ікластій пащі. Я всміхнувся мимоволі: все-таки дивно було бачити, як пасує йому комірець моєї сорочки, що правила за бинт.

По Дніпру — за течією й проти течії — обіч острівця снувало безліч усяких човнів найхимерніших конструкцій. Снували, зостаючись поза мою свідомість, та цей звук мотора виділився з-поміж інших своєю наростаючою міццю, і я зацікавлено підвів голову. Справді-бо, цей човен, перетнувши обшир ріки, майже наблизився до острівця і наступної миті тицьнувся носом у пісок зовсім неподалік.

Вправно заглушивши мотор ще за кілька метрів од берега, а потім — напружившись усією доладною по-статтю, різким рухом дужих рук — витягнувши човен на пісок, ступила на острівець дівчина у купальнику. Спершу, здається, вона намірилась піти в протилежний бік, та, поглянувши на наш намет, подалась сюди.

Стрункі повні ноги впевнено ступали по каймі піску, яку лизала дрібна хвиля. Ще зоддалік було помітно, що дівчина вродлива, що вона знає про свою вроду,

а тому тримається незалежно, вільно. Розпушене життє волосся здригалося на плечах, облямовуючи двома хвилястими контурами кругле обличчя. Пелюстка верхньої губи ледь задерлась угору, надаючи їй обличчю ще й якогось пустотливо-задерливого виразу. Та цей задерливість-пустотливість вираз наче тонує, наче гаснув у повені сьайва, яким полум'яніли її очі.

Мовби ввібравши безмір дніпровської блакитної води, мовби переповнившись небесною блакиттю, вони видимими, магічними хвилями тепер випромінювали ті чари літа, які могли, мабуть, вміститись тільки в дівочих очах.

— Альбатрос! — озвалась дівчина.

Та не встигла вона й озватись, як собака, що досі непорушно сидів біля намету, моторно звівся і з хворобливою грацією пораненої тварини побіг назустріч. Дівчина опустила навколішки, стала гладити обома долонями — то передні лапи, то шию, то між вухами.

— Господи, а ми всі вже думали, що Альбатрос здох, — сказала дівчина, підійшовши ближче. Собака торкався грудьми її колін і намагався зазирнути в обличчя. — Хто його зодягнув у таку модняцьку сорочку? А ми думали, що на острові нікого нема.

Дивне відчуття — захоплення вродою і водночас вожожості — звів я в ту хвилину, коли похмуро слухав дівчину. Вона була втіленням краси, дозрілості; свіжою енергією дихала кожна її клітинка.

На шиї, теліпаючись на срібному ланцюжку, блищав медальйон: чоловічий профіль, що нагадував зображення давньоримського легіонера.

— Це ваш собака? — зрештою запитав я непривітно.

— Мій?.. Ні, це собака Петра Одарченка, мого товариша. Ми в одній компанії.

— Навіщо хлопці привезли собаку на острів? Що з ним сталось?

— Ну, варили рибальську юшку над багаттям. Ну, випили, борюкались... І перевернули казан із окропом... А тут підвернувся Альбатрос і мало не весь обварився.

— І привезли собаку на острів, щоб тут здох? А чому не спробували рятувати?

— Ніхто вже не мав ніякої надії. — В її голосі не було й тіні вини чи жалю за тим, що так склалось. — Як лікувати? Чим?.. Всім було жалко, що здихатиме в нашому таборі, ось і надумали відвезти сюди.

— Якби тут здохнув, то було б не так жалко?

— Я не вїнувата, — подзвінкішав її голос, а очі так і промінїлися хвилями м'якого, рівного сїява. — І якби мені не було жалко, то я не переправилася б сюди. Хоч хлопці й не пускали. Я втекла...

— Переправились глянути, чи він уже здох?

— Але ж Альбатрос не здох! — з притиском заперечила. Й вузька долоня її лівої руки опустилася на шию Альбатроса, тонкі пальці з лакованими нігтями в судомній ніжності м'яшкорили шкіру. — Це ви... піклувались?

Я дістав із води спїнінг, оглянув снасть, замість з'їденої наживки начепив свіжу, знову закинув у річку. Так само дістав другий спїнінг, насилїв на гачки гірлянду черв'яків. І вудку-поплавчанку оглянув. Мої рухи були демонстративно повільні. Волоока дівчина стовбичила за мою спиною ні в сїх ні в тих.

— То хай Альбатрос залишається з вами? — зрештою озвалася дівчина, що вже намірилася іти. — Чи, може, взяти з собою?

— Навіщо? Аби ошпарити окропом собаку ще з другого боку?

Тепер, дивлячись на неї — молоду, вродливу, певну своєї сили і незалежності, — я намагався в свій гнівний погляд вкласти всю зневагу й осуд не так, може, до неї, як до всього їхнього жорстокосердного товариства.

Дівчина, нітрохи не нїтячись під моїм поглядом, сказала:

— Але ж собака не ваш, правда?

— А чий? — Від її вбивчої логіки можна було знехтїмитись. — А чий собака?

— Я ж бо сказала, що Петра Одарченка. А йому подарував батько...

Тут і причалив до берега мій товариш, який нарешті повернувся з села. Ніс човна, зоставляючи срібні водянї вуса, м'яко прошерхотїв по береговому піску. Припалений шмальким сонцем, його атлетичний торс посвічував синім відблиском, як дамаська сталь. Пасма чуба, схожі на кукурудзяне волоття, од річкового вітерцю зїбралися в жмут, що мало не козацьким оселедцем завїявся йому за вухо.

— Як твій тезко? — спитав, кинувши побїжний погляд на дівчину. — Живий-здоровий? А ліки я справді таки дістав у ветеринара, в хаті його, живе над Дніпром...

— Знаєш, як звати мого тезка? Альбатросом...

— Зрозуміло... А звідки ця прекрасна амазонка?

— Я не амазонка,— озвалась дівчина, голублячи вузькою долонею собаку — і шию, й між вухами. Собака задоволено ловив ту ласку і ледь-ледь мружився.

— Й гончак знає вас близько?

— Хіба не видно? — відповіла не без кокетування.

— Шко-о-да-а-а...

— Чому?

— Що серед його знайомих трапляються такі, як ви.

Брови в неї здригнулись ображено, а кутики повних вуст сіпнулись. І чомусь мені стало приємно, що її хоч трохи вибито з рівноваги — зверхньої й холодної.

— Шкода, що такі трапилися серед його знайомих,— повторив товариш.— І що такі знайомі, покалічивши собаку, привезли здихати на острові.

Товариш зняв ремінь, накинув собаці на шию замість повідця. Тримав кінці ремня в руці, сказав:

— Курс лікування іще не закінчено. Адью, мадам! — розмовляв із нею навмисне грубо.— Й надалі прошу не вторгатись у наші володіння. А коли ще хтось із вашої компанії спробує поткнутись ногою — дістану рушницю з намету.

Рушниці, звичайно, в нас не було.

— Може, ще й атомну бомбу кинете на наші голови? — Тепер вона зовсім позбулася свого показного самовладання, голос тремтів.— Чи нейтронну?

— А може, й нейтронну! Бо від таких, як ви, все живе треба боронити зі зброєю в руках!

Ох, як вона обернулась круто, як вона йшла — мовби гнівний вогненний смерч посувався по білому піску! Собака спробував кинутись навздогін, та товариш міцно тримав за ремінь, приказуючи:

— Тихо, спокійно!.. Тихо, спокійно!

— Чого ти з нею так жорстоко? — докірливо озвався я.— Адже не винна, хлопці у всьому винні. Бач, жаль у серці ворухнувся, дісталася сюди на острів.

— Хай постраждає — страждання піде їй тільки на користь. Та й, може, щось від її страждання перепаде довготелесим лобурям, у яких замість душі — транзистор чи гітара.

— Молоді хлопці, недосвідчені.

— Про який досвід говориш? Такий досвід має бути з дитинства, зі старістю він не приходить... Хіба для того, щоб бути людиною, потрібен досвід?

Човен гримнув мотором і, наче гнаний його злою, сатанинською силою, став стрімко краяти навпіл широкі груди ріки, що розпадались під його ножовою навалюю. Човен краяв литво дніпровської води, що голубіла, мерехтіла зайчиками, грала жмурами, світилась переблисками, човен залишав глибоку ножову рану в цій барвистій феєрії, аж поки й не розтанув у мареві біля протилежного берега.

— Тепер вони можуть приплисти сюди цілою вазьською армадою човнів.

— Не думаю.— Крила носа в товариша тремтіли від збудження.— Адже ця дівчина може там сказати, що собака здох. А прощатися з трупом вони не стануть.

— Ти певен у її благородстві?..

— А якщо появляться,— не відповів на запитання,— то зуміємо захистити собаку. Зуміли врятувати — зуміємо й відстояти... Якщо вони потребують уроків честі й моралі — влаштуємо їм такий урок. Бо якщо не ми, то хто ж?.. Якби тільки засвоїли, якби урок не пропав марно.

Діжа золотого сонця (з цієї діжі було вибито днище) поливала варом землю, річку, вітрильник нашого острівця посеред річки. Повітря було таке парке й задушливе, що навіть чайкам трудно давався політ, і вони там і сям табунцями чи самотиною сиділи на воді, погойдуючись човниками, що здалік нагадували мініатюрні давньоруські лодії. Ми, сховавшись у наметі, ліниво обідали, мляво перекидались словами й позирали на скунялу течію Дніпра, від якої й не віяло прохолодою. Собака, з'ївши кілька шматків шинки, лежав у кутку на моїх старих джинсах. Подеколи він здригався, розплющував набряклі червоним болем очі й широко позіхав — язик висолоплювався і тремтів, як вогка ганчірка від подиху полум'я. Знову заплющувався, якусь мить дрімав, а далі дроз починав бити його тіло — й він прокидався...

Товаришем оволоділа прострація, якийсь він був аморфний, наче під шкірою, замість дужих м'язів, мав сухий дніпровський пісок, який обтяжує, гне до землі. Я теж почувався не краще — так, наче недавно пережив нервову кризу, яка ще не обернулася видужанням. Не сумнівався в тому, що обоє ми думаємо про одне й те саме: про пригоду з собакою, з дівчиною...

Так-сяк поївши і напившись гарячої кави з термоса, товариш дістав із рюкзака старенького бінокля, з яким

не розлучався в своїх поїздках, і, вибравшись із намету, став роздивлятись Дніпро, а найбільше, мабуть, протилежний берег — темну стіну лісу й ту місцинку під лісом, де розкинулось молодіжне стійбище. Потім повернувся до намету, сховав бінокль до речового мішка, а сам, вклавшись горизнак, задумався.

Наше несподіване мовчання було в'язке й стомливе, як нинішня спека.

Собака знову здригнувся, знову підвів морду і, потремтівши віхтем язика поміж тинків фосфоричних ікол, позіхнув...

— Мабуть, нам пора збиратися, — сказав, покусуючи травинку. — Ми надали собаці тільки першу допомогу. Та й не такі ми з тобою спеціалісти зі шкірних захворювань... Бач, як позіхає. А що, як агонія?

— На агонію не схоже.

— Агонія не агонія, та здоровий глузд нам слід мати.

Мозилось про повернення до Києва. На цей самотній острівець ми діставались більше доби, а мріяли про нього мало не весь рік, коли складали плани на майбутню літню відпустку. Саме тут, на безлюдді, товариш збирався розповісти про найдивовижніші оказії зі свого життя, яке було таке багате на пригоди, зустрічі, непорозуміння. Й на тобі: порозкошувавши лише три дні, ми мали збирати своє збіжжя, все рибальське причандалля, яке так довго готували, й повертати голоблі назад, додому.

І все — через скаліченого пса, подарованого нам химерною долею.

Пес мовби нюхом почув, що йдеться про нього, підвів розумну морду свою, пильно поглянув очима — невеликими, з косо прорізнаними повіками, темно-карими. Наче в привітній усмішці забілили білі, міцні зуби. Раз і вдруге вдарив коротким хвостом по підстилці.

— А який тямущий! — зі щирим захопленням вигукнув товариш. — Знає, що йдеться про нього!.. То вирішено? Ідемо?

Звівшись, він перемінився, де й поділась недавня апатія, тепер його бронзове від засмаги тіло знову грало веселою, якоюсь злою силою.

Я почувався розгубленим від цього поспішливого наміру, до якого ще не призвичаїлася свідомість. Собака разом із нами вибрався з намету і відбіг убік по смузі сліпучого від сонця піску. Ставши передніми лапами у

воду, витягнув шию, задер суху, клиноподібну голову й протяжно завив. Тонке висяче вухо, звернене до нас, ледь-ледь тремтіло, наче вібрувало. Моторошно було слухати виття тварини, не так перев'язаної мосю сорочкою, як зодягненої в ту сорочку: мовби це був голос болю, що належав химерній собако-людині чи то людино-собаці.

Гончак скімлив, тупо дивлячись на протилежний кручуватий берег Дніпра, де на узліссі білили намети молодіжного табору.

— За хазяїном тужить, — мовив товариш. — Бач, як буває: за чорну зраду віддячує тільки вірністю, тільки любов'ю.

Обличчя його, спотворене гримасою гніву, стало недобре, погрозливі іскорки зароїлися в золотавих скалках зіниць.

— Вий, вий, — казав не без ревнощів. — Діждешся від них ласки.

Поволі пакували свої речі, акуратно складаючи в човні запаси харчів, одяг, алюмінієвий посуд, намет, рибальські снасті. Мій товариш вдався навдивовижу охайним (навіть крихту чи зернину марно було б шукати в його човні, щоб, не припусти господь, не завелись миші!), а тому кожна річ у нього знала своє тверде місце.

Сонце вже не пряжило так, як ополудні; тепер воно лило потоки скісного проміння, що надавали дніпровським краєвидам акварельної м'якості. Чайки, ще недавно такі мляві, гостріше перелітали над нашими головами, і в їхніх гортанних скриках чувся голодний азарт. Вода, нагрівшись за день, дихала теплою парою — так, начеб дихала на вас у хліві корова, яка повернулася з поля, яка їсть пашу з жолоба, яку доять у вечірніх сутінках...

Непередаваним смутком віяло від нашого покvapливого збирання... Нарешті товариш узяв закіптюжений казанок і, зачерпнувши води, полив рештки багаття, хоч воно і не курілось, хоч жару в попелі там уже не мало бути.

І весь час собака занепокоєно бігав берегом. Спинявся, обнюхуючи нас, тицяючи носом у борт човна, — й знову біг по білому піску, майже не зоставляючи слідів. А то, стомлений, присідав і, витягнувши шию з комірця сорочки, що давно вже забруднилась, неспокійно вглядався в протилежний берег.

Жаль було прощатися з острівцем, на якому провели кілька безтурботних днів. Жаль було прощатися з тими майбутніми днями, які нас тут чекали, обіцяючи вдалу риболовлю, розмови при вечірньому багатті, біблійну цноту дніпровських туманів у досвітню пору. Жаль було розлучатися з островом-вітрилником, що, здається, плыв за течією хоч і в часі та в просторі, та все-таки інколи марилося, що поза часом і поза простором.

— Альбатрос! — голосно покликав товариш. — Гайда в човен, їдемо!

Собака, стоячи віддалік на березі, тільки головою повів у наш бік.

— Альбатрос!

Ми кликали, проте гончакові наче хто вуха заліпив воском. Здавалось, він боїться наближатись до спорядженого в дорогу човна. І здавалось, що, дивлячись на кручі протилежного берега, де ясною, майже прозорою зеленню спалахнув ліс, освітлений надвечірнім сонцем, він весь тремтить — напружено вібрує шкіра на грудях, на шії, на круці, й так само вібрують передні та задні лапи, і тільки напівопущений хвіст сторожко завмер.

— Бач, не хоче їкати з нами, — здогадався товариш.

Легко підминаючи мокрий пісок босими ногами, він подався берегом до собаки. М'якою ходою своєю й лагідним виразом обличчя намагався засвідчити лише добрі наміри.

— Альбатрос! — кликав ласкавим голосом. — Альбатрос!..

Ще зоставалось пройти метрів п'ять-шість, як собака, зважившись, прожогом кинувся у воду і вже наступної миті плыв геть від острова. Це було так несподівано, що товариш укляк на місці, а я напівзвівся в човні. Над поверхнею річки видніла тільки задерта голова з приплюснутими вухами, та ще білів на шії комірець моєї сорочки.

— Альбатрос, назад! — закричав товариш. — Вернись!

Я вискочив із човна, біг берегом і теж кричав:

— Альбатрос! Альбатрос!

Розгублені, ми стояли на смузі піску й дивились, як собака віддаляється й віддаляється. Та раптом голова його зникла з поверхні річки. А може, здалось, а може, сонячні яскраві жмури засліпили нам очі? Та не зда-

лось, бо вже скоро — блискуча, сяйлива — голова гончака знову випірнула з води.

Собака плив у тому ж напрямку, тільки, можливо, з меншою швидкістю. Йому, слабкому, та плавба давалась нелегко.

— Подався до своїх... до хазяїна...— гіркота прозвучала в тих словах.— Здогадався, що ми відпливаємо й хочемо забрати з собою.

Товариш зітхнув. І за якусь мить спитав:

— Слухай, ти його бачиш? Бо я не бачу. Зник.

Я також не бачив. Можливо, нам заважав хоровод сонячних жмурів, що танцював на гребінцях хвиль? А може, стомившись, він знову пірнув під воду й ось-ось випливе?

— Не бачу! — розпач дзвенів у лункому голосі товариша. Всією своєю постаттю він тягнувся туди, на середину річки, де щойно виднілась голова собаки.

Мружачись, ми вглядались у дніпровський плін — і марно. Морозець дернув мене по спині, морозець певного остраху.

— Гайда в човен!

Він гарячково завів мотор, і човен, якого я підштовхнув руками і вже скочив на плаву, застояним жеребцем узяв із місця в кар'єр. Очі в товариша, який кермував човном, були гострі, як ножі, й сіріші, ніж будь-коли. Інтуїтивне чуття непоправного війнуло холодом у мою свідомість. Простір води розмотувався перед нами, як сувій, і ми летіли по цьому сувої все далі й далі — в надії, в сподіванні.

Товариш збавив оберти мотора, сказав хрипко:

— Годі... Так далеко він не міг запливти.

То нарощуючи швидкість, то зменшуючи, наш човен став прасувати поверхню Дніпра в різних напрямках. Вода текла голубувато-зеленою густою плоттю, зрідка траплялись галузина, вирваний жмуток жабурина, а то порожня пляшка, перевернута денцем догори.

— Потонув,— нарешті висловив товариш думку, що сиділа в нашій свідомості.

Та ще якийсь час ми ницяли по воді в марних пошуках.

— Ось тобі й гончий пес... Ось тобі й полювання з гончим псом.

Товариш бубонів наче знетямлений і унікав зустрічатися зі мною поглядом. Пропливли трохи за течією — може, його встигло знести? Повернулись назад до

острівця — може, якимось чудом врятувався?.. Острівець самотинно темнів плямкою залитого багаття та ще білозубо всміхався смугою берегового піску.

— Не віряться,— бубонів товариш.— От не віряться — і край.

І справді, хіба можна було повірити в справжність того, що сталось?

Дніпро — вічний, могутній, мовчазний — знав таємницю, але хіба коли він вповідає свої таємниці? І зараз мовчав напруженою течією, мерехтінням зайчиків, заростями очеретів по берегах. Скільки він знає, цей сивий і завжди молодий дідо-всевідо, скільки тримає загадок, приховує драм, не зізнається про нещастя — і, може, в цьому й криється велика мудрість великої ріки?!

А часом не переплив на той берег, до лісу?

Цей здогад пробринів у моїй свідомості чи й справді був висловлений моїм товаришем? Не знаю, а тільки наступної миті човен, ведений дужими руками, з надсадним ревінням долав річковий простір, який на скаженій швидкості здавався твердим, горбкуватим, і човен наче по груддю стрибав, наче по камінячку підскакував. Мабуть, так мчить в атаку торпедний катер. Товариш міцно стиснув губи, і на його вилицях чи піт виступив, чи тремтіли краплини води.

Берег наближався, ліс виростав, намети в затінку дерев збільшувались. Мало не врізавшись човном у пісок, товариш різко загальмував, розвернувся — і тепер ми пливли вздовж пляжу, на якому хлопці з дівчатами грали в м'яча. Точніше, було два натовпи, що підкидали два м'ячі. Крик, вереск, сміх, глухі удари долонь, розпашілі обличчя, пітні, блискучі торси, тугі стегна, гострі груди, жилаві шиї, барвисті плавальні костюми. М'ячі злітали догори, опускались, летіли вбік, зринали свічками, падали сухим листом. На нас ніхто не звернув ніякісінької уваги, бо, звісно, хіба мало човнів тут пропливає за день...

Розглядались між дерев, між наметів — собаки ніде не було видно.

Ми вже поминали табір, коли одна з дівчат (чи не ота, що нині припливла на острівець?) безвільно опустила руки, вийшла з гри й довго дивилась нам услід...

Бігли сувої голубувато-зеленої води під нашим човном. Дніпро, вечоріючи, тепер прибрав інших барв, інших відтінків, що стали насиченішими, глибшими, пристраснішими, проте не втратив свої ясній і світлої

життєрадісної снаги... Ген-ген іще білів наш острівець-вітрильник, та чим довше віддалялись від нього, тим нижче він западав у води дніпровські, танучи на обрії, аж поки зовсім розтанув, зник у вохристому надвечірньому серпанку.

Отже, повертались додому. Сидячи поруч із товаришем, я краєм ока подеколи ловив його твердо окреслений профіль, бачив на зверненій до мене щоці чи то слід від сльози, чи то краплю дніпровської води, кинуту зустрічним вітерцем. Дніпро смеркав, ми їхали в глибину його смеркання, в безмежні надра прозорої печалі, в чарівну пустку літнього світу, який, здається, збіднів на звучання якоїсь дивовижної струни, на якусь неповторну мелодію...

КОНЦЕНТРИЧНІ КОЛА ОСЕНІ

Жовтень...

Ще недавно кущ горобини зеленів різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя геть облетіло, й горобина роздяглась наголо, тьмаво поблискуючи гіллям. І на безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів.

Кожна ягідка горіла твердим кораловим світлом, воно було рівне й туге, не обертаючись на полум'я, і тільки хіба що язички-зайчики віддзеркалювались, коли від їхньої шкірки відбивалося сонячне проміння. Горобина, прикрашена цими барвистими природними гірляндами, чи то пак солодкими лямпіонами, прибрала святкового вигляду. Вона, як жива істота, усміхалась, причому усміхалась нестримно й тоді, коли хмари затягали небо й додолу починав сіятись дощик.

Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щиру-щирісіньку втіху... І вже потім (їхав чи йшов кудись, зустрічався з кимось чи працював) мимоволі згадувалось дерево горобини у веселому й несподіваному зоряному багатстві його.

А то, проходячи мимо, очам своїм не повірив: кругла крона горобини геть-чисто вся обснована тілами ве-

ликих пташок. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявши пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні стрижневі плями. Горлечка жовтуватобілі, середина грудей біліє, як сніжок; і черевцята в них білі, мають слабкенький відтінок жовтизни. І дзьобики жовтаві, кінчики їхні бурого кольору. Лапки видіються світло-бурі.

Ціла зграя дроздів-чикотнів, чи то — ще так називають їх — горобинників.

Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалось на всі боки, й пташина зграя начебто ходила ходором, то опускаючись донизу, то підлітаючи догори... Та варто мені було зупинитися здивовано, як чикотні вмить перестали дзьобати свої гіркуваті ласощі, не без остраху подивились на мене, а потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть.

Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило моєму поглядові якусь дивну голизну.

Вже не було отих недавніх розкішних грон, що горіли рясними червоними гірляндами посеред осіннього дня. Зостались обскубані черешки, на яких іще можна було запримітити одну-другу недокльовану ягоду або ж усохлу недозрілу бубку. За якийсь зовсім короткий час дрозди-чикотні зуміли знищити всі кетяги, й тепер деревце горобини було по-сирітському голе-голісіньке, й ніщо вже, либонь, не нагадувало про його недавню дозрілу вроду.

Не до кінця вірячи в таку метаморфозу, я навіть ступив до горобини, нагнув рукою гілляку, пильно-пильно обдивляючись, наче хотів у чомусь пересвідчитись остаточно.

В чому ж пересвідчитись?

Трохи роздосадуваний, стояв під деревом, прислухаючись до прибляклого співу не таких уже й гомінких осінніх птахів, якими озивався сумовитий ліс.

А зграя дроздів-чикотнів, яких іще називають горобинниками, полетіла, мабуть, шукати собі інше дерево, яких у лісі не так і мало. Полетіла шукати інше дерево, щоб поласувати ягодами, поживитись перед близьким своїм відльотом у передчутті зими — з рідного краю в чужі, далекі.

Де ж вона, пора бабиного літа?

Якось непомітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі, начебто злившись у суцільну й одноманітну холодну маячню. Погожі дні можна, здається, перелічити на пальцях, вони постають у споминах екзотичними, майже нереальними слайдами — тим більше пам'ятними й цінними, що їх було не так і багато. Набором цих химерних слайдів можна втішатись у безнадії настрою, коли мжичить та мжичить і небо заслане похнюпленими хмарами.

А то раптом — після обложних дощів, після дражливого холоду — народжується, наче в купелі, лагідний ранок. Ні тобі вітерцю, ні тобі лялечки в блакиті. Повнісінький безрух у повітрі, і, либонь, такий самий мирний безрух западає в душу. Чисті високості небесних хоромів такі неоглядні, що думці не завжди вистачає снаги вільно полинати в манливе безмежжя.

І зненацька ти помічаєш безліч кольорів, які за всі ці похмурі дні непомітно надбала природа, щоб тепер, дивуючи, вразити в саме серце. Ще, здається, зовсім недавно така одноманітно зелена й буйна, дужа й життерадісна її плоть нині вже трачена першими прикметами згоряння, згасання, вмирання. Але вони, ці прикмети, — навпаки! — видаються за владною й непереборною інерцією якимись потужними, сатанинської сили прикметами здоров'я і сили могутньої плоти природи, яка продовжує існувати з бездумною величчю, з відчайдушною безтурботністю.

І все-таки, і все-таки, і все-таки...

Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і лугу, барви лісу — скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві — їхнім полум'ям позаймались дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гущавині. Кожне дерево творить своє окремішне багаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усїєї незчисленної їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у

беріз, воно начебто не з окремих листочків виткане, а склепане з шарудливих монеток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці... Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини — начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День — сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев по просторах землі, рахманному свіченню зраного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елегійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа.

Так, павутинок бабиного літа, яке, прозорячись та іскрячись, таки появилось. Появилось, мабуть, тому, що не могло не проявитись у такий урочистий день погідної осені, й тепер ось воно, це сніговійне ткання, цей матеріалізований прощальний смуток, пропливає низько над землею, над твоїм плечем, над головою. Ти мимоволі простягаєш руку, прагнеш торкнутись чи зловити, а воно — як відьомське наслання, як добрий дух — прослизав поміж твоїх пальців, зникає, навіть відчуття доторку — який він, той доторк павутинки бабиного літа? — не зостається на пучках...

І чомусь згадується про весняні квіти.

Тепер вони проявляються спогадом у пам'яті — і мала ряска, і водяний різак алоевидний, і водяна сосонка, і водяний жовтець, і водопериця кільчаста, і кушир, і жабурник, і глечики жовті, і латаття біле... Де вони? Поверхня заводей, оточених з берегів напівусохлим комишем і очеретом, пастельна, гола. Де по вогких місцинках повитиця, де в затінку ліщини чи граба гніздівка з густою та червонуватою однобічною китицею? Де цвіт лозяного молочаю чи гірчака перцевого, де цвіт кров'яної пальчатки і свинорію, ковили та біловуса?

Давно чи недавно зів'яли, відійшли в непам'ять, і лише по незначних прикметах можна вгадати, де цвіла та чи інша рослина.

А скільки ж бо їх радувало зір своїми пелюстками, тішило розмаїттям барв, дурманом пахоців! Одбуяли, опали насінням у землю — до наступної весни. А деякі

ще не опали насінням, іще бережуть у цупких кошиках, у коробочках-комірках, але й пора їхня теж настане.

Ось тільки варто прислухатись, як шарудить на вітрі сухий бур'ян у полі, як у тому впертому шарудінні живе не тільки печаль, а й надія... І чи не оця надія щойно зірвалася крилатим пухнастим насіннячком і поринула на хвилях вітру — поринула з нинішнього дня в завтрашній, де потрапить у надійне гніздечко й збереже в ньому плодоносну силу до животворного тепла.

Жовтень — найдраматичніша пора осені.

Він весь із нерозв'язних протиріч, із величі й гротеску, з барвистих парадоксів. Місяць жовтень — це якийсь блискучий, неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа, і закодованими споконвічними перельотами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревіськом лосів у пуцах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком...

Коли на серці буває так, наче душа теж прагне польоту до вирію, намагається підняти на свої ілюзорні крила не тільки обважніле тіло, а й усі земні турботи, а й усі болі та розчарування, попіл спалених сподівань, надій, поривів. Душа у підсвідомості відгукується на той видимий і невидимий політ птахів на чужину, до вічної весни, бо їй також прагнеться вічної весни як конкретного вираження своєї невмирущості і безсмертя, — але ж, мабуть, чи махові пера душі послабкішали, чи тіло пустило міцне коріння в землі, а тільки політ той застається лише в намірах, лише в неясних атавістичних бажаннях.

Місяць жовтень — найдраматичніша пора осені. Саме та пора, коли драма твориться не за кулісами, не заховано, а відкрито, перед очима. Й ти не лише її глядач, а й безпосередній учасник. Але такий учасник, що не годен змінити найдрібнішої репліки, жоднісінького слівця, не годен запропонувати чи новий вираз обличчя у цій драмі, чи новий відтінок настрою, чи якимось чином змінити позу.

Що ж застається? Хто відає, та, можливо, треба навчитись бодай слухати голоси піднебесних птахів, які, одлітаючи, прощаються з рідною землею не назавжди.

І вже наступного ранку — золото й парча, всі храмні пишноти вчорашнього дня, вся його велич і екстатична урочистість затоплені туманом.

Туман налінував, як степова орда, як кочівницька мла, як басурманська невідворотність долі. І полонив весь видимий світ від обрію до обрію. Власне, про який видимий світ ідеться, коли його стало так обмаль проти вчорашнього просторового безміру?..

Власне, про які обрії йдеться, коли їх зараз просто не існує?..

Сива пелена заслала поле, й ця пелена схожа на м'якенький, розсіяний у повітрі попіл, що тремтить, коливається, перебуваючи в постійному незбагненному русі. І з цього сліпого, розрідженого попелу то виступить верба із зсутуленим гіллям, де кожен листочок обвис химерною неживою рибкою; то раптом проявиться куцц шипшини, яка на свої колючки понабирала роси, а поодинокі ягідки поблискують зачудованими непорушними створіннячками; а то з глухуватої товщі повітря, в якій в'януть звуки, а луни то й зовсім немає, раптом вилетить ворона, скрикне дерев'яним голосом і, засвітивши мерехтливою чорнотою крил, так само зникне зненацька, наче в рідкому багні потоне.

Річка втратила свою вчорашню голубу барву, що мала насиченість і бездонність неоглядного неба, й тепер у пласких берегах тече сумовита вода. Тече в безпросвітній своїй приреченості, сіра, безбарвна, — де ж її недавнє кольорове буйство, гаряча пристрасть голубизни?

І — ліс. Саме в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, поймаваної туманом. Тут завойоване кожне дерево, кожен куцц, кожна бадилінка. Й повсюдно — мовби дим і чад недавньої битви, могутньої кривавої чвари. У січі подертий одяг густо застелив землю і поодинокими клаптиками, стьожками, стрічками неквапно сіється і сіється. Ці клаптики, стьожки, стрічки — зів'ялі листки, що наповнили доколишне повітря, що творять у його відчутній товщі свій нелегкий останній політ. Вони то відчайдушним зусиллям намагаються ухопитися за чужу гілку, то перед падінням пригортаються до іншого падучого листка, то наче зависають, обернувшись на невагомих, переборовши земне тяжіння, — і вже наступної миті опиняються на землі з безнадійним шерехом-зітханням, на барвистому неоглядному

кладовищі, де вже наклала головами мла їхніх побратимів — жовтих, багряних, вишневих, сизих...

Туман у лісі — мовби дим завойовницьких багать, він снується і снується, затягнув діл, заснував небо, і верхівки дерев, ледь видні, нечіткі, примарно ворущаються у їхніх космах, бородах, мичках. Стовбури теж нечітко окреслюються, втратили контури, розмились, а дальші — й геть потонули в мороці. Повсюдно чується запах тліну. Це густий запах, що складається з багатьох окремих запахів, творених листям, землею, травою, корою, грибами. Все в такий день вогке, відволожене, змокріле, тому-то й пахне особливо, не так, як у суху, сонячну годину. Струмування осінніх лісових пахощів міцне й бадьоре, воно дурманить свідомість, і, либонь, так само, як навесні ходять до лісу по квіти, а згодом по гриби, восени можна ходити до лісу просто по запахи, на дегустування їхнього розмаїття, для пригощання їхньою животворною цілющістю. В цій животворній цілющості — смуток і гіркота згасання, в'янення, елегійного вмирання, яке в світі природи таке особливе, зовсім не схоже на людське, а тому-то настроює душу на свій лад, і душа переймається розумінням тих цінностей буття, які, може, більше відкриваються підсвідомості, ніж свідомості.

Осінній ліс озивається до нас зовсім не тими звуками, що весняний чи літній. Та ще в пору отакого туману, який стоїть непереможним потопом. Ось упала галузка, ось розігнулась гілка, ось із-під листка грабового вивільнилась мережана лопать папороті, ось здивовано поспробувала свій голос самотня пташина — все долинає до слуху наче не з цієї видимої дійсності, а з її нереальної подобизни...

А потім — кочівницька орда туману, його завойовницька мла тане, розсіюється, відступає повсюдно: в полі, в лузі, в лісі. Течія річки поголубішала, стала якась пристрасніша й спрямованіша в своєму русі, наче той рух набрав чіткої мети. В полі, за попелястим мевом, проступила розмита далина, й навіть обрій почав угадуватись.

Ось тільки в лісі туман тримається найдовше, він тут хапається за кожен виярок, сіріє в горіховій гущавині, коливається над дзеркалом озера. Але й із лісу теж змушений відступати, і тепер усе виразніше горить його багатство, не до кінця розграбоване і розтоптане,

воно — багряне, золоте, вишневе, опалове, малахітове — начебто глибшає й урізноманітнюється у своїх відтінках, воно начебто наново являє очам немеркнучу красу. І краса ця не може не торкнутися серце тонким болем, бо в ній уже нема того неоглядного, дикого буйства, як донедавна, а побільшало печалі, смутку, і строкате її мерехтіння, тішачи й радуючи, водночас долучає до нашого замилювання трагічний нюанс.

Тлумовиську запахів повертається начебто їхня недавня сила, і в прозорих голосах самотніх птахів начебто теж додалося сонячної снаги; верхівки дерев, погойдуючись, уже не тонуть у мороці, а купаються в м'якій, прохолодній тиші.

І думається про те, що досі сьогорічна осінь, деś блукаючи за видноколами та на видноколах, усе ближче підступала до видимого світу, в якому живеш і в якому перебуває твоя душа. Її невидимі чаклунські паси ставали зримими, її кола все наближались, аж поки підступили не те що на певну відстань, а на фізичне відчуття душі, коли зникає будь-яка відстань, аж поки обернулись туманом і млою, затопивши все вселенським потопом. Це була перша найреальніша явина осені, її безпросвітності, та в чомусь вона виявилась передчасною, а тому-то відринув туман, коло осені поширшало і відсунулось... Та все ж таки вони, ці концентричні кола осені (здатні стискуватись і розпросторюватися, здатні полоняти й уявляти душу, а також вивільняти її), не перестали існувати, й споконвічна їхня дія не згасла, а лиш відступили вони, ці концентричні кола осені, щоб невдовзі знову почати стискуватись...

Між лісом і струмком прослалась долонька лугу, й коли йти по траві, то з-під ніг весь час вискакують прозорокрилі коники. Стривожені, вони кострубато, зигзагоподібно катапультуються з однієї місцинки на іншу і, вчепившись за тоненьку шабельку трави, знову сюрчать. Їхнє похапливе сюрчання не те що несправжнє, а начебто належить не цьому простому світові (світові трави, полину, чебрецю), а якомусь давнішому, доісторичному, котрий передував нинішньому. І саме сюрчання здається відголоском, луною тієї минувшини, яка в такий дивний спосіб дає знати про себе й сьогодні. Пісня коників-стрибунців начебто розпадається,

розклеюється на масу відтінків, серед яких усе виразнішими чуються оті — доісторичні, предковичні, які мають виражати щось просте й доступне ще з хаосу світотворення, ще з миті, коли твердь відділилась від води... Ось тільки що вони виражають?

Вода в струмку біжить по мілкому піщаному дні, яке просвічується сонячним промінням до найдрібнішої крупинки. Дно біліє, як полотно, і ось над чистим екраном цього полотна пропливають дрібні рибки. Мальки то спиняються, завмирають, то линуть за невловною мелодією течії, зникають на глибині, то знову повертаються назад, щоб тріпотіти й грати своїми мініатюрними тільцями в світлі осіннього сонця, відбитого у воді.

Бабка з восковими крильцятами, схожа на зменшену копію рукотворного цепеліна, завмирає над зграйкою мальків, і її мінлива тінь феєрично зблискує над поверхнею струмка, над напівсонними рибками... Потім бабка зривається, карколомними стрибками лине над лугом, над білими кошиками деревію.

На узліссі, під молодими дубами, під їхнім мідночервоним свіченням, лежать двоє солдатів. Як вони тут опинилися, звідки йдуть чи повертаються? У чоботях, у галіфе і кітелях, лежать на боках, обличчям один до одного. І не просто лежать, а сплять. Щось по-дитячому зворушливе є в їхніх позах, скоцюрблених і беззахисних. Лежать на осонні, на покато́му згірку, сплять, і червоне світло дубків присвічує їм посеред білого дня...

А ще хочеться розповісти про дуб-метроном.

Чому метроном?

Могутній стовбур, а на цьому стовбурі велична корона, схожа на сильну суверенну державу. Гілля тягнеться навсібіч, творячи об'ємний, загадковий світ. І в світі цьому горить безліч кутих зі щирого золота листків. Дуже поволі, неквапливо листки, кружляючи й шарудячи, опадають донизу. Вже застелено покату покрівлю хати, покату покрівлю ганку, хлівця, застелено подвір'я, значний клопоть городу, а також частину дороги за ворітьми. Листя лежить на дривітні, на колодах осикових дров, на купі гарбузів, на викопаних буряках, на зв'язаному в сніпки кукурудзинні. Його вогненні язички непорушними клаптями полум'я спадають і спадають додо́лу, і в чіткій послідовності їхнього

падіння, і в завороженому їхньому паданні є не тільки закономірність, а й неминучість, спричинена чи то долею, чи то часом.

А може, і долею, і часом.

Падає листя з дуба в дворі, падає рівномірно, вдень і вночі, мовби відлічує хвилини й години життя.

Чи ще багато зосталось листків на цьому дубі-метрономі?

Їх усе меншає й меншає на розкішній кроні... Летять і летять, встеляючи тугим холодним полум'ям покрівлю, обійстя, клапоть городу, стомлену дорогу за ворітьми...

І — птахи... Ще так недавно чувся голосний спів іволги, що клопоталась біля гнізда, потім у тому вміло сплетеному кошику, вимощеному у розвилку гілок, доглядала пташенят. Ще так недавно можна було помилуватись яскравими візерунками її оперення — насиченими жовтими барвами спини, голівки та нижньої частини тіла, а також чорно-жовтими рульовими перами. Де вона тепер? Висиділа пташенят, навчила літати — й подалась до вирію.

А шпаки, які віщували і починали весну? Меткі, голосисті, з металевими сяйливими зблисками тіл, що мають чорне оперення з зеленуватим чи фіолетовим відтінками, шпаки вже своє відспівали, відклопотались, відгніздилися у дуплах дерев, у берегових норах або штучних шпаківнях — і теж подалися до вирію великими зграями.

А зозулі, в яких раніше й тепер допитуються за своє довголіття? Народ у своїх піснях найчастіше, мабуть, згадує соловейка, ластівку і зозулю. Темно-сіра, з буруватими головою й крильми, з блідо-жовтим підхвістям, що має темний поперечний малюнок, зозуля, будучи наділена химерним материнським інстинктом, підкладає свої яйця в гнізда всяких малих співочих птахів — очеретянки, вільшанки, кропив'янки, плиски... Вже й зозуля подалась на чужину, як і її ненажерливі діти, вигодувані по чужих гніздах та чужими матерями.

А соловейко, званий синьошийкою, чи ще варакушкою? І відщebetав, і дітей вигодував по чагарникових луках та купинястих болотах і разом із дорослими пташенятами відлетів у кінці вересня чи й на початку жовтня.

А пугачі, сови, сичі? А дрімлюги, сиворакші, одуди? А рибалочки голубі? А стрижі чорні? А жовті чаплі і кваки?

Повідлітали разом зі своїми піснями.

Погожого ранку раптом іній засріблвся на кожній травинці, і, наче ставши металевою, трава потвердішала, потріскує під ногами, як вафлі. Обібравшись іскристим інеєм, все довкола здається ялинковими прикрасами, новорічною феєрією. А якими свіжими видаються чорнобривці на городі, айстри!.. Згодом, відіграті денним сонечком, вони почнуть в'янути від тих шпарких поцілунків нічного морозу, а тепер ось, зодягнені в іній, ще усміхаються, радують зір.

І добре в такий ранок іти по опалому листю. Його килимами застелено вулиці, садки, гаї. У лісі весь діл покритий рудим, як випалена глина, листям дубів. Ідеш, а воно і шелестить, і шарудить, і скрикує, і зітхає. То скаржиться, то зойкає. А то раптом почне звирятись тихеньким дитячим шепотом. А то почне ткати і ткати печальну мелодію, мелодію-скаргу, і вже вона змінилася за якусь мить не музикою, а какофонією, вибухом шаленства, нападом істерії... І знову — довірливе звиряння, золота розповідь холодних березових чи осикових уст, що опали додолу.

Скільки в такий ранок наслухаєшся, скільки зрозумієш, принесеш у серці. Принесеш у серці, а воно ще довго густиме, як вулик, ще довго озиватиметься тобі голосами осіннього лісу, нашіптуватиме тобі устами березовими, устами яворовими, устами тополіними... Йі незмінно стоятиме перед твоїм зором, як срібний осокоровий листочок (листочок-смертник, листочок-камікадзе) зривається з гілки в усвідомлене, в затяжне піке...

У полях уже посходили вруна озимини — тоненькі шпильки повитикалися з чорного ґрунту: мовби цупке, добротне сукно прострочено швейною машинкою. Яка кравчиня, яка швачка так невсипно працювала, недосипаючи а то й, можливо, недоїдаючи? Ім'я цієї турботливиці, господині, трудівниці — людська праця.

Не скрізь іще й зорано, то трактори горнуть скибу до скиби, прокладають борозну за борозною. Оця осіння оранка поля на зяб схожа на читання книги землі. В книзі необмежена кількість сторінок, їх треба гортати й гортати, дошукуючись первісного змісту, який, либонь,

полягає в благодатній родючості, в одвічній плодотворній сназі.

Подекуди ще позалишалися скирти й ожереди соломи в полях, і на цих високих пам'ятниках спочивають не тільки запізнілі перелітні птахи, а й, здається, в надвечірніх сутінках дрімають обважнілі хмари.

Сутінки уже наступають швидше, ніж іще зовсім недавно, і в їхніх квапливих приходах криється погроза майбутньої зими. Тепер усе — бадилина, пташка, кущик — звикає до життя в сутінках, і в цьому своєму житті вони вже видаються якимись іншими, одміненими: і загадковішими, й таємничішими. І начебто прибрали якоїсь чудної сутності, яка вже належить сутінкам, темряві, хоч, звичайно, й не розпрощалися з тією сутністю, яку являють нам за денного світла.

І в непроглядному оксамиті нічного мороку коштовними каменями рідкісної краси палахкотять у небі зірки. Творячи безліч знайомих і незнайомих сузір'їв, вони крижаними вогнями мерехтять у похмурих високостях, і в їхньому одвічному незмінному розташуванні, як і в їхньому шаленому мерехтінні, можна вловити розповідь про інші світи, розповідь про незнане буття — ось тільки як перекласти їхню мову на звичні поняття, осягнути за допомогою наших земних реалій?

Трапиться сонячний день у жовтні — і бджоли пускаються в свої останні обльоти. Бо, почавши квітнути ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів, і зараз, у їхній переддень, іще можна надібати цвіт. Не такий пишний та яскравий, як улітку, але все ж таки й на ньому можна назбирати перги й нектару, повернувшись до вулика зі взятком.

Журливі ці пізні обльоти бджіл, і в музиці їхній уже немає тієї сонячної сили, яка дзвеніла раніше. В бджолиній мелодії чується згасання, в ній начебто уже бринить її майбутній зимовий сон.

І пасічники вже готують свої вулики до зимівлі.

Стежки, якими було стільки виходжено весною і влітку, стежки, які, либонь, самі водили, бо наділені такою владою над людиною, стежки, які начебто були сонячними струмками в берегах зелені... Вони теж були багаті весняною чи літньою пристрастю, вони теж звучали, грали й співали, вони були відданими побратимами й по-

сестрами, вони були доступними ключами до звабливих таємниць світу — й саме цими ключами безліч таємниць відкривалася, ставала доступною, досяжною... Вони, навсібіч спуючись по рідній землі, схожі на людську долоню, помережану калейдоскопом зморщок, і так добре було почуватись усемогутнім хіромантом, здатним прочитати їх, а відтак і долю свою вгадати й передбачити.

Тепер стежки начебто прив'яли, як і все прив'яло о цій порі. Стомились, розчарувались? Ні, а просто, позбувшись чогось молодого й безпосереднього, надбали інший досвід. І цей досвід додав їм спокою, й тепер вони вже здаються не струмками сонячними в зелених берегах, а павутинням тиші... так, павутинням, зітканим із тиші. Й ведуть вони в осередки польового мовчання, в лісові князівства заціпеніння.

Ось сухий і дзвінкий, мов спартанська колісниця, прокотився по стежці листочок, промайорів, пробагрянів — і впав, бо вітерець угамувався.

Ось викотився на стежку клубок колючок, і цей клубок сіро-зелених голок, виставивши кумедний писок іжака, звернув на узбіччя, зник у шерехкому бур'яні.

Ось тонка павутинка пролетіла над стежкою, кволе біленьке волоконце, яке, мабуть, посіклося з кіс бабусі-осені...

Денна полуднева мла, яку ні темною не назвеш, ні світлою. Вона стоїть між землею і небом, її вщерть налято в вінця обрію. Повітря густе — і від вогкості, і від тлумовисьька запахів, якими зараз дихає все, особливо ж опале листя. Міцний дух спирту, стійкий дух розкладу, але цей розклад — бадьорий і здоровий, іще не нагадує про гниття. В селищі чорніють покрівлі будинків, чорніють ялини, вільхи. І посеред цієї похмурості в густому повітрі, насиченому тліном і випарами ґрунту, ясно й чисто горять берези.

Їхнє дрібне листячко, жовтими вогниками прикрасивши в'юнке віття, ледь-ледь тріпоче, створюючи видимість настрою. Кожна береза, яка нині трапляється, це тихе і спокійне багаття, що рівним полум'ям знімається догори, обтікаючи білий стовбур.

Ці берези-багаття осявають похмурий день другої половини жовтня й на загальній картині селищної природи постають вагомими, акцентованими мазками.

Димить подекуди листя, згорнуте в купи. Димить по городах, по дворах, за ворітьми на вулиці. Дим стелиться

низько, йому важко сотатись у густому повітрі, і, змішуючись із іншими запахами, він додає їм особливої гіркоти.

Густими табунцями темно-зелених баранчиків купитися по обійстях і цвіте мороз. Його дрібні квіточки, сині і фіолетові, мовби плавають на хвилях, і їхнє скупе цвітіння — мовби сніжинки, мовби застигли блискавки на похмурому тлі...

Гілля яблунь по садках уже голе-голісіньке, та подекуди, на пізніх сортах, іще біліють та рожевіють плоди. Вони пообнизували кулясті крони так, як уже взимку їх обниже згряя снігурів, граючи веселковим оперенням.

Яблука, наляті холодним соком, світяться, і їх видно здалеку. Ото йдеш, поглядаєш по садах, і радісно стає, коли там і там примічаєш ці воскові ліхтарики, що ллють рівне, дозріле світло — і вдень, і вночі не перестають горіти.

З кожним днем осені їх усе меншає по садках, і вони видаються все яскравішими і принаднішими, бо — серед вогкої пустки саду, серед голого гілля — набирають усе більшої несподіваності. Такі звичайні й прості, такі милі, такі рідні.

І якщо порівняти яблуню з галактикою, то пізні яблука на такій кристалій галактиці сприймаються за сузір'я, за грона зірок.

І вже тоді, коли зовсім облетить листя, коли відсріблиться нижній ранковий іній на схопленій морозцем землі, коли все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі деяких рідкісних яблунь і далі висітимуть яблука, світитимуться, мерехтячи восковою стиглістю і чистими рум'янцями...

ПРЕЛЮДІЯ ВЕСНИ

Уже давно кортить написати про те, як у природі ще взимку народжується, поволі утверджується й живе передчуття майбутньої весни. Особливо гострішає це моє бажання десь у середині місяця лютого, коли день починає стрімко прибувати: досвіток світає раніше, а вечір вечоріє пізніше, сонце все вище й вище спливає у небеса. І полонило мою свідомість це бажання сьогодні якоюсь

фатальною невідчепливістю, начебто мені на роду написано таки уважніше послухати передчуття весни і в природі, і в самому собі.

Купол погожою небесної блакиті накрив видимий простір землі, залитий сонячним промінням. У різну пору дня лютневий сніг цвіте по-різному, проте зараз, ополудні, розцвів чи не найяскравіше. От іще вранці його безмежні, простелені в полях полотна білили стримано, немов берегли чистоту холодної цноти, віддалік вони мовби ледь-ледь темніли легкою серпанковою синню. Та коли сонце знялось високо, коли хлюпнуло донизу потоками світла, під їхньою чародійною силою сніги в полі зацвіли, забуяли рясним сяйвом. Це сяйво здається нев'янучим, воно лежить у вінцях обрію і, либонь, віддзеркалюючись угору, освітлює чисті безхмарні небеса разом із сонцем. Народжене й випромінюване розквітлим снігом сяйво можна порівняти з усмішкою, що горить і не гасне, й хоча ця усмішка холодна, все ж зогріває душу.

Безлисті чорні дуби та граби в лісі рельєфно чіткі, і в прогалинах між стовбурами погляд летить далеко, не те що влітку чи восени. Голі крони дерев на тлі чистого неба творять химерно продуману структуру, якийсь біологічний радар, котрий своїм чуттям налаштований на найтонші, майже невловні позивні космосу, сонця, майбутньої весни. Сніг унизу нагадує перфокарту, де для тьмуцього ока записано сліди птахів і звірів. Чіпляючись за гілля і сухо шарудячи, з дубка-нелиня зривається згорнутий трубочкою листок, уклякнувши поміж цяткування слідів. У безвітряній тиші добре чути кожен звук, кожен шерех. Раптом, порушуючи цю тишу, лунає крик сойки, різкий і неприсмний, а потім бачиш і її поміж верхів дерев: пишна, бурувато-червона, з червонястим чубчиком на голові, сойка летіла на короткуватих крилах, а за нею, повторюючи маршрут між сосен і дубів, лінула друга сойка. Помітили якусь небезпеку й тому закричали? Вже зникли, уже розтанув їхній слід у повітрі, а відтак розтануло й відчуття тривоги, навіяне цими крикливими й метушливими птахами.

Не вперше помічаю, що отут, де ростуть старі сосни поміж дубів, водиться багато дятлів. Згори лунає розмірений стукіт, що перебивається інтервалами, і в тому постукуванні — розсудливість і селянська непоквапливість у важливому ділі. Ці звуки можуть линути довго, витворюючи скупі й одноманітні мелодії, та все ж таки

цікаву. А то зненацька із сусіднього дерева наче тра-
суюча черга проллється, ніби прокотиться довгий і нер-
вовий стьобок швацької машинки, щоб невдовзі вмовк-
нути, щоб повернути лісовій тиші оте рівномірне й
неквапливе постукування.

Хазяйновиті й уважні, зодягнені в сорочки чорно-бі-
лого пір'я, подекуди з червоненькими плямками на по-
тилицях, дятли міцними дзьобами цюкають і цюкають
по корі стовбурів і гілляк. Учепившись пазурами за де-
рево й перебуваючи у вертикальних позах, вони завжди
нагадують мені сільських електромонтерів, що позди-
рались на стовпи прикріпленими до ніг залізними
гаками.

Ось один дятел, верткий і проворний, від нижнього
сучка на сосновому стовбурі якимсь чудним зигзагопо-
дібним рухом, якимись дивними спіральними стрибка-
ми злетів до смарагдової розлогої крони, там кілька
разів ударив дзьобом, наче постріляв по корі, і вже зір-
вався, і вже стрімко пірнув у кришталеву прозорість
лісового повітря, наче осяяний підсвідомим спонукан-
ням, заказаним для мого розуміння. Поміж інших дят-
лів наче війнуло миттєвою тривоною, деякі з них замету-
шилися, та вже скоро знову заспокоїлись, били по корі,
й луна їхня нагадувала звук метронома.

Ще в них не шлюбна пора, зимова, передвесняна, а в
шлюбну весняну пору хіба ж тільки такі трелі можна
почути, коли в моторошному якомусь шаленстві моло-
тять дзьобами по корі, й далеко довкола лине сухий,
автоматичний гуркіт, у який вкладається гостра, подиву
гідна пташина пристрасть!

Наступний день видається зранку туманно-морозним,
небо заволочило хмарами. Повітря зіткане з дрібнесень-
ких голочок, із крихітних колючок, із блискучих мініа-
турних цяточок, повітря схоже на сухий хмільний на-
пій, що дере піднебіння й опікає горлянку. Дегустуй
цей студений лютневий напій уволку, смакуй більшими
чи меншими ковтками, відчуваючи, як його первісної
гостроти цілюща сила розливається по жилах, приму-
шуючи кров звеселіти, примушуючи думки до бадьорі-
шого плину. Дивним чаром володіє цей терпкоморозний
напій, бо жадібнішими очима дивишся довкола, бо все
сприймаєш із тією безпосередньою свіжою зачудовані-
стю, яка властива дитинству а чи зоряним хвилинам
твого самопочуття.

Нинішнього ранку дерева зацвіли.

Ясени й клени, берези й дуби, горішина й калина позацивітали. Вони позодягались в цвіт від підніжжя стовбурів до крон, кожна гілочка цвіте, кожен сучечок. Зацвівши інешм, обібравшись його шовковими пелюстками, прик асившись майстерною філігранню його пелюсток, дерева зараз видаються казковими, начебто перебувають у площині іншої дійсності, у незбагненному трансі. Такий транс спроможна нав'язати тільки зима. Ага, каже вона деревам і кущам, та всякому штурпачцю на галявах, та всохлому очерету біля замерзлого озера. Ага, каже зима, хай вам про весну мріється, але ж ніяка весна не подарує вам такого цвіту, як я. Своєю волею я обнизала цвітом кожную вашу гілочку, кожную галузку, кожний сучечок, а весна чи здатна мертве дерево оживити цвітом? Беріть усі мої коштовності, всі запаси срібла й самоцвітів — і радуйтеся щедрій зимі.

Інешм порозцвітали дерева, стоять одухотворено-ясні, й кожне видається великою квіткою, хай і холодною, таж не може зима похвалитись теплими квітами, що грають яскравими барвами.

Розвіялись хмари, й вільне сонце засвітило цвіт інешу на деревах.

Як три феєричні вибухи буйної фантазії зими, стоять віддалік одна від одної над річкою три верби. Їхнє текуче, спадисте гілля особливо густо обнизалось пухкою білиною, й верби скидаються чи то на обвапнені кістяки, чи то на крейдянї мурування. Так, три вибухи буйної фантазії зими, її шедеври, якими не можеш не милуватись.

Листя на дубах-нелинях по різьблених краях узялось густішим інешм, а тому здається, наче припудрений снігом багрець листка вставлено в різьблену пухову рамочку-облямівочку.

Старі й молодші черемхові дерева світяться хоча й не гронами черемхового цвіту, проте їхні теперішні прикраси чи не кращі за весняні, бо весняні мовби скупіші, невиразніші.

Гурт берізок, оточений молодими дубками, сприймається мало як не ефемерне видиво, такі вони світлі й чисті, такі повітряно легкі.

На знайомій місцині, де ростуть старі сосни та дуби, сьогодні о цій поранковій морозній годині дятлів менше, ніж учора. Лише зовсім зрідка, невидимий серед високого гілля, озветься зовсім тихесенько, вистукавши дріб-морзянку, й затихне. Й перегода знову, наче в сом-

намбулічному забутті, якийсь інший дятел просіє в повітря сухесенькі звуки, наче почепить разочок намиста із звуків-бісерінок поміж зеленої хвої. Змерзлими голосами, збляклими й кволими, зрідка озиваються повзики, проте їхні голоси назвати співом важко, швидше схожі на жалібні скарги, в яких радості не тепліє й трошки. І ще рідше, ніж повзик, із того примарного цвіту-інею, який обернув гілля на плетиво коралових атолів, озивається пищуха-підкоришник, і голос її писклявий та пустісінький — це також не пісня, в якій мала б бриніти радість.

І раптом одухотворений інеєм ліс озивається гортаними, грудними звуками: кру! кру! Темний морок і хаос прачасу чуються в різних звуках, що покривають усі інші пташині голоси, що тонуть у розлогих і важких хвилях: кру! — наче в магмі. Так протяжно і довго може скрипіти старе сухе дерево, вібруючи неживими жилами. То один грак озивається до другого, чуючи лютневу пору зовсім не так, як інші птахи. Шлюбні грища в граків починаються в лютому — либонь, найраніше в усьому пернатому й крилатому царстві.

Граки вмовкли, й тепер знову чути, як дятел сипнув морзянкою-скоромовкою, якоюсь інтимно притишеною. Знову там і сям сяйнули зморені голоси повзиків, скупо озвались пищухи. По черзі застрекотавши, пролетіло над верхами дерев дві сороки, пірнаючи в польоті донизу й вигулькуючи вгору. Наче два строкати вертольоти промайорили в повітрі.

Квітки інею на кожному дереві не схожі між собою, відмінні. Особливо пишними видаються на сосні, де оторочена інеєм хвоя нагадує хризантеми завбільшки з кулак. Гострі іскорки сіються донизу так, як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні чи вишні.

Коли від лісу через поле поглянеш на село, то о цій зимовій порі, коли палає сонце і весь простір завуальований інеєм, здається тобі село пастельною картиною, де використано тільки білий колір, де художник від усієї душі навітшався, порозкошував гамою відтінків білого кольору.

І вже ополудні лютневий цвіт із дерев опав.

Ще недавно красувались у щедрих дарунках зими, що сліпили зір, а тепер сонячне проміння прибрало іній, розтопило й розвіяло золотими своїми вустами, явивши чорну фактуру стовбурів та гілля в голій графічній рельєфності. Вже немає гострої снігової мли в повітрі,

воно хоч і прохолодне, та чується в його прозорих водах свіжі хвилі тепла. Ополудні в голосах птахів уже не бринить ота тоскна приреченість, що слабенькими дзвіночками видзвонювала зранку. Дятли дружніше й завзятіше гострими дзьобами лупцюють по деревах, вишукуючи мурах та личинок, що заснули на зиму.

Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне в розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості, освітлюючи їх іще дужче. Й село вже не схоже віддалік на пастельну картину, де торжествує білий колір та його відтінки, тепер село наче вугіллям випалене на крейдяному папері.

Кілька днів поспіль на клені під моїм вікном появлялась білка. Попелясто-руда, наче попіл змішано з перетертою глиною, білка то на гілляці сідала, то чіпкими пазурцями чіплялася за стовбур, а то починала снувати неспокійно довкола стовбура... Ні дупла на клені не було, ні поживи якоїсь, щоб приманювати білку, проте щось кликало сюди вогнисте сотворіння з гострою мордочкою й нащупленими вухами, щось приводило кілька днів поспіль.

А сьогодні справжню гонитву у безоглядному феєричному шаленстві явили перед моїм зором дві білки. Одна тікала, а друга наздоганяла. Одна з гілки на гілку, з сучка на сучок, чіпляючись лапами, падала по стовбуру сосни вниз, і швидкість її польоту-падіння була така, наче в пташки у вільному ширянні. Здавалось, що вона й не торкається тих гілок та сучків, що її розпластане в польоті тіло лише струменить, як може струменіти меткий огонь. З такою самою спритністю друга білка линула слідом за першою, майже точно повторюючи її маршрут, і линула з такою самою відчайдушною безоглядністю. Дикий азарт полонив обох у тій втечі-переслідуванні, що обернулась на захоплююче двоєдине дійство. Скочивши чи й не скочивши на землю, зоставивши чи й не зоставивши в пухкому снігу шрапнельні фонтанчики слідів, перша білка вже летіла з такою самою хижою швидкістю по стовбуру сусідньої сосни, а переслідувачка гналася за нею. Вони немов пульсували довкола стовбура, рухаючись угору, зв'язані спільною пристрастю: й чим довше тривала їхня завзята гонитва — з гілляки на гілляку, що навіть не встигали прогнутись

під їхніми натхненними тілами, зверху на верх,— тим дужче здавалось, що так має тривати довго, завжди, адже в цьому дійстві не повинно бути ні переможців, ні переможених.

То був неповторний біг, коли за дорогу білкам правила соснова хвоя так, як птахам за дорогу править саме повітря. Вони зникли десь у сплетених між собою зелених шапках дерев, можливо, й далі творячи той завзятий біг, ту азартну гонитву, а я довго не міг позбутись враження потрясіння від рухомого вогнистого малюнка, який вони малювали своїми хмільними тілами. Коли, здавалось, на невидних крилах летить клапоть живого вогню, летить так швидко, що й не здатен підпалити нічого, а другий клапоть живого вогню летить так само навално, щоб, може, злитись воєдино, зіллється до купи й спалахнути клубком полум'я, клубком червонорудого шаленства!

Блукаючи в лісі, в полі чи лузі, скрізь натикаєшся на полишені гнізда. Звичайно, о цій зимовій порі бачиш їх не так багато, як увосени чи ранньої весни, коли ще листячко не розвинулось, тільки прокльовується. І хоч заметено снігом, усе ж натикаєшся на ці пташині житла, звиті переважно на кущах чи на гіллі дерев.

Десь під снігом зараз, вимощені в ямках, поховались гнізда вівсянок. У дуплах дерев чекають гнізда на одудів. По норах попричаювались гнізда дрібнесеньких бджолоїдок, які можуть завдати шкоди пасіці, поївши бджілок-трудівниць, а не шкідливих комах. І, звичайно ж, заметено снігом у степах та полях, по луках та лісових галявинах гнізда жайворонків — і польових, і чубатих посміток, і степових джурбаїв, і жайворонків лісових. А скільки вихололих пташиних родинних вогнищ розкидано скрізь: під стріхами хат і клунь, на тваринницьких фермах, під мостами, в штабелях дров, у берегах річок, у пеньках, під корінням, під кушчиками зів'ялої трави, на порубах, у купинах! І яких тільки форм набирають гнізда, витворювані хоч і споконвічною, та все ж таки незмінною пташиною фантазією! В сорокопуда-жулана воно схоже на чашку, у кропивника — волового очка воно велике й кулясте, з боковим входом, у вівчарика схоже на кошик із кришкою.

А які тільки матеріали застосовуються на будівництво гнізд! Ремез — талановитий і вибагливий архітектор, у якого все йде в діло: і волос коня чи корови, і конопляні волоконця, і пух роγοзи чи осокоpa, і всілякі

лусочки, і насіннячко. А дрібненький зяблик моститься десь на верху явора чи тополі, та ще й уміло ховає своє гніздечко від людського ока та від недоброго птаха, маскуючи його під кольори того дерева, де поселився, а для цього оздоблює гніздо корою явора чи тополі, а то й лишаями, наскубаними з кори. А соловейко-варакушка не відмовляється ні від сухого листячка, ні від торішньої трави.

Середина лютого, дні прибувають, багатшає сонячне тепло. Гнізда чекають на повернення господарів. Звичайно, деякі з них зостануться покинутими, деякі будуть захоплені іншими птахами. Тепер вони чи снігом занесені, чи напівзруйновані, однаково ж — чекають! У лозняках, в очеретах та в осоці, виліплені з сухого листя, очерету та осоки, чекають гнізда на кобилочку солов'їну та кобилочку річкову, на очеретянок — чагарникову, ставкову, садову, лугову, а ще ж і прудку та індійську. А ще в лісі та лісопосадці на іволгу-вивільгу чекають гнізда-кошики, сплетені з волоконець та листя, вимощені пир'їнками та волоссячком. А ще на порубах, по галявах, по узліссях чекають на повернення шеврика-коника, жовтобрового, строкатогрудого, — гнізда цих птахів замасковано під зів'ялою папороттю, під бур'яном, побіля пеньків.

Цілі сузір'я гнізд, у яких кипіло торік турботливе життя, тепер, у середині лютого, начебто являють заковану шифрограму, яку нікому не дано прочитати, крім птахів, коли вони повернуться по домівках.

І вже тепер думаєш про ті пісні, з якими вони полетіли до вирію і з якими мають повернутись додому. Їхні пісні — то немов і є прочитання вголос оцих закованих шифрограм, які поки що німуть, порожні й холодні. Думаєш про те, що прилине з весняною піснею жайвоннок, щоб пронизувати вільні польові безмежжя дзвоном шлюбних пристрастей, прилине соловейко, принісши нерозтрачену любов свою, і чорно-синя ластівка прилине. Ждеш на голос шпака, що навіє тобі дитячі враження про повоєнне дитинство; й на голос іволги, яка начебто з горла-флейти розливає звуки; й навіть чекаєш на голос закоханої дрімлюги, який може видатись перепадистим сюрчанням жабки, яку називають часничницею. Стриж-серпокрилець, одуд, сиворакша, деркач, боривітер — десь іще далеко їхні пісні, в теплих краях, але ж неминуче мають повернутися додому.

Сонце, прибуваючи в середині лютого все більше й більше з кожним днем, уже готується до їхнього повернення. Воно будить або й збудило вже десь далеко в світових мандрах їхню свідомість солодким передчуттям польоту на рідну землю, яка є для них єдиною дорогою, бо лише тут вони звідують свої шлюбні радості, лише тут співають весільних пісень і виводять потомство...

А ранок знову явив перед очима близну повсюдних лютневих квітів. Авжеж, не просто дерева зацвіли інеем, а, навпаки, зацвівши інеем, обернулись на великі квіти. Вони урочисто супокійні; поміж стовбурами та верхами дерев немов куриться світлий запахущий димок, немов кожне з дерев обкурено серпанковим фіміамом. Дереваквітки застигли в незрушній ранковій тиші, й так само застигли запахисті дими, що стоять над землею хвилику, що має начебто якийсь внутрішній глухуватий перламутровий відблиск. А ген удаліні, на лузі перед лісом і над лісом, що прослався по горбах та ярах, отой глухуватий перламутровий відблиск уже таїть у собі скупе рожеве сяяння, що, мабуть, належить близькому сонцю, яке має показатись.

Ці фантастичні квіти, ця соборна тиша й ці духмяні димки в соборній тиші зими — химерні витвори морозу, можновладця з крижаною душею, якій не чужа естетика прекрасного. Нічого не вдієш, що витвори його холодні й минуці, така вже доля судилась, але не відмовиш морозу ні в самотності вигадки, ні в епічній величчї мистецьких шедеврів, ні в тому, що його ніде не зраджує смак. А який він прекрасний колорист, як йому вдаються тони й півтони, як він знається на найтонших нюансах!

В цій соборній тиші, звичайно, о цій лютневій порі пташиний хорал був би недоречний, фальшивий. І лише підкреслюючи велич картини, поодинокі й тонесенькі пташині голоси звучать скупко, хоча й не без гамованої життєрадісної експресії.

— Твітт, твітт... твіт, твітт...

— Ціннь, ціннь... ціннь, ціннь... ціннь, ціннь...

На такому білому коні, мабуть, у старовину переможці в'їжджали в міста, що складали зброю й віддавали ключі від фортечних воріт. Відчувши поклик сонця, білий кінь виривається зі стайні, що міститься на господарському дворі санаторію. За порогом, немов осліплений

могутньою хвилею світла, що стоїть між небом і землею, кінь зупиняється, як міг би зупинитись перед неподоланим бар'єром. Та, хутко оговтавшись і ще дужче відчувши поклик сонця і простору, кінь із господарського двору біжить на лужок, що простилається за деревами будівлями. На цьому лужку білий кінь спокійно пасеться навесні і влітку, зриваючи м'якими губами соковиту траву. Тепер він біжить тут по неходженому снігу так, наче по високій траві, помережаній квітами. Власне, він біжить по холодних та іскристих квітах снігу, по їхньому гострому мерехтінню, гордо задер морду вгору, довга сиваста грива розвіюється, хода його легка й граційна. Дивлячись, як поміж вільхами та березами не так, може, біжить, як творить диво бігу білий кінь, не віриться, що його часто запрягають у повіз-грабарку, а в тому повозі-грабарці щодня треба щось возити: дошки, цеглу, сміття, корм для свиней, якісь продукти на кухню чи відходи продуктів із кухні. Кінь біжить по снігу, наче по високій весняній траві, ставить ноги з граційною рішучістю, шия вигнута дугою-коромислом, груди розтинають морозне повітря, а в дикуватих очах — хмільні й дикуваті переблиски.

Гурт хлопців наближається до моріжка з транзистором у руках. Увімкнувши, крутять ручку настройки й нарешті знаходять ту музику, яку, напевне, й шукали, а саме — маршову. Увімкнувши транзистор на повну потужність, вони підступають усе ближче й ближче до білого коня, а той збавляє швидкість, зупиняється, наче за наказом.

А тоді з ним відбувається магічна переміна. По-лебединому вигнувши гривасту шию, з артистичною грацією балерини ставлячи ноги, наче вбиваючи їх у пухкий сніг, білий кінь проклав собі коло за березою, що росла посеред лужка. Коли вперше і вдруге пройшов під березою, низьке гілля черкнуло коня по холці й по крупу, наче погладило ласкавим доторком, наче підохочувало. Стоячи трохи збоку, я стежив за цією виставою на лоні природи й міркував: хто навчив білого коня так марширувати під музику? Адже своє вміння демонстрував він із натхненням і насолодою.

Й коли білого коня вже спроваджено до стайні, я нітрохи не здивувався, довідавшись од хлопців, що сюди він потрапив із цирку. Зазнавши травм і ставши непридатним на манежі, змушений був обернутись на тяглову робочу силу. Проте чаром мистецтва, з яким виступав

на арені перед публікою, назавжди було пройняте його єство, й навіть тут, на господарському дворі, в ньому прокидався актор...

Всі ці картини — лише прелюдія весни.

Адже середина лютого, адже по ночах тріщать мори-зи, адже зима ще в повних своїх правах, котрі не підлягають нічому оскарженню. І, здавалося б, про яку прелюдію весни можна говорити? І все-таки ці картини, як і інші, що zostались непоміченими, являють собою передгру, початок, вступ. Передгра ця не дуже яскрава, початок цей іще не вельми виразний, вступ цей іще не безоглядно рішучий, проте вони вже народились у природі, живуть, звучать. Ця прелюдія має тепер, у лютому, начебто самостійне значення натяків і ясновидючих прозирань у майбутнє, хоча й не може ще вповні розкрити всі можливості мажорної весняної теми.

Всі ці картини — лише імпровізації, лише переддень весни. Але майбутня велика тема весни, цієї геніальної містерії природи, вже вгадується в коротких і мимовільних імпровізаціях, уже в них закладені кільчасті паростки нюансів, а в цих паростках нюансів — двоєдине ядро оновлення й згасання, розквіту й загибелі. Проте ще ой як рано думати про згасання й загибель, адже ще ґрунтовно, як слід, не опановано мажорний лад оновлення й розквіту, ще тільки на далеких підступах перебуває природа до опанування їх!..

Лише початкові такти прелюдії, а яких тільки вгадується завтрашня сила.

Торік восени я ходив до цього лісу дивитись і слухати, як із дубів опадає листя. Дивитись, бо листя в передчутті близького похолодання відривалось від гілля із спокійною саможертовністю, падало, як барвистий дощ, застеляючи внизу килими зеленої папороті червоно-рудим своїм цупким тканням. Слухати, бо листя в безвітряній тиші опадало з ледь чутним шелестінням, що нагадувало зів'ялі пригірклі пошепки вуст, які й неспроможні обізнатись голосніше, бо знесиляли, бо життя з них і висотується отаким скрадливим подихом. Я дивився й слухав цю осінню картину, що мала заворожуючий зоровий та звуковий ряд, і поволі ступав схилом яру. Як ізненацька різке, похапливе, шумливе лопотіння вдарило в вуха, обдавши мене миттєвим холодком мимовільного страху, і примусило спинитися, замерти. За два-три

кроки, з-під горіхового куща, з сум'яття папороті, прикиданого опалим листям, прожогом виринуло оте шумливе лопотіння й навскісно перелітало вільний простір між деревами. Наче наелектризовані розпачем переляку, миготіли крила, схожі на барвисті клапті клоччя. І хвіст обвисав глухуватою, вогнисто-рудюю обстріпаністю клоччя. І весь цей політ можна було б назвати вохристим, темно-бурим, жовтавим.

Так стрімко й настрахано летіла та сова, яку я наполював. Ще, здається, встиг запримітити її пласкі, з нічною сліпуватою вираженістю очі, повні золотової каламутної мли. В польоті швидше скидалась на опудало, ніж на птаха, й у першу мить здалось, що це опудало — наче з позаземного буття, з пекла, витвореного народною уявою, з тієї містики підсвідомості, яка переслідує людину, зокрема, й такою реалією, як сова... Що її там посадовило й, можливо, приспало в папороті під кущем? Чому посеред білого дня не спала в півтемному дуплі, очікуючи на ніч, щоб летіти на полювання, щоб безшумно пронизувати морок лісового повітря, вміло звихаючись між гіллям і зрідка покрикуючи з мотошною жалібністю: гу-гху-гхху-у-у!

Оте наполохане барвисте клоччя, зване совою вухатою, бо мало на голові химерні вушка, перелетіло в сонячному просторі поміж деревами й зникло в зеленому хмаровинні хвої, яке творили кілька злучених ув одному гурті старих і високих сосон. Десь там причаїлася, замаскувалась, і знову довкола запанував мирний супокій, ледь-ледь порушуваний тільки паданням-шеберханням мідного листя з дубів.

Тепер, узимку, мені так виразно пригадалась ця зустріч із совою вухатою, наче все відбулось не торік восени, а щойно, і навіть іще не відтерпнув душею від мимовільного дразливого остраху. Борсаючись у злежаному снігу, що з хрупанням проламувався під ногами, я брів по схилу яру в лісі, приглядався до дерева, прислухався до якихось прісних посвистів невідлєтих пташок. Десь тут має бути її дупло, в якому вона ховається вдень, щоб вилетіти на полювання вночі, тільки в якому стовбурі, та чи пощастить мені вглядіти з землі?!

Я подивувався сам із себе, що не забув оту несподівану зустріч із совою вухатою й що тепер, у погідний лютневий день, подався слідами своїх осінніх вражень. Хто знає, та, мабуть, я навідаюся сюди й тоді, коли оця ледве вловна прелюдія весни обернеться на весну вповні, на

весну на порі. Бо не може не закортіти знову зустрітися з тією совою...

Тут, у глибині лісу, далі від населених пунктів і доріг, я позавчора бачив трьох полохливих кізочок — трьох диких сарн. Граційні, вони вийшли з-за кущів і спинились на галявині, прислухаючись і приглядаючись. Сонце м'яко тремтіло на їхніх рудих боках, а що здухвини здіймалися й опадали, то сонячні плями теж рухались, наче пульсували, наче дихали пришвидшено. Ласкавих контурів шиї, що блищали еластичною шкірою, високо тримали гостроносі точені голівки, які приглядались до світу зеленувато-горіховими, здається, косуватого розтину очима. Сарни прями вухами, ловлячи лісові шерехи.

Одна, більша, тварина кинулась уперед, і на той рух умить зреагували двоє, вже вони бігли по сніговій галяві з легкою сторожкістю. Обережні й лякливі, сарни належали лісовій гущавині, належали таємниці, і я звідав таке відчуття, наче ця наказана таємниця постала переді мною наяву, тепер я можу приглянутись до неї пильніше. Й тільки я так подумав, стоячи за стовбуром дуба й ледь-ледь позиркуючи краєчком ока, як кози не те що спинились посеред галяви, не те що завмерли на мить, зовсім ні. Відчувши небезпеку, вони немов різко спалахнули посеред галяви — спалахнули різким і несподіваним рухом грудей, ніг і полохливих, пульсуючих шиї. Так різко може спалахнути полум'я, яке досі ледь тліло в глибині багаття. Спалахнувши тим панічним рухом, кози меткою хвилею сахнулись убік, уже зникли з галяви, вже й пропали в кущах, залишивши по собі лише сухе потріскування галуззя в кущах.

Та ще засріблилася снігова пороша в повітрі, й проміння заіскрилося в гострих скалах. Таємниця лісової гущавини зникла так само швидко, як і появилася.

А сьогодні лісова галява чиста, мов аркуш паперу. Може, з-за кущів знову появляться дикі сарни, щоб на цьому аркуші паперу залишити письмена своїх слідів? Стою, чекаю, розглядаюсь довкола поміж деревами. Тільки скупий, із довгими інтервалами, пересвист птахів.

Минаю лісову галяву, йду через молодий ялиничник, що сяє сріблясто-зеленою хвоєю, що терпко пахне глицею. Пахощі снігу, хвої та глици, а ще смоли, що повиступала на стовбурах, такі густі й різкі, що аж в очах пощипує. Ось видніє стіжок сіна, залишений лісником для диких

тварин, біля стіжка розсипано жолуддя, золотіє кілька качанів кукурудзи, водянисто слизіють шматочки покришеного цукрового буряка. Можливо, не тільки лісник, а й школярі-юннати навідувалися сюди та ще в інші знайомі їм місцинки, щоб залишити корм для підгодівлі зайців, козуль, оленів.

Горобці зірвалися при моєму наближенні з копиці сіна, та ще неподалік застрекотала сорока. Якісь тут ходили звірята й птахи, бо торочки слідів складаються в густе піктографічне письмо природи. Дерева зосереджено понасуплювались, наче прислухаються до самих себе, до землі й до неба.

Є в нашого народу, як і в багатьох інших народів, славні прислів'я про зиму на спаді. Про ту її пору, коли вона ще зима нівроку, при доброму тілі й при славному здоров'ї, та все ж таки, та все ж таки — наступили дні середини лютого, що вже є начебто прелюдією іншої теми...

Василів вечір додає дня на курячу ніжку, казали в старовину. А ще казали: тріщи не тріщи, вже минули водохрещі, дми не дми — не к різдву йде, а к великодню, дуй не дуй, а вже не до ковбаси, а до яєць... Природа в людському сприйнятті завжди олюднена, за змінами природи бачаться людські пристрасті й драми. Природа — наче могутнє споконвічне дзеркало, в яке людина дивиться, пізнаючи глибше закономірності свого існування і свою вдачу, передбачаючи фатальну неминучість долі... Ще казали в старовину й кажуть тепер: як лютий не лютой, а не весну брів не хмур; на стрітіння зима з літом пострічаються; сонце на літо, а зима на мороз.

Подобаються мені й такі прислів'я: дме вербич — кожуа тербич; вербич — два кожухи тербич; до першого грому земля не розмірзається... Хоча ці прислів'я згадано лише в одному поетичному ряду з іншими, бо вербич о цій порі ще не дме, та й до першого грому ще далеченько.

О цій порі ще у великій силі отой віл, що випиває води повен діл, отой сивий віл, що через стіну перелізе, отой білий волище, який через стіну свище. У великій силі отой майстер, що будує без сокири і без ножа, без клинн्या і без підклинн्या, а ще без дощок і без гвіздків, а ще без дрючків і без долота. У силі отой старий дідо-характерник, що сивою бородою воду хлебче, що сам не біжить, а стояти не дозволяє, який їсть завжди, а ситий не бу-

ває. Цей дідо-характерник зажив слави гостя, що тепло по хатах їсть, що зроду рук своїх не має, а узорі вишиває.

Такої загадкової слави зажив мороз, бо то саме він і є дідо-характерник. Загадка — це чарівний світ поетичної таємниці, і в цьому світі мороз поєднаний народною фантазією з весною, що виступає прекрасною руйначкою всіх його мистецьких та господарських звершень: старий дід мости помостив, прийшла молода — мости рознесла! А скільки драматичної експресії в казаннях про сніг, який також має зникнути тоді, коли прийде молода й мости рознесе. Яка доля в снігу, що ось зараз іще з упевненою величчю покриває земні простори?.. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве; приходять тихо, а відходять з шумом; не п'є — живе, нап'ється — умре; невидимий біле зерно сіє, та ще не зійшло, як із світа втекло. А ось як мовиться про сніг і талу воду: як родиться дівка від матері, так родиться і мати від дівки; станеться так, що одного дня родить мати дівку, а дівка матір.

А це вже про весну: прилетіла пташка безногая, сіла на гульці — прийшла баба безротая, з'їла птачку безногую... Морози й сніги зими — як мимовільні предтечі весни!

В той лютневий день, перебуваючи під магічним впливом загадок, мені хотілось розмовляти з природою саме їхньою образною мовою, сповненою таємничої краси. Задерши голову до сонця, що розкошувало над селом, я сказав йому: «Ти — золота верба, стоїш посеред села, розпустила гілля на ціле Поділля!» Підставляючи пригорщі під сонячні промені, наче намагаючись сховати для себе назавжди децицю їхнього сьйва, я казав їм: «Ой ви ж золоті батоги з-за лісу та з-за пралісу!» Йдучи над скрижанілою річечкою в заметених берегах, я звертався подумки до неї: «Доки лежатимеш у старій постелі та й у новому вбранні? Скидай із себе вбрання, що з води народилось і води боїться. Згадай, ти ж бо річка, й не гоже, щоб твою воду у решеті носили! Пора вже тобі прокидатися скоро, крутитись гадюкою, щоб ніхто не переступив, пора як день, так і ніч бігти без коліс, без ніг, пора цвісти без насіння, хай знову тебе в решеті не носять!»

Півень стояв на порозі у хліві, стріпував крильми, наче поривався летіти понад мерехтливим сьйвом снігів,

і хрипкий голос йому булькав у горлі. Я спинився на вулиці, дивлячись на золотаво-рудого півня.

«Гей, ти! — казав йому подумки. — Уже кличеш весну? Кличеш, а не знаєш про те, що ти два рази родився, а не хрестився, на хресті розп'явся, а святим не вважався».

Півень, черкнувши гострими крильми червоні шпори на лапах, заспівав-засурмив, випинаючи груди.

«Еге ж, голубчику, більше всіх кричиш, а менше всіх робиш», — мовив я докірливо вголос, бо перебував у добромому й грайливому настрої, то чом не погомоніти з птицею.

Півень заспівав на порозі хліва ще завзятіше, й скоро йому відповіли по сусідству. Я глузував із нього:

«Радий, що з білого каменя народився, радий, що на голові червоний вінець, що від крику земля тремтить, од гласу мертві встають».

Каркнула ворона у верховітті ясена, я запитав у неї:

«Коли вже матимеш сито, не руками звите?»

На осонні з даху будинку лялися іскристі дзюрки з крижаних бурульок:

«Ого, сімсот поросят, а всі лузком лежать!»

«Перехилившись через цямрини, набирала молодиця воду з колодязя цинковим відром: ліз карасик через перелазик та у воду — плюсь!.. Темна вода погойдувалася у відрах, коли молодиця йшла через білу дорогу: два пси замочили ноги, води напилися і додому подалися».

Так я ходив по селу, так розмовляв із білим світом, і білий світ розумів, бо, либонь, така мова найприступніша для нього. Вже сизо вечоріло у садах, уже ось-ось за лісом, за пралісом мали повиснути золоті клубки, себто — зійти зорі. Вже скоро в бабиній катині мала повиснути хліба країна, щоб собаки гавкали й не могли дістати, — себто мав зійти місяць над селом.

Прелюдія весни вичаровувала збудливу й гостру красу загадкової природи, що всміхалася таємницями.

А ця зустріч на вулиці — наче також усміх таємниці.

На довгих ніжках-галузінках ішов назустріч великий птах. Аж ніяк, звичайно, не гусак, зустріч із яким не видалася б несподіваною. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще гайстром чи бузьком. Тільки чому цей гайстер записався у пішоходи замість того, щоб міряти крильми небесні простори? І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти навесні по шовковій луговій траві?

Тигристе кошеня випірнуло з щілини в паркані, примружилось, згорнулось пухнастим клубком, і лелека, проходячи мимо, легенько луснув дзьобом тигристе кошеня по тім'ю. Приснуло так, як приско, назад у щілину в паркані, а лелека незворушно ступав уперед.

Біля колодязя, де сріблилась намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та в другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І глянув на вершок клена так, наче хотів дістати щиглика, що метушився на гіллі. Чорно-біло-червоно-жовтий щиглик не звернув ніякісінької уваги на лелеку, й тоді великий птах, наче образившись, знову клацнув дзьобом.

І вже також не звертав уваги на товстодзьобого щиглика, тягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався у сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватись у небесах. Треба чекати принаймні до кінця березня, а коли весна припізниться, то й довше, лише тоді повернуться побратими додому. Може, тоді повернеться з вирію і лелечиха, на яку він також очікує, зоставшись на зимівлю у селі.

Тужливо подивившись у небо, лелека від криниці повертається назад у бічну вуличку, з якої вийшов. І я бачу тепер, що праве крило в нього раз і вдруге відвисло до самої землі, черкнувши чорним пером по снігу. Лелека глухо зашипів, наче розгнівався, підтягнув одвисле крило вгору, приклав до довгого тулуба, та скоро воно знову безсило відвисло й знову черкнуло чорним крилом по білому снігу.

Отже, переламав крило, а тому й не зумів одлетіти до вирію наприкінці серпня, зостався на догляд дітей чи дорослих у людському гнізді. Ти ж бач, як призвичаївся до безкрилого свого побуту і як призвичаїлись усі до земного лелеки. Та все ж таки жде на весну, чує її прихід задалегідь, наслухає пісню побратимів у небесах, де ще не скоро їй, скромній і простій, появितись...

Лелека-гайстер поволі, але впевненою ходою йде по вуличці, скоро й зникає у відчиненій хвіртці якоїсь садиби, а я не можу позбутись гострого відчуття, що спектр пташиних емоцій близький до людських.

Сонце зводиться усе вище й вище, повинь світла прибуває все навальніше, й дивно думається про те, що чекаю на весну. Чекаю разом із дятлами, повзиками й пищухами в лісі та ще з отією совою вухатою, що ховається

вдень у темному дуплі; чекаю разом із міриадами торішніх гнізд, до яких мають повернутись перелітні птахи; чекаю разом із білками-вивірками, із цирковим конем, чия душа й досі живе споминами про артистичні злети, разом із кізками, скаліченим лелекою і горластим півнем, котрий по току-току ходить паном у червоному сюртуку. Та ще чекаю з деревами, котрі ранніми ранками покриваються інеєм, розцвітаючи великими фантастичними квітами. Будь-яка нова свіжа прикмета весни схожа на її хоч і скупе, та не таємне, а явне привітання, і так приємно в ці дні ходити скрізь і віднаходити ці прикмети. Віднаходити ці прикмети й класти в душу на сховок, як дорогі коштовності, й чим більше тих коштовностей — тим багатший, осяяніший, щасливіший. І так чудно почуватись, що ніхто й не здогадується про твої весняні реліквії, ніхто й не підозрює про назбирані тобою скарби. Є серед них і зовсім незначні, та й незначні бережеш. Бережеш похрупування-лопотіння снігового насту під ногами, коли йдеш понад берегом заметеної річечки. Бережеш і той особливий запах снігу, що нагадує ледь вловний, кволий аромат пролісків, а значить, цей запах снігу є провісницьки весняний. Струнисте вербове гілля зазеленіло яскравіше, ніж досі, так, наче зсередини набрякло світлом, і бруньки помітно набубнявіли, залисніли, а на лозах уже вигріваються пухнасті котики. Помітно почервоніла кора молоді липи, наче прикрасилась першою засмагою. Тіні від дерев у садах та в лісі вже начебто не темні на білому тлі, а з глибоким блакитним відтінком, і в цьому стихійному малярстві також чується натхнення весни. Крижані бурулі на хатах — то магічні кристали, що концентрують у своїх прозорих структурах сонячне проміння, обертаючись на срібні злитки сонця. Й ці злитки скапують на землю беззвучними горошинками, що складаються у довгі беззвучні музичні фрази... ходиш, збираєш усі ці простенькі реліквії, складаєш у душі й ніяк не можеш вдовольнитися скарбами в скарбниці, бо здається, що все мало й мало.

Лютневі дні середини місяця усміхаються. Усміхаються — день за днем, і в кожного дня та усмішка відмінна, не схожа на інші.

Ранкова усмішка ще начебто понад силу, її сяйво погамоване, приглушене млою, що покриває землю після ночі. Ранкова усмішка має цілий спектр, що складається

з різних кольорів та ще відтінків тих кольорів. А серед них можна відзначити сивасто-темний старого срібла, що розіллятий по засніжених полях, що начебто вібрує від шпаркого морозцю. А при обрії, де має зійти сонце, до того сивасто-темного старого срібла домішано малиново-рум'яних барвників, що поступово далі обертаються на зеленкувато-сизі, аж поки при обрії на заході стають попелясто-сизими.

А вже вдень усі ці відтінки вичахли, повітря очистилось від мли, уже й морозець пригас. Летить сонце посеред неба, як птах-месія, і в цю пору усмішка дня широка та світла, щира та безпосередня. Вона біла-білісінька, бо творять її дзеркала снігів, та ще блакитна, бо творять її також дзеркала небес. Отака вона весь час біло-блакитна, пульсуюча, тільки є довкола, і все в довколишньому світі наче розцвітає у промінні тієї усмішки лютневого дня. Та усмішка призначена й тобі, й ти не можеш не піддатись оновлюючим чарам її екзальтованої сили, твоя душа відповідає також усміхом, що резонує чисто і ясно.

Ще трохи, ще якийсь десяток днів — і скоро лютому кінець, але чомусь не хочеться думати про те, що ці безмежні сонячні усмішки зникнуть разом із снігом і зимою. Усмішки лютневих днів у середині місяця — не що інше, як цвіт сонця й світла. Так, цвіт світла, бо й воно розцвітає у переддень весни так, як розцвітає сніг, як розцвітають небеса, як усе розцвітає, оновлюючись, у цьому світі.

І раптом — сонце сідає за обрій, зовсім не схоже на оте сито-вито кругловито, хто загляне — той заплаче. Бо так можна дивитись на його важко-кривавий жар, що дотліває круглою діжею, а над тим жаром темніє грозове вугілля хмари, підпливаючи знизу золотим сяйвом, наче йорданською червоною водою. Сонце ховається за обрієм, пустивши огнисті стріли та огнисті списи в присмучені високості, й не смертельні ті стріли та списи горять, наче віщі знаки суду й покари.

Уночі стугонить вітер, шаліє хуртовина, мовби відчинились двері пекла, випустивши на волю відьомське та бісівське насіння, наче фурії телесуються у дикій оргії, святкуючи свято апокаліптичної руйнації. Наступний ранок каламутно-сивий, наче одягнений в овечий кожух, вивернутий вовною назовні. І цей ранок якийсь напівсонний і хмільний, він не так іде по землі, як заточується по заметах, що повиростали за ніч. Лапатий сніг

сіється і сіється, наче борошно свіжого помолу з величезного небесного мішка, що розв'язався від чиеїсь необережності. Зима! Грізна, як невідворотна доля, вона при повній силі та здоров'ї, при безмежній своїй владі — їй, здається, немає нікого й нічого, що не визнало б цієї влади.

Хурделить і ввечері, та близько півночі хуртовина вгамовується, поволі розсмоктуються хмари, їй надходить тиха, безвітряна ніч. Урочиста оксамитова блакить темніє угорі, як темніє вода в ополонці, прорубаній у річковій кризі. Зірки, наче золоте жолуддя, рясніють розсипищами, ллючи миготливе, льодяне сяйво.

А вранці здається, що нарешті наступило на землі царство снігу.

Сніг позамітав дороги й вулиці, лежить по городах і садках. Деякі кущі зовсім заметено, лише пучком гілок означаються з кучугур. Ялини повдягались у білі кожухи, геть зовсім сховавши зелень хвої. На гіллі дерев лежить пухке, ворсисте хутро, яке начебто знято з найніжніших полярних песців. Гай-гай, скільки ж песців уплювала хурделиця, що вистачило на велетенську шубу, в яку зодяглася земля від обрію до обрію, а тепер вигрівається у хутрі їй, дивлячись у свічадо небес, не намилюється на свою вроду.

Апофеоз білого кольору, торжество снігової білини, яка, однак, не видається одноманітною, а розкинулась морем, де хвилі грають сліпучими спалахами, де сяйво має свої ритми і тональність.

Сніги в цей день, коли сонце птахом-месією звершує величний ритуальний політ над землею, начебто сягнули найповнішого розвитку своєї теми в тому самостійному музичному творі, яким є прелюдія весни. Вони зацвіли так, як іще не цвіли досі, і сяйво розквітлих снігів наче аж гримить нестримною радістю, і все довкола перейнялось її настроєм — дерево і пташка, протоптана до колодязя стежка й людина, що йде з відром по воду... І як не пошкодувати, що минулий цей апофеоз білого кольору, минуще торжество снігової білини!

У селі чорні кощаві дуби на тлі блакиті небесної і там і сям зацвіли-вродили антрацитного вугільного блиску похмурими пуп'янками. Пуп'янки ці непорушними бовванами стримлять на гіллі, їй лише зрідка який розпросторить широкі пелюстки-крила і, чорним криком каркнувши, полетить геть у темному польоті.

Ці пуп'янки, що мають антрацитовий сяйливий зблиск, не що інше як граки, гайворони.

Пополудні, а точніше — в раннє надвечір'я, зібрались вони велетенською зграєю й ширяли над полем між лісом і селом. Зграя в цьому польоті нагадувала цілний живий організм, який то стискався, то розширювався, темною хвилею припадав до нижче до землі, а то вище зринав. У цій зграї-хмарі пульсували хвилі в різних напрямках, хоча від того зграя не розпадалась, вона творила в повітрі якийсь велично-похмурий танець і водночас войовничу музику до того танцю, каркаючи, шелепаючи крильми.

Птахи звершували в небесах колективно своє шлюбне грище, звершували за покликом крові так, як чинили споконвічно.

А потім полетіли на палаючий захід, у сяйливі вихори оранжево-сизого сонця, наче десь отам, над обрієм, свій похмурий шал мали злити воедино з полум'яним шалом світила.

Можна було б сказати, що мою прелюдію весни творять звуки, які близько чи віддалено нагадують звуки, народжувані музичними інструментами. Хіба село, поле, ліс не озвуться начебто відлунком арфи чи флейти, скрипки чи сурми, окарини чи дрімби? Але, кажучи про живе звучання прелюдії весни, про її мелодичний малюнок, про її звукоряд, я говоритиму просто й невелемовно про те, що вони тримаються на речах предметних і звичайних. Тримаються на хрипкому співі півня, що на причілку хати підставляє дзьоба під осонцену краплю талої води, яка просяяла з ринви. І на мерехтливому капежі краплин, що весело відриваються від бурульок, нагадуючи експресивний танок. І на розлогодному студеному зітханні снігового насту, що осідає на схилі яру, й тоді по осілій поверхні проскакує тінь миттєвого смутку. У цьому звукоряді, у цьому мелодичному малюнку — й голоси яскраво-червоних шишкарів, що викривленими дзьобами розкльовують блискучі шишки на хвойних, і донизу з сухим шерехом опадає луска з шишок, а також окрилене пахуче насіннячко... А ще добродушні, приязні голоси снігурів, що роздзьобують реп'яхи та череду на пустирищі, начебто й зовсім байдужі до свого нарядного одягу, де тобі й червоний колір, і чорно-синій, і сіро-голубий, і білий... А також яскраві — у щирій гармонійній злагоді поєднались кольори червоні, жовті, чорні та

білі — щиглики, які ось зібрались великою зграєю, моторно літають над полем і дружно тріщать-щебечуть-скрикують... У піснях птахів можна вловити безліч інтонаційних відтінків, і в своїй сукупності всі звуки складаються в дуже щирі, задушевну мелодію. З кожним новим днем ця мелодія немов збагачується на нюанси, на вивіреність інтонаційних взаємовідношень, у ній більше й більше сонця, воно пульсуючими хвилями прибуває, починає дзвінкіше лунати — і вже скоро здається, що то саме сонячне світло співає пташиними голосами, голосами снігурів, щигликів, шишкарів, повзиків і пишух.

Це все пташки неперелітні, осілі, які зиму зимують удома. Вже весна щебече в їхній крові, озивається сонячною пристрастю їхніх голосів.

Але ж і ті, що відлетіли, вже мають почути поклик весни із рідного краю. Поклик оцього краю, що розкинув перед тобою велетенські білі крила польових безмеж. Він живе в пам'яті їхньої крові. І вже, можливо, на чужині позбирались вони табунами й летять, бо дорога не близька, бо подолати треба тисячі смертельно небезпечних кілометрів. Уже десь летять крижні, котрих задовольнить і невелика проталина на льоду річки чи лісового озера, береги яких іще засніжені. Летять лелеки й лебеді, сірі гуси й чирки-тріскунки, летять ластівки, летять жайворонки, летять соловейки — додому! додому! в рідний край, що чекає на їхні пісні, які тільки й можуть дзвеніти там, де птахи народились, де їхня материзнабатьківщина...

Ще в заметеній снігом землі спить до слухної пори цілий світ, але в невидному, потаємному тому світі вже ось-ось мають починатися зміни або й почались.

Це світ багатолікого зела, що чекає на вознесіння своїх зелених душ до сонця й світла, на волю й повітря, під теплі дощі й погожі зорі.

Має початись вознесіння сон-трави з-під опалого листа й сухого галуззя в лісі; вознесіння пролісків, чиї пелюстки схожі на лапаті сніжинки недавньої зими; вознесіння рясту, що наче позичить собі кольору в небесної далечини. Возноситимуться зелені душі запашної рути, барвінку, материнки, дібрової вероніки, париля, конвалій, купини, буквиці, перстача, звіробою, бобівника, череди, гірчака, живокосту, лучного комонника, чистотілу, мати-й-мачухи, золототисячника, орляка, цикорію, любистку, — та забракне снаги й духу, щоб перелічити все, щоб уявити разом усю ту майбутню розмаїтість!

І восени, й узимку на місцевому базарчику одна стара жінка чи дві, а подеколи три-чотири продають ягоди горобини чи калини, сушений цвіт, стебла й коріння лікувальних рослин. Пов'язане в пучки, в торбинках і мішечках, лежить їхнє багатство на дерев'яних базарних столах, має попит у покупців, хоча й не скажеш, що той попит такий і великий. До того ж купують люди старшого віку, котрі ще трохи знаються на травах і корінні, а молодь обходить, не підступається близько.

Обличчя у старих жінок помережані зморшками, проте спокійні й тихі, наче на них відбився знак спокою і мудрості, дарованих усезнаючою природою... Вони продають пучки звіробою, цвіт липи, чапалоч пахучу, деревій, собачі реп'яхи, ромашковий цвіт, глуху кропиву, цикорій дикий, коріння лепехи, проскурняка, земляного ладану (лікарської валер'яни), чемериці...

Часто дивлюсь на цих непоказних жінок і на їхній зовні непоказний товар. Вони знають, як і коли заготовляти рослини. Скажімо, чемерицю слід заготовляти у серпні-вересні чи в квітні, а квітки коров'яка (дивини залізнякавидної) зривають лише до обіду один день, після обіду квітка в'яне й опадає... Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луги, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини, яких меншає і меншає, яких і зовсім може не стати...

Ще тільки звучить у природі прелюдія весни, ще тільки розвивається її тема, яка згодом вповні розвинеться, сягнувши апогею, а вже зараз коріння рослин, насіння майбутніх трав і квіток, розсіяні по землі чи сховані в її лоні, налаштовуються на позивні відродження й свого вознесення до сонця. А відтак налаштовані й на те, щоб брати з землі силу й здоров'я, які обертаються силою й здоров'ям людини.

Трави — маги й ворожбити, споконвічні віщуни, що виповідають нам таємниці матері-землі.

А ще вони — геніальні маги й ворожбити неповторного українського слова, яке в своєму розмаїтому багатстві являє глибини, котрі не завжди й осягнеш розумом, звиклим до штампів і шаблонів. Ці глибини слова могли бути вичарувані гаями й дібровами, байраками й балками, лугами й урочищами.

Наведу лише кілька прикладів цієї сили землі, що народила силу людського духу.

Тепер кульбаба ще спить у землі, щоб ранньої весни зазеленіти, щоб вимережити простори суцвіть кошиками жовтогарячих квіток. І як багато їх зацвітає, так ба-

гато по різних місцевостях є назв для неї, і в назвах — наче сама драматична історія розквіту, буяння й зів'ялості. Послухайте лишень: бабка, бабакуль, бородавник, баранки, вовчий зуб, гуменник, дівоча сталість, цикорій, жабник, жовтушка-качанець, купала, купава, летючка, маїк, молочко, молочник, мужеська вірність, падиволос, павуки, плешивець, помпава, попове гуменце, прищавник, пупава, пустодей, пувка, скульба, сліпа тютя, сліпак, сліпота. Й це ще, виявляється, не все! До цього ряду можна додати ще такі назви, як баба біла, бабакуля, бабка й дідик, бульбабка, дідухи, корисаба, кісник, крильбаба, кульбаба, кульбавка, курибабка, милайниця, молоко бабине, подувачик, полудняшка, прабабка, правдибабка, предіди, рембаба, світобаба, хрещатник, шалата таліянська...

О, ці жінки на базарі знають, очевидно, не тільки їхні магічні лікувальні властивості. Їм має бути відома й та їхня велика магія, що спричинилась до такого мовного багатства, яке також здоровить людську душу, омолоджує, окрилює.

Друга половина місяця лютого, ще тільки прелюдія ранньої весни, але вона, ця прелюдія, вже несе в собі таємницю й загадку вічного зела й вічного слова.

Та ще немає ні пролісків, ні лісового сну, ні фіалок на галявах. Адже — лютий, сніги!

І все ж таки в селі я бачу безліч квітів, що з кожним днем розвиваються й розцвітають усе яскравіше і яскравіше.

Ці квіти — очі людські.

Ще недавно берегли стриману зимову тональність, ще недавно в них синів колючий холодок. А тепер, коли побільшало тепла, вони зацвіли світлом, а ще зацвіли добротою й сподіваннями. Я вигадав для себе химерне заняття — ходжу по сільських вулицях і збираю погляди очей так, як можна збирати ряс у лісі. Збираю погляди карі й сині, зелені й голубі. Зриваю так, як можна зривати купаву. І пучечками складаю в душі, у пам'яті. Барвисті, наче аж оббризкані росою, вони й пахнуть так, як пахнуть ранні квіти.

З кожним днем очі розвиваються усе ширше, з кожним днем розцвітають усе яскравіше, і мені дорогий цвіт світла, що прибирає карого, зеленого чи блакитного відтінку.

Очі цвітуть!

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ

Лінія оборони	6
Живі в пам'яті	13
Вуста землі	24
Орлами орано	29
Косовиця	40
Помста	46
Образ матері	57
Козидра	78
Пісня про Варвару Сухораду	98
Прядка	109
Безсмертя смертних	115
Пісня про Карпа Окипняка	125
Мирова	135
Сусідка через дорогу	144
В лузі на старому дивані	155
Андрій Шуляк	164
Щури	173
У степу на станційній околиці	181
Чужа	192
Хто ти?	201
Через Вишневу гору	223
Спитай у вітра	228
З гульбища життя	237
Як вам ведеться, мамо?	242
По-хазяйськи	248
Нарешті син вибився в люди	256
Пісня про джигуна Овдія Гору	268
Біс у ребро	279
Інцидент	290
Якась чортівня у Хвощівці	299
Дужче ясного сокола	309
Жінки в жінки	325
За двома чоловіками	340
Пізня дорога додому	347
Погребиця	354
Виїзний товариський суд	361
Сватання у Яблунівці	373
Нова модель машини	384
На Красному Хуторі	394
Синьошийка-варакушка	407
Полювання з гончим псом	411
Концентричні кола осені	434
Прелюдія весни	447
КНЯЖА ГОРА. Повість	471

ЕВГЕНИЙ ФИЛИППОВИЧ
ГУЦАЛО

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Том второй

Рассказы, повесть

Киев, «Радянський письменник», 1987

(На украинском языке)

Редактор В. В. Плющ

Художник В. М. Флокс

Художній редактор Н. В. М'яковська

Технічний редактор Н. М. Самойліченко

Коректори С. І. Слабощевська, Т. К. Щегельська

Информ. бланк № 2232

Здано на виробництво 14.07.86. Підписано до друку 13.11.86. БФ 31522. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 1. Гарнітура шкільна. Високий друк. 27,72 ум.-друк. арк., 28,14 ум. фарб.-відб., 30,04 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. 6-303. Ціна в оправі 2 крб. 20 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Гуцало Є. П.

Г97 Вибрані твори. Т. 2.— К.: Рад. письменник,
1987.— 527 с.

Другий том вибраних творів відомого українського письменника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка склали оповідання, написані й опубліковані в різні роки. В них яскраво показано характери наших сучасників — трудівників міста й села, порушуються важливі соціальні, морально-етичні проблеми. Завершує двотомник повість «Княжа гора», в якій ідеться про спадкоємність поколінь, про історичний досвід народу.

Г 4702590200-006
M223(04)-87 31.87

84Ук7-4

